

UNA APROXIMACIÓ PLURIDISCIPLINÀRIA A LES ESCRITURES POPULARS. ELS ANÒNIMS EN L'EXILI REPUBLICÀ (1939-1952)

Natàlia Carbonell

Per citar o enllaçar aquest document:
Para citar o enlazar este documento:
Use this url to cite or link to this publication:

<http://hdl.handle.net/10803/392147>

<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.ca>

Aquesta obra està subjecta a una llicència Creative Commons Reconeixement-
NoComercial-SenseObraDerivada

Esta obra está bajo una licencia Creative Commons Reconocimiento-NoComercial-
SinObraDerivada

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-
NoDerivatives licence

Tesi doctoral per optar al títol de doctor per la Universitat de Girona

Una aproximació pluridisciplinària a les escriptures populars

ELS ANÒNIMS EN L'EXILI REPUBLICÀ (1939-1952)

Tesi doctoral presentada dins del programa de doctorat

Ciències Humanes, del Patrimoni i de la Cultura

Universitat de Girona

Natàlia Carbonell Ros

Dirigida per Narcís Iglésias Franch (Universitat de Girona)

Girona, 2016

Imatges de la coberta:

Autor: Josep Narro Celorrio (Barcelona 1902 - Guadalajara, Mèxic, 1994)

Títols: Camp II, Barcarès; Malade Camp II bis, Argeliers sur Mer

Procedència: MUME / Fons Josep Narro Celorrio

Disseny de la coberta:

Robert Molina

*Dalle lettere di uomini semplici, privi di ogni educazione stilistica,
si può apprendere moltissimo sulla psicologia del linguaggio*

(Leo Spitzer)

*Come tutto ciò che è umano e come tutto ciò che è estremo,
la situazione umana estrema dell'esilio contiene il bene e il male,
la perdita e l'aggiunta, la speranza e la disperazione*

(Norman Manea)

Llista de publicacions derivades de la tesi

CARBONELL ROS, Natàlia (pendent de publicació). «Identitat i alteritat en un moment de ruptura: anàlisi de la correspondència de l'exili republicà del 1939» (Actes del VII Congrés de l'Associació Francesa de Catalanistes), Revista de l'AFC

CARBONELL ROS, Natàlia (pendent de publicació). «Ricerca dottorale: Le scritture popolare dell'esilio catalano del 1939: lingua e identità». Iana: rivista Philologica Romanica.

CARBONELL ROS, Natàlia (pendent de publicació), «Model de llengua i qualitat lingüística a les escriptures populars de l'exili republicà del 1939» (Actes del IV Col·loqui Internacional «La lingüística de Pompeu Fabra», Universitat Rovira i Virgili)

CARBONELL ROS, Natàlia (2014). «La historia de la llengua contemporània davant les escriptures populars de l'exili». Dins *Llengua, Societat i Comunicació*, n. 12, p. 10-17.

CARBONELL ROS, Natàlia (2014). «El llegat dels exiliats de Palafrugell: les escriptures populars». Dins *Revista de Palafrugell*, n. 246, p. 32-33.

CARBONELL ROS, Natàlia (2013). «Les escriptures populars, una font per a la història de la llengua: el cas de Ramir Bruguera de Palafrugell». Publicacions de l'Institut d'Estudis del Baix Empordà. 32, p. 359-380. (Espanya): Institut d'Estudis del Baix Empordà, 2013. ISBN 1130-8524.

CERTIFICAT DE DIRECCIÓ DE LA TESI

El Dr. Narcís Iglésias Franch, de la Universitat de Girona,

DECLARO:

Que el treball titulat *Una aproximació pluridisciplinària a les escriptures populars. Els anònims en l'exili republicà (1939-1952)*, que presenta Natàlia Carbonell Ros per a l'obtenció del títol de doctora, ha estat realitzat sota la meva direcció i que compleix els requisits per poder optar a Menció Internacional.

I, perquè així consti i tingui els efectes oportuns, signo aquest document.

Girona, 5 de febrer de 2016

Agraïments

En aquest apartat vull agrair a totes les persones i institucions que han fet possible la realització d'aquesta tesi. En primer lloc, vull donar les gràcies al Dr. Narcís Iglésias per proporcionar-me la idea inicial, per assumir la direcció d'aquest treball i, especialment, per dipositar en mi la seva confiança per portar-lo a terme. Els seus consells, comentaris i orientacions han estat cabdals per tirar endavant la recerca i, sobretot, per fer-la estimulant i atractiva.

M'agradaria destacar especialment la col·laboració dels familiars d'alguns dels corresponents dels epistolars examinats que generosament m'han obert les portes de casa seva per deixar que els entrevistés: l'Angelina i en Manel Flaqué, la Maria Cruanyes, la Paulina Rodríguez (R.I.P.), la M. Rosa Bruguera, en Jordi Pujol Cofan, en Josep Massot, l'Albert Deulofeu, en Martí Cateura, en Jorge Navarro i en Joan Busquets. També vull donar les gràcies al personal dels arxius que he consultat per la seva ajuda i gentilesa, especialment la Conxa Saurí i la Paqui Téllez de l'Arxiu Municipal de Palafrugell per posar-m'ho sempre tan fàcil.

M'agradaria també agrair l'ajut i bona acollida del Prof. Paolo D'Achille durant la meua estada a la Universit  Roma Tre durant la primavera del 2014. Li sóc deutora de recomanacions bibliogràfiques i metodològiques que han resultat fonamentals per encarar aquesta tesi amb una projecció internacional. A Roma vaig descobrir que en l'àmbit d'estudi de l'escriptura popular (segurament en el de les humanitats en general) el món acadèmic italià era capdavanter. Per aix , mesos més tard d'aquesta primera estada en va venir una segona. En aquesta ocasió a la Universit  degli Studi della Basilicata durant els últims dos mesos del 2014. Haig d'agrair al Prof. Ferdinando Mirizzi l'acollida i l'amabilitat durant tota la meua estada a Matera (Basilicata), però li agraeixo especialment que m'obr s les portes de l'antropologia cultural. En aquest punt, faig extensiu l'agraïment a tots els investigadors i professors d'aquella universitat que van orientar-me i acompanyar-me: a la Vita Santoro, a la Sandra Ferracuti, a en Francesco Marano, a la Monica Dell'Aglio, a l'Angelo Romano, a en Francesco Giaconella i a la Violetta Peladino.

També agraeixo sincerament les converses i indicacions del Dr. Xavier Luna-Batlle, el Dr. Javier Antón i el Dr. Salom  Marqu s que han

contribuït a eixamplar-me les perspectives d'estudi i de recerca. Gràcies també al Dr. Antonio Castillo i a tots els investigadors que juntament amb ell formen la RedAIEP (Red de Archivos e Investigadores de la Escritura Popular) i que amablement m'han ofert l'oportunitat de formar-ne part.

Als membres del Grup d'Història de la Llengua i Llengua Normativa, als actuals i a les exbecàries, els dono les gràcies per la seva amistat, suport i ànims, i per les interessants converses i reflexions que hem compartit. També a altres companys i amics de la Facultat i de fora el món acadèmic que han seguit de prop aquesta tesi; sense ells el camí hauria estat molt més feixuc.

He de dir també que aquest estudi s'ha beneficiat d'una beca per a personal investigador en formació (FI-DGR 2013_B00262) concedida per la Generalitat de Catalunya el gener del 2013, d'un ajut del Ministerio de Economía y Competividad (FFI2011-27361) i d'un altre ajut també del Ministerio de Economía y Competividad (FFI2014-53589-C3-1-R).

Finalment, vull brindar aquest treball a la meva família: en Narcís, per la infinita paciència i comprensió durant aquest temps; als meus fills, la Míriam i en Guillem, amb l'esperança que em perdonin totes les estones dedicades a la tesi i que ells es mereixien; als meus pares, per estar sempre al meu costat. Gràcies a tots per estimar-me i deixar-me fer el que m'apassiona fer.

Llista d'abreviatures i sigles

ALC	Acadèmia de la Llengua Catalana
AMP	Arxiu Municipal de Palafrugell
APA	Association pour l'Autobiographie
APEC	Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana
B	Fons Busquets
BOC	Bloc Obrer Camperol
BR	Fons de Ramir Bruguera
C	Fons de Martí Cateura
CNT	Confederació Nacional del Treball
CTE	Companyies de Treballadors Estrangers
DGLC	<i>Diccionari General de la Llengua Catalana</i>
ERC	Esquerra Republicana de Catalunya
FAI	Federació Anarquista Ibèrica
IEC	Institut d'Estudis Catalans
JARE	Junta d'Exili als Republicans Espanyols
L	Fons de Rosa Laviña
MUME	Museu Memorial de l'Exili
PSUC	Partit Socialista Unificat de Catalunya
SERE	Servei d'Evacuació de Refugiats Espanyols
T	Fons Terradellas
UEB	Unitat d'Estudis Biogràfics
UGT	Unió General de Treballadors

Índex d'imatges

Imatge 1: <i>El primer manuscrito</i> (1927), Josep Dalmau. Fons Busquets.	69
Imatge 2: <i>Arte epistolar con el titulo de Guía del artesano</i> (1867), Estéban Paluzié. Fons Busquets.	72
Imatge 3: Carta de Josep Marquès a Ramir Bruguera (19-02-1941). Fons Ramir Bruguera (AMP).	79
Imatge 4: Quadern d'Enric Marquès Vilalta, curs 1931-1932, escola Maristes de Palafrugell. Fons Enric Marquès Vilalta (AMP).	83
Imatge 5: Quadern de Maria Juriol curs 1938-1939, escola Carmelites de Palafrugell (AMP).	83
Imatge 6: Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera (22-08-1940). Fons Ramir Bruguera (AMP).	85
Imatge 7: Carta de Josep Narro a Rosa Laviña (24-09-1940). Fons Rosa Laviña (AMP).	85
Imatge 8: Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera (13-12-1940). Fons Ramir Brugeura (AMP).	89
Imatge 9: Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera (10-05-1941). Fons Ramir Bruguera (AMP).	90
Imatge 10: Fragment de la carta de Tomàs Girbal a Ramir Bruguera (23-08-1942). Fons Ramir Bruguera (AMP).	95
Imatge 11: Carta de Marcelí Massanes a Rosa Laviña (14-01-1953). Fons Rosa Laviña (AMP).	97
Imatge 12: Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera (19-04-1939). Fons Ramir Bruguera (AMP).	98
Imatge 13: Carta de Pere Vaqué a Rosa Laviña (16-11-1939). Fons Rosa Laviña (AMP).	99
Imatge 14: Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera (19-01-1941). Fons Ramir Bruguera (AMP).	101
Imatge 15: Quadern d'Enric Ribas, curs escolar 1938-1939. Col·lecció Enric Ribas Planas (AMP).	102
Imatge 16: Quadern escolar d'Enric Marquès, curs escolar 1931-9132. Fons Enric Marquès (AMP).	103
Imatge 17: Quadern d'Enric Marquès, curs escolar 1931-1932. Fons Enric Marquès (AMP).	103

Índex

RESUM	19
INTRODUCCIÓ	23

PRIMERA PART: ASPECTES TEÒRICS

1. APROXIMACIÓ AL CONCEPTE D'ESCRITURA POPULAR	35
2. L'ESTUDI DE LA LLENGUA POPULAR EN TRES ÀMBITS ACADÈMICS DIFERENTS	41
2.1. La llengua popular a Catalunya	42
2.2. La llengua popular a Itàlia	46
2.3. La llengua popular a França	50
3. ELS DOCUMENTS PERSONALS COM A MODEL TEXTUAL: LA CARTA I LES MEMÒRIES	53
3.1. La carta com a model textual	54
3.1.1. La carta: orígens i expansió	54
3.1.2. Presència, absència	58
3.1.3. El temps i els valors en la carta	61
3.1.4. Una font d'informació	63
3.1.5. Llibres i manuals de l'art epistolar	65
3.1.6. L'aplicació del model	74
3.1.7. L'epistolografia de les classes populars	76
3.1.8. Estilística: comparativa entre els models epistolars i les cartes del corpus	84
3.1.8.1. Estructura de la carta: L'encapçalament	84
3.1.8.2. Estructura de la carta: El cos	88
3.1.8.3. Estructura de la carta: El tancament	92
3.1.8.4. El que no s'escriu	96

3.1.8.5. La cal·ligrafia	100
3.2. Les memòries personals	105
3.2.1. Memòries personals o autobiografia: una aproximació al concepte	105
3.2.2. La forma narrativa de l'autobiografia	107
3.2.3. L'autor i el seu context	111
3.2.4. Per a qui s'escriu?	113

SEGONA PART: LES LLENGÜES I EL MODEL TEXTUAL

4. DISTRIBUCIÓ DELS USOS LINGÜÍSTICS EN L'EPISTOLOGRAFIA POPULAR DE L'EXILI	121
4.1. Les llengües de l'escriptura	121
4.2. Els destinataris	124
4.3. Cronologia de les cartes i distribució de les llengües	128
4.4. Distribució geogràfica de la correspondència	129
4.5. Els emissors	133
4.5.1. El cas de Joan Massot (Palafrugell, 1903-1976)	134
4.5.2. El cas de Josep Flaqué (Palamós, 1903 – Figueres, 1982)	138
4.6. Context sociolingüístic i educatiu en la Catalunya de principis del segle XX	141
4.6.1. Escola i cultura a Palafrugell	153
5. ANALISI TEXTUAL DE LES ESCRIPTURES POPULARS PERSONALS (1939-1952)	159
5.1. Varietats lingüístiques. Variació diastràtica	159
5.2. Interferència d'altres llengües	161
5.3. Influència de la llengua oral	173
5.4. Expressions idiomàtiques populars	177
5.5. Influència de la llengua culta	179

5.6. Ortografia	183
5.7. Estilística de les escriptures populars	186
5.8. Algunes consideracions sobre la textualitat dels epistolaris	190

TERCERA PART: UNA MICROHISTÒRIA

6. LLUNY DE CASA	199
6.1. Creuar la frontera, arribada als camps	199
6.2. Gana, fred i reclusió	203
6.3. Viure als camps	209
6.4. Condició d'exiliat	216
6.5. Sentiments i emocions de l'exiliat	220
6.6. Separació familiar	225
6.7. Relació amb el poble francès	229
6.8. Ajuts a l'exiliat	234
6.9. Dones a l'exili	236
7. PERSISTIR, SUBSISTIR	243
7.1. Alternatives al camp de concentració	243
7.2. Treballar fora dels camps	253
7.3. Mèxic	257
7.4. Retorn	264
7.5. L'exili continua. Entreteniments	272
7.6. Segona Guerra Mundial	276

7.7. Esperança pel futur, records del passat	280
8. RELACIONS I COMUNICACIONS EN LA DISTÀNCIA	285
8.1. La correspondència a l'exili	285
8.2. Xarxa social d'amics i familiars	291
8.3. Escriptura, censura	296
8.4. El <i>colis</i>	302
8.5. L'amor a l'exili	306
8.6. Amistat i solidaritat	308
8.7. Morir a l'exili	310
8.8. La ironia	312
8.9. La identitat, l'espai, els altres	315
8.10. Reflexions lingüístiques	326
CONCLUSIONS	337
CONCLUSIONI	347
BIBLIOGRAFIA	357
ANNEX I: GRÀFICS	377
ANNEX II: EDICIÓ	385

Resum

La història de les llengües s'ha enfocad tradicionalment des de l'òptica dels sectors cultes. Aquesta tesi, en canvi, posa en el seu centre d'estudi els anònims. Les escriptures populars són una tipologia de documents personals vinculats amb l'època en què l'alfabetització arriba als sectors populars, entre els segles XIX i XX. Arran de l'exili republicà del 1939, aquest tipus de documents van proliferar entre els estrats populars atesa la necessitat que tenien de comunicar-se i d'explicar la dramàtica experiència.

L'objectiu d'aquesta tesi és posar en relleu, mitjançant una aproximació panoràmica, els diversos aspectes que poden conformar l'escriptura popular. En primer lloc, l'estudi examina la distribució dels usos de les diferents llengües en els epistolaris (català, castellà i francès) i analitza els factors que van contribuir en la tria de cadascuna d'elles. En segon lloc, exposa i analitza les característiques textuais que presenten aquests documents posant atenció als diferents fenòmens lingüístics que es poden identificar en l'escriptura popular, com són la interferència de llengües, les influències de la llengua oral i la llengua culta, les expressions populars i l'aplicació de la normativa ortogràfica. Finalment, el tercer punt en què se centra l'estudi és en la categorització i anàlisi del contingut temàtic de les fonts seleccionades, posant-lo en relació amb el context històric i cultural per, d'aquesta manera, donar a conèixer els temes que preocupaven les classes populars exiliades, que al capdavall són els que configuren la *microhistòria* de l'exili.

Resumen

La historia de las lenguas se ha enfocado tradicionalmente desde la óptica de los sectores cultos. En esta tesis, en cambio, el centro de estudio son los anónimos. Las escrituras populares son una tipología de documentos personales vinculados a la época en que la alfabetización llega a los sectores populares, entre los siglos XIX y XX. A raíz del exilio republicano de 1939, este tipo de documentos proliferaron entre los estratos populares

dada la necesidad que tenían de comunicarse y de explicar la dramática experiencia.

El objetivo de esta tesis es poner de relieve, mediante una aproximación panorámica, los diversos aspectos que pueden conformar la escritura popular. En primer lugar, el estudio examina la distribución de los usos de las diferentes lenguas en los epistolarios (catalán, castellano y francés) y analiza los factores que contribuyeron a la elección de cada una de ellas. En segundo lugar, expone y analiza las características textuales que presentan estos documentos prestando atención a los diferentes fenómenos lingüísticos que se pueden identificar en la escritura popular, como son la interferencia de lenguas, las influencias de la lengua oral y la lengua culta, las expresiones populares y la aplicación de la normativa ortográfica. Finalmente, el tercer punto en el que se centra el estudio es en la categorización y análisis del contenido temático de las fuentes seleccionadas, poniéndolo en relación con el contexto histórico y cultural para, de este modo, dar a conocer los temas que preocupaban a las clases populares exiliadas, que al fin y al cabo son los que configuran la *microhistoria* del exilio.

Abstract

The history of languages was traditionally viewed from the perspective of the cultivated sectors. This thesis, nevertheless, focuses on the study of the anonymous. Ordinary writings are a type of personal documents related to the time when literacy reached the popular sectors, between the 19th and the 20th century. Because of the 1939 Republican exile, such documents proliferated among the popular strata who had the urge to communicate and explain their dramatic experience.

The main aim of this thesis is to highlight, with the help of a panoramic approach, the various aspects that can shape people's writing. Firstly, the study examines the distribution of the uses of different languages in the collected letters (Catalan, Spanish and French) and analyses the factors that contributed to the choice of each of them. Secondly, it exposes and analyses the textual features that present these documents paying attention to different linguistic phenomena that can be identified in ordinary writings, such as language interference, the influence

of the oral and literary language, popular expressions and application of orthographic rules. Finally, the third point on which the study is focused concerns the categorization and analysis of the thematic content of selected sources, in relation to the historical and cultural context, thus to unveil the topics that preoccupied the exiled working classes, which ultimately are the ones who form the *microhistory* of the exile.

Riassunto

La storia delle lingue è stata inquadrata tradizionalmente a partire dall'ottica dei settori colti. Questa tesi, al contrario, mette al centro del suo studio gli anonimi. Le scritture popolari sono una tipologia di documenti personali vincolati all'epoca in cui l'alfabetizzazione arriva ai settori popolari, tra il secolo XIX e il secolo XX. In seguito all'esilio repubblicano del 1939, questo tipo di documenti proliferò tra gli strati popolari visto il bisogno che questi avevano di comunicare tra loro e di spiegarsi la drammatica esperienza.

L'obiettivo di questa tesi è evidenziare, attraverso un approccio panoramico, i diversi aspetti che possono modellare la scrittura popolare. In primo luogo, lo studio esamina la distribuzione degli usi delle differenti lingue negli epistolari (catalano, castigliano e francese) e analizza i fattori che contribuirono alla scelta di ognuna di esse. In secondo luogo, espone e analizza le caratteristiche testuali che presentano questi documenti prestando attenzione ai differenti fenomeni linguistici che si possono identificare nella scrittura popolare, come ad esempio l'interferenza tra le lingue, le influenze della lingua orale e di quella colta, le espressioni popolari e l'applicazione della normativa ortografica. Infine, lo Studio presenta una categorizzazione un'analisi del contenuto tematico delle fonti selezionate, in rapporto con il contesto storico e culturale, facendo così emergere le tematiche che preoccupavano le classi popolari esiliate, che alla fine sono quelle che configurano la *microstoria* dell'esilio.

Introducció

La història de la llengua contemporània ve marcada per l'expansió de l'escriptura entre totes les capes de la població. El fet que entre el segle XIX i el segle XX es generalitzés l'alfabetització –és a dir, l'ensenyament de llegir i escriure– en totes els estrats socials per la confluència de diferents factors que tindrem ocasió d'explicar, va comportar la producció d'egodocuments per part d'un sector de la societat que fins aquell moment s'havia mantingut al marge de l'activitat escriptora.¹ Un nombre cada vegada més elevat de persones lligades a les classes populars va anar adquirint, a poc a poc, unes competències que els van permetre participar en una de les ocupacions que defineix el món contemporani: l'escriptura. Tanmateix, l'accés a l'alfabetització no significa que aquestes persones adquirissin de manera automàtica i completa el domini de la forma estàndard de la llengua escrita. La breu etapa d'escolarització, en molts casos, i la manca d'una pràctica habitual fora de l'àmbit escolar va influir sens dubte en el model textual que presenten els documents que provenen d'aquest sector social.

La primera qüestió que ens plantejem, doncs, en aquesta tesi doctoral està estretament relacionada amb el model de llengua que ofereixen els egodocuments de les classes populars, les escriptures populars. D'entrada, hem de posar en relleu el migrat recorregut d'estudi que aquest camp ha tingut fins avui en la història de la llengua catalana. Si bé és cert que els materials anteriors al segle XX de què disposem per ser analitzats són una raresa, és a dir, pràcticament inexistents, atès el baix percentatge de persones alfabetitzades, també hem de reconèixer que a partir d'aquesta data trobar documents d'escriptura popular ja no comporta

¹ En l'àmbit acadèmic català, el terme d'egodocument va ser proposat per Francesc Espinet (1994) a *Teoria dels egodocuments. La literatura del jo i la història*. Més endavant, en un altra obra, Espinet (1997: 23) reprèn el concepte i el defineix d'aquesta manera: «text produït per aquella persona que és la protagonista d'allò que s'hi exposa; o, de manera més científicament formulada: *text* (obra discursiva) *documental* (històric) que pretén comunicar, donar *testimoni* subjectiu, de l'experiència del mateix autor (*l'ego*) –i del seu entorn». En un sentit similar, Daniel Fabre (2000: 263) fa servir el terme per designar «tutte le scritte che testimoniano un'esistenza: che la racconti come una storia, che testimoni di sé e del mondo, o che produca, strada facendo, delle tracce leggibili di se stessa».

cap problema d'escassetat i, en canvi, pocs treballs trobem que s'hagin dedicat a explorar-los, i menys encara de manera rigorosa. És per això que creiem que l'anàlisi que ens proposem portar a terme es feia necessària en l'àmbit de la història de la llengua.

Per abordar la temàtica de les escriptures populars hem acotat les dimensions de la recerca en el període en què va tenir lloc l'exili republicà a França, donat que és un període fonamental del món contemporani en el qual es van produir milers d'egodocuments (sobretot epistolaris privats, però també memòries personals o dietaris) que s'han tingut poc en compte des de la història de la llengua contemporània o des d'altres àmbits de recerca com, per exemple, la mateixa història de l'exili en general, molt centrada en fonts intel·lectuals, literàries o polítiques.² Podem dir que l'exili va suposar un punt d'inflexió envers els obstacles que fins llavors havien mantingut els anònims allunyats de l'escriptura. Les circumstàncies de separació, la condició d'exiliat i la situació límit que van experimentar milers de republicans catalans van empènyer-los cap a l'escriptura. En conseqüència, aquest dramàtic episodi de la història ha deixat un seguici impressionant de documents que encara avui no està completament catalogat i explorat per comprendre a fons la multitud d'experiències personals anònimes que componen la memòria col·lectiva. A l'exili, escriure va esdevenir una de les principals ocupacions dels refugiats, fins i tot d'aquells més precàriament alfabetitzats. De vegades van ser ells mateixos, en les epístoles que intercanviaven amb familiars i amics, que declaraven la seva incapacitat per produir un model d'escriptura estàndard. En tots els casos, però, és el model textual dels documents que hem examinat que evidencia les limitacions dels seus autors.

Estudiar la història social de la llengua situant els parlants anònims com a protagonistes és el plantejament que ha exposat Narcís Iglésias (2010, 2014) en diversos treballs. En aquestes aportacions, Iglésias ha centrat el marc teòric d'aquesta línia de recerca basant-se en autors com Carlo Ginzburg o Aneta Pavlenko, els quals inauguren una nova tendència historiogràfica que enfoca directament els petits fets històrics i l'individu anònim, el *voiceless*.

² Com a mostra de treballs fonamentats en fonts literàries vegeu Campillo (2010), Campillo-Vilanova (2007), Garcia (2007), Manent (1976), Muntada (2008). Pel que fa a fonts literàries i polítiques, serveixi d'exemple els estudis d'Iglésias (2011, 2011 b), i quant a fonts intel·lectuals, vegeu Pessarodona (2010, 2010 b) i Pigenet (2007).

Les escriptures populars de l'exili són documents històrics altament valuosos que poden ser estudiats des de diferents òptiques: des de la història fins a la lingüística, passant per l'antropologia o la sociologia, entre altres àmbits científics.³ Donat el caràcter d'aquests documents, que dona peu a considerar un ample entramat d'aspectes, l'enfocament d'aquesta tesi s'ha plantejat de manera pluridisciplinària. Primerament, des de la perspectiva més teòrica de la història cultural ens apropiarem als conceptes d'escriptura popular i del document personal. En segon lloc, observarem les escriptures epistolars des d'un punt de vista sociolingüístic per detectar quines llengües, en quin percentatge i per a quins motius s'utilitzaven. En tercer lloc, des d'un vessant més filològic, volem apropar-nos a les característiques que presenten els textos, és a dir al model o models textuais. En últim terme, des d'una òptica historicoantropològica, analitzarem el contingut de les escriptures populars que hem seleccionat com a corpus d'estudi. La integració de les diferents disciplines, a més de seguir les tendències de treball actuals, permet abordar els interrogants que ens hem formulat a partir dels plantejaments inicials que hem exposat. Es tracta en definitiva d'assolir un coneixement global de l'escriptura popular en el context de l'exili.

Els objectius de la present tesi doctoral es desdoblen en tres blocs principals: d'un costat, el marc de l'escriptura i la llengua popular, i del document personal; d'un altre, el model textual de les escriptures populars, que inclou un ampli espectre de qüestions relacionades amb la llengua, i,

³ La importància de les fonts populars ha estat reivindicada des de diversos àmbits. Per exemple, des d'un punt de vista històric, Antonio Castillo (2003: 12-13) reclama que es tinguin en compte els materials de la memòria popular per construir la història "des de baix", per incorporar experiències personals que contribuiran a entendre la història de manera més completa: «El testimonio documental de las clases populares [debe aprovecharse] como fuente de indagación histórica. No ya para ligerar determinado discurso ni siquiera por la emotividad que puedan albergar dichos papeles, como piensa más de uno, cuanto porque dichos escritos contienen páginas de vida que es preciso incorporar al libro de la historia para que éste cuente con todos y sea plenamente democrático. [...] Las escrituras populares nos acercan a la cotidianidad de quienes hicieron la guerra o sufrieron la represión franquista, [...] nos desvelan parte de sus convicciones y temores, sacan a flote existencias y tragedias personales que otros documentos reducen al gélido dato de un número en un lista. Por sí solos dichos escritos no hacen historia, pero ésta tampoco puede prescindir de ellos salvo que quiera perpetuar algunos de los silencios y olvidos que en el tiempo han sido».

finalment, en darrer lloc, el discurs de l'experiència individual de l'exili dels sectors populars.

Pel que fa al primer aspecte, els objectius concrets són els que detallem a continuació:

- Identificar com s'han etiquetat els documents que ens proposem analitzar en altres disciplines i àmbits acadèmics, i establir les bases per a la definició en què ens basarem.
- Exposar i analitzar el marc teòric dels documents personals que formen part de la base documental de la nostra recerca: la carta i la memòria personal. Aquesta part de recopilació de materials i estudis sobre l'art epistolari i el gènere autobiogràfic és útil per situar els documents d'escriptura popular que hem analitzat. Al mateix temps, serveix per posar en relació teoria i pràctica: els manuals epistolars i les epístoles que van escriure les classes populars.

Quant al segon aspecte, ens proposem obtenir els objectius següents:

- Analitzar amb profunditat la distribució dels usos de les diferents llengües (català, castellà i francès) per avaluar l'abast de cadascuna de les llengües utilitzades en els epistolaris, així com els factors que van contribuir a l'hora d'escollir-les. La hipòtesi de partida era que el nivell de catalanització que presentaven les classes populars de l'inici del segle XX era gairebé exclusivament oral, atès que la seva alfabetització s'havia produït en castellà. Després de quantificar el percentatge de textos en català, l'objectiu de fons, per tant, és ponderar fins a quin punt el fet d'escriure en català era un acte identitari i fins i tot de reivindicació, sense deixar de banda, però, les motivacions que hi havia darrere els textos escrits en castellà i francès.
- Descriure la qualitat lingüística i estilística de les escriptures populars, analitzant els diferents fenòmens lingüístics que intervenen: la interferència de llengües, les influències de la llengua oral i la llengua culta, les expressions i l'estil populars i l'aplicació de la normativa ortogràfica.
- Determinar el model o models de llengua i el nivell de catalanització que presenten els textos d'un sector de la societat en un moment determinat de la història contemporània.

Respecte al discurs de les classes populars de l'experiència d'exili, les línies de treball que hem portat a terme han perseguit els objectius següents:

- Exposar, contextualitzar i analitzar amb detall el contingut temàtic de les fonts de treball seleccionades per donar a conèixer els temes que preocupaven les classes populars que es trobaven exiliades.
- Analitzar, entre el contingut temàtic, les reflexions que al voltant de la llengua feien els mateixos exiliats. Com que es tracta de sectors populars, i, per tant, sectors poc implicats en aquesta temàtica, l'objectiu és veure si en algun moment es van arribar a plantejar la llengua que havien d'utilitzar una vegada travessada la frontera, la llengua amb la qual escrivien, i els canvis lingüístics que es produïen amb la nova situació.
- Analitzar l'experiència de l'exili des de la perspectiva del moment que estava succeint. Partim de la hipòtesi que el fet d'examinar correspondència escrita, sovint, en els mateixos camps de refugiats proporciona més proximitat a la realitat. El propòsit, per tant, és interpretar què pensaven els exiliats anònims d'ells mateixos, dels altres i de les circumstàncies en què es trobaven en el moment d'escriure.

Per assolir els nostres objectius i portar a terme els diferents enfocaments que ha de tenir aquest treball hem recorregut a diferents mètodes, amb elements tant quantitius com qualitius, que ja apuntàvem en la nostra tesi de màster *Esriptures populars de l'exili: el cas de Ramir Bruguera i els seus corresponsals (1939-1952)*, defensada a la Universitat de Girona el setembre del 2012. En aquell estudi, abordàvem una primera aproximació a l'escriptura popular que ara hem pogut aprofundir i eixamplar tant pel que fa a la base documental analitzada com pel que fa a la interpretació de les dades i al marc teòric. A més a més, com és obvi, hem ampliat la bibliografia que ens ha permès incorporar nous punts de vista, com per exemple el d'àmbit antropològic, i contextualitzar amb detall el marc del nostre corpus d'estudi. Per seleccionar la base documental definitiva ha estat fonamental poder comptar amb el fons de Ramir Bruguera i amb el fons de Rosa Laviña, tots dos conservats a l'Arxiu Municipal de Palafrugell.⁴ Juntament amb aquests epistolars, el corpus es

⁴ Els documents explorats en altres arxius de la comarca del Baix Empordà (Arxiu Comarcal del Baix Empordà, Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols, Arxiu Municipal de Palamós, Arxiu Municipal de Torroella de Montgrí) de l'època en què hem acotat la nostra recerca presentaven la mateixa problemàtica: es tracta d'epistolars escrits totalment en castellà, o, en el cas dels escrits en català són documents redactats per

completa amb els documents dels arxius privats d'Andreu Cateura, de Josep Narro i de Joan Busquets, i amb una selecció de l'epistolari del fons Tarradellas de l'Arxiu Montserrat Tarradellas del Monestir de Poblet. Es tracta, doncs, d'un total de 432 documents (423 cartes, 8 targetes postal i 1 memòries).

Una vegada constituït el corpus de treball, com veurem tot seguit en l'exposició de l'estructura de la tesi, per portar a terme els nostres objectius hem realitzat entrevistes sociolingüístiques, hem seleccionat i analitzat els aspectes lingüístics més rellevants, i hem portat a terme la categorització temàtica del contingut de les escriptures populars seleccionades.

Aquesta tesi, doncs, s'organitza en tres parts perfectament diferenciades a les quals precedeix aquesta introducció. La primera part, que hem dividit en tres capítols, gira al voltant de la trajectòria històrica i la tipologia dels documents que considerem escriptura popular. En primer lloc, volem aproximar-nos al concepte d'escriptura popular, repassant sumàriament com l'han utilitzat alguns autors que s'han apropiat a aquesta mena de textos, i en quin sentit ho farem nosaltres. Entenem que les característiques de les escriptures populars, igual com les de les persones que les van compondre, van lligades a una època i a unes circumstàncies concretes, i, per tant, hem de remarcar que la descripció que proposem és en relació amb el període indicat. Després d'establir l'acotació del terreny, presentem, en el segon capítol, alguns autors i estudis sobre la llengua popular en l'àmbit català, però també en el d'altres països, substancialment França i Itàlia, que disposen d'una tradició i d'un recorregut més ampli en aquest camp d'estudi. Aquest apartat és interessant per observar que només a partir dels textos produïts en època contemporània s'ha pogut estudiar la varietat escrita de la llengua popular; els treballs que s'han basat en fonts anteriors a aquest període, tot i tractar-se de fonts escrites, es fonamenten en la llengua oral. Aquest fet no fa més que confirmar que l'escriptura popular és un dels aspectes propis de l'edat contemporània.

El tercer capítol està centrat al voltant de la teoria dels documents personals que formen part del nostre corpus d'anàlisi, la carta i les memòries personals. Per començar, exposarem l'origen i els factors que van contribuir a l'expansió de l'art epistolar, així com les principals característiques d'aquest tipus d'escriptura tot resseguint estudis que han

periodistes o polítics que, evidentment, no es poden considerar exponents de l'escriptura de les classes populars.

desenvolupat en aquest camp especialistes italians, francesos i espanyols. En aquest punt, ens ha interessat observar els materials (llibres i manuals) sobre l'art epistolari editats o en circulació en l'època que abraça la nostra recerca per relacionar el model i l'estil epistolars recomanats en els llibres amb les cartes escrites per un determinat sector social i en unes circumstàncies concretes. Tancarà aquest capítol una aproximació teòrica al gènere autobiogràfic de cara a emmarcar unes memòries personals inèdites que també inclou el nostre fons documental.

La segona part, formada pels capítols 4 i 5, explora un ampli ventall de temes relacionats amb la llengua. La distribució dels usos lingüístics en les epístoles que hem examinat en aquest estudi i els factors que van contribuir a la tria de cada llengua són els temes als quals dediquem el quart capítol. Una vegada quantificat el percentatge en què apareixen les diferents llengües, examinem els aspectes que hem cregut que van intervenir a l'hora de la tria lingüística: els destinataris, el moment i el lloc de l'escriptura, els emissors (posant en relleu i analitzant amb profunditat dos dels casos més significatius pel que fa al nombre de llengües utilitzades i al nombre de cartes escrites) i, finalment, el context lingüístic i educatiu que emmarca l'època i els autors estudiats. Tant en aquest capítol com en el següent les entrevistes que hem realitzat a algunes de les persones que es van exiliar quan eren infants o a fills d'exiliats ens han servit per elaborar biografies sociolingüístiques dels autors dels epistolars, mitjançant les quals hem pogut posar en relació la llengua amb l'edat, el gènere, les condicions econòmiques i el grau d'instrucció que cadascun d'ells presentava.

En el cinquè capítol, amb la intenció d'assolir els dos últims objectius que ens hem fixat per a aquesta part de la tesi, analitzem els trets que són característics de la varietat diastràtica popular. Aquest tipus de variació és molt productiu en les escriptures populars, especialment les de l'època que examinem, donat que l'estandardització de la llengua no havia arribat a tots els sectors de la població.

La tercera part de la tesi està formada per tres capítols (capítol 6, 7 i 8), molt homogenis malgrat la diversitat d'aspectes que hi conflueixen, en els quals analitzem el discurs que van portar a terme les classes populars durant el seu exili mitjançant els egodocuments que van escriure. L'exposició temàtica del contingut degudament contextualitzada i interpretada és l'aspecte més complex d'aquest treball. A través d'un estudi minuciós de la nostra base documental hem posat en relació els testimonis

amb el context de l'època, amb les circumstàncies d'exili i amb l'ambient social i cultural del moment, la qual cosa ha permès arribar als objectius que ens havíem marcat per a aquesta part de la tesi. Segons la classificació temàtica que hem establert, en el sisè capítol presentem les vivències dels primers temps d'exili: el pas de frontera, l'arribada als camps i les condicions dels camps, els sentiments relacionats amb la condició d'exiliat, el desarrelament, la separació, etc. En el setè capítol els temes que exposem giren al voltant de les alternatives que s'obren com a solució per abandonar els camps de refugiats, entre elles exiliar-se a Mèxic o retornar a Catalunya. En darrer lloc, hem dedicat el vuitè capítol a altres qüestions que sorgeixen arran de la correspondència i de les circumstàncies d'exili, de les quals destaquem el tema identitari i lingüístic.

Després de les conclusions i l'apartat de referències bibliogràfiques, tanca la tesi l'apartat dels annexos. En primer lloc, incloem un apartat de gràfics, vinculat directament amb el capítol 4. Els onze gràfics que hem elaborat representen la distribució d'ús de les diferents llengües tenint en compte diversos aspectes, com el destinatari, l'època, el lloc i l'emissor. En el segon annex presentem l'edició d'una selecció de les epístoles del nostre corpus. Davant la impossibilitat de reproduir tots els documents del nostre corpus, hem escollit aquells més significatius per al nostre treball: tots els escrits en català i alguns dels redactats en castellà, concretament aquells que els seus autors han resultat ser més transcendents en el conjunt de l'anàlisi. Tant aquesta selecció com els criteris d'edició venen corresponentment explicats en la introducció de l'edició.

En definitiva, es tracta d'un treball que vol, per damunt de tot, treure a la llum uns documents, i amb ells el testimoni dels anònims, que la història de la llengua i la història de l'exili no en pot prescindir. A través d'una aproximació panoràmica, la pretensió global d'aquesta tesi és presentar, exposar i discutir un ampli conjunt de qüestions que tenen com a centre el tema de l'escriptura popular en un context concret, el de l'exili republicà del 1939.

PRIMERA PART

Aspectes teòrics

Presentació primera part

La primera part de la tesi ha de servir per situar-nos en l'àmbit del gènere textual que en aquest treball anomenem escriptura popular. Per començar, ens centrarem en la manera com altres estudis han etiquetat el tipus de documents que volem analitzar, al mateix temps que exposarem els motius pels quals en aquest treball els designem amb el terme d'escriptures populars. De manera paral·lela, també exposarem des de quin punt de vista ens aproximem al concepte tot intentant establir una definició que sigui vàlida en el context en què conduïm el nostre estudi. Per portar a terme aquest objectiu havíem d'observar quins treballs s'havien realitzat tant en el nostre país com en altres on els estudis d'aquest gènere textual són més habituals. Examinant els estudis que s'han dut a terme a Catalunya, a Itàlia i a França i l'enfocament que han rebut, notarem diferències importants donat que les fonts d'on provenen els de textos analitzats en alguns casos són orals, mentre en altres l'origen de la font és escrita (el discurs neix en el paper).

Un altre element necessari per construir el marc d'aquesta tesi són els aspectes teòrics del document personal, que permetran presentar la carta i les memòries personals, els dos tipus de textos que constitueixen la nostra base documental. En el tercer capítol, doncs, examinarem en profunditat aquests documents, posant en relació els estudis teòrics amb els manuals pràctics de l'època en què centrem el nostre estudi i, en darrer lloc, també ho relacionarem amb el nostre corpus d'anàlisi. En el cas de la carta, es tracta de veure fins a quin punt les escriptures populars seguien els preceptes, l'estructura i l'estil de l'època.

1. Aproximació al concepte d'escriptura popular

L'escriptura popular és un concepte que, d'entrada, pot evocar un camp molt ampli de documents, ja que sota l'etiqueta de "popular" es poden assenyalar aspectes socials, polítics, culturals, demogràfics i lingüístics. És per això que cada disciplina acota –i nosaltres també ho farem– aquesta noció de la manera que li resulta més convenient per a la seva recerca. Per començar, volem posar de manifest que l'adjectiu "popular" és un concepte marcat ideològicament i pot ser vist en sentit despectiu, però també ho són altres termes que s'han fet servir per designar el tipus de textos als quals volem fer referència, per exemple, l'adjectiu "ordinari", utilitzat en el món francès, o el de "semiculte", mot que han fet servir els lingüistes italians com veurem tot seguit, en el següent apartat. Com que no hem trobat un adjectiu neutre per anomenar el tipus de documents que ens ocupen, ens ha semblat convenient aprofitar el que s'ha fet servir per designar la literatura que consumien aquests mateixos sectors –ens referim a la poesia popular o al teatre popular– i que també ha utilitzat el filòleg Jordi Curbet (2004) en el cas concret, però, de l'estudi de l'epistolografia.⁵

Des de l'àmbit de la història, per Antonio Castillo (2002, 2003), l'escriptura popular es distingeix per la condició social dels seus autors (mitja-baixa) que comparteixen una certa proximitat social i una experiència escolar similar. Si Castillo vincula aquest tipus de documents amb un sector social és perquè adverteix del perill de confondre escriptura popular i escriptura personal o ordinària atès que, encara que de vegades puguin coincidir, no totes les escriptures personals són populars. Tot i que tots aquests dos camps d'escriptura porten implícit el caràcter lleuger, informal i espontani no significa que els puguem equiparar: «escripciones ordinarias son igualmente los diarios, agendas, cuadernos y epistolarios de cualquier aristócrata» (Castillo 2002: 24). És per aquest motiu que l'historiador reivindica el valor historiogràfic del concepte de "classe social" i l'ús del terme "popular" quan es tracta de designar l'activitat escrita protagonitzada per les classes subalternes.

Des d'altres branques del coneixement, s'ha anomenat aquesta tipologia textual com a escriptures comunes o escriptures ordinàries, aquest

⁵ En aquest treball Curbet s'ha ocupat de correspondència familiar del segle XIX produïda a l'Alt Empordà.

últim terme especialment utilitzat en el món acadèmic francès a partir de la designació i els estudis que ha portat a terme l'antropòleg Daniel Fabre. Fabre (1993: 11) va definir com a *écritures ordinaires* aquelles que «s'opposent nettement à l'univers prestigieux des écrits que distinguent la volonté de faire oeuvre, la signature authentifiante de l'auteur, la consécration de l'imprimé. Elles n'aspirent ni à l'exercice scrupuleux du "bon usage" ni à la sacralisation qui, peu ou prou, accompagne depuis deux siècles la mise à distance littéraire». Fins aquí l'explicació engloba totes les escriptures personals, sigui quina sigui la classe social a la qual pertany l'autor. Ara bé, Fabre no s'atura aquí, sinó que afegeix que les *écritures ordinaires* «témoignent tout au plus d'une compétence qui ne devient évidence que lorsqu'on ne la possède pas». Sabent que la competència a què es refereix l'autor és la d'escriure, és evident que, amb aquest matís, exclou aquells documents produïts per persones amb un bon nivell formatiu, que en els segles XIX i XX solien ser les classes més elevades dins l'estructura social d'aquella època. Com que relacionem directament les escriptures populars amb un determinat sector social, tal com acabem de veure, a l'hora d'analitzar la llengua que aquests documents presenten, haurem de parlar obligatòriament de variació diastràtica, un tipus de variació lingüística que fa referència i estudia les formes lingüístiques pròpies de grups socials depenent de diversos factors, com tindrem oportunitat d'observar en l'anàlisi que ens proposem realitzar en les properes pàgines.

Tornant, però, al terme que hem escollit per designar els documents objecte de la nostra anàlisi, ens interessa exposar en quin sentit concretament ens acostem a les escriptures populars. Per a la nostra recerca partirem de la base que les escriptures populars són documents privats (cartes, memòries, dietaris..., és a dir, documents que representen una forma primària d'escriptura), produïts per persones que no són professionals de l'escriptura, per a les quals l'escriptura representa una activitat i no una funció. Per tant, un primer aspecte característic de les escriptures populars és l'absència de la dimensió literària. Són textos que s'originen en la intimitat i per motius estrictament personals, sense la intenció de publicar el que s'escriu. Els escriptors són, generalment, persones que estan poc o gens habituades a la pràctica de l'escriptura, amb un nivell formatiu baix per a la seva època. Amb això volem dir que en una època determinada la gran part de les persones que formaven les classes populars presentaven un nivell

d'alfabetització molt baixos o nuls, en canvi, no podem dir que les classes populars de finals del segle XX, per exemple, estiguin poc alfabetitzades, però sí que presenten un nivell formatiu més baix que altres classes socials. És a dir, com a resultat de l'alfabetització de masses, les escriptures populars han sofert una progressiva estandardització que diferencia les manifestacions contemporànies de les més antigues. Per tant, és molt important tenir present que l'escriptura popular no ofereix les mateixes característiques la de fa dos segles que la de fa trenta anys.

En tot cas, l'escriptura popular en què centrem la nostra recerca és aquella d'època contemporània, concretament entre 1939 i 1952. En aquesta època, un dels trets característics dels documents produïts dins els sectors populars és la competència gràfica inexperta o inhàbil, marcada per un traçat discontinu i insegur de les lletres, i la incapacitat de seguir una alineació regular. Una altra propietat que presenten aquests textos és l'aparença d'un flux continu, sense pausa, característic de la llengua parlada. És a dir, els autors de les escriptures populars contemporànies barregen de manera imprecisa llengua escrita i llengua oral, o, com ha observat Castillo (2002: 27), «se mueven entre alfabetismo y semialfabetismo, es decir, en ese punto en el que se verifica el primer contacto con el escrito y sus complejidades, reglas, límites y misterios; pero teniendo claro que esto no significa que debemos considerar dichos textos como una simple transposición de lo hablado». Com a conseqüència d'això, podem dir que les escriptures populars estan, generalment, poc subjectes a la normativa que regula la llengua escrita i utilitzen un lèxic ple d'interferències dialectals i/o col·loquials.

L'habilitat escriptora o la manca d'aquesta que presenten els autors de documents personals és una eina excel·lent a l'hora de determinar el que pertany al terreny de l'escriptura popular i el que no. Javier Antón (2008: 78) ha observat que en recerques sobre fonts escrites (memòries i llibres de família) de pagesos catalans de l'edat moderna s'ha utilitzat el terme "popular" per denominar aquells textos escrits per persones que s'haurien de situar en la classe mitjana-alta, però que per la seva producció escrita encaixen en el paradigma de l'escriptura popular. El mateix succeeix amb l'escriptura femenina: «buena parte de las escrituras de las mujeres (ricas o pobres, de buena o de mala cuna, mejor o peor casadas), las cuales, aunque sean de desmañada ejecución, no siempre son "populares"» (Antón 2008: 78). Ara bé, encara que la destresa o competència per elaborar un text sigui

un element important per fixar l'escriptura popular difícilment podem considerar aquesta variable decisiva a l'hora de classificar els documents personals. Algunes de les escriptures que hem examinat en aquesta recerca no presenten totes les característiques que acabem d'exposar, però per altres circumstàncies que veurem al llarg d'aquest treball és ben legítim considerar-les escriptures populars.

Un altre aspecte destacable de l'escriptura popular, i que la diferencia de l'escriptura escolar o l'escriptura pública, és el fet que es tracta d'una escriptura que neix de l'exigència de l'autor, d'una necessitat, interior o exterior, de vehicular en l'escrit qualsevol contingut del terreny personal viscut. Una necessitat que de vegades només és per superar la distància i per donar senyals de vida, en el cas dels epistolaris, però sovint va molt més enllà. Molta correspondència popular respon a motivacions més profundes que «implican la defensa de la identidad, el refugio frente a un ambiente hostil o la búsqueda de una evasión» (Castillo 2002: 36). En altres paraules, les escriptures populars posen en relleu la necessitat que els seus autors tenen de deixar per escrit experiències, sentiments, desitjos, pors o, simplement, la necessitat d'informar o informar-se sobre persones estimades o properes.

Tot i que ja abans del segle XIX es pugui parlar de producció d'escriptures populars, és a partir d'aquesta centúria, i sobretot durant el segle XX, que abunden aquest tipus de documents. Pel que fa a l'epistolografia en concret, Antón (2008: 91) ha observat que abans d'aquesta època «no se caracteriza por su dirección “en horizontal”, es decir, las misivas no acostumbran a dirigirse a familiares o a tocayos, sino que se remiten a los poderosos, a los señores y a las instituciones». La correspondència popular entre iguals era molt escassa abans de mitjan segle XIX: «Las comunicaciones populares entre homónimos acostumbraban a reducirse al marco de la oralidad y sólo se conservan vestigios escritos de este tipo cuando el mensaje hace referencia a situaciones de conflicto, deudas o amenazas» (Antón 2008: 91).

Els factors que van contribuir a l'apropament dels sectors populars cap a l'escriptura són, segons Gibelli (2002: 195), d'una banda, la conjuntura històrica (immigració, guerres i exili), i, de l'altra, l'adquisició per part de les classes populars de la capacitat d'escriure, és a dir, l'extensió de l'alfabetització a tots els sectors socials, que, com acabem d'apuntar en la introducció d'aquesta tesi, data entre finals del segle XIX i mitjan segle

XX. Castillo (2002: 31-32) assenyala, a més a més, com a elements que impliquen la producció massiva de documents populars, els avenços en les comunicacions, en particular, la creació del sistema nacional de correus, i determinades novetats en els mètodes d'ensenyament com la rellevància que va adquirir dins l'escola la redacció de cartes.

2. L'estudi de la llengua popular en tres àmbits acadèmics diferents

Si bé l'interès de la nostra recerca són les escriptures populars que acabem de definir, hem de tenir en compte que els primers estudis sobre la varietat popular de la llengua es van fonamentar en textos que pretenien reflectir la llengua popular oral o en textos que la reproduïen. Com que l'escriptura és una activitat que no va arribar a totes les capes de la població fins ben entrat el segle XIX o fins i tot el segle XX, és lògic que les investigacions centrades en la llengua popular d'abans d'aquesta època s'hagin hagut de basar en el registre oral d'aquesta varietat.

En primer lloc, convé precisar que dins el registre escrit hi ha diferents tradicions a l'hora d'analitzar la llengua popular. D'una banda, observem els estudis que proposem anomenar *llengua popular escrita*, que si bé es porten a terme mitjançant un text escrit, aquest es basa en el registre oral, és a dir, l'origen és la llengua parlada: això passa quan el text s'ha construït, per exemple, a partir d'un sermó, d'una poesia, etc., els quals es transmetien oralment fins que un escrivà o un escriptor va fer el pas de recollir-los i representar-los gràficament a través d'una transcripció. D'altra banda, un altre tipus de documents que s'han utilitzat sovint per analitzar la llengua popular són els textos de *literatura popular*. S'ha de tenir en compte, però, que aquesta mena d'escrits, tot i qualificar-se de populars, són una elaboració, una creació artística, pensada per entretenir un públic. A més, els autors d'aquests tipus de textos són, generalment, persones que es dediquen professionalment a l'escriptura o que per diferents motius hi estan avesats. Finalment, trobem la tipologia de documents en què centrem la nostra recerca: les *escriptures populars*. Aquests textos, a més de comptar amb unes característiques molt concretes pel que fa als autors i al model textual, presentats en el capítol precedent, neixen directament en el paper, a diferència del que succeeix en la primera tipologia. Les escriptures populars, malgrat que presentin una influència notable de la llengua oral, no són ni una transcripció, ni un dictat, ni les anotacions d'un discurs: l'origen és la llengua escrita. Una llengua escrita, però, que es distingeix de la literatura popular per la no professionalitat de l'autor i per l'objectiu privat que implica el text.

Dit això, passem a revisar sumàriament els treballs de llengua popular que fins ara s'han portat a terme en el context català, però també en

l'àmbit italià i francès ja que aquests països són els que van obrir el camí de l'estudi de la llengua popular i constitueixen actualment el marc de referència més important. En els següents apartats, doncs, volem anotar alguns autors i obres que s'han ocupat de la varietat popular de la llengua escrita (alguns basats en la llengua popular escrita, d'altres en la literatura popular i d'altres en les escriptures populars), sense la pretensió en cap moment de ser exhaustius. L'objectiu d'aquests paràgrafs és simplement traçar una pinzellada subratllant les principals etapes del desenvolupament d'aquest tipus d'estudis en el cas del català i en el d'altres països que tenen una tradició més llarga i més àmplia en aquest camp d'investigació.

2.1. La llengua popular a Catalunya

Les escriptures populars han estat objecte d'estudi des de diferents disciplines, com ara sobretot la història i l'antropologia.⁶ Tanmateix, en la tradició d'estudis d'història de la llengua catalana trobem pocs treballs dedicats a l'anàlisi de la llengua popular escrita i encara menys a les escriptures populars en concret. Els escassos estudiosos que fins ara han parat atenció en la varietat popular de la llengua catalana de diferents èpoques, des del segle XV al segle XIX, ho han hagut de fer a través de documents que si bé reflecteixen el català col·loquial o provinent d'àmbits populars no són un testimoni de primera mà. La gran dificultat per arribar a la llengua popular d'èpoques passades ve donada pel fet que la major part de la gent pertanyent a les classes populars anteriors al segle XIX no estaven alfabetitzades i, com a conseqüència, no tenien accés a l'escriptura. Per tant, el nombre de testimonis conservats d'aquella època és molt reduït.

Quan s'ha estudiat la llengua d'època medieval o moderna s'ha fet mitjançant textos més o menys literaris o administratius que es caracteritzen per una unitat estandarditzada que cal atribuir a la influència de la prosa cancelleresca, almenys en el cas dels textos medievals. Sovint, s'ha intentat reconstruir la llengua d'aquests períodes passats a partir de la literatura popular escrita des de diferents gèneres –poesia popular, teatre popular i

⁶ Els historiadors que més s'han dedicat a l'exploració de fonts escrites d'àmbit popular són Javier Antón Pelayo (2005, 2008, 2011), Joan-Lluís Marfany (2001, 2008) (tot i que aquest autor és rellevant també pels seus estudis en sociolingüística), Antonio Castillo (2002, 2003, 2011, 2014) i Verónica Sierra (2003, 2003 b, 2009), entre d'altres.

narrativa popular, com els contes i rondalles o l'anomenada *literatura de canya i cordill*–, però cal tenir en compte que, si bé la procedència d'aquests documents és popular per la temàtica o pel registre lingüístic que presenten, amb riquesa de col·loquialismes, fraseologia, expressions idiomàtiques i fins i tot castellanismes propis de l'època, aquestes poesies o narracions han estat recollides generalment per escriptors cultes que n'han fet una interpretació i una adequació per transformar la llengua oral a la llengua escrita. Per posar un exemple de treballs de recerca d'aquest tipus podem citar un del més exhaustius i rigorosos pel que fa a la llengua del segle XIX. Es tracta de l'estudi de Joaquim Martí Mestre (2009) en el qual l'autor analitza amb profunditat la llengua popular del segle XIX a través dels textos de Bernat i Baldoví, autor de literatura popular dels corrents costumista i burlesc, i satíric. Segons Martí (2009: 29-30), Bernat i Baldoví

va saber captar el valencià col·loquial i popular del seu temps, com ocorre també en els col·loquis. Per això, els seus textos tenen actualment un gran valor testimonial per aproximar-se a la llengua viva del passat. Ara bé, Bernat i Baldoví era conscient de la distància entre l'oralitat i la llengua escrita; per això, com hem vist, rebutjava alguns usos del “llenguatge familiar” que considerava abusius i, tot i optar per un model lingüístic que imités la llengua parlada, no va descurar el treball retòric i creatiu sobre el llenguatge.

Efectivament, tot i els elements col·loquials i populars presents en l'escriptura de Bernat i Baldoví per tal de captar i reflectir els usos i els costums, els defectes i les virtuts dels valencians del vuit-cents, els textos de Baldoví no deixen de ser una creació literària –adjectivada com a popular, però literària al cap i a la fi.

Altres autors, sempre amb la voluntat de copsar i analitzar la llengua popular, han cercat textos fora del món literari. Per exemple, Josep M. Nadal i Modest Prats, en la *Història de la llengua catalana*, han fet una aproximació a la llengua popular del segle XV a través, principalment, de la transcripció dels sermons de Sant Vicent Ferrer. El frare, amb l'objectiu d'arribar al públic i fer-se entenedor per a tothom, utilitzava la varietat lingüística més propera a les classes populars, evitant «aquells recursos propis d'una oratòria culta que cerca de desvetllar l'interès i l'admiració de l'auditori per les vies de l'estil brillant i rebuscat» (Nadal – Prats 1982:

508). Així, en els sermons de Vicent Ferrer trobem «aquest llenguatge viu, amb una arrel popular i una forma col·loquial que fa dels documents vicentins un document d'extraordinari interès per a l'estudi de la llengua catalana de començaments del segle XV» (Nadal – Prats 1982: 510). Tanmateix, Nadal i Prats, en l'intent d'aproximar-se a la llengua popular d'aquella època, es van trobar amb una dificultat: Vicent Ferrer pronunciava els sermons però no els escrivia. El text que ens ha arribat és fruit de l'operació dels transcriptors de l'època que tot i l'esforç per reproduir fidelment el discurs del frare desconeixem si les expressions dels documents que Nadal i Prats han analitzat són autènticament vicentines o si cal atribuir-les «a la intervenció dels qui elaboraren els apunts presos d'oïda» (1982: 514).

Si Nadal i Prats analitzaven la llengua popular catalana medieval, Brauli Montoya (1986) també se'n va ocupar pel que fa a la d'època moderna en un treball de sociolingüística històrica on s'apropava al passat lingüístic de les ciutats d'Elda i Oriola. El corpus de treball de Montoya han estat els manuscrits de Processos (transcripció de les causes judicials) per ser d'entre tots els tipus de manuscrits de l'edat moderna els documents «on trobem la major riquesa estilística i lingüística; hi ha formulismes, que van des d'una paraula fins a oracions i paràgrafs, però hi ha també un llenguatge descriptiu i narratiu barrejat freqüentment amb diàlegs literals» (Montoya 1986: 26). Els llibres de processos són el reflex de les paraules pronunciades en el judici per part dels acusats, testimonis, jutges, etc., gent provinent generalment d'àmbits populars. Tanmateix, aquest tipus de document és una font que, com els sermons de Sant Vicent Ferrer en l'anàlisi de Nadal i Prats, presenta una llengua que no és del tot l'original, sinó un model elaborat pels escriptors, els quals, malgrat la fidelitat envers el discurs oral, intervenien en algunes parts, com per exemple en el pas de l'estil directe del testimoni narrant els fets a l'estil indirecte en el moment de la transcripció. Aquesta transposició no només implicava més complexitat sintàctica, sinó que el discurs reportat amb l'estil indirecte donava peu a canvis i innovacions quan l'escriptor ho creia oportú.

Fins aquí, doncs, observem que l'objectiu dels investigadors era, en realitat, arribar a la llengua oral popular d'èpoques passades i que si van utilitzar com a corpus de treball textos escrits, sigui transcripcions o sigui literatura popular, va ser perquè era l'únic suport que els podia ajudar per portar a terme la finalitat de les seves recerques.

Si ens endinsem al segle XX les circumstàncies canvien: entre finals del segle XIX i principis del segle XX es generalitza l'alfabetització de masses gràcies a l'impuls de l'escola pública i l'escriptura passa a ser una de les activitats que arriba a tots els sectors, entre ells les classes populars.⁷ Amb l'accessibilitat d'aquest sector a la recepció i producció d'escriptura s'obre un nou camí per estudiar la llengua catalana popular contemporània; a partir d'aquest segle els corpus de treball per analitzar la llengua popular procediran de fonts primàries, de testimonis directes i, finalment, podran abastar l'estudi de l'escriptura popular.

Si bé darrerament s'han promogut algunes publicacions d'escriptura popular –ens referim al projecte *Scripta*, promogut per Joan Veny i Àngels Massip, el qual reuneix textos des del segle XIII fins al segle XX–, no s'han analitzat estrictament des del punt de vista de la variació diastràtica, sinó que s'han centrat bàsicament a estudiar la variació diatòpica i diacrònica. És a dir, els textos recollits en aquest projecte tenen com a objectiu l'estudi de les diferents varietats dialectals en diverses èpoques de la història de la llengua catalana. En una de les publicacions de la col·lecció *Scripta* (Luna-Batlle 2011: 7), Massip explica que l'objectiu de l'obra és «constatar en quina mesura la llengua parlada es reflecteix en l'escriptura». Aquesta fita, però, no inclou de manera explícita o conscient l'anàlisi de la variació social de la llengua. Segons la filòloga, amb els comentaris lingüístics d'aquesta edició es podrà «anar observant al detall el contínuum històric de l'evolució dels dialectes catalans i se'n podrà comprendre en profunditat l'evolució, sempre presentant l'ancoratge de la variació històrica en la variació geogràfica».

Malgrat que l'objectiu del projecte *Scripta* sigui, doncs, l'anàlisi dels textos des d'un punt de vista diacrònic i diatòpic, les fonts en què es fonamenten tres dels cinc llibres publicats fins ara (el volum 2, *Al cor de la terra (El món agrari a les Terres de l'Ebre al s. XX)* (Olivas 2012); el volum 3, *El dietari de Joaquim Fina, de Palafrugell (1842-1878)* (Curbet 2012), i el volum 5, *Llibreta de notes i cartes (1838-1846) de Narcís Batlle, masover de Montiró* (Luna-Batlle – Luna 2014)) són fonts pròximes a les que nosaltres utilitzem per estudiar la variació diastràtica. És a dir, són documents d'època contemporània els autors de les quals són persones pertanyents als sectors populars que escriuen sense la intenció de crear un

⁷ El nombre d'analfabets es va reduir en el període de 1900-1930 del 53% al 21% a Catalunya (Ferrando-Nicolás 2011: 361).

text literari, almenys pel que fa als volums 3 i 5. El volum 2, tot i que el seu autor no és un professional de l'escriptura, s'ha publicat de forma novel·lada i, a més, s'ha revisat i completat per lingüistes del projecte. En canvi, els volums 3 i 5 són més interessants des del nostre punt de vista al, d'una banda, presentar una transcripció del document original amb molt poques intervencions. D'altra banda, és també valuós el fet que en tots dos casos –tant en el dietari de Fina, com en la llibreta d'anotacions de Batlle– la finalitat de l'autor no fos la de publicar el text; al contrari, es tracta d'escrius privats i, per tant, autèntiques escriptures populars, en el sentit que en la nostra tesi utilitzem aquest concepte, segons acabem d'apuntar en el capítol 1.

Actualment, en l'àmbit català, bona part d'aquesta producció popular que anomenem escriptures populars es pot localitzar en arxius municipals o comarcals. Tanmateix des del 1997 disposem de l'Arxiu de la Memòria Popular, a la Roca del Vallès, el qual es dedica específicament a la conservació d'escriptures populars amb l'objectiu de recuperar la memòria històrica dels individus anònims que han patit la guerra, l'exili, migracions o simplement testimonien la vida quotidiana en els seus escrits.

2.2. La llengua popular a Itàlia

En el context internacional els treballs sobre variació diastràtica són més habituals. A Itàlia –país on s'han portat a terme més estudis i de més qualitat de la varietat anomenada *l'italiano popolare* (rebatejada, com veurem més endavant, com *l'italiano dei semicolti*)–, el precursor en editar i analitzar documents populars va ser Leo Spitzer, filòleg austríac i censor durant la Primera Guerra Mundial, quan el 1921 va publicar un estudi sobre les cartes dels presoners de guerra italians en el llibre que porta per títol *Lettere di prigionieri di guerra italiani (1915-1918)*. Fins aquell moment l'epistolografia popular no havia estat objecte de recerques científiques; Spitzer (1976: 1) la introdueix com «una specie di letteratura popolare permanente, che non prendiamo in considerazione solo perché ci è troppo vicina». Segons el filòleg, «non è ancora stata analizzata, che io sappia, nel campo delle lingue romanze; eppure la domanda “Come scrive e che cosa scrive il popolo?” racchiude un problema che non può fare a meno di condurre a una chiara comprensione dell'essenza dell'elemento popolare in

genere». Ara bé, l'interès de Spitzer pels sectors populars, no obstant la seva formació en el camp de la filologia, va ser –segons ell mateix exposava– el de captar la psicologia del poble italià: «l'analisi della psicologia delle lettere» (1976: 42). Tanmateix, tot i la decisió de «lasciare in secondo piano l'approccio linguistico», el valor lingüístic que presentaven aquells documents va fer que en la introducció del llibre (una quarantena de pàgines) l'autor no pogués deixar de fer una sèrie d'observacions de caràcter lingüístic que, sense arribar a una classificació sistemàtica com se sol fer en un comentari filològic, són de gran interès i obrien el camí per estudiar l'escriptura popular.

Va ser a la dècada dels anys setanta del segle XX que, a partir del recull spitzerià i altres epistolaris privats o memòries autobiogràfiques, es va definir el concepte i es van portar a terme estudis sobre les característiques de l'italià popular. És així com l'edició italiana de l'obra de Spitzer (originàriament s'havia publicat amb alemany) del 1976 ve acompanyada de la «Nota linguistica» de Laura Vanelli, en la qual es posa de manifest que els trets lingüístics del corpus de Spitzer són els que caracteritzen la varietat social anomenada *italiano popolare*.

Abans de l'estudi de Vanelli, però, diversos estudiosos italians ja s'havien preocupat per trobar una etiqueta justa per aquesta tipologia de textos. Tullio de Mauro (1970: 49)⁸ va ser qui va definir per primer vegada l'*italiano popolare* com el «modo d'esprimirsi di un incolto che, sotto la spinta di comunicare e senza addestramento, maneggia quella che ottimisticamente si chiama la lingua “nazionale”, l'italiano». De Mauro feia referència a aquells que havien estat alfabetitzats, però que no havien adquirit una plena competència de l'ús de la llengua, en aquest cas, italiana. Itàlia, però, té les seves particularitats pel que fa a la història de la llengua que fan que la noció de llengua popular tal com la va concebre De Mauro no la puguem extrapolar totalment al cas català.⁹ Dos anys després, el 1972,

⁸ L'estudi de Tullio De Mauro es basa en un recull de cartes que Anna del Salento –una dona amb estudis que no arriben a elementals– va escriure a l'antropòloga Annabella Rossi (1994). Són documents de notable importància que testimonien la situació lingüística i social de la població italiana l'endemà del segon conflicte mundial.

⁹ Fins a la unificació nacional del 1861, l'italià, fora de la Toscana, era una llengua que es feia servir sobretot en l'escrit, tant que fins i tot alguns autors la van anomenar “llengua morta”, com havia passat amb el llatí clàssic. A partir de la unificació, diversos factors, com la progressiva alfabetització lligada a l'obligatorietat escolar, l'emigració externa i interna, la urbanització, els canvis en les condicions socials,

Manlio Cortelazzo va definir l'italià popular com «il tipo di italiano imperfettamente acquisito da chi ha per madrelingua il dialetto».¹⁰ Tot i que el terme d'«italià popular» va ser acceptat per diferenciar aquest model de llengua del model més culte i per la informació sociocultural que contenia, va ser una definició discutida i, finalment, rebatejada com l'*italiano dei semicolti*. Tenint en compte que les fonts utilitzades per Cortelazzo eren escrites i produïdes per autors poc instruïts, Francesco Bruni (1984) farà notar que l'italià popular és un fenomen escrit, o principalment escrit, però amb un acostament a certs registres orals. Per tant, els autors són persones que han estat alfabetitzades, que s'inspiren amb el model de llengua escrita sense poder-lo reproduir de manera integral. Amb Bruni apareix, doncs, un nou terme per anomenar les escriptures populars: l'*italiano dei semicolti*. Tanmateix, si l'adjectiu «popular» donava pas a interpretacions confuses i era un adjectiu que marcava ideològicament, el terme «semicultes» tampoc denota un significat neutre, sinó que més aviat abraça un sentit ampli que pot crear controvèrsies, que el mateix creador reconeix: «Sarebbe erroneo intendere in modo rigido e assoluto le categorie di colto e semicolto, due poli fra i quali esistono infinite gradazioni intermedie» (Bruni 1984: 216).

Paolo D'Achille (1994, 2003, 2008), un dels lingüistes italians que més recentment ha analitzat i ha teoritzat sobre els textos populars, ha assenyalat en diversos estudis les característiques morfològiques, sintàctiques, lèxiques i de les interferències dialectals que presenten les escriptures populars a Itàlia (similars en certs aspectes a les que ofereixen

econòmiques i culturals de la població, l'augment del contacte dels ciutadans amb l'administració estatal i el desenvolupament dels mitjans de comunicació de massa van fer que l'italià progressivament ampliés l'àmbit d'ús, prenent espai als dialectes de les diferents regions, que encara avui conviuen amb l'italià (D'Achille, 2003). És en aquest context que neix l'italià popular: com una varietat adoptada per necessitat, com la varietat pròpia dels que tenen per llengua mare el *dialetto* i que utilitzen l'italià, après en els pocs anys que han anat a l'escola, per comunicar-se per escrit amb la família llunyana, la qual no comparteix la seva llengua mare, o amb l'administració i entitats públiques, o en contextos de guerra i immigració.

¹⁰ Amb la definició de Cortelazzo, però, no hauríem d'interpretar que tots aquells que tenen per llengua mare el *dialetto* s'hagin d'associar a l'italià popular. Segons Paolo D'Achille (1994), tot i que s'ha interpretat l'italià popular com una espècie de «interlingua», de «varietà di apprendimento» o de llengua en contacte entre el dialecte i l'italià, es pot distingir l'italià regional de la classe instruïda de l'italià regional de la classe popular.

els testimonis catalans que nosaltres hem examinat, però diferenciant-se bàsicament per la influència del *dialetto*, usat en època contemporània només per a situacions orals informals). D’Achille (2008: 2344) també ha comparat les escriptures femenines i les masculines dins un mateix grup familiar, fent notar que les masculines presenten un grau més elevat, amb més domini de la llengua i de les estructurals formals, i que les de les dones ofereixen una dimensió afectiva i personal que no s’observa en els homes.

Mentre alguns lingüistes s’han ocupat de descriure l’escriptura popular, Gaetano Berruto (1987) ha volgut apuntar alguns problemes que han sorgit a partir de les recerques en aquest camp. Un dels punts febles que observa Berruto i que ens ha semblat interessant donat que podem traslladar la qüestió al cas català és que alguns autors han considerat l’italià popular com un registre –un registre “baix”, pels trets col·loquials que els textos populars presenten. Segons el lingüista, no es pot parlar de registre perquè els usuaris no poden utilitzar-ne un altre, o, en tot cas aquest seria el registre que utilitzarien com a “alt” i no com a col·loquial. Per tant, és important no confondre l’italià popular i l’italià col·loquial (és a dir, entre la varietat diastràtica i la varietat diafàsica), ja que aquest últim «è adoperato in maniera indipendente dalla classe sociale di appartenenza, da parlanti di ogni ceto e di ogni grado di istruzione; anzi, nella misura in cui parlanti culturalmente sfavoriti hanno a disposizione solo l’italiano popolare, l’italiano colloquiale è varietà non degli strati bassi» (Berruto 1987: 139).

En definitiva, a Itàlia hi ha una reflexió acadèmica de la llengua popular escrita (o semiculta) de manera aprofundida, basada en fonts escrites –la qual cosa és interessant de cara a l’anàlisi que ens proposem portar a terme en aquesta tesi. S’ha analitzat principalment cartes de soldats al front o presoners de guerra, i correspondències i autobiografies d’emigrants que s’han conservat gràcies als arxius i centres d’investigació que van sorgir com a conseqüència de les guerres mundials i els col·lectius implicats en els moviments migratoris. Destaquem l’Archivio Diaristico Nazionale (Pieve Santo Stefano, 1984), l’Archivio della Scrittura Popolare (Trento, 1987) i l’Archivio Ligure della Scrittura Popolare (Genova, 1988).

2.3. La llengua popular a França

Els primers estudis que recullen la variació diastràtica a França, i concretament sobre la varietat popular, són molt primerencs comparats amb els italians que acabem de veure. Datan del 1872 i van ser portats a terme per Charles Nisard a *Etude sur le Language populaire ou patois de Paris et de sa banlieue*, però l'objectiu d'aquell treball era només ensenyar a la gent –els parisencs, per puntualitzar– el que estava ben dit i el que no, és a dir es tractava d'una obra prescriptiva. El primer treball que aborda des d'una òptica descriptiva la llengua popular i que posa en relleu la connotació social d'aquesta és el de Henri Bauche (1920), *Le langage populaire*. En aquesta època es data l'aparició del terme de *français populaire*, però la connotació que li van atribuir els francesos és diferent de la que més tard els italians aplicaran al concepte d'*italiano popolare*, donat que els testimonis que va utilitzar Bauche eren només orals. Després, fins a la dècada dels anys seixanta del segle XX són molt poques i de poca qualitat les obres dedicades a aquest tema.

El 1965 Pierre Guiraud a *Le français populaire* recull les característiques d'aquesta tipologia lingüística, partint de la base, com havia fet el seu antecessor Henri Bauche, que es tracta d'una llengua bàsicament oral: «langue telle qu'elle est parlée par les gens d'un niveau social donné», tot i que el mateix autor adverteix que la varietat popular també apareix en el registre escrit, però amb unes particularitats diferents: «Nous disons *langue parlée*, car dans la grande majorité de ses manifestations il s'agit d'une langue orale. Mais elle a aussi des formes écrites. Et on peut constater que le populaire n'écrit pas comme il parle» (Guiraud 1965: 8). El lingüista francès, igual com faran més endavant els seus col·legues italians, definia el terme de llengua popular posant-lo en relació amb la classe social oposada als sectors socials cultes o classe alta: «Notre *français populaire* n'est ni une langue technique, ni un argot, dans la mesure où il est commun à une vaste partie de la population et non à un métier particulier ou à un cénacle fermé. Cependant il est clair qu'il s'alimente aux disances populaires: métiers artisanaux, petits commerces, etc.» (Guiraud 1965: 8). A més de la caracterització social del terme, Guiraud també feia referència, com a elements propis de la llengua popular, a l'aspecte oral, tenint en compte que aquest pot reproduir-se en l'àmbit de l'escriptura, i, d'altra banda, a la localització. Però la diferència principal que el lingüista atribueix entre el

francès popular i el francès culte consisteix en el fet que aquest últim és definit per normes extretes de la reflexió sobre la llengua i, en canvi, el francès popular només es regeix per les lleis naturals que governen cadascun dels sistemes lingüístics.

Altres estudis destacables de la llengua popular dins el panorama francès són els que ha portat a terme Françoise Gadet (1989, 1992). Concretament, Gadet ha examinat les formes no estandarditzades de la llengua, sobretot de la llengua oral. Per a la sociolingüista, la llengua popular es caracteritza per «un ensemble de traits en démarcage du français commun, essentiellement dans la prononciation et le lexique» (Gadet 2003: 103). Tanmateix és remarcable l'observació que sobre el terme "popular" en relació amb la llengua ha fet notar l'autora. Segons Gadet, només algunes llengües, com el francès i l'italià, han utilitzat aquest adjectiu; en el cas de l'anglès i l'alemany, *colloquial English* i *Umgangssprache* (argot) són els termes que respectivament fan servir ja sigui per designar un registre lingüístic que poden parlar totes les persones, o ja sigui per anomenar els usos dels estrats socials més baixos. És a dir, anglesos i alemanys no han diferenciat el registre lingüístic de la varietat lingüística, un dels problemes que, com dèiem fa un moment, apuntava el lingüista italià Gaetano Berruto. Si Gadet s'ha centrat més específicament en el registre oral és, segons ha exposat, perquè els escrits populars, «quand ils existent, ce sont en général des documents domestiques, qui passent rarement à la postérité» (Gadet 2003 :108).

En el marc francès d'estudis de la llengua popular podem dir, doncs, que els lingüistes han analitzat principalment la llengua oral, mentre que les escriptures populars han estat més examinades des d'altres branques del coneixement, com ara l'antropologia, com és el cas dels estudis de l'antropòleg Daniel Fabre, tot i que Fabre les hagi anomenat *écritures ordinaires*.

3. Els documents personals com a model textual: la carta i les memòries

L'àmbit del document personal és molt ampli: des de diaris a biografies, passant per epistolaris o simples notes. Tots són relats, narracions, d'una experiència individual que mostren les accions de l'individu i la participació d'aquest en la vida social, política, cultural, etc. des d'un punt de vista subjectiu.¹¹ En atenció a això, no hem d'esperar de les recerques basades en els documents personals l'objectivitat i la representivitat, sinó que l'aportació d'aquests textos se centra en, com ha subratllat Ken Plummer (1989: 74), «el flujo continuo y vivido de la experiencia fenoménica históricamente situada, con toda la ambigüedad, variabilidad, maleabilidad e incluso singularidad que normalmente implica tal experiencia». Per tant, el valor fonamental dels documents personals es troba en el paper de la pròpia experiència i en la interpretació d'aquesta i del món que l'envolta per part dels participants, deixant que l'ambigüitat que d'aquests documents se'n pugui derivar enriqueixi el coneixement de les ciències socials i humanes.

Catalunya és, després d'Itàlia, un dels territoris de tot Europa que més documentació relacionada amb la memòria personal té. D'acord amb el que sosté Sílvia Amor (2015: 64) en la seva tesi doctoral, aquest considerable volum de textos personals conservats s'explica per «la tradició escrita del territori i per la seva estructura socioeconòmica durant l'Antic Règim, que accentuava la necessitat de conservar tot tipus d'informació personal, patrimonial i administrativa». Segons la historiadora, aquests tipus de documents han esdevingut objecte d'estudi i s'han valorat com a font de coneixement històric des de fa només algunes dècades, tot i que tant historiadors i filòlegs com estudiosos d'altres disciplines s'hi han acostat posant atenció en els documents de personatges de certa rellevància històrica, com ara escriptors i polítics, i descuidant el que l'autora anomena «escriptures ordinàries» (Amor 2015: 32).

¹¹ Immacolata Tempesta (2009: 133) defineix el terme narració com «un potente dispositivo conoscitivo e interpretativo di fatti ed esperienze che vengono raccontati ad altri attraverso la codifica delle circostanze, delle intenzioni, delle aspettative di chi ne è protagonista».

L'objectiu d'aquest capítol és oferir un marc teòric (definició, història, context, etc.) d'aquells documents personals que formen part del corpus d'anàlisi que hem seleccionat per portar a terme aquesta tesi doctoral. Ens centrarem, doncs, a examinar la carta i les memòries personals. La principal diferència entre aquests dos tipus de documents, com podem mostrar més àmpliament en les pàgines que segueixen, rau en el fet que un –les memòries personals– és escrit des de la memòria, evocant un fets passats, mentre l'altre –la carta– s'escriu en el mateix moment en què el protagonista-autor està vivint l'experiència, sense haver pres distància i sense la transformació que el pas del temps sol provocar.

3.1. La carta com a model textual

3.1.1. La carta: orígens i expansió

La carta ha estat al llarg de la història un important mitjà de comunicació, ja des de l'Antiguitat clàssica es va recórrer a aquest gènere per expressar pensaments, transmetre informacions, etc.¹² Tanmateix, va ser a partir del segle xv i sobretot en l'època contemporània¹³ que es va expandir a tots els sectors socials, tal com ha observat Antonio Castillo (2002: 80):

Cierto es que la carta no es ninguna invención de aquellos siglos, pues, de un modo u otro, sus orígenes se pierden en la Antigüedad, tal vez en unos remotos fragmentos del Antiguo Egipto y, por otra parte, cualquiera de los tratadistas que se ocuparon de ella en el Siglo de Oro menciona a Cicerón casi como el *homo factor* del arte epistolar. Sin embargo, la Época Moderna planteó nuevas e

¹² Tal com ha explicat Javier Antón (2011 b: 11), «A la sisena dinastia de l'antic Egipte ja existia l'epístola, com a praxis i com a gènere, i ja es treballava amb un sistema postal».

¹³ Carmen Rubalcaba (2002: 394-395) considera el període de màxima esplendor d'intercanvi epistolar el comprès entre «la segunda mitad del siglo XIX y primeras décadas del XX».

interesantes oportunidades que hicieron posible una mayor producción y extensión social de la correspondencia escrita.

Els factors que van contribuir a fomentar la pràctica de l'escritura epistolar van ser fonamentalment tres, segons l'estudi de Castillo –o quatre, si resseguim la teoria de Cécile Dauphin i Danièle Poublan (2014: 221): «En el siglo XIX, el aumento de la alfabetización, la difusión de los manuales de correspondencia, la importante emigración rural y la creación de un servicio postal regular y barato, hacen que la escritura popular se transforme considerablemente». Efectivament, en primer lloc cal considerar el desenvolupament organitzatiu del sistema del correu quan a partir del 1706 va passar a ser d'àmbit estatal –gestionat i administrat directament per l'Estat– i es va anar regularitzant aquest servei fins que a la segona meitat del segle XIX va quedar establert un servei postal diari a tots els ajuntaments d'Espanya (Castillo 2011: 28-30).¹⁴ D'altra banda, hi ha el fet indiscutible del creixement de l'alfabetització entre les diferents classes i grups socials (v. § 4.6), el qual va permetre un major accés de la població a l'escritura i a les formes de comunicació escrita, és a dir, a l'activitat d'escriure cartes. Finalment, els moviments de població, com la immigració, la guerra o l'exili van ser l'altra raó destacable per la qual l'intercanvi de cartes va esdevenir cada vegada més habitual. La separació física i geogràfica desencadena la necessitat d'escriure, d'establir una correspondència, per així preservar els vincles –social, familiar i cultural– per damunt les distàncies o per restablir-los en els casos en què s'hagin trencat. En aquest sentit, l'estudi sobre correspondència de Laura Fortea i Verónica Sierra (2002: 556) constata que «acontecimientos como la emigración, el servicio militar, la Guerra Civil o el exilio, fueron decisivos para convertir la escritura en necesidad, pues ésta era la única forma de salvar las distancias impuestas por esos aconteceres históricos y de expresar ideas, opiniones y sentimientos que difícilmente podían ser manifestados de forma oral o a través de otros medios de difusión». Si bé el motiu inicial és el desig de comunicació, no és l'únic pel qual les persones que es troben distanciades en aquestes circumstàncies es veuen aclaparades per l'afany d'escriure. Com ha observat Antonio Gibelli, en moltes ocasions i sense ser-ne conscients sorgeix l'impuls d'escriure per raons psicològiques com la

¹⁴ Per a una visió més àmplia i completa de la història del sistema del correu vegeu també Navarro Moreno (2014) i Martínez Lorente (2014).

defensa i conservació de la pròpia identitat i de la memòria: «no es solamente el problema práctico de asegurar la comunicación a distancia lo que empuja a empuñar la pluma, sino necesidades más profundas e íntimas, de naturaleza psicológica y cultural, y entre ellas, aunque esta en forma embrionaria, un auténtico impulso autobiográfico y memorialístico» (Gibelli 2002: 199).

En relació amb l'exili republicà del 1939, és evident que la diàspora va produir una necessitat de mantenir la comunicació i de preservar la memòria mitjançant l'escriptura de cartes. Com ha exposat Enric Bou (1993: 151), «els primers anys de la postguerra són d'una prodigalitat impressionant [...] La no existència de telèfons prou fiables –no punxats– és un incentiu important per la pràctica de la correspondència epistolar». Bou parla de la possibilitat de comunicar-se mitjançant el telèfon al centrar el seu estudi en l'epistolografia literària i, per tant, en persones d'un estatus social amb mitjans per utilitzar aquest sistema de comunicació. Naturalment, fora dels intel·lectuals i de les classes benestants, el telèfon no estava a l'abast de la majoria dels refugiats republicans. Sense altres recursos, doncs, la correspondència va proliferar com a mitjà de comunicació durant aquell període, sobretot entre aquells sectors socials no habituats a aquesta pràctica. És a dir, les classes populars van començar a escriure cartes de manera habitual, com no ho havien fet mai abans, per tal de mantenir el contacte amb els seus cercles de familiars i amics, i per deixar testimoni de la situació extrema i sense precedents que estaven vivint en aquell moment, si bé aquest darrer motiu hi era possiblement de manera inconscient i involuntària.

En fluxos migratoris la producció d'escriptura epistolar no deixa de ser també destacable. Diferents historiadors s'han basat en aquest tipus de documents –cartes privades que van circular en un àmbit íntim– per completar i contrastar les informacions oficials publicades. Laura Martínez Marín (2014), per exemple, en un estudi basat en la correspondència d'asturians que emigraren a Llatinoamèrica, ha observat com en el context d'immigració s'escrivia per escurçar la distància, per fer-se present en la memòria dels éssers estimats que no els havien acompanyat, o per relatar l'experiència del viatge i la pròpia reflexió sobre el fenomen migratori.

Altres estudiosos s'han interessat pels episodis de guerra com a fet motivador de la comunicació per carta. És el cas de Fabio Caffarena (2002: 475) en un estudi que ha portat a terme sobre epistolografia popular en el

període de la guerra mundial: «Gli ormai numerosi studi condotti in Italia sulle testimonianze prodotte dalle classi subalterne evidenziano che l'attivazione della scrittura fra la gente comune è innescata soprattutto da eventi specifici e la Grande Guerra costituisce insieme all'emigrazione uno di questi grandi avvenimenti separatori scatenanti, confermandosi una fertile *fucina di scrittura*, un efficace catalizzatore per la sua diffusione di massa». De totes maneres, resseguint el treball d'aquest mateix autor, convé remarcar que l'escriptura que van produir les classes populars al trobar-se davant una situació de separació no va sorgir pas del no-res: «È possibile che la guerra amplifichi enormemente la produzione di testi scritti, da quelli più rudimentali a quelli letterari, ma è difficile ritenere che sia sempre una sorgente “ex nihilo” alla quale attingono soggetti quasi del tutto estranei alla comunicazione scritta» (Caffarena 2002: 480). Caldrà veure, doncs, de quins materials disposaven aquests sectors i en quin grau hi tenien accés.

En totes aquestes circumstàncies, la carta va ser el fil d'unió entre persones que es trobaven allunyades les unes de les altres. Pels exiliats va representar la possibilitat de fer-se present *in absentia*, la possibilitat d'assegurar el contacte amb tot allò que havien deixat enrere o, en paraules de Diego Navarro (2002: 170), «se trataba de identificar la epístola como el hilo que une mentes y corazones». En aquest sentit, Mª Luz Mandingorra (2000: 3) ha observat que «las cartas dan cuerpo a una ausencia, nos transmiten una presencia desde una lejanía, o también, quizá, desde el vacío». Per a aquesta autora, la carta no només evoca moments concrets del passat sinó que recupera el record global (imatges, situacions, gestos, veus...). Com a conseqüència d'això, la carta a més de ser el suport per transmetre un missatge, «representa al individuo, conforma un discurso de evocación perpetuado en cada acto de lectura» (Mandingorra 2000: 4).

3.1.2. Presència, absència

S'ha definit la carta com el document escrit que representa la comunicació entre dues persones que no es troben simultàniament en el mateix lloc.¹⁵ Es tracta d'un diàleg on un dels interlocutors és absent: el corresposal està» pressuposat, construït, previst, però no hi és en presència física per fer la rèplica conversacional. Així, la carta –ja sigui quan implica un intercanvi d'aquestes, és a dir, la correspondència, o quan es trameta de manera unidireccional, sense la participació activa d'una de les parts– comporta la presència obligatòria de dos elements: el remitent (o emissor, és a dir, qui l'escriu) i el destinatari (qui rep la carta), o anomenats també per la bibliografia acadèmica el narrador i el receptor –termes que remet més al llenguatge literari. Evidentment, perquè puguem parlar de comunicació cal que l'emissor i el receptor comparteixin el mateix codi, el de l'escriptura. D'altra banda, la carta també implica que l'emissor i el receptor es troben distanciats, que la comunicació és diferida atès que no hi ha una presència simultània i que entre l'acte de l'emissor i el del receptor pot passar molt de temps. En paraules de Patrizia Viola (1999: 191), la carta es basa en «un efecto simultáneo de presencia y ausencia, en el que, aunque el receptor esté siempre presente en el texto, su presencia continuamente nos sugiere un “en otro lugar”». La interacció entre l'emissor i el receptor ha estat estudiada en profunditat per Janet Gurkin Altman (1982). Altman (1982:119) subratlla que la carta traça unes coordenades en les quals els punts de referència són els elements comuns entre qui l'escriu i qui la rep:

To write a letter is to map one's coordinates –temporal, spatial, emotional, intellectual– in order to tell someone where one is located at a particular time and how far one has travelled since the last writing. Reference points on that map are particular to the shared world of writer and addressee: underlying the epistolary dialogue are common memories and often common experiences that take place between the letters.

¹⁵ En aquest sentit, un estudi de Susana Cabezas (2002) recorda la definició utilitzada per Antonia Heredia per esclarir el concepte de carta: «manifestación escrita que testimonia la comunicación entre dos personas o instituciones, con el fin de informar acerca de sucesos acaecidos anteriormente o con el fin de servir de vía de remisión de otros testimonios escritos» (Heredia 1995: 139).

Una carta no només contextualitza l'espai, el temps i les circumstàncies de qui escriu, l'emissor, sinó que també aporta informació del destinatari. Tal com assenyala Bou (1993: 132), «l'estatus del destinatari hi juga un paper especial».¹⁶ El tipus d'informació que podem trobar en una carta serà, sens dubte, en funció de la relació entre l'emissor i el destinatari (el vincle que tenen entre sí i el motiu pel qual s'escriu). De ben segur que l'autor evitarà carregar el text amb dades sobreenteses per les dues parts de la comunicació. A més, qui escriu ho fa pensant amb el seu interlocutor, amb qui ha de rebre la carta, adaptant el text en funció de les característiques d'aquest: la condició social, la professió, l'edat, el gènere, l'educació, etc.: «todas las cartas nos hablan no solo del mundo del remitente, sino también de las impresiones de éste acerca del destinatario. El tipo de historia relatada varia según la persona que vaya a leerla. [...] El científico social debe entonces ver en la carta el producto de una interacción, preguntarse siempre por el papel del destinatario» (Plummer, 1989: 27). D'aquesta manera, encara que la correspondència que compon el nostre corpus de treball estigui formada, majoritàriament, per les cartes que van rebre els dipositaris (destinatariis), i manquin aquelles cartes que aquestes persones van escriure, tot i així, obtenim informació dels destinatariis (ideologia, pertinença a una esfera social, sentiments, etc.) gràcies a la qual hem pogut esbossar les seves biografies.¹⁷ Això ha resultat factible sobretot quan el corresponsal ha tingut emissors diferents —els casos més evidents són el de Ramir Bruguera i el de Rosa Laviña—, ja que, com si es tractés d'un trencaclosques, cadascun dels emissors ha aportat dades i punts de vista diferents depenent de la relació establerta anteriorment amb el destinatari de la carta que s'escrivia.

La correspondència estableix una connexió o un lligam donat que l'escriptura epistolar d'un individu només existeix en funció de l'altre del

¹⁶ Malgrat que l'estudi que Bou ha portat a terme a *Paper privats* (1993) se centri en la literatura autobiogràfica, de la qual forma part el gènere epistolar, la reflexió que desenvolupa al voltant de la carta i la relació entre autor i destinatari és igualment vàlida quan els corresponsals no pertanyen a l'àmbit literari. És per això que la teoria que presenta Bou es pot extrapolar a correspondències de qualsevol sector social, entre elles la que és objecte d'anàlisi en aquest treball, la correspondència de les classes populars.

¹⁷ Poder elaborar les biografies, tant del destinatari com de l'emissor, ha resultat de gran ajuda a l'hora d'analitzar la llengua popular, donat que en la variació diastràtica intervenen factors com l'edat, el gènere, les condicions econòmiques i el grau d'instrucció.

qual s'espera una resposta. Es tracta d'un camí de doble sentit, un anar i venir entre la intenció anunciada i l'espera de la resposta. Segons Cécile Dauphin (1991: 235), teòrica de l'art epistolar en la història, l'obligació de respondre per part de qui rep la carta ve donada en virtut del codi de cortesia:

D'abord, l'échange est ponctué par l'attente de la réponse. "Toute lettre mérite réponse", rappellent les auteurs unanimes. Cette obligation, qui relève du code de la politesse, traduit en fait un rapport au temps spécifique de la correspondance. Contrairement à la communication orale, l'échange peut être à tout moment interrompu. Il est en tout cas diffère, le temps qu'il faut pour transporter la lettre et sa réponse. Ce temps suspendu, source à la fois de jouissance e d'angoisse, est l'object de codifications dans les manuels.

En certa manera, moltes de les pautes establertes o sobreenteses entorn a la carta són deutores dels manuals de correspondència, els quals indiquen, a més, la importància que anava prenent cada vegada més la pràctica epistolar entre els segles XIX i XX:

el numeroso conjunto de disposiciones legales que regulaban su composición, envío, protección, etc., así como los cada vez más abundantes manuales de estilo para su redacción y formalización diplomática no hacían sino ilustrar el creciente y generalizado proceso de toma de conciencia sobre el valor de la correspondencia y su organización como medio eficaz para establecer una comunicación en la distancia y acceder con relativa eficacia a la información. (Navarro 2002: 171)

Dels manuals de correspondència en parlarem tot seguit. Ara, però, ens aturarem un moment encara en la relació de dependència establerta entre l'emissor i el destinatari. Sobre aquest punt, convé senyalar el caràcter privat i intimista que connota la carta (deixant de banda, evidentment, les cartes administratives) ja que «convida a parlar de determinats temes privats» (Bou 1993: 132). La identificació de la carta amb aquesta aura d'intimitat ve donada, d'acord amb l'estudi de Maria Helena Camara (2002: 330), «por presentarse como discurso espontáneo; como un discurso presentado como un no-escritor; por no ser destinado a publicación; por ser escrita en primera persona por alguien que crea un efecto de verdad». Per a

les persones distanciades físicament, com el cas dels exiliats republicans, la correspondència va ser el mitjà per poder bescanviar idees i afectes, per construir projectes o per organitzar accions. És més, les cartes, «per als éssers humans caiguts en desgràcia, serveixen de fusta salvadora, ja que des de les profunditats de l'ésser concreten el plany» (Bou 1992: 15). A banda de la catarsi que produeix l'escriptura epistolar, quan els afectats han sortit del mal pas, les cartes «resten com a testimonis inapel·lables de les dimensions de la crisi passada» (Bou 1993: 15). Efectivament, en el cas dels exiliats republicans, gràcies a la conservació de molts epistolaris populars tenim avui uns testimonis de primera mitjançant els quals podem abordar la història de l'exili des d'un altre punt de vista.

3.1.3. El temps i els valors en la carta

La carta és una forma de comunicació en la qual s'interactua de manera directa i indirecta alhora. Es tracta d'un intercanvi compromès entre dues persones però en un temps de resposta retardat. Segons ha apuntat Enric Bou (1993: 150), en la carta «el temps és polivalent i hi intervé de diverses maneres: hi ha el de les accions descrites en la carta, el de l'escriptura, el del moment en què és llegida (i rellegida)». Cal tenir en compte que la condició de la correspondència de diàleg aïllat i espaiat en el temps implica la desaparició de temes o de preguntes que es queden sense resposta, donat que el present d'una carta és el passat de l'altra. Per a Bou (1993: 150), una carta s'assembla a un diari íntim perquè «està escrita des del present, té aquell sentit d'immediatesa tan característic del gènere diarístic, però, alhora, és molt diferent perquè en la carta hi ha una orientació exclusiva vers el futur, per aquest fet adquireixen una gran importància els compromisos entre els corresponents».

D'aquesta manera, l'absència del corresponent produeix un mena de joc entre present i futur. Segons un estudi d'Anna Jaubert (2010: 3), «dans une correspondance, les effets de l'interaction sont suspendus par l'absence physique de l'interlocuteur». Aquesta situació temporal específica de la relació epistolar provoca, seguint el discurs de Jaubert, que l'emissor pugui elaborar un missatge de manera lliure, sense la pressió de l'altre «à qui il faudrait “rendre” la parole, et qui pourrait manifester son impatience ou sa mauvaise humeur devant une intervention qui s'éternise» (Jaubert 2010: 3).

Ara bé, malgrat aquesta suposada llibertat de l'escritura epistolar, cal tenir en compte que la interacció dels corresponents també comporta la creació d'unes condicions i d'una actitud ètica que garanteixin l'intercanvi de cartes. L'autor ha d'adoptar una postura apropiada, el to de la carta ha de ser gratificant per a l'altre, sobretot, per exemple, quan hi ha la sol·licitud d'alguna cosa o d'algun favor al qual l'altre podria negar-se. En aquest cas, la cortesia i la diplomàcia jugaran a favor i legitimaran la demanda d'un dels corresponents. En aquesta mateixa línia, Dauphin i Pouban (2014: 209), en un estudi sobre correspondència familiar, han afirmat que en la distància «se hace preciso encontrar las palabras y los argumentos apropiados que motiven una reacción de simpatía en el destinatario que sea capaz de provocar una respuesta, dando de este modo una continuidad al intercambio epistolar». Així, la correspondència pot esdevenir l'encreuament on s'ajunten o es fonen nous valors o, en paraules de Jaubert, un «laboratoire de valeurs». En la correspondència s'integren codis i ideals socioculturals de l'època en què s'elabora la carta que contribueixen a requalificar els valors i a desplegar-los:

ces correspondances cristallisent des valeurs préexistantes, elles offrent une caisse de résonance aux groupes qui les ont secrétées, mais on ne les voit pas (et on les imagine mal) directement produire des valeurs inédites, court-circuitant l'étape de la décantation sociale. En revanche, leur engagement dans la pérennité de l'écrit leur promet une valeur ajoutée, en tant que productions verbales. (Jaubert 2010: 8)

Jaubert planteja la hipòtesi que la carta construeix principalment un valor, el de la congruència: «congruence des façons de dire avec la posture que l'épistolier adopte». És a dir, l'habilitat de saber ajustar-se a les circumstàncies i expressar el més convenient per a cada situació i considerant el punt de vista del corresponent. Altres valors que la correspondència pot suggerir, segons Jaubert, són l'honestedat, la moral, les bones maneres, etc. A vegades, com pot succeir amb altres interaccions, cal que hi hagi una negociació de valors a fi de trobar un terreny comú entre els locutors/escriptors, per resoldre diferències i superar divergències.

En certa manera, tota aquesta teoria de valors es reflecteix en l'epistolografia popular de l'exili, per exemple, a l'hora de saludar, fer compliments o agrair una carta al corresponent. Són formes de preparar el

terreny per després tractar temes més transcendents. Un altre codi ètic de la correspondència l'observem amb la confessió de feblesa i la demanda d'excuses que molts exiliats van utilitzar per ser agradable i honest davant el corresponsal. En definitiva, podem dir que la correspondència integra codis i ideals socioculturals del seu temps que contribueixen a requalificar els seus valors i a desplegar-los. S'ha de tenir en compte, però, que l'ètica o els valors que es projecten en la correspondència s'ajusten a un cert estil, aspecte que tractarem una mica més endavant.

3.1.4. Una font d'informació

Com han indicat diferents autors, les epístoles són documents que resten com a testimonis i, per tant, representen una valuosa font d'informació. Tradicionalment, l'epistolografia ha analitzat majoritàriament (o gairebé de manera exclusiva) la correspondència d'intel·lectuals, escriptors o polítics, desatenent, però, les cartes de la gent senzilla dels sectors populars tot i ser, segons Javier Antón (2005: 14), «una font d'informació qualitativa, fresca, directa i impressionista». Des d'un enfocament sociològic i antropològic, Ken Plummer ha posat en relleu la importància de l'estudi d'epistolaris donat que la carta no només és un document escrit des del present amb tota la vitalitat que això comporta, sinó que també és un indicador d'aspectes socials: «La viveza de las cartas se debe al modo en que relatan la vida tal y como ocurre: cada terrible desazón es compartida con el destinatario de la carta. Y también a lo largo de toda la correspondencia entrevemos retazos de la esfera social» (Plummer 1989: 26). Les cartes són sempre fragments d'experiència, de pensaments i de sentiments que reflecteixen unes condicions i una situació determinada, que no només són indicadors de l'estat vital de qui escriu sinó també de la condició social d'aquest.

Tots aquests aspectes presents en cada epístola fan que la carta, al llarg del temps, s'hagi convertit en un veritable promotor de creació de la identitat personal, com indica Sierra (2003: 191), però també col·lectiva. Segons Sierra (2003: 191), les cartes privades s'han transformat en «herramientas para la configuración de la propia identidad y en vehiculos de sociabilidad, de articulación de las relaciones entre los hombres en un tiempo y lugar específicos». L'anàlisi dels epistolaris populars de l'exili són

una bona mostra d'això, tal com es reflecteix en els capítols de la tercera part d'aquest treball.

En termes generals, la correspondència ha estat utilitzada per estudiosos de diferents disciplines (historiadors, sociolingüistes, antropòlegs, paleògrafs, filòsofs, etc.) per recuperar, a través dels escrits d'uns protagonistes sovint anònims, aspectes passats com ara sensacions i experiències viscudes davant un determinat fet històric.¹⁸ D'aquí que sigui justa la proposta de José Ignacio Monteagudo (2002: 576) a l'anomenar els epistolaris com a «géneros de la memoria». Les cartes constitueixen una font essencial per rescatar part de la història passada sovint amagada o manipulada per altres mitjans per tal d'esborrar uns determinats fets històrics. D'aquesta manera, l'estudi de la correspondència permet obtenir un tipus d'informació a la qual difícilment, tal com han exposat Laura Fortea i Verónica Sierra (2002: 555), «se podría acceder a través de otras fuentes». Aquestes historiadores es refereixen a documents que reflecteixen un temps i un lloc concrets no només en el context polític, econòmic, cultural i social, sinó també, i fonamentalment, en tots aquells aspectes «relacionados con la vida cotidiana, las mentalidades, tradiciones e historias de vida». Les autores defensen que la informació que s'aporta sobre molts aspectes que passen desapercebuts en el relat de la història oficial «permitirá construir la historia desde ese otro lado que casi nunca se cuenta» (2002: 568). No obstant els nombrosos i rics coneixements que les cartes poden proporcionar, Plummer (1989: 24-26) creia que l'estudi d'aquest tipus de documents era «relativamente raro en las ciencias sociales». Des que Plummer va escriure *Los documentos personales* han passat uns quants anys i avui tenim uns quants estudis més, però tot i així encara es troben a faltar anàlisis d'epistolaris, sobretot d'aquells escrits pels anònims de la història.

¹⁸ A més de la bibliografia citada en aquest capítol, com a mostra de l'interès i el ús (de manera directa o indirecta) de la correspondència per a la recerca, vegeu els treballs de Castillo–Montero (2003), Heredia (1995), Imbriani–Marano–Mirizzi (1996), Milza (1994), Mirizzi (1999), Pujol (2003, 2009), Siess (2010) i Vargas (2002).

3.1.5. Llibres i manuals de l'art epistolar

A mesura que la pràctica epistolar començava a ser més habitual, entre els segles XVI i XVIII, van aparèixer manuals, formularis i textos educatius especialitzats amb l'objectiu de proporcionar models i de fixar normes i convencions del gènere epistolar (Antón, 2005: 16). Identificar els tractats i les normes que guiaren l'escriptura epistolar en l'època en què els autors dels epistolaris analitzats en aquest estudi es trobaven en edat escolar o d'autoformació (entre finals del segle XIX i principi del segle XX), així com una mica d'història del manual sobre l'art epistolar permetrà situar aquesta pràctica com a mitjà de comunicació i sociabilitat.

El primer manual epistolar escrit en català va ser el de Tomàs Perpinyà, que amb el títol de *Estil d'escriure a qualsevol persona amb un breu sumari de comptes per a breument saber a raó de tantes lliures l'any que ve lo mes i quan lo dia* es va publicar el 1505 (Amor 2011: 67-68). Al segle XVIII, a Catalunya, van sortir a la llum tres formularis de cartes dels quals es van imprimir nombroses edicions, fet que, segons ha observat Sílvia Amor (2011: 67), «marca el tret de sortida d'un autèntic desvetllament del gènere que culminarà a les centúries posteriors». Efectivament, al segle XIX i sobretot al segle XX el nombre de publicacions augmenten considerablement. D'acord amb el recompte que ha portat a terme Verónica Sierra Blas (2003) entre 1927 i 1945, i pel que fa a Catalunya, ha comptabilitzat 43 publicacions a Barcelona i 9 a Girona, xifres que signifiquen més de la meitat del total de publicacions que es van produir a tot l'estat en aquest període (92 publicacions, comptant primeres edicions i reedicions).

Els manuals epistolars són obres de petites dimensions, senzilles, que proporcionen models ajustats als diversos assumptes que podien interessar als lectors, formularis i alguns elements teòrics per orientar sobre com escriure una carta ajustada a les normes i el protocol que marcava l'època. En l'aspecte més pràctic, els tractats contenien mostres de cartes utilitzades a la vida quotidiana del públic al qual anaven dirigits. Generalment, als mateixos pròlegs o portades d'aquests llibres s'anunciava el públic potencial al qual s'adreçaven. D'acord amb l'estudi d'Amor (2011: 74), «als segles XVI i XVII, les obres s'adreçaven fonamentalment a secretaris, buròcrates i professionals de l'escriptura. Al segle XVIII, en canvi, s'amplia aquest ventall amb persones poc instruïdes en l'art de la secretaria i els

curiosos (tendència que es consolidarà a la centúria següent)». Certament, durant el segle XIX i especialment el segle XX els manuals s'obren cap a un nou públic i la tractadística epistolar és essencialment pràctica. En època contemporània, sempre segons aquesta mateixa historiadora, els continguts dels manuals de correspondència no van variar gaire respecte al segle XVIII: «Enfront la proliferació de nous títol i la manca d'originalitat del gènere, l'addició de complements als finals dels manuals els feia més atractius de cara als lectors i més competitius al mercat» (Amor 2015: 158). Si l'objectiu dels manuals va esdevenir, de mica en mica, ajudar les persones amb escassa formació a fi que poguessin escriure cartes per ells mateixos sense l'ajuda de cap escrivà professional es deu al fet que en entrar en l'època contemporània es creia que la carta era el mitjà de comunicació humana que qualsevol persona havia de saber utilitzar. Els manuals epistolars van experimentar, doncs, un progressiu acostament a les classes populars com a resultat de les transformacions socials pròpies de l'època. Les obres van passar de circular «al món aristocràtic –en què secretaris i altres professionals de l'escriptura desenvolupaven les seves tasques durant l'època moderna– al de la burgesia al segle XIX i finalment a les classes populars al segle XX» (Amor 2015: 184). En aquest mateix sentit, Verónica Sierra (2003: 96) ha exposat: «En la España del siglo XX se puede afirmar que buena parte de los lectores de los manuales de cartas pertenecen a las clases subalternas y se advierte, igualmente, un claro proceso de popularización de este tipo de textos, anteriormente más propios de círculos de la pequeña burguesía y las clases medias». Segons les investigacions d'aquesta autora, les obres que s'editaven en aquesta època estaven pensades per a persones que tenien poca pràctica en la redacció d'escrits al no haver estat suficientment instruïdes per arribar a escriure una carta a algú. L'autora estableix, doncs, tres col·lectius: els semianalfabets, les dones i els nens. Tanmateix també observa que malgrat adreçar-se a un públic diferent, els models que s'exposaven a l'interior de moltes d'aquestes obres no s'havien adaptat a les veritables necessitats dels nous lectors. La condició social dels lectors dels manuals de cartes es reflecteix, entre altres indicadors, amb: «el formato en octavo, la tirada, el precio y la distribución de los mismos. Son libros de pequeño tamaño cuya longitud no supera la de una palma de la mano, lo que nos lleva a incluirlos dentro de los libros de bolsillo; pero, además, muchos de ellos adoptan la forma de un folleto» (Sierra 2003: 101). Una altra característica que exemplifica el tipus

de lector dels tractats de l'art epistolar en època contemporània és que tant els corresponsals dels models de cartes que s'hi publicaven com els temes desenvolupats en aquestes esdevingueren més populars (Amor 2015: 178).

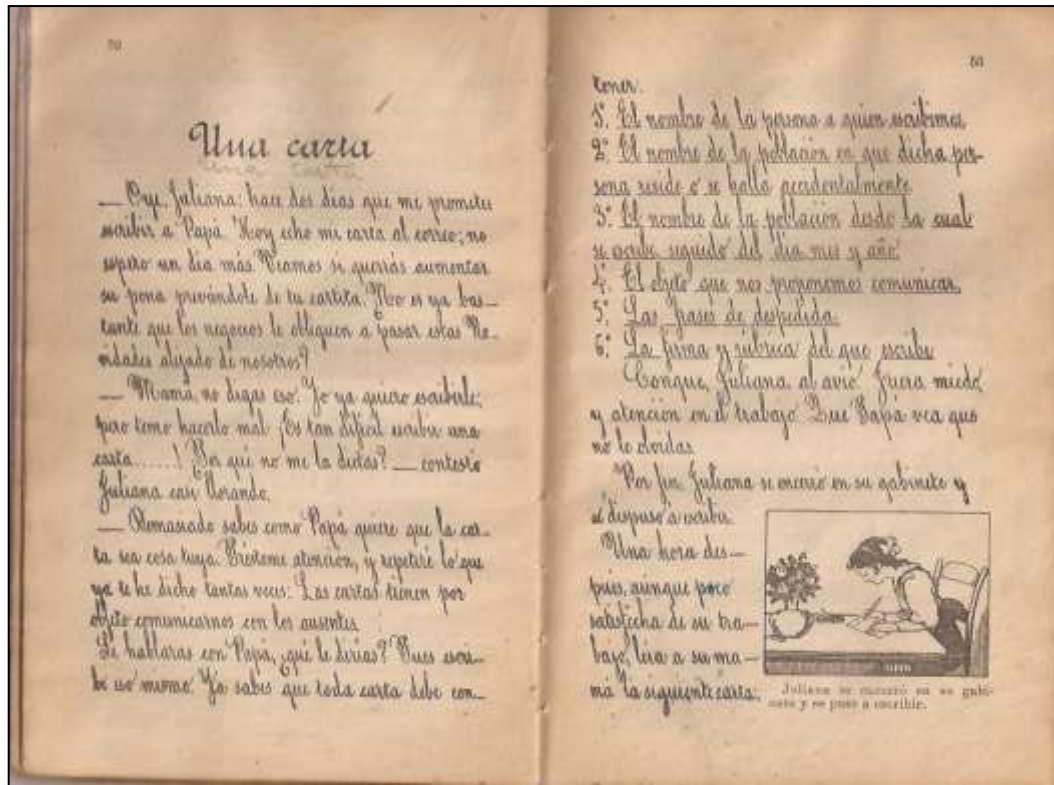
En l'època en què els autors del nostre corpus de correspondència es trobaven en edat escolar (majoritàriament a les primeres dècades del segle XX), no només els llibres dedicats específicament a l'art epistolar amb l'objectiu d'establir un protocol social per aquesta modalitat d'escriptura i facilitar el seu aprenentatge eren freqüents,¹⁹ sinó que també des dels llibres escolars s'introduïen les pautes i les fórmules que s'havien d'adoptar per a una correcta pràctica de l'art epistolar. Com a conseqüència de la importància que va prendre la carta a partir de la segona meitat del segle XIX, l'art epistolar va entrar a formar part del conjunt de competències bàsiques o d'objectius del programa educatiu de les escoles primàries d'aquella època.²⁰ Així, els mateixos llibres de text que s'utilitzaven a l'escola contenien, entre altres tipus de textos, models de cartes que es feien servir per millorar les habilitats lectores dels escolars (i també alguns adults d'escassa formació), o per ensenyar, de manera conjunta, a llegir i a escriure, tal com indicava en el pròleg d'un d'aquests llibres escolars el seu

¹⁹ Entre els manuals de correspondència d'aquesta època publicats a Catalunya, tenint en compte la llista confeccionada per Verónica Sierra (2003), destaquen: *Com s'ha d'escriure una carta en català* de Josep Maria Capdevila (1926), *Cómo debe escribir sus cartas la mujer* de Agustín Chaseur Millares (1929), *Cómo deben escribir sus cartas los hombres* de Agustín Chaseur Millares (1929), *Correspondència familiar i de societat* de Cèsar August Jordana (1931), *Novísimo secretario universal: recopilación completa de cartas y documentos* de Ramón Orts Ramos (1901), *Epistolario manual para señoritas. Modelos de cartas propias para la niña, la joven y la mujer* de Pilar Pascual de Sanjuan (1877) i *Correspondència amorosa* de Carles Soldevila (1926). (S'ha anotat com a any de publicació la primera edició trobada, tot i que moltes d'aquestes obres es van reeditar fins a mitjan segle XX).

²⁰ Entre els llibres escolars de l'època publicats a Catalunya que contenen models de correspondència epistolar podem citar: *Primer libro manuscrito para uso de las escuelas y párvulos* de Antonio Balmaña (1882), *Mosaico literario epistolar para ejercitarse los niños en la lectura de manuscritos* de A.J. Bastinos (1871), *El primer manuscrito* de Josep Dalmau (1923), *Guia de la mujer. Colección de documentos manuscritos usados con más frecuencia en la vida social. Obra destinada a enseñar la lectura a las niñas* de Faustino Paluzié (1887), *Arte epistolar con el título de Guía del artesano* de Estéban Paluzié (1858), *Manuscrito metódico* de Antonio Bori (1914) i *Lectures manuscrites* d'Albert Montana (1933). (S'ha anotat com a any de publicació la primera edició trobada, tot i que moltes d'aquestes obres es van reeditar fins a mitjan segle XX).

autor: «Nuestro *Primer Manuscrito* se halla, pues, inspirado en las grandes y positivas ventajas que proporciona la enseñanza simultánea de la Lectura y la Escritura» (Dalmau 1927: 3). D'aquesta manera, ja des del moment en què s'estava aprenent a llegir i a escriure –activitats al voltant de les quals s'estructurava el procés educatiu– s'anava adquirint consciència de l'estil epistolar i, en paraules de Dalmau (1927: 7), «a fin que el niño se fije en el estilo y sea, así, su lectura de resultados inmediatos y provechosos». És més, segons ha posat de manifest Amor (2015: 163) els manuals epistolars publicats a Catalunya en època contemporània són un repertori d'epístoles «destinades a la imitació o a la còpia». En efecte, com veurem amb més deteniment en un altre apartat d'aquest capítol, els models que omplien els tractats epistolars són reproduïts de manera gairebé textual en les llibretes escolars, sobretot, i de manera més aproximada en les epístoles seleccionades pel nostre estudi.

Els llibres de text incorporaven models de cartes, combinant cartes de situacions de registre formal i de situacions més populars, però, a més a més, des d'una perspectiva complementària, alguns manuals incloïen recomanacions teòriques de la pràctica epistolar. En aquest sentit, en l'obra de Dalmau, tal com podem observar a la imatge 1, a través d'un text que representa el diàleg entre una mare i una filla, es mostra una llista amb totes les parts que una carta havia de contenir: l'obertura, que es compon del nom i l'adreça del destinatari, i el topònim del remitent i la data en què escriu; el desenvolupament o cos de la carta, que seria l'objecte pel qual s'escriu, i el tancament, el qual estaria format per la salutació d'acomiadament i la signatura.

Imatge 1: *El primer manuscrito* (1927), Josep Dalmau. Fons Busquets (arxiu personal).

Una altra obra que contenia la doble finalitat de llibre de lectura i model epistolar era la *Guia de la mujer* de Faustino Paluzié (1893). Es tracta de «una colección de cartas y documentos escritos á mano, que les sirva de libro para aprender la lectura de manuscritos y de formulario para consultar» (Paluzié 1893: 2). En efecte, tots els textos d'aquest manual, excepte alguns pocs que feien la funció de rebut o anunci, són representacions de cartes que anaven dirigides a la mare per felicitar-la el dia del seu sant, a una amiga per convidar-la a una festa o esdeveniment, etc. És a dir, la temàtica dels models de cartes girava sempre a l'entorn de la vida social d'una noia. Es tracta, doncs, d'una obra dirigida només a les nenes i, per tant, totes les epístoles que s'hi reproduïen són adreçades i signades amb noms femenins. Tot i que l'escriptura ha estat per molt de temps una funció reservada, fonamentalment, al gènere masculí i la dona se n'ha vist sovint privada, ha estat el gènere epistolar el que més s'ha associat

al món femení amb el pretext que la dona, en paraules de Sierra (2003: 56), «estaba dotada de una mayor sensibilidad y contaba por convención y naturaleza con mayores facilidades para expresar sus sentimientos más íntimos». Així, l'accés legítim de la dona cap a l'epistolografia va crear també diferents tipologies dels manuals de correspondència al considerar-se que les necessitats eren diferents.

Un altre tractat epistolar dedicat al públic femení va ser *Epistolario manual para señoritas. Modelos de cartas propias para la niña, la joven y la mujer* (1877) de Pilar Pascual de Sanjuan. En aquest cas, a diferència del manual de Paluzié, es tracta d'una obra escrita per una dona. De fet, és l'únic manual escrit per una dona que es va editar al segle XIX al territori català. Pascual, en el pròleg de l'obra, es lamentava que els manuals existents anessin adreçats gairebé exclusivament als homes, malgrat que fossin les dones les que en tinguessin més necessitat al posseir un grau d'instrucció inferior i una pràctica epistolària més limitada respecte a la dels homes: «Llega, sin embargo, una ocasión en que una persona de nuestro sexo tiene imprescindible necesidad de escribir; entonces la falta de práctica la embaraza, y acaso la que verbalmente se habría producido con claridad, gracejo y hasta con cierta elegancia, hace una carta desaliñada» (Pascual 1913: 6).²¹ El llibre de Pilar Pascual, doncs, situa la dona com la protagonista de l'intercanvi epistolar, guiant-la respecte al model formal del gènere epistolar i oferint-li, a més a més, un recull d'escrits en format epistolar de caràcter moral, els quals ratifiquen el paper tradicional de la dona com a mare i esposa.

De la mateixa manera que hi havia manuals destinats únicament a les dones, noies o nenes, també n'hi havia que eren enfocats de manera gairebé exclusiva cap als homes, nois o nens. És el cas, per exemple, de la *Guia del Artesano* de Estéban Paluzié (1867).²² En aquest cas, els noms del remitent

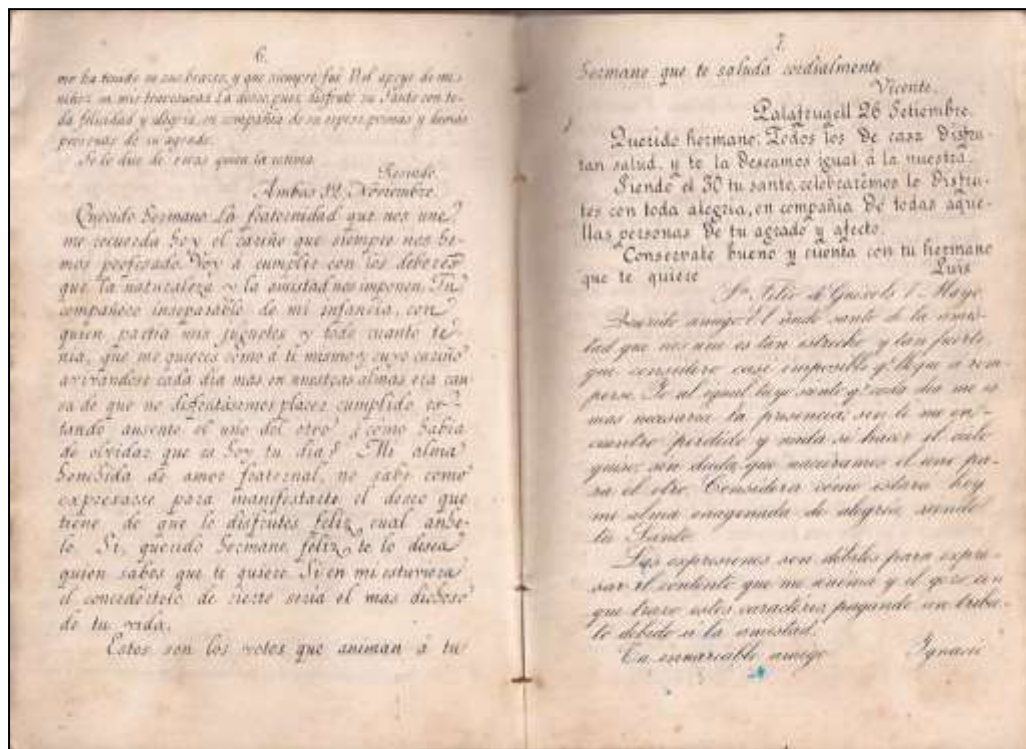
²¹ Per a l'anàlisi i citació d'aquesta obra i d'altres manuals epistolars hem intentat basar-nos en l'edició més propera a l'època dels epistolars que estudiem. En l'apartat de referències bibliogràfiques, ja indiquem l'any de la primera edició, quan coneixem aquesta informació.

²² Aquesta obra, segons ha apuntat José Ignacio Monteagudo (2002: 580), s'ha de tenir molt en compte a l'hora d'analitzar les escriptures populars per «estudiar las preceptivas epistolares determinando las continuidades y rupturas a través de distintas épocas, y muy especialmente la difusión que tuvieron entre las capas menos alfabetizadas de la población».

i del destinatari de les cartes que fan de models epistolars són masculins, excepte quan la carta s'adreçava a la mare per felicitar-la pel sant. El que realment és interessant d'observar és que els models destinats al públic femení i al masculí són pràcticament els mateixos, el que canvia són les situacions, de manera que aquests models reflecteixen l'estructura social d'una època determinada i defineixen els comportaments i actituds propis del món masculí i del femení.

Un aspecte que no es pot passar per alt respecte als llibres escolars és el fet que aquestes obres presenten la particularitat que són impreses amb caràcters manuscrits, és a dir, reproduïxen l'escriptura manual. La importància d'aquest gènere editorial rau en el fet que atenyia diverses necessitats: des d'aquelles resoltes també amb les obres editades amb lletra d'impremta, com és la referència al tema estilístic (formes de tractament, formes de salutació, el to per a cada circumstància...), fins a la qüestió purament gràfica, com la disposició de la pàgina i la cal·ligrafia. A finals del segle XX, i a partir de l'aprovació de la Llei Moyano de Educación (1857),²³ les ordenances de l'escola pública requerien l'aprenentatge a partir d'escriptures i documents manuscrits amb referència a la vida diària i amb abundants models epistolars, segons indicava Paluzie (1867: 2) en el seu manual: «Según el artículo 62 del Reglamento vigente de escuelas públicas de instrucción primaria elemental, se enseñará á todos los niños á leer manuscritos, eligiendo entre estos los que parezcan mas útiles, hasta tanto que haya en abundancia cuadernos litografiados destinados á este objeto». Amb l'objectiu de reproduir tota la gamma d'estils cal·ligràfics, un mateix llibre oferia diferents caràcters de lletra manuscrits, tal com podem observar a la imatge 2.

²³ Val la pena recordar que la Llei Moyano de Educación va ser la primera mesura legislativa important per a l'escolarització en castellà, tema sobre el qual ens hem estès més àmpliament a l'apartat sobre el context sociolingüístic i educatiu en la Catalunya a principi del segle XX (v. § 4.6).

Imatge 2: Arte epistolar con el titulo de Guía del artesano (1867), Estéban Paluzié. Fons Busquets (arxiu personal).

Quan la finalitat principal del manual no era dirigir-se al públic escolar, aquest venia publicat amb lletra d'impremta i les recomanacions sobre l'estil que s'hi trobaven revelaven un grau més elevat que aquelles dels manuals escolars. Per exemple, Capdevila advertia de la utilització de referents literaris clàssics en les fórmules modèliques que «són trets o deriven del bon seny d'Horaci, al qual seguiren Boileau i la Bruyère, Fénelon i Voltaire, Buffon i Joubert. I només dic noms de França perquè és on hi ha hagut més seny en la retòrica» (Capdevila 1926: 5-6). Un dels fenòmens que remarcava especialment Capdevila en aquella obra era el paral·lisme ente l'estil epistolar i la conversa, però amb certs matisos: «En escriure sobre un tema l'ordre, la claredat, la precisió i l'harmonia són més inexcusables que en una conversa espontània on som més duts a l'imprevist, a la dispersió, a la negligència. Però sempre la paraula ve del mateix origen» (Capdevila 1926: 9).

Molts dels manuals editats i publicats a Catalunya de l'època que estudiem eren en castellà, tot i que també en trobem una bona mostra en català. El de Cèsar August Jordana, coincidint la seva publicació amb l'inici de la Segona República, defensa l'ús del català en la correspondència familiar tot argumentant que la utilització d'una altra llengua enrigidia i treia espontaneïtat al text: «El català que empra l'idioma castellà com a

mitjà de comunicació escrita, adopta naturalment, per la seva poca familiaritat amb el vehicle lingüístic, un estil impersonal i encarcerat; però seria absurd que prenguéssim aquest estil forçat com a norma de bona escriptura. Seria ridícul que els familiars s'escrivissin com estranys» (Jordana 1931: 5).

Alguns manuals de correspondència venien dedicats a temes ben concrets, com l'obra de Carles Soldevila *Correspondència amorosa* (1926), d'altres eren més generals i reunien diversos temes en el mateix volum. Les cartes d'amor, les cartes familiars, les cartes de condol o felicitació i les cartes dels soldats eren els models que dominaven l'escriptura epistolar. En els epistolaris del nostre corpus no només trobem cartes de soldats (o exiliats en general, és a dir, persones que no van participar activament en la guerra), sinó que també tenim una extensa mostra de correspondència amorosa gràcies a les cartes que van intercanviar Pere Vaqué i Rosa Laviña. Concretament, són 96 les cartes conservades d'aquests corresponents, si bé la majoria de les quals les va escriure ell, ja que la gran part de les que va escriure ella per correspondre'ls es van perdre, segons es pot deduir a partir dels textos que ens han arribat.²⁴ Una de les característiques de la carta d'amor és la confiança, el compromís i la complicitat que s'estableix entre l'emissor i el receptor, per això és important, segons els manuals, escriure amb naturalitat i sinceritat.

Ara bé, el tipus de carta que més dóna a conèixer la personalitat de qui escriu (i, en part, també del destinatari) fugint de la rigidesa de la normativa és, segons Sierra (2003: 177), la familiar i d'amistat: «reflejan como ninguna otra la estrecha relación que se establece entre la escritura epistolar y la oralidad. Son, además, las que permiten más número de registros y una mayor libertad y amplitud en el estilo». Convé destacar que durant el segle XIX la carta familiar va anar guanyant terreny i, com a conseqüència d'això en els manuals de finals d'aquest segle i del següent aquest tipus de carta va adquirir un protagonisme remarcable. D'altra banda, és interessant notar com els models de carta familiar oferien informació dels costums de la vida quotidiana d'un sector de la societat i de la seva manera de concebre el món en un determinat temps i espai.

²⁴ Sobre el contingut d'aquesta correspondència amorosa remetem a l'apartat 8.5. («L'amor a l'exili») de la tercera part d'aquesta tesi.

3.1.6. L'aplicació del model

Tant en els manuals propis sobre l'art epistolar com en els llibres escolars s'aconsellava d'escriure amb naturalitat i presentar-se de manera espontània, però elegant: «l'estil epistolar cal que sigui espontani i planer, però que no sigui mai impolit i sense elegància» (Capdevila 1926: 14), així com dominar les emocions a fi de presentar un text asserenat: «Antes de escribir una carta, debe procurarse pensarla bien y adornarla de cierta tranquilidad de espíritu, aun en aquellas que los asuntos puedan alterar los ánimos» (Bori 1914: 7). Sens dubte, aquesta és una de les característiques que trobem en algunes de les cartes que van escriure els exiliats del nostre corpus. En escriure una carta a la família o a un amic, molts refugiats, tal com exposarem en la part d'anàlisi de continguts («Una *microhistòria* de l'exili»), en l'apartat que fa referència als sentiments i emocions de l'exiliat (v. § 6.5), ben segur encobrien o endolcien el veritable drama que estaven patint i les emocions que la situació comportava. El mateix succeïa amb les cartes que rebien, tal com testimonia el comentari que Josep Flaqué va escriure a Ramir Bruguera: «De lo que m'dieu de Palafrugell que la vida es normal, per aquí les notícies que riben son al revés, no sé quina es la veritat, y a qui se pot creure» [Flaqué 1, 1939, BR].²⁵

Malgrat l'èmfasi que des de l'escola i amb els primers aprenentatges es va posar en la correspondència i en l'art epistolar, com ho exemplifiquen el recull de manuals que hem analitzat, el grau de coneixement obtingut en els cercles populars no resultava suficient per enfrontar-se a l'escriptura epistolar canònica. Segons Roger Chartier (1991: 18-19), l'aprenentatge

²⁵ Tots els fragments citats del nostre corpus de treball han estat transcrits amb la màxima fidelitat al document original (gairebé sempre manuscrit), respectant tant la puntuació com les convencions ortogràfiques (no hem regularitzat ni l'ús de majúscules i minúscules, ni hem desglossat abreviacions, ni esmenat errors ni lapsus i hem mantingut els subratllats originals). Trobarem entre claudàtors una paraula o grup de paraules de dubtosa escriptura. També trobarem entre claudàtors tres puntets, els quals indiquen que hem omès una part del text per ser irrellevant d'acord amb el punt que estem tractant. Pel que fa a la referència que tanca cada fragment citat, correspon a la codificació que hem establert per a les cartes analitzades i que es compon dels següents paràmetres: cognom de l'autor del text, número donat segons l'ordre cronològic, data que figura a l'epístola, inicial del dipositari del fons on es troba cada epistolari (BR correspon al fons Ramir Bruguera, L correspon al fons Rosa Laviña, C correspon al fons Martí Cateura, B correspon al fons Busquets, i T correspon al fons Josep Tarradellas). A partir d'ara totes les citacions dels epistolaris es donaran amb aquesta referència.

escolar de l'escriptura consistia exclusivament en l'adquisició d'un domini gràfic i no incloïa la preparació per a la producció de textos, com ara les cartes, amb la qual cosa es detecta una distància entre alfabetització i l'art epistolar:

Ainsi, à l'intérieur d'une corrélation globalement forte, les nombreuses discordances qui existent entre alphabétisation et épistolarité conduisent à distinguer nettement l'apprentissage scolaire de l'écriture, qui est seulement maîtrise graphique, et la capacité à produire des textes (donc des lettres), qui n'est le fait que d'une partie des alphabétisés.

Els llibres escolars amb models epistolars no van servir exclusivament per formar nens i nenes, també, segons ha constatat Verónica Sierra Blas (2003: 70), van ser utilitzats en escoles d'adults o de formació professional on l'art de la correspondència era assignatura obligatòria, o bé per ensenyar a persones grans que havien tingut una baixa o nul·la escolarització. Com a testimoni d'aquest cas són les memòries d'una mestra, Joana Colom,²⁶ que si bé no fa referència a la utilització de manuals epistolars sí que explica com ensenyava a escriure cartes als adults, principalment aquells nois que havien d'anar al servei militar:

En invierno era costumbre en aquellos pueblos de hacer clase por la noche a los adultos. [...]. Lo que más deseaban los chicos era aprender a escribir una carta. Y me decían: “mire usted, si pudiera yo llegar a aprender a escribir una carta para cuando vaya al servicio militar...”. [...] Escribir una carta parece fácil, pero es una de las cosas difíciles que se aprendía en la escuela en mis tiempos, porque poner por escrito lo que se piensa es difícil teniendo un lenguaje reducido, y sobre todo para los catalanes,

²⁶ Joana Colom Llach (Garrigàs, 1899 – Pau (França), 1997) va treballar de mestra a Sant Miquel de Cladells entre 1919 i 1924, a Maials (Lleida) entre 1924 i 1927, a Ràfol de Salem (València) entre 1927 i 1931, i al Patronat Escolar de Barcelona entre 1931 i 1939. El febrer del 1939, quan el seu marit Hilari Arlandis, fundador i director de l'escola de comissaris polítics de Sant Cugat del Vallès, va morir en un bombardeig a Figueres, es va exiliar primer a França i de seguida a la Unió Soviètica, on va exercir de mestra a refugiats espanyols fins el 1947. El 1949 es va instal·lar a Pau (Bearn) fins al final de la seva vida, on va fer de professora d'espanyol a l'Escola Normal de la ciutat. (Carbonell – Ferrerós, 2009). Durant els anys setanta del segle XX, Colom, va enregistrar en set cintes de casset les memòries de la seva vida, les quals resten inèdites en el moment de la present redacció.

porque ellos pensaban en catalán y tenían que escribir en castellano. No obstante, yo llegué a enseñar a algunos de los mayores, a los más aplicados y quizás a los más inteligentes, a escribir y a leer en el primer año. Podían, pues, escribir cartas, un poco rudimentarias, pero explicar cosas de la salud, de la ocupación, de lo más sencillo.²⁷

Sovint, els mateixos manuals reflectien l'ús, o els diferents usos, que la societat del moment en feia, quan oferien models de cartes amb un tipus de remitent, un tipus de destinatari, unes circumstàncies i motius concrets, i també a l'hora d'exposar les recomanacions es pensava en un determinat lector. En aquest sentit, Sierra (2003: 151) ha cregut que «la reiterada insistència en lo que no se debe hacer con ellos parece también un indicio claro de la inobservancia de tales consejos. Norma y transgresión aparecen una vez más e inevitablemente unidas». Els manuals, doncs, s'emmarquen en un context social específic, reproduint les diferents classes socials i el comportament dels individus segons el grup al qual pertanyin.

3.1.7. L'epistolografia de les classes populars

Com que l'etapa d'escolarització per a la majoria de les persones provinents dels sectors populars havia estat limitada i insuficient per desenvolupar determinades competències, escriure una carta, com escriure qualsevol altre tipus de text, significava entrar en un terreny desconegut i aliè. Segons ha apuntat Carmen Rubalcaba (2002: 403), «para las clases populares la escritura solía proceder de lo alto. Se recibían por escrito los impuestos, las cartas de reclutamiento, la notificación de la muerte de un familiar emigrado, etc.» Aquest sector social solia relacionar la capacitat de llegir i escriure amb un estatus social i veia en aquesta aptitud el mitjà per promocionar-se socialment. Segons la historiadora, «los escribientes populares se sentían en un territorio hostil puesto que en la mayoría de las ocasiones su contacto con la educación formal donde se acostumbra a aprender los rudimentos de la escritura había sido muy limitado» (Rubalcaba 2002: 404). Les transformacions socials de finals del segle XIX i principis del segle XX i els moviments migratoris i conflictes bèl·lics van

²⁷ Aquesta citació de les memòries correspon al període en què Joana Colom es trobava de mestra a Sant Miquel de Cladells, el 1919.

promoure que els sectors populars haguessin d'escriure cartes de manera massiva i continuada. D'aquí que aquesta època es caracteritzi, conforme ha exposat Castillo (2014: 33), per la «socialización de la carta entre las clases subalternas, bien en situaciones de desarraigo, bien en la más estricta cotidianeidad».

A partir d'aquesta època, doncs, la correspondència va arribar a ser un mitjà de comunicació força a l'abast de tothom i, per tant, universal. Contrastant amb aquesta particularitat, és significativa la individualitat que presenta cada carta al projectar-se en cadascuna una imatge social de la persona que escriu. Així, segons ha senyalat Alain Boureau, la carta evidencia la distinció entre l'aficionat i l'ignorant, tot recollint els substantius amb què Boureau (1991: 127-128) designa les persones que pel grau de coneixement en matèria epistolar es troben oposades entre si:

La correspondance donne une image claire de la dénivellation socio-culturelle, faite, selon les angles de vue, de pentes ou de degrés. La lettre, en effet, donne l'illusion d'une communication universelle: le plus humble des citoyens peut faire parvenir une missive jusqu'aux étages ultimes de la hiérarchie politique, sociale ou culturelle. La lettre ouverte prétend court-circuiter tous les intermédiaires entre la volonté générale et la décision. Mais, en même temps, la correspondance manifeste l'inaccessible distinction: l'amateur éclairé privilégie souvent, chez les autres illustres, la lettre, traduction d'une inimitable et exquise capacité d'expression, qui échappe aux genres et au labeur. A l'ignorant, au demi-savant il ne reste qu'à espérer recueillir les bribes de cette brillance dans les manuals épistolaires, où l'art affiche sa duplicité lexicale de technique et de création.

Encara que aparentment l'escriptura epistolar estigués a l'abast de qualsevol persona, en realitat, la seva pràctica posa en evidència les diferències entre un escriptor hàbil i un d'inexpert. Amb el control dels codis i les regles de l'escriptura i amb la forma d'expressió que presenta un determinat document, aquest es pot vincular directament a un grup social o a unes determinades relacions socials. Aquest fet ha estat a bastament desenvolupat per Roger Chartier en l'obra de referència pel que fa a estudis sobre la correspondència al segle XIX, *La correspondance. Les usages de la lettre au XIXe siècle*:

Dans une histoire culturelle redéfinie comme le lieu où s'articulent pratiques et représentations, le geste épistolaire est un geste privilégié. Libre et codifiée, intime et publique, tendue entre secret et sociabilité, la lettre, mieux qu'aucune autre expression, associe le lien social et la subjectivité. Chaque groupe vit et formule à sa manière ce problème d'équilibre entre le moi intime et les autres. Reconnaître ces diverses façons de manier l'aptitude à correspondre est sans doute mieux comprendre ce qui fait qu'une communauté existe, cimentée par le partage des mêmes usages, des mêmes normes, des mêmes rêves. (Chartier 1991: 9-10)

D'aquesta manera, les diferències entre una carta escrita per una persona que pertany als sectors populars i està poc familiaritzada amb el registre escrit i una carta escrita per una persona que està acostumada a la redacció epistolar són considerables i evidents ja en un primer examen del document. En el primer cas, la disposició del text poc segueix les recomanacions de claredat que oferien els manuals de l'art epistolar de l'època, els quals hem examinat en el punt anterior. Tal com podem observar en la carta de la imatge 3, escrita per un taper de Palafrugell durant el seu exili a França, la sensació d'atapeïment salta a la vista: la narració apareix comprimida, sense espais en blanc, sense punts i a part. L'única separació visual que advertim és la que hi ha entre l'encapçalament (lloc d'emissió, data i destinatari) i la resta del text. La salutació va unida amb dos punts amb al cos de la carta, el qual, sense ni un punt i a part, comença anunciant el motiu del text i després passa a donar informacions més concretes, primer sobre la situació general dels refugiats i després sobre el camp d'Uriage on es trobava (al departament dels Alps d'Alta Provença), reproduint converses que s'han produït en aquest. Enmig d'aquestes diferents informacions, i sense cap punt i a part, sovintegen les opinions personals de l'autor, talment com succeeix en la comunicació oral.

Josep Mbarquès
 548 9. 8. 81 - 57 - Lectura
 Ubaye (Baix Alps)

Ubaye 19-2-41

A l'En Ramir Bruguera

Benvolgut amic: El motiu de dirigir-te aquestes lletres
 es degut a que en aquests moments ens accavent de donar l'ordre de
 treballar-nos d'aquest lloc. Especialment en aquests moments no sabem en-
 cara el lloc el qual ens destinarem, sobrament ens han donat l'ordre
 d'estar a preparats, amb tres dies de rances en fet per el primer moment
 que ens arribi. Per aquí son molt el "bullo" que es correu i rebron aques-
 ta marxa: el motiu de tot aquests comentaris es per lo que a continuació vaig
 explicar-te: Resulta que hi ha un xicot de la Companyia que ha rebut un
 diari s'hi titulat el "Ginbra" que comentant l'intervista de Frances i Petaig
 "diu que un dels punts mes importants els quals han tractat els dos homes d'Es-
 tat a vigut del retorn a Espanya dels 140 mil refugiats espanyols i que en
 principi el nostre "Gran Generalissimo" esta d'acord en admitir-los; adamsi don
 la coincidència que aquesta ordre de marxa ha vigut donada a tots
 les companyies i per consegüent ja son els refugiats que es venent camini-
 to la frontera i acta vigut davant d'un guardia civil amb un vigot d'un
 metro prenent la mida d'emptraje. Jo no vull dir que tot això sigui vert, per-
 que soc un dels que creu en que aquí no ens hi trovem encara per miracle, o si
 qui que hi ha algú que mira per nosaltres, o del contrari ja faria dies que ens haque-
 ren llimpiat el porro; pero de totes maneres d'això hi ha algo per lo que ara
 vaig a dir-te. Resulta que tenim un Capità que es del d'on Justo de l'Orient
 i que com es molt natural esta mes o menys enterat de l'actualitat i avui montres
 preni em casi junt i l'hi he tocat una miqueta la manxeta i m'ha dit:
 sentiria moltíssim Mbarquès tenir-me que separar de vosaltres per el fet de
 que v'ostporten a Espanya pero de totes maneres veig el te que passar i jo he
 rostat el na per que es la primera vegada que parla amb aquest pitó. Pero en
 si paciència i tranquilitat i ja cara a tot lo que vingui amb coraje i sans freda-

Imatge 3: Carta de Josep Marquès a Ramir Bruguera, amb data 19-02-1941.
Fons Ramir Bruguera (AMP).

A la carta, la disposició del text i qualsevol signe inscrit té un significat. Així, la utilització de l'espai gràfic, l'amplitud dels marges, l'espai entre l'encapçalament i el cos de la carta o entre aquest i la signatura són elements indicatius del reconeixement social. La desconexió per part de les classes populars d'aquest aspecte originava que els textos que produïen revelessin la seva condició social. Un altre indicador d'escriptura epistologràfica popular podia ser la manca d'alguna de les parts canòniques

que solia compondre la carta: la datació crònica i tòpica, l'adreça del remitent i del destinatari, la salutació, el cos del text, l'acomiadament, la signatura.

Les cartes de les classes populars acostumaven a ser, en paraules de Rubalcaba (2002: 406-407), «mezcla de espontaneidad y de rigidez, de fórmulas altisonantes y de falta de sentido». En la imatge 3, podem observar un començament marcat pels estereotips de l'estil epistolar («El motiu de dirigir-te aquestes lletres») i, en canvi, la prosa amb què continua la carta està escrita amb la màxima desimboltura i franquesa, amb un patró que correspondria al de la llengua oral.

Certament, trobem que en aquelles cartes en què el grau de desconexió de l'art epistolar per part de l'autor era elevat i, per tant, no hi havia familiaritat amb les fórmules habituals, es passava a transcriure el món de l'oralitat, per exemple, quan s'iniciava una frase amb la conjunció copulativa: «Y tú, com et trobes? Y la nena?» [Massot 4, 1939, BR]; «I al taller, a Palafrugell, no saps si treballen o que fan, si están parats o bé, si els han mobilitzat per anar a fer la “reconstrucción de España”» [Rodríguez 1, 1939, BR]. Un altre testimoni d'oralitat és l'ús continuat del vocatiu en tot el text a l'hora d'interpel·lar directament l'interlocutor: «En fi, Rosita» [Formosa 1, 1940, L]; «Rès Rosita,» [Formosa 1, 1940, L]. També com a suport i per atreure l'atenció de l'interlocutor se solia acabar una frase amb la interjecció més habitualment utilitzada en registres orals: «Corren molts rumors arran de futurs aconteixements. Aconteixements als refugiats, ¿eh?» [Formosa 4, sd, L]. L'escriptura de les epístoles populars està tan a prop de l'oralitat que, segons ha exposat Monteagudo (2002: 582), «en ocasiones es necesario leerla en voz alta, y a veces entre varias personas, para hacerla comprensible: carece de las marcas elementales que hace posible una lectura silenciosa e individual, como son la separación de palabras y los signos de puntuación». Tant els signes de puntuació, com la influència de la llengua oral que presenten els textos populars ens hi estendrem més àmpliament en el capítol dedicat a l'anàlisi del model de llengua; dels estereotips de la correspondència ens en ocuparem tot seguit, en l'apartat següent dedicat a l'estilística.

En l'època que abraça aquest estudi, les persones provinents de les classes populars havien tingut l'oportunitat, generalment, de llegir o escoltar la lectura de cartes redactades segons la norma i l'estil canònic i, segurament, havien conservat cartes que després possiblement havien

intentat copiar o imitar, sobretot les fórmules. De fet, segons Daniel Fabre (1993: 18), el model epistolar s'imposa mitjançant l'exercici de còpia: «c'est par le biais d'un exercice capital, la copie, que le modèle s'impose». Tanmateix, per dominar l'escriptura epistologràfica la còpia no és suficient, és necessari utilitzar les fórmules adequadament i, per això, tal com ha remarcat Danièle Pouban (1991: 384), cal una cultura suficient: «La juxtaposition inadéquate de deux fragments désigne les pièges des manuels. Pour s'inspirer des modèles, il faut une culture suffisante –qui rend alors leur usage inutile». Una altra anàlisi de models epistolars, la que ha portat a terme Fabio Targhetta, afirma que amb les *lettere esemplari* (cartes model) no solament es pretenia una imitació de les fórmules sinó també de la temàtica, amb la qual es proporcionaria al lector –al nen, en aquest cas– una orientació sobre el comportament i la moral:

L'imitazione, pertanto, non doveva limitarsi alle forme grammaticali e al registro linguistico adottato, ma doveva estendersi anche alla sfera morale. Lettere esemplari, in quanto destinate a fornire i modelli, non solo della corretta conversazione per iscritto, ma anche quelli del comportamento da tenersi in situazioni più disparate, seguendo l'esempio dei protagonisti delle letterine riprodotte in epistolari e libri di testo. (Targhetta 2013: 18)

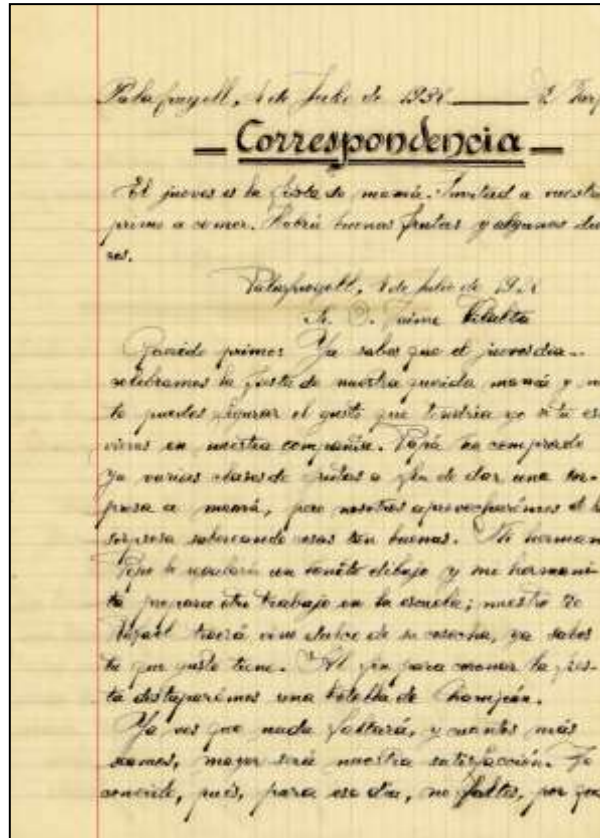
Les escriptures de molts exiliats anònims que van comunicar-se a través de cartes inspirant-se amb les fórmules i els models epistolars sense, però, utilitzar-los amb fluïdesa o de manera convenient permetien endevinar la procedència social de cadascun d'ells. A vegades, es constrenyien tant a l'adopció de la forma i a un llenguatge aliè per a les classes populars que davant d'un fet tan dramàtic com l'exili republicà del 1939 el missatge que arribava als seus corresponals era tan encarcerat i anquilosat de fórmules, sobretot en l'obertura i en el tancament de la carta, que no permetia expressar el que realment estaven vivint. Aquest fet ja havia estat observat per Leo Spitzer quan analitzava la correspondència dels soldats presoners italians:

È curioso costatare come, nonostante che i prigionieri di guerra siano stati testimoni di avvenimenti di portata mondiale, che hanno sconvolto i loro cuori e i loro sensi, il modo tradizionale di rivestire il pensiero che hanno appreso a scuola si affermi incontrastato come unica forma espressiva, come se tutte le impressioni della guerra, del combattimento e della

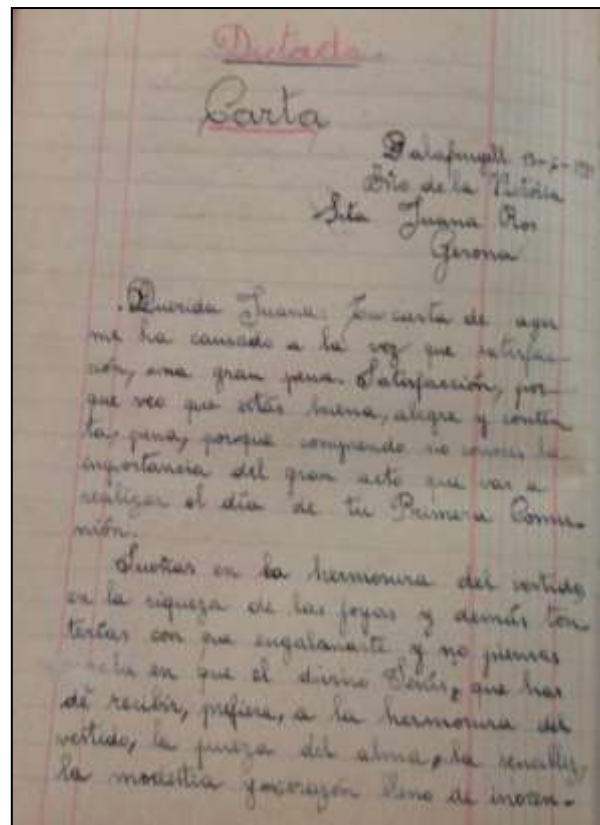
prigionia fossero meno forti dell'esiguo bagaglio culturale che hanno ricevuto dalla scuola. (Spitzer 1976: 45)

Evidentment, no podem conèixer amb certesa quins van ser els llibres i manuals que van utilitzar els corresponsals del nostre corpus en l'època en què van estar escolaritzats. No obstant això, com que bona part dels autors van formar-se a Palafrugell hem realitzat una recerca d'aquests materials a l'arxiu d'aquesta població (AMP). En primer lloc, cal dir que el fons més important conservat a l'AMP és el de l'escola municipal Torres Jonama, amb 566 llibres, tot i que també hi ha alguna aportació particular. D'entre tots els llibres consultats –la recerca s'ha limitat als anys que els nostres autors es trobaven en edat escolar, entre 1870 i 1935– no hem trobat cap manual dedicat exclusivament a l'art epistolar. En canvi, sí que hem localitzat un parell de llibres de lectura, en els quals entre altres textos n'hi havia de gènere epistolar. Concretament, *Lectures manuscrites* d'Albert Montana (1933) i *Primer libro. Lectura manuscrita* d'Antonio Balmaña (1900). En totes dues obres es reproduïxen models de cartes –en la primera en català i en la segona en castellà– que havien de servir tant per exercitar la lectura com la redacció.

En relació amb la redacció, hem trobat en aquest mateix arxiu (AMP) quaderns escolars amb exercicis que consistien en la composició d'una carta (imatge 4), o exercicis del dictat d'aquest gènere (imatge 5). Convé destacar que els quaderns on hem localitzat més pràctiques d'aquest tipus són aquells de les escoles privades (Col·legi dels Maristes, Col·legi de les Carmelites, Escola Activa Avant i Acadèmia del mestre Sagrera).

Imatge 4: Quadern d'Enric Marquès Vilalta, curs 1931-1932, escola Maristes de Palafrugell. Fons Enric Marquès (AMP).

Imatge 5: Quadern de Maria Juriol curs 1938-1939, escola Carmelites de Palafrugell. Fons Escola Pública (AMP).

3.1.8. Estilística: comparativa entre els models epistolars i les cartes del corpus

3.1.8.1. Estructura de la carta: L'encapçalament

Com acabem de veure en el punt anterior, en l'apartat que fa referència als manuals epistolars, l'estructura tripartida de la carta – composta de l'exordi o encapçalament, el cos o exposició, i el tancament – és la que apareix més habitualment en els manuals de l'art epistolar de l'època, ja sigui de manera explícita en els pròlegs o marcs teòrics, o sigui mitjançant els models dels diversos tipus de cartes que s'hi exposen.

Per a l'encapçalament i el tancament les fórmules eren, generalment, bastant fixes i es repetien en els diferents models. En primer lloc, a la part superior, s'havia d'escriure el lloc i la data (imatge 6), tot i que en ocasions es podia trobar al final de tot, sota la firma (imatge 7). Segons Verónica Sierra (2003), la disposició de la data i el lloc des d'on s'escriu en la part superior denota més respecte i compromís o bé respon a unes concretes normes de cortesia. Aquestes dues informacions –temporal i espacial– eren molt importants entre els exiliats ja que, d'una banda, permetia localitzar el parador de persones de les quals no se sabia on es trobaven. Recordem que, a més d'estar lluny de casa, els refugiats van haver de canviar moltes vegades de camp o de residència durant el seu exili. D'altra banda, no cal dir que també era essencial la data per conèixer amb certesa quan era l'última vegada que el familiar o l'amic estava encara en vida, o bé, donat que el correu no sempre funcionava amb la mateixa velocitat, servia per saber si les informacions que contenia la carta eren gaire recents o no. A més a més, alguns estudiosos han relacionat la data com a marca identitària: «La fecha es uno de los elementos fijos de la carta y uno de sus signos de identidad, bien aparezca en el encabezamiento, bien al final» (Dauphin – Poublan 2014: 214).

Villavieja 22 d'agost 1940.

Al Ramir Bruguera.

Estimat amic: M'alegra aquesta notícia que estau tots bé de salut, com es per auer la nostra.

He rebut amb verdader plaer la teua lletra del 14 del corrent, i no cal dir-lo, al tardar farié tant de saber novel·las, amb la meua beloucia. Anita, va en: aixíem pensat la mare, o fessoner-lo desaparegués, pots creure tu així, una alegria fou al veure tant sots els sobre, amb l' lletra d'ella, la dona diu que s'entén d'en Ramir, ella volia dir que si aviat salvat de la crema, val més viuis nos. es celebrarem, que per els seus mèdics se creia que vivia com els seus estimats dona i filleta.

Imatge 6: Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, amb data 22-08-1940. Fons Ramir Bruguera (AMP).

que ~~la desambestallament~~ de la guerra. Es un fet biològic que es verifica i que per dirot nosaltres en som testimonis.

Seré content de que pugui traslladar-se a Toulouse i veure satisfet tots els seus desitjos. Espero que em progressives lle. Tres em persona al moment de la marxa del meu acompanye, i de tota manera de canvis. No seré agradable per als dos mantenir una correspondència seguida? ~~l'altre~~

Donqui salutacions afelicoses de part meua a la seva mare i Voste rebí tots els meus homenajes.

Li besa los meus

Narro

24. Sep 1940

Imatge 7: Carta de Josep Narro a Rosa Laviña, amb data 24-09-1940. Fons Laviña (AMP).

Just després d'aquests elements venia la salutació amb una fórmula escollida d'acord amb el grau d'amistat o familiaritat, de la confiança o de la rellevància social del destinatari. Les cartes de l'exili popular, en aquesta part del document, feien referència generalment a la salut, interessant-se pel

benestar del destinatari o desitjant que es trobés en bones condicions i, al mateix temps informant del propi estat de salut. Es tractava d'una manera còmoda de trencar el gel en què s'unia la cortesia vers el destinatari amb la informació sobre el propi estat de salut. Segons Spitzer (1976: 46), aquesta fórmula representa l'últim estadi de la forma llatina *si tu vales bene est, ego, valeo*, salutació del gènere epistolar que apareixia generalment abreujada amb les seves inicials: S.V.B.E.E.V. El model de salutació que sorgeix en les epístoles del nostre corpus solia ser idèntic en un mateix corresponal i, d'un autor a un altre s'observen petites diferències, però l'evident similitud que sovint presenten fa pensar que alguns corresponals utilitzaven o tenien al cap el mateix model –un model sorgit, evidentment, dels patrons cultes de l'art epistolari. Com a testimoni d'aquest fet reproduïm tots els fragments que formen part de la salutació de cadascuna de les cartes que va escriure un mateix corresponal, Josep Flaqué:

Molt estimat amic: Al rebra aquesta desitjaria que estesis bé de salud, com també la teva muller y fille, y faix vots perquè l'teva tant estimade filleta estigue millor, y deçitjant un prompte restabliment [Flaqué 1, 1939, BR]

Estimat amic [Flaqué 2, 1939, BR]

Estimat amic: molt desitgeria que al rebra aquesta estesis be de salud tant tu com estimats muller y fille [Flaqué 3, 1939, BR]

Molt estimade amiga: Al rebra aquesta deçitjeriem que estesiú tots bé de salud com es per hare la nostre [Flaqué 4, 1940, BR]

Estimat amic: Al rebra aquesta desitgem que estau tots bé de salud, com es per are la nostre [Flaqué 5, 1940, BR]

Estimat amic: Al rebra aquesta molt decitgo que estigues bé de salud com també estimade dona y fille teva [Flaqué 6, 1940, BR]

Molt estimat amic: molt decitgo que al rebra aquesta deçitgeria que estesiú be de salud com també volguda done i fille [Flaqué 7, 1940, BR]

Apreciados amigos Carmela y Ramiro y María Rosa. Molt desicharia que estiguéssiu bé de salud com es la nostra per ara [Flaqué 8, 1940, BR] (dona)

Estimat amic: al rebra aquesta decitgeria que estesiú bé de salud tan tu com estimada done i fille vostre [Flaqué 9, 1940, BR]

Molts estimats meus: al rebra aquesta desçitgeria que estesiú bé de salud com es per are la meba [Flaqué 10, 1940, BR]

Estimats amics: al rebra aquesta molt deçitgeria que estesiú be de salud com es per are la meba [Flaqué 11, 1940, BR]

Molt estimat amic i familia: al rebra aquesta deçitgeria que estesiú bé de salud com es per are la meba [Flaqué 12, 1940, BR]

Benvolguts meus: al rebra aquesta molt deçitgeria que estesiú bé de salud tan tu com estimats done i fille teba [Flaqué 13, 1941, BR]

Molt estimats amics: al rebra aquesta deçitgeria que gaudíssiú de un perfect estat de salud com es per ara la meba [Flaqué 14, 1941, BR]

Estimats amics: al rebra aquesta molt deçitgeria que estesiú bé de salud com es per are l'meba [Flaqué 15, 1941, BR]

Muy queridos amigos: Al recibo de esta mucho deseariámos que estuviéseis bién de salud como es por ahora la nuestra [Flaqué 16, 1941, BR]

En les 16 cartes que es conserven de Flaqué escrites durant el seu exili, en la salutació d'obertura, totes excepte una, al·ludeixen a la salut del corresponsal. A més a més, algunes, concretament 9 cartes, fan referència al propi estat de salut. En totes aquestes formes de salutació podem observar que si bé el patró és el mateix hi ha una vacil·lació ortogràfica i morfològica. La primera part de la frase subordinada que s'utilitza està formada pel verb *desitjar* amb les següents variants: *desitjaria*, *desitgeria*, *deçitjeriem*, *desitgem*, *decitgo*, *desicharia*, *decitgeria*, *deçitgeria*, *deseariámos*. Pel que fa a la segona part el verb utilitzat és *ésser* (excepte en la carta número 14 que va fer servir el verb *gaudir*). La variació que presenta el verb *ésser* és la següent: *estesis*, *estesiú*, *estau*, *estigues*, *estiguéssiú*, *estuviéseis*. Tot això porta a pensar que l'aprenentatge d'aquesta època, almenys el de l'art epistolar, es basava en el model. Aquests models, en la majoria dels casos, devien haver estat apresos en castellà (v. § 4.6), la qual cosa dificultava encara més l'escriptura quan aquesta volia fer-se en català, com és el cas de la gairebé totalitat de cartes que va escriure Flaqué.

Si comparem el model utilitzat per Flaqué amb el d'altres exiliats populars es pot observar que les variacions són mínimes i que el tema de la salut també apareix en la salutació. Tot fa pensar, doncs, que l'aprenentatge dels diferents exiliats provenia d'un mateix model si bé el van interioritzar amb lleugeres diferències, ja sigui per la petita diferència d'edat que existia

entre ells, ja sigui perquè van ser escolaritzats en centres diversos. Vegem el que acabem d'exposar en les salutacions que van escriure tres diferents corresponents:

Molt apreciat amic: desitjo de que la present lletre, us trobi disfrutan de perfecte salut com es la nostre [Planas 1, 1939, BR]

Estimat amic Ramir: Desitjo que la present us trobi, a tú i a les teves volgudes dona i filleta, perfectament bé, en bona salut. Quatre mots per dir-te que jo segueixo bé [Pujol 6, 1943, BR]

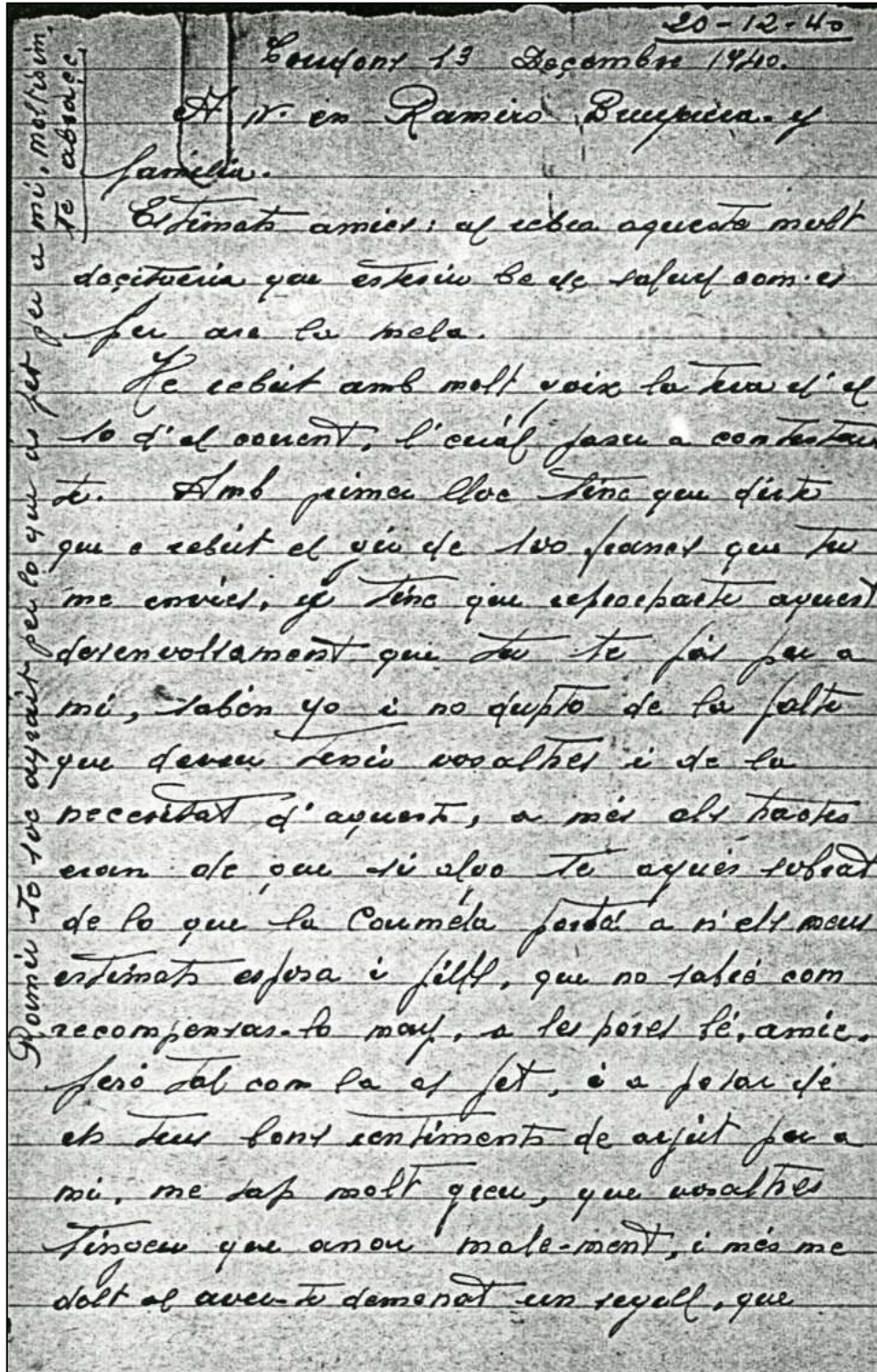
Volgut amic Bruguera: Desitjo que al rebre al present disfrutis junt amb els teus familiars de perfecte salut, la nostra es bona per ara, tot lo bona que pots esperar dintre d'un camp de concentració [X 1, 1939, BR]

Les fórmules i patrons apresos dels manuals de correspondència devien resultar, tal com acabem de veure, de gran utilitat per a aquelles persones poc avesades a la pràctica epistolar. Especialment avantatjosos devien ser per enfilars aquesta primera part de la carta en la qual no calia que hi haguessin variacions: la mateixa fórmula de salutació servia fos quin fos el tema que motivava la comunicació.

3.1.8.2. Estructura de la carta: El cos

En la part del cos de la carta, es permet fugir una mica de la rigidesa de la normativa per deixar-se portar per l'espontaneïtat a l'hora d'exposar la finalitat del missatge que s'està escrivint. En aquesta part, com que es prescindeix dels formulismes se sol fer visible el caràcter, l'estat d'ànim i el nivell sociocultural de l'autor. Tot i així, abans d'entrar en el tema que vol exposar-se al destinatari sol haver-hi una mena de preàmbul que, sense estar subjecte a una norma fixa, tendeix a repetir-se amb dues menes de models. D'una banda, el model que funciona com a justificant de recepció de la carta rebuda, la que havia escrit el que llavors es converteix en el destinatari. De l'altra, quan ha passat més temps de l'esperat entre la carta que s'ha rebut i la que s'està escrivint, aleshores el preliminar és la justificació pel temps que s'ha tardat a correspondre el correu rebut (Sierra 2003: 117-123). En els epistolaris populars de l'exili examinats es troben

algunes mostres d'aquest fet. Del primer cas n'és testimoni la carta escrita per Josep Flaqué, de la qual tot seguit reproduïm la part del començament en la imatge 8:

Imatge 8: Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, amb data 13-12-1940. Fons Ramir Bruguera (AMP).

Per il·lustrar l'altre fenomen que es produeix en moltes de les cartes examinades, en el qual es presenten excuses pel retard en què es contesta una carta rebuda, mostrem una altra carta d'aquest mateix corresponçal (imatge 9):

25-5-41

Salonià 10-5-41.

A Ramiro Bruguera, esposa, y querida hija.
Serpionán.

Abuy querido amigo: al recibir de esta mucha descuida
mos que estuvierdes bien de salud como es en ahora
la nuestra.

Hante que todo el día me disculpas por mi
tardanza en escribir, motivada esta por ciertas
causas que ya te explicaré en otra día.

Abc encuentro con mis estimados esposa e hijos
domiciliado en Salonià desde hace más de un mes,
y con satisfacción te tengo que decir que estamos muy
bien, estando yo empleado en la casa Esteva y Estellé y
de mi oficio, no juzgárame quejan de mi suerte ya
que soy muy apreciado en el trabajo y con buen
sueldo, solo te diré que corre a mi cuenta toda la
instalación, tanto eléctrica como mecánica, encargándome
yo de su conservación como monje et.

Por si no te enmarro tengo que decirte que
pasé un mes justo en Gerona, no siendo posible
escribirte desde allí por no tener tu dirección, de vuelta
a Salonià fui a visitar a tu querida madre y mis
familiares, cumpliendo tu encargo, y que con mucha
alegría me recibieron, les hablé de vuestra Maria Rosa
y de las intenciones de Carmela, muy contentos todos
de lo que les expliqué y de tu modo de llevar la
vida, así es amigo Ramiro que cumplí con mi
palabra, así que un poco tarde debido a mi despla-
zamiento.

Imatge 9: Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, amb data 10-05-1941.
Fons Ramir Bruguera (AMP).

En aquesta part central de la carta, els manuals incideixen en el fet que l'autor ha de tenir cura de la disposició dels paràgrafs «exponiendo cada uno de los temas o asuntos que dan lugar a la toma de la escritura

metódicamente, de la forma más ordenada y clara posible» (Sierra 2003: 119). Referent a aquesta recomanació, hem constatat en el nostre corpus de correspondència d'exiliats que són escassos els autors que van seguir aquest precepte, tal com podem observar en les diverses imatges que en aquest capítol reproduïm. De fet, el desenvolupament del cos de la carta és la part més complicada al convertir-se en un veritable exercici de redacció lliure. Les classes populars van veure aquest obstacle agreujat pel context en què es trobaven i per la instrucció que la seva condició social comportava. Per una banda, els temes centrals en els models dels manuals feien referència a qüestions administratives o familiars, la qual cosa no servia d'ajuda a l'hora de relatar l'experiència de l'exili. Per l'altra, els sectors populars escasses vegades havien portat a terme una correspondència real, i, per tant, quan a l'exili van posar-se a escriure cartes eren només principiants d'aquesta activitat. Per tot plegat, algunes de les cartes que en aquest període es van escriure feien pensar més en un viatge de plaer o en una demanda administrativa que no pas en les circumstàncies d'exili. Pel que fa al primer cas, ho exemplifica la carta que Miquel Pujol va escriure des dels Pirineus francesos:

Aixó es magnífic; Bareilles i voltants era molt bonic dintre la seva rusticitat, però en un recó de món. Ací és diferent, el paisatge es més imposant, grandíós. [...] Mentre t'escric puc delectar-me, només aixecant el cap, en la contemplació a través dels finestrals a dreta i esquerra, d'aquests alts pics coberts de neu, que el sol del capvespre irissa d'una llum de foc. [Pujol 2, 1941, BR]

Quant al model administratiu, en trobem una mostra en la carta que va escriure Josep Poch, en la qual s'observa cada frase introduïda pel pronom relatiu *que*, a més d'estar cadascuna d'elles disposada en un paràgraf diferent, tal com es feia en els documents de sol·licitud per a institucions oficials:

No tinguent altre per comunicar-nos amb el noi que ton mitja voldriem li fessis avinent:

Que tot seguit havem gestionat l'obtenció de l'abal i certificat que l'eximirien d'el pas pel Camp de Concentració si es la seva lliure voluntad el retornar.

Que dintre curt tractarem de vencer les dificultats qu'hi posen disposicions rescents per portarlos-hi personalment o bé per persona qu'es posi a la seva disposició per acompanyar-lo si no vol restar exilat

Que la Marta y son marit en expectació de si retorna aquest á guardia passen habitualment á Bordils i temporades á casa; arribem de comuniar los-hi la bona nova de sapiguer de son germa car eix coneix com l'estimen de debó.

Que l'Oscar es soldat a Huesca després d'haver sigut a casa unes setmanes.

Que tingui cura en avant de declarar la seva edat si ho te que fer, car la lleva a que pertany, no ha estat cridada i si la de 1940 i 39

Que treballem de nou a casa mes dificultats per esser mancats de materies que no de feina.

Que sens haver-hi pletora de res tirant a queviures ha desaparegut l'escasedat que presenciá.

Que malgrat l'annulació de la moneda havem salvat el sou i bona part de nostra economia. [Poch 1, 1939, BR]

3.1.8.3. Estructura de la carta: El tancament

La part final, l'acomiadament, tal com succeïa amb l'encapçalament, s'ha d'escriure d'acord amb la posició i el tracte que es tingui amb el destinatari, però, a més a més caldrà tenir en compte el contingut del cos de la carta ja que «éste es el momento oportuno para expresar las esperanzas y los afectos, reconocer los derechos propios o ajenos y pedir que se tomen en consideración los asuntos expuestos» (Sierra 2003: 121). En les cartes escrites a l'exili, una de les constants en la part del tancament i donada la importància de la correspondència entre els refugiats, tal com tindrem ocasió d'explicar al capítol 8.1. de la tercera part d'aquesta tesi, era la demanda de resposta i, en molts casos, que aquesta arribés al més aviat possible:

Bueno amics, en espera de la vostre i amb petons a la vostre estimada filla, reve-ho un afectuós saludo del vostre amic [Marquès 2, 1940, BR]

Resto, doncs, pendent de les teves notícies. Records per a la teva companya. I de tots nosaltres reb una afectuosa salutació i gràcies per la molestia. [Rodríguez 5, 1939, BR]

Escriu ben aviat, doncs ja saps que les teves lletres creu son un tonificant i porten l'alegria al meu cos [Ribell 1, 1941, L]

Altres maneres de cloure manifestant sempre interès pel destinatari i les persones que al voltant d'aquest es trobaven allunyades era utilitzant fórmules més estereotipades. Aquestes permetien, de manera còmode, a aquelles persones menys efusives mostrar-se afectuoses i expressives:

Sense mes, te saluda ben afectuosament el teu bon amic que pots manar i disposar d'ell [Flaqué 5, 1940, BR]

Sens altre particular, amb petons a la vostre estimada filla i vosaltres reveho una estreta de mà, del vostre incondicional amic [Marquès 1, 1940, BR]

Donaràs a la teva volguda muller els meus millors records i tú reb amb una forta abraçada la prova de la meva ferma amistad i sincera reconeixença [Pujol 5, 1943, BR]

Sens mes que dir-te per avui, esperant la teva resposta, donaràs records a la Carmela, petons a la Maria Rosa i amb una forta abrazada m'ha despedexo fins a la teva el teu bon amic [Roig 2, 1939, BR]

Després de la salutació final cal que hi hagi la signatura; aquesta, és un dels elements més important ja que és el distintiu d'identitat personal amb el qual es dona autenticitat al document.²⁸ D'entrada, el primer que s'observa referent a la signatura, tant en els manuals epistolars com en les cartes del nostre corpus (tots els corresponals excepte dos casos), és que el nom i/o cognom que formen part de la firma són llegibles, la qual cosa, pel que fa al nostre corpus, ha estat un autèntic avantatge a l'hora d'identificar els autors dels epistolaris que hem examinat. Aquests corresponals van signar de diverses maneres:²⁹ amb el nom i cognom/s (10 autors), amb el cognom i la lletra inicial del nom (16 autors), només amb el cognom (6 autors), només amb el nom (8 autors), amb el segon cognom i la lletra inicial del nom i el primer cognom (1 autor), il·legible (2 autors). Alguns

²⁸ Verónica Sierra (2003) dona la referència de diferents estudis especialitzats que s'han ocupat de la importància de la signatura: «La firma contra la corrupción de lo escrito» (Fraenkel 1995) i *La escritura en nombre propio* (Christin 2002).

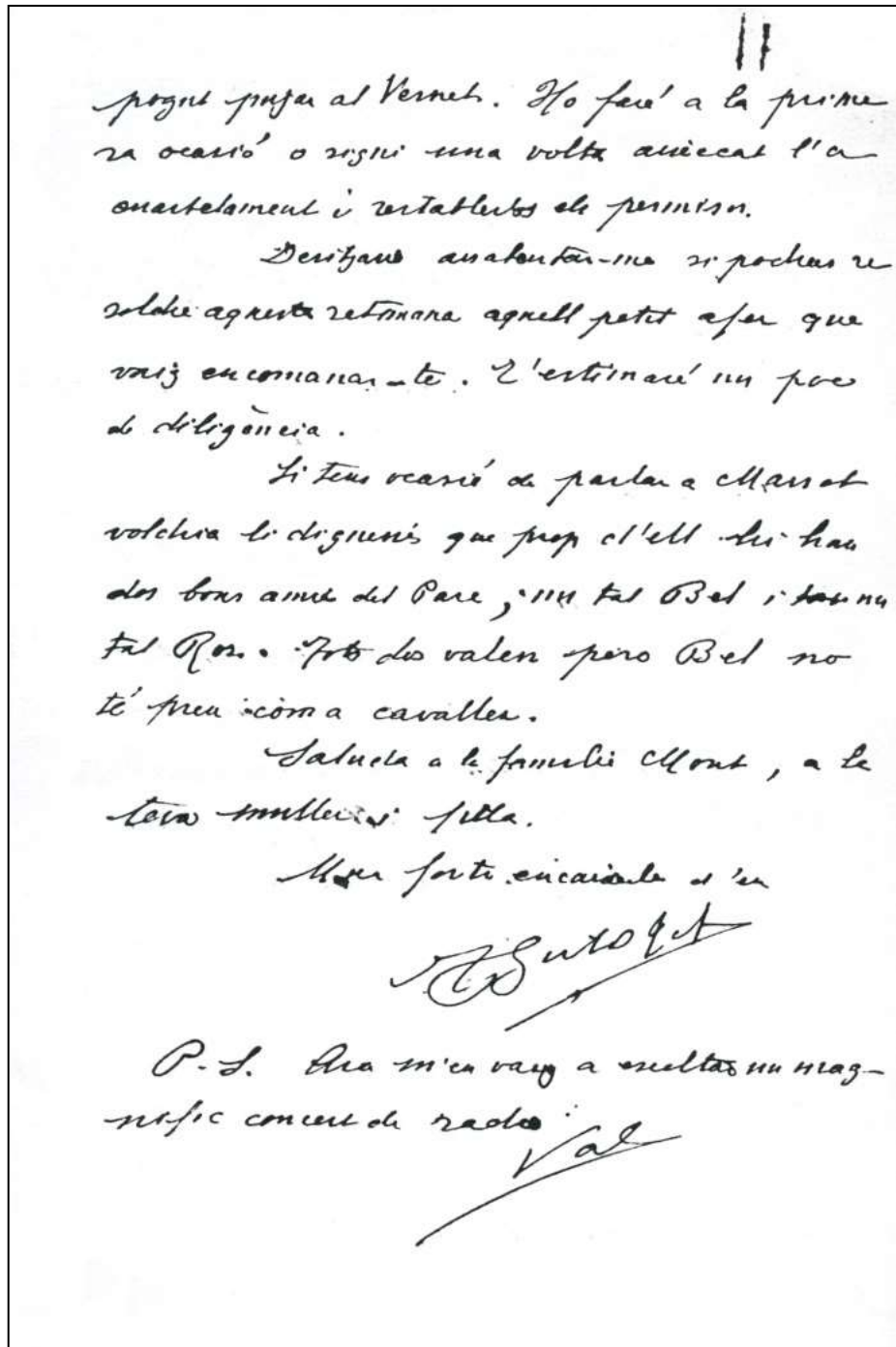
²⁹ L'anàlisi de la signatura s'ha realitzat sobre la base dels dos epistolaris més extensos dels que componen el corpus, concretament el del fons Laviña i el del fons Bruguera (en total, 43 corresponals diversos).

dels autors presenten vacil·lació a l'hora de signar: per exemple, Camil Formosa en dues ocasions va signar amb el nom i el cognom i en dues més amb el cognom i la inicial del nom, o Paco Serrano que només en la primera carta va signar amb el nom i el cognom i en les tres següents ho va fer només amb el nom. En resum, la manera de signar més habitual en l'epistolografia popular era amb el cognom i la inicial del nom, a diferència dels models de cartes dels manuals, els quals mostren la signatura generalment amb el nom i el cognom (excepte quan es tracta d'un parentiu molt proper, com ara de pares a fills o a la inversa, que apareix només el nom). Aquesta característica que presenten les cartes analitzades ofereix diferents tipus d'informació. D'una banda, al diferir de les propostes canòniques podria ser un altre dels indicadors classificadors de l'escriptura popular. De l'altra, donat que la signatura, en aquella època, podia ser variable (composta o simple) depenent de la relació entre els corresponents, es pot utilitzar aquest component de la carta per aplegar informació tant del remitent com del destinatari. Una signatura simple, amb només el nom de l'autor, indica un grau elevat de proximitat entre els corresponents (familiar proper o amic íntim).

Una altra divergència entre els cànons de l'època i el nostre corpus es troba en la signatura femenina. D'acord amb la investigació de Sierra (2003: 122), la dona havia de signar habitualment amb el nom i el cognom i si estava casada havia d'afegir, a més, el cognom del seu marit, introduint-lo amb la partícula *de*. Aquesta recomanació no la van seguir els escassos casos de correspondència femenina que es recullen en el corpus d'estudi. Concretament, trobem 6 dones corresponents (4 de l'epistolari Laviña, 1 de l'epistolari Bruguera i 1 de l'epistolari Cateura), 3 de les quals eren dones casades (de la resta sabem que 2 no ho eren i d'una ho desconeixem), i en cap cas signen de la manera establerta en els manuals.

Per acabar la carta, quan calia afegir alguna cosa en el text ja signat s'utilitzava la postdata (abreujada generalment com a P.D. o també com a P.S.). En referència a aquest element, els manuals, segons l'estudi de Sierra, aconsellaven no utilitzar-lo en cartes «de etiqueta» ni per a saludar persones conegudes. Era com una manca de respecte, ja que si l'autor s'havia oblidat alguna cosa el que s'aconsellava de fer era escriure de nou la carta. Sierra (2003: 122) ha puntualitzat, però, que a la pràctica, es produïa just al contrari: «a pesar de existir una norma escrita, tanto en los modelos que se exponen al lector de los diferentes manuales com en la práctica misma, lo

comúnmente aceptado no solo rompe dicha regla, sino que además logra invertirla, siendo habitual emplear la posdata justo para lo que no se debe». En els nostres epistolaris només hem pogut constatar aquest fet en un cas (la carta de Narro a Laviña amb data 2-09-1940); la resta, en realitat, s'estructuraven precisament com els manuals recomanaven, i les salutacions per als familiars, amics o persones properes al destinatari s'escriuen just abans de la signatura, tal com es pot observar en la imatge 10.

Imatge 10: Fragment de la carta de Tomàs Girbal a Ramir Bruguera, amb data 23-08-1942. Fons Ramir Bruguera (AMP).

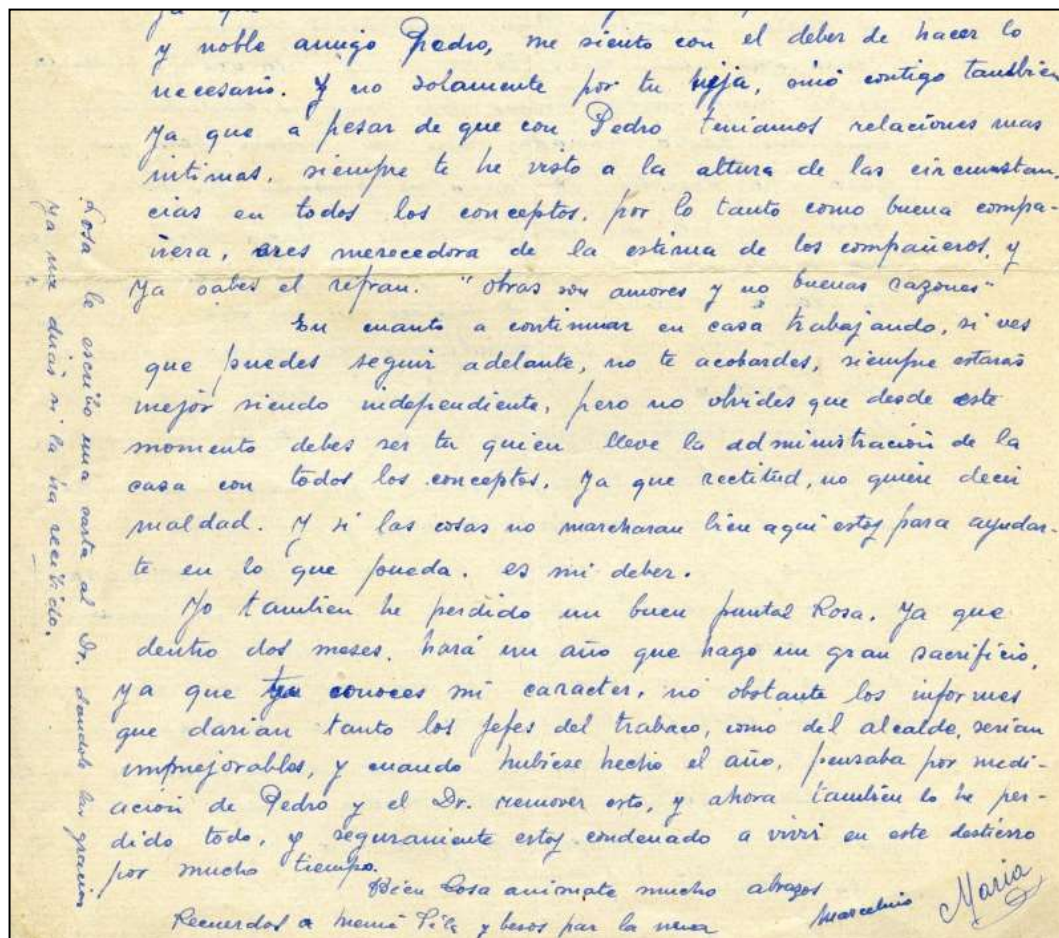
3.1.8.4. El que no s'escriu

Tot en la carta té un significat o aporta alguna informació: l'estructura del text, la puntuació, l'elecció d'una llengua, el tipus de paper i també els espais en blanc. Pel que fa a aquests últims, fan la funció de marc de la comunicació i predisposen el destinatari a fer-ne una lectura determinada. Els marges, tant el superior i l'inferior com els de la dreta i l'esquerra del text, la separació entre ratlles i la distribució de les paraules en el paper reflecteixen dues qüestions importants. En primer lloc, els espais en blanc van lligats a l'estètica de la carta al ser l'element que a simple vista pot establir una disposició equilibrada i elegant amb l'objectiu de reforçar el text escrit. Així, amb un primer cop d'ull, el lector es pot fer una idea del motiu de la carta i de la persona que l'ha escrit, alhora que inclinen el lector a llegir d'una determinada manera.

L'altre aspecte al qual remet la distribució dels blancs de la carta és el de la societat d'un moment històric concret i al sector social al qual pertany l'autor de la correspondència. Segons ha apuntat Sierra (2003: 128), «La carta sirve así para dibujar una imagen del que escribe y los espacios en blanco para informar acerca de la formación del escribiente y de la interiorización de las convenciones sociales que posee como persona que vive en un tiempo y un lugar concretos». D'acord amb alguns manuals, l'amplitud dels marges havia de dependre tant de l'extensió de la carta com de la distinció que es volgués donar-li. Pascual (1913: 8), en la seva obra adreçada a les noies, senyalava: «Las cartas suelen empezarse a escribir como a la tercera parte de la página: si se comienzan más arriba parece que se teme que falte papel; si muy abajo, presenta un aspecto ridículo». Un espai tan generós com aquest, només s'havia de deixar, segons Sierra (2003: 126), quan el destinatari ocupava un càrrec important o es mereixia molt de respecte: «Es en la distancia que separa el encabezamiento y el cuerpo de la carta donde mejor se aprecian las diferencias socioculturales que puedan existir entre el autor y el destinatario». Així, l'espai en blanc era més generós com més distingit fos el destinatari de l'epístola o més distinció li volgués donar el corresponçal que s'hi adreçava.

Pel que fa als epistolaris del nostre corpus i posant atenció a la superfície no escrita, reflecteixen tant el sector social del qual formaven

part els corresponsals com el moment històric en què es produeix l'escriptura d'aquests. Els sectors populars exiliats entre altres privacions que van patir durant el seu internament en els camps hi havia la del paper de carta. En un camp de refugiats o de treball devia ser difícil per no dir impossible trobar-hi paper de carta, a banda que la majoria dels exiliats de les classes populars tampoc devien disposar de les condicions econòmiques per comprar-lo. També semblaria estrany que d'entre les poques pertinences que els refugiats portaven a sobre en formés part el paper de carta. Per aquest motiu, quan es disposava d'algun material sobre el qual escriure (fulls d'una llibreta, per exemple) calia aprofitar-lo al màxim, escrivint, de vegades, fins i tots als marges en sentit vertical (imatge 11) o empentint la lletra a mesura que el text avançava i el paper s'anava acabant (imatge 12). A més, moltes de les persones d'aquest grup social devien desconèixer les convencions socials en la correspondència o no les havien interioritzat suficientment, la qual cosa es veu reflectida en la manera d'omplir el full en blanc i la distribució del text.

Imatge 11: Carta de Marcel·lí Massanes a Rosa Laviña, amb data 14-01-1953.
 Fons Rosa Laviña (AMP).

De lo que m' dices de Falafuyell que
~~mendicava~~ la vida e normal, per aqui
 les noticies que rebim son al veu, no se
 quina es la veritat, y a qui se pot creure
 en Cusco mateix a tingut avui carta de
 la seva dona am una dels seus troços
 de Falafuyell a dins, diu que e vaixi
 que es portaran el pò que tenen, y en
 cas de no com mai lo declararia tot lo que
 n' he, això amic Ramir, de lo que que
 tenim, sembla que vol dir que es fetam
 de game, n' ha come altre, ya dic de cert
 no se pot l' que ja, el fill de en Deulofeu
 a escrit a la dona de en Cuixaut y li diu
 que el seu pare d'ella Feyello, es sociu
 que ~~era~~ en Sanyó "el escumbriare" a sigut
 allí per a veure de enportar a n' el seu
 fill cap a Espanya y que l' han donat 24
 horas de vent per a retornar, els ha dit que
 en Camós, Fina, Fina, Fina, son en un camp
 de concentració de Reus, en Colòmbia amagat en
 una casa, en Blanyu es desolat, ningú treballa
 en Justo ull' d'orient junt am els que m'omí Menuts

Imatge 12: Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, amb data 19-04-1939.
 Fons Ramir Bruguera (AMP).

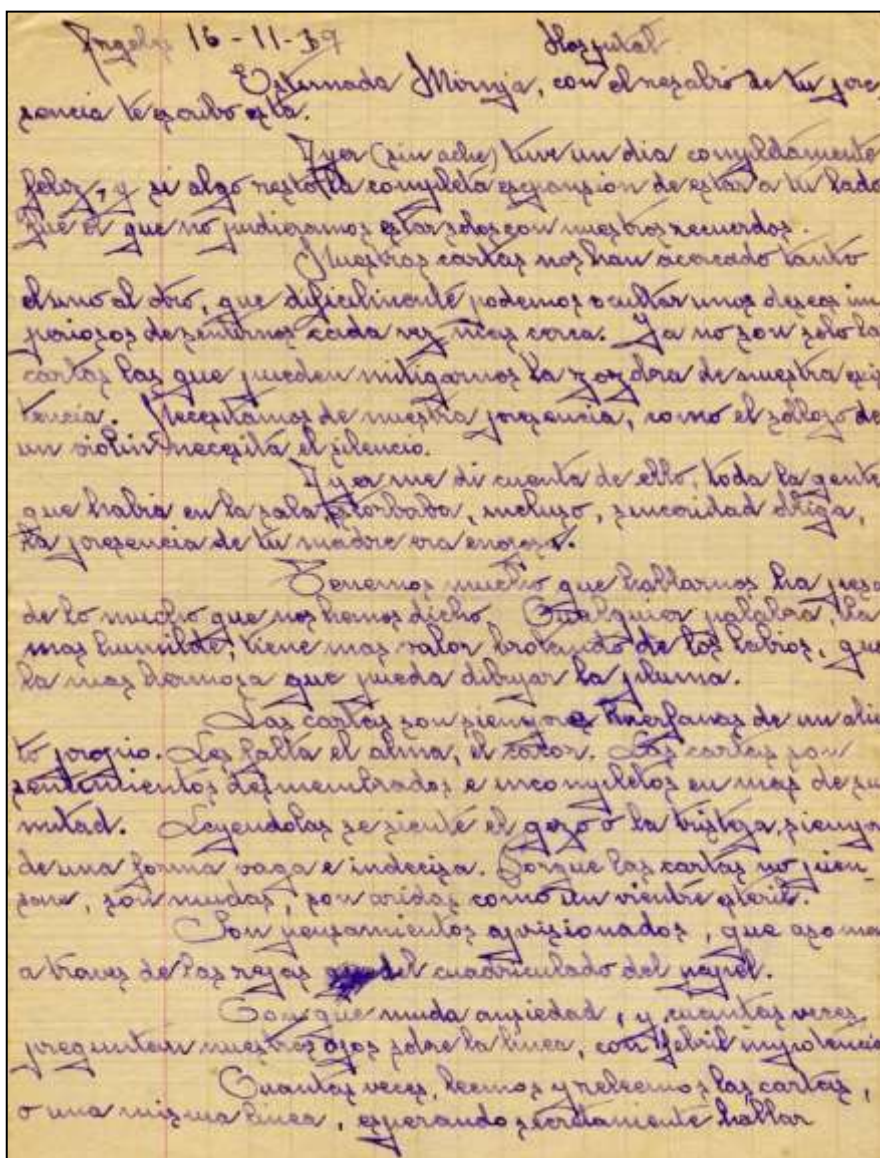
Un altre dels aspectes al qual ens referíem a l'inici d'aquest apartat tot posant atenció als components de la carta que formen part de la seva estètica més enllà de l'escriptura és el paper. El paper sobre el qual s'escrivia una carta havia de respondre a la moda del moment i del lloc o a determinades necessitats.³⁰ De manera general, els manuals aconsellaven utilitzar preferiblement paper blanc sense ratlles ni cap pauta,³¹ la mida del

³⁰ Per exemple, segons ha apuntat Antonio Castillo (2014: 42-53), a partir del segle XIX s'imposarà el paper de dol i el paper timbrat en les cartes de condol i administratives respectivament.

³¹ Sierra (2003: 130) ha citat el manual d'Angelina Cuenca com a mostra d'aquesta recomanació: «Cuidad de hacer las líneas derechas, con el auxilio de falsilla, si falta la costumbre de escribir, pero sin usar el vulgar papel rayado».

qual s'havia d'escollir depenent de la tipologia de la carta (comercial, sol·licitud, familiar...).³² Per a les cartes corrents, ordinàries, calia fer servir la quartilla (la meitat del DIN A4).

Les recomanacions establertes en els manuals sobre aquest aspecte ben poc es portaren a terme en la situació d'exili de les classes populars. El problema no era el coneixement dels preceptes de l'art epistolar, sinó la manca dels materials o els mitjans per aconseguir-los. Per aquest motiu, alguns exiliats, com per exemple Pere Vaqué, van escriure tota la seva correspondència en fulls de llibreta (imatge 13).

Imatge 13: Carta de Pere Vaqué a Rosa Laviña, amb data 16-11-1939. Fons Rosa Laviña (AMP).

³² Trobareu informació més àmplia sobre els materials de la carta segons els manuals de l'art epistolar a Sierra (2003, 147-150).

3.1.8.5. La cal·ligrafia

En l'època en què la majoria de les cartes eren escrites a mà, sobretot aquelles els autors de les quals pertanyien a les classes populars, un altre dels aspectes a tenir en compte és l'apropiació de l'escriptura i la seva execució: la cal·ligrafia. Així com els espais en blanc i l'estructuració de la carta posen en relleu informacions del remitent, del destinatari i del context social, l'estil cal·ligràfic també.

La mida, la uniformitat i pulcritud de la lletra d'un text poden atribuir-se a l'edat i/o la salut de l'autor, però també poden ser un indicador de la posició social d'aquest. Castillo (2014: 38) ha exposat que una escriptura de tipus cursiva, uniforme i no massa gran apunta cap a un autor habituat en la pràctica, mentre que quan els caràcters són més grans de tipus arrodonit i amb un cert desequilibri el text denota un autor amb un grau baix d'alfabetització, que sol correspondre a les persones de les classes populars:

Las epístolas de las personas más avezadas en el manejo de la pluma o con alguna práctica en ello se suelen caracterizar por el empleo de una escritura cursiva de modulo pequeño dispuesta de forma ordenada y regular sobre el folio [...] Por el contrario, los testimonios epistolares de la gente común, de bastantes mujeres y, en general, de las personas poco o mal alfabetizadas adolecen de una inhabilidad al escribir que se aprecia en el módulo grande de letra, en la escritura de trazo redondeado, más dibujada que escrita, en los desequilibrios del pautado (Castillo 2014:38).

La majoria de les epístoles del nostre corpus confirmen la generalització que ha apuntat Castillo, tot i que el testimoni dels textos d'alguns corresponents denoten una tendència cap a un tipus d'escriptura que no correspondria al sector social al qual pertanyen. Una mostra d'aquest fet seria el cas de Josep Flaqué (imatge 14), les escriptures del qual presenten un traç cal·ligràfic acurat del tipus cursiva (propi dels sectors més cultes) i, en canvi, per la seva biografia se situaria en un àmbit popular amb una instrucció limitada. Hem de tenir en compte que Flaqué, abans d'exiliar-se, feia de electricista a Palafrugell, havia deixat l'escola abans

dels 14 anys i el seu entorn era fabril, rural i vinculat a l'associacionisme catalanista popular.

Llegendont 19 Gener 1941.

A: En Ramon Bruguera i família:
 Molt estimats amics: al rebre aquesta decisió que
 gaudíeu de un perfect estat de salut com es veu
 en la nota.

Des a conestat la seva de el 14 de el coment, i
 en la qual se done les mes expresias merces per l'interés
 en meieu me l'lettra de els meus tem respets d'una i
 fets, l'cuil la esperada amb impaciencia, encare que
 aquesta siue recorda en fecha molt astoiduda, ya que
 es d'el 14 de el pop pasat mes de diciembre, però noy
 amb tot això es una alegria per a mi saber de la
 seva vida, per la qual ya me fivuo las restricciones de
 deuan pensar, i més amb la noticia que deixi l'altre
 dia a la "Depacho" referent a la manca de pa en Espanya
 que fivuo proporcions catastroficas, i que l'Allemanya envia
 ba una certa cantidad de blat, de un estat que la U.R.S.S.
 amb el seu interm tracte li proporcionaba, segurament fu
 el loipies, iis noy que es d'altre també deuan pensar la seva.

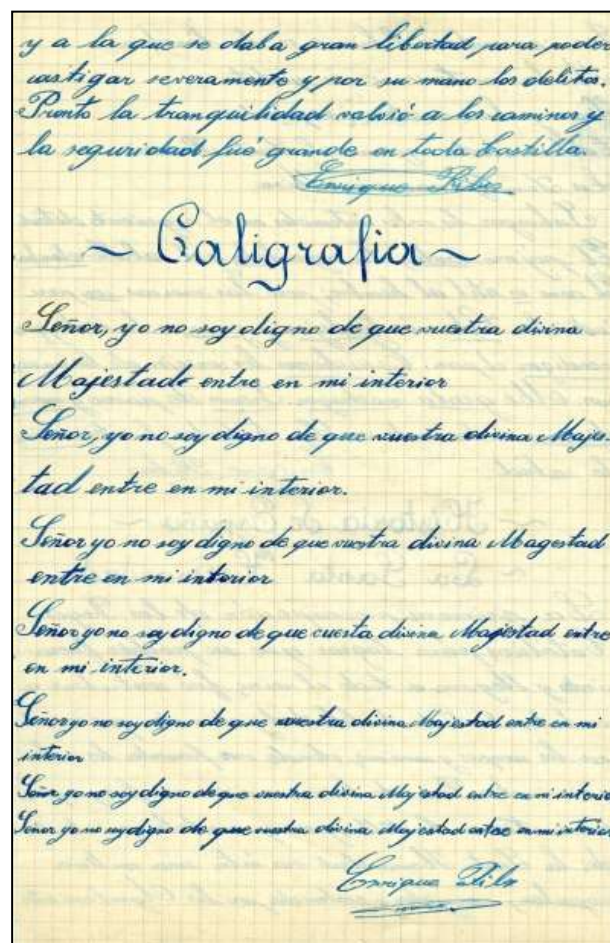
Yo continue existo per aqui dalt, ara que noy
 tot to el seu fe, i yo ya este a les portes, com ya te
 d'icui a re l'altre este recullit a casa de una dona jont,
 que me dosen de menjar, es este molt avallit, però noy
 no cal aburar, ya que me fivuocon desinteressadament.
 yo es faix tot lo que me per a contentarla, als estis
 contents de mi, però com que un dia es baix sentis dia que
 per d'obé 15 dias no es feia res, i precisament avui
 s'acaba el termin de aquest interm dias que de una mena,
 com comprendria tu, a mi me fivuo elicis que no me
 aburar més, i a vergonya a perdre els fins que desien.

Imatge 14: Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, amb data 19-01-1941.
 Fons Ramir Bruguera (AMP).

Quan es produeix aquest fet –quan el tipus de cal·ligrafia no és el que s'espera d'una persona vinculada als sectors populars– es pot relacionar amb el sistema d'ensenyament rebut. A l'escola de finals del segle XIX i principis del segle XX, l'escriptura manuscrita era tan important que hi havia cada dia un espai dedicat a l'escriptura, segons el testimoni dels quaderns escolars d'aquella època conservats a l'AMP. Per exemple, en el quadern de rotació del curs 1913-1914 de l'escola Torres Jonama de Palafrugell s'observa com la cal·ligrafia tenia un pes important al trobar-se

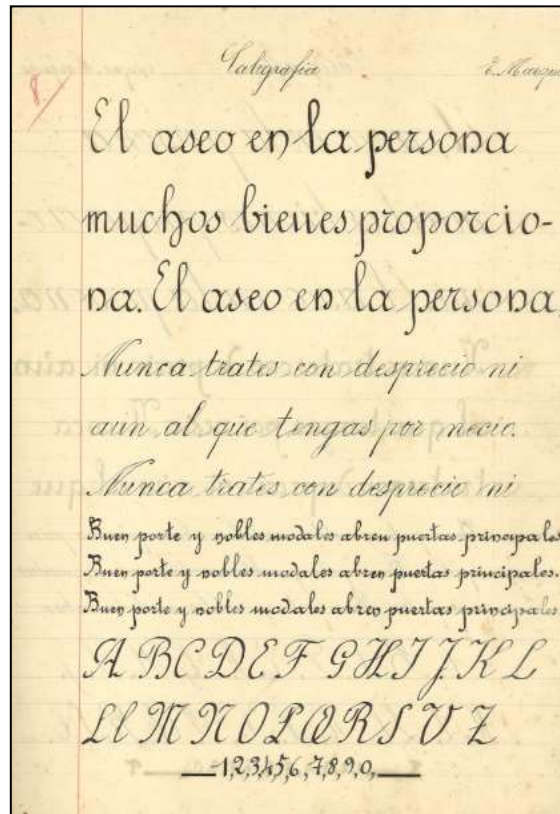
entre les assignatures que tenien un paper destacat i que, per tant, es portaven a terme al matí.³³

Per adonar-se de la rellevància que la cal·ligrafia tenia només cal observar el tipus d'exercicis dels diferents quaderns: es començava escrivint la frase proposada amb lletra gran i a mesura que s'anava guanyant habilitat s'anava empetitint, tal com s'aprecia a les imatges 15 i 16. A més, per exercitar i desenvolupar el traç també es feien exercicis de còpia de diferents figures fins a assolir la reproducció exacte del model, tal com exemplifica la imatge 17.

Imatge 15: Quadern d'Enric Ribas, curs escolar 1938-1939. Col·lecció Enric Ribas (AMP).

³³ El quadern de rotació era una mena de dietari de classe on diàriament un alumne encarregat, de manera rotativa, consignava les tasques realitzades i feia resums d'algunes de les activitats que es feien a classe. Aquest quadern permetia seguir l'evolució del curs i era útil als inspectors quan visitaven les escoles. Segons aquest quadern de rotació, les assignatures que realitzaven cada matí eren cal·ligrafia anglesa, aritmètica, història d'Espanya i geografia, mentre que a la tarda s'efectuaven dictats, conversa sobre la lectura feta al matí i es passaven els treballs en net.

Imatge 16: Quadern escolar d'Enric Marquès, curs escolar 1931-1932.
 Fons Marquès (AMP).

Imatge 17: Quadern de cal·ligrafia d'Enric Marquès, curs escolar 1931-1932.
 Fons Marquès (AMP).

Un altre fet destacable en els exercicis de cal·ligrafia és les frases que s'utilitzaven d'índole moral. Així, al mateix temps que es treballava la tècnica es fomentaven uns valors, unes actituds i unes normes entre l'alumnat. De vegades, a més, l'activitat cal·ligràfica es realitzava amb una llengua diferent del castellà, d'aquesta manera, s'anava entrenant l'ús d'una altra llengua, en aquest cas el francès. La didàctica de la cal·ligrafia contenia la triple funció, doncs, d'ensenyar tècnica, llengua i formació moral. Algunes de les oracions que hem recollit són les del quadern d'Enric Marquès, alumne de l'escola Maristes de Palafrugell durant el curs 1928-1929:

El aseo en la persona muchos bienes proporciona.

Buen poste y nobles modales abren puertas principales.

Nunca trates con desprecio ni aún al que tengas por necio.

El alumno maleante solo se ocupa de hacer mal al prójimo sin cargar sobre si reponsabilidad alguna.

La buena caligrafia requiere aplicación, orden, método y simetria en la formación de las letras.

El amor al trabajo es prueba de buena cultura y prosperidad material y moral.

Le mauvais élève cherche toujours à distraire ses voisins en leur faisant perdre le temps à bavarder et a ne rien faire.

3.2. Les memòries personals

3.2.1. Memòries personals o autobiografia: una aproximació al concepte

Un altre tipus de document personal que forma part del nostre corpus d'investigació és les memòries personals o autobiografia. Pel que fa a aquest tipus de document, en primer lloc val la pena recordar que es pot produir tant dins l'àmbit de l'escriptura popular com dins l'àmbit literari. Quan l'autor té la intenció de publicar el text memorístic que està escrivint, hi ha una elaboració i un estil pensats per a un públic –anònim, segurament–; en aquest tipus d'escriptura tot és apamat i pinzellat amb l'artifici perquè esdevingui art. En conseqüència, aquest tipus d'autobiografies s'han de classificar com a literàries i distingir-les de les que són escrites per persones que no estan avesades a l'escriptura i que s'hi aboquen sense el propòsit de fer públic el seu text més enllà dels familiars o amics. Tot i que diversos investigadors han coincidit en el fet que hi ha moltes més autobiografies inèdites que no pas publicades,³⁴ els treballs que aquests han aportat dins el panorama d'estudis sobre l'autobiografia s'han centrat principalment en l'autobiografia que forma part del gènere literari: Philippe Lejeune (2013) ha analitzat en profunditat obres autobiogràfiques com la de Jean-Jacques Rousseau o la de Jean-Paul Sartre,³⁵ Manuel

³⁴ Les principals recerques sobre l'autobiografia a l'estat espanyol han estat portades a terme per Manuel Alberca (2000, 2007), José Romera (2006), Anna Caballé (1995, 2005) i Francisco Ernesto Puertas (2004), tanmateix la major autoritat pel que fa a l'estudi sobre escriptures autobiogràfiques, i de la qual s'han nodrit els autors que acabem de citar, és segurament l'autor francès Philippe Lejeune, conegut principalment per la seva obra *Le pacte autobiographique* (1975), traduït a l'espanyol com *El pacto autobiográfico y otros estudios* (1994). Pel que fa a les publicacions, molts documents personals no impresos es conserven en arxius dedicats exclusivament a preservar la memòria auto/biogràfica, com ara la Unitat d'Estudis Biogràfics (UEB), dirigit per Anna Caballé, o l'Association pour l'Autobiographie (APA), dirigida per Philippe Lejeune, o l'Arxiu de la Memòria Popular de la Roca del Vallès.

³⁵ Cal aclarir que si bé les primeres recerques de Philippe Lejeune, les quals han donat fruit a les obres més conegudes d'aquest autor, van abordar l'autobiografia literària, el teòric francès s'ha preocupat també, sobretot a partir de 1992, quan Lejeune va fundar

Alberca ha centrat els seus estudis autobiogràfics a través de la literatura hispànica d'aquesta tendència amb autors com ara Unamuno, Azorín o Valle-Inclán, i Anna Caballé ha dedicat la seva recerca en l'àmbit de la literatura autobiogràfica hispànica, fruit de la qual és l'obra *Narcisos de tinta: ensayos sobre la literatura autobiográfica en lengua castellana: siglos XIX y XX* (1995). No obstant aquesta tendència a estudiar escriptors, Lejeune també ha reflexionat sobre l'autobiografia de la gent comuna en un dels seus nombrosos articles. En aquest cas observava que la funció estètica desapareix en aquest tipus d'escriptures i, en canvi, es posen en relleu altres valors:

Le autobiografie non sono oggetti di *consumo* estetico, ma degli strumenti sociali di *comunicazione* interindividuale: questa comunicazione ha più registri: etico, affettivo, referenziale. L'autobiografia è fatta per trasmettere un universo di valori, una sensibilità al mondo, delle esperienze sconosciute, e tutto ciò nel quadro di una relazione personale percepita come autentica e non funzionale (Lejeune 2000: 206)

Òbviament, el tipus memòries que ens interessa per l'estudi que estem portant a terme és aquell elaborat dins els paràmetres de l'escriptura popular, com són les memòries personals de Josep Narro, les úniques memòries que hem incorporat al nostre corpus d'estudi.

Fins ara ens hem referit, i ho continuarem fent així en les pàgines que segueixen, als conceptes de memòria personal i d'autobiografia de manera indistinta. Explicar els matisos que distingeixen un gènere de l'altre seria massa entretingut tenint en compte que la intenció d'aquest apartat és només oferir un marc general i sense entrar en detalls de la pràctica autobiogràfica per, d'aquesta manera, situar un document que per a nosaltres és important en tant que escriptura popular. Tot i així, val la pena esmentar que Philippe Lejeune (1994:51), mentre establia les bases teòriques que han permès individuar millor el gènere autobiogràfic, advertia que hi ha gèneres (les memòries, la biografia, la novel·la personal o el diari íntim) que s'assemblen a l'autobiografia, però no compleixen tots els

l'Association pour l'Autobiographie (APA), dels textos autobiogràfics i dietaris de la gent comuna, o com ell anomena «écritures ordinaires». D'aquest tipus d'estudis i de la frontera entre l'autobiografia literària i l'ordinària, Lejeune (2000) hi ha dedicat un article.

requisits amb què l'autor definia aquesta. Lejeune (1994: 50) defineix l'autobiografia com el «relato retrospectivo en prosa que una persona real hace de su propia existencia, poniendo énfasis en su vida individual y, en particular, en la historia de su personalidad». Aquesta sintètica explicació enuncia i resumeix els principals components estructurals, substancials i formals del lligam entre l'autor i el text. Si posem en relació la definició ben coneguda de Lejeune amb el text inèdit de Josep Narro observem que tots els elements proposats pel teòric francès són presents en les memòries de Narro: la forma del llenguatge és en prosa; el tema tractat és la seva experiència personal, i la identitat de l'autor (la persona que escriu), del narrador (el *jo* del relat) i del personatge protagonista de la narració coincideixen. Aquesta confluència té a veure amb el que Lejeune ha batejat com el «pacte autobiogràfic».³⁶ Es tractava de solucionar el problema entre els models discursius ficticis (que imiten l'autobiografia) i els models reals. Per aquest motiu Lejeune proposà el pacte autobiogràfic, que ve a ser una mena de contracte que s'estableix entre autor i lector en el qual el primer es compromet a explicar la veritat sobre la seva vida, independentment de l'exactitud històrica que pugui recordar els fets, i el segon a creure-se-la. L'autobiografia, doncs, no és només un text en el qual algú diu la veritat sobre ell, sinó «un texte dans lequel quelqu'un de réel dit qu'il la dit» (Lejeune 2015: 17). Aquest (p)acte és el que diferencia bàsicament l'obra de ficció de l'autobiografia: «l'engagement qu'une personne réelle prenait de parler sur soi dans un esprit de vérité –ce que j'ai appelé le “pacte autobiographie”» (Lejeune 2015: 17).

3.2.2. La forma narrativa de l'autobiografia

Quan pensem en una autobiografia ens imaginem una narració que comença pel naixement de l'autor i segueix un ordre més o menys cronològic. Sembla, conforme als estudis que s'han portat a terme dins la teoria autobiogràfica, que, efectivament, la majoria d'aquest tipus de documents inicien en el moment de l'origen existencial de la persona que ha pres la decisió de relatar-se a si mateix. Ara bé, a partir d'aquest inici,

³⁶ Philippe Lejeune va formular per primera vegada la teoria sobre el pacte biogràfic el 1973; posteriorment va anar ampliant i matisant la seva tesi en diverses obres: *Le pacte autobiographique* (1975), *Je est un autre* (1980) i *Moi aussi* (1986).

però, l'organització del propis records en la narració és més complexa del que es podria imaginar. Els camins de la memòria són un laberint de records i pensaments en què un es deixa portar sense saber per on passarà i amb què es toparà. Segons Lejeune (1994: 208), l'autobiògraf «sigue no el orden temporal de los acontecimientos, sino el orden lógico de las bases de la neurosis». És a dir, la disposició dels records no és produeix de manera natural i cronològica ja que, seguint el discurs de Lejeune (1994:193), «los recuerdos están mal fechados, se pueden confundir épocas; la memoria juega malas pasadas». La narració autobiogràfica, doncs, tot i la intenció i l'esforç de l'autor, no podrà aparèixer de manera estrictament lineal i utilitzarà sovint el *flashback* i el *flashforward*.³⁷ En l'anàlisi retrospectiva que es produeix en el moment de posar per escrit els records i donar testimoni d'un mateix, alguns fets o pensaments s'encadenen amb altres tot i que entre ells hi hagi un espai de temps important, justificat per la necessitat d'agrupar records anàlegs. Aquests buits temporals seran reviscuts i relatats en un altre moment de la narració per tal de donar continuïtat al *jo* i crear una *història*. Vet aquí, doncs, el moviment endavant i enrere en la línia cronològica de la persona que escriu la reconstrucció de la seva vida.

L'organització dels propis records en el text dependrà substancialment de la relació que el narrador instauri amb el propi text en el moment en què el composi. Disposar la memòria segons la lògica d'una narració no és una empresa fàcil. Segons ha observat el sociòleg italià Paolo Jedlowski (2000: 211), un relat no és certament una simple col·locació dels records, sinó una construcció que ordena el material «scegliendo ciò che è significativo, condensando la vita, accelerandone o rallentandone l'esposizione, stabilendo relazioni fra evento ed evento, fra gli eventi e le azioni, fra le azioni e i caratteri, fra i caratteri e il caso». Cada narració té una trama, però aquesta no es disposa exactament de la manera en què “passa la vida”, sinó que, per sorprenent que sembli, és la forma en què es relata la vida que aquesta adquireix sentit o, en altres paraules, els pensaments i records es presentaran segons una trama determinada, fixada – conscientment o involuntàriament – pel narrador. Per a Lejeune (1994: 198),

³⁷ *Flashback* (analepsi o retrospecció) i *flashforward* (prolepsi o anticipació) són conceptes utilitzats en teoria de la literatura que fan referència als salts temporals en la narració i alteren l'ordre cronològic d'aquesta (Oriol, 1995).

«la forma de un relato no se improvisa. En el momento en que se coge la pluma para escribir la propia vida, ya todo está hecho»

Les memòries de Josep Narro són una mostra de l'intent de seguir un ordre cronològic. Amb el propòsit d'establir una línia temporal, el narrador divideix el relat en quatre parts (*Primavera, Verano, Otoño, Invierno*) que representen quatre etapes ben diferenciades de la vida de l'autor, com ell mateix exposa en l'últim capítol: «El niño, el adolescente, el adulto y el viejo recorren en el espacio y en *su tiempo*, lo que la Primavera, el Verano, el Otoño y el Invierno en sus ciclos anuales» [Narro, memòries, 404]. El primer capítol, *Primavera*, comença situant els seus ascendents (pare i mare, i avis paterns) i el seu naixement, després passa a relatar la seva infància, l'etapa escolar i la relació amb els seus germans, fins a la mort del seu pare, quan Narro tenia 19 anys. El segon capítol, *Verano*, ressegueix els anys de joventut, de formació com a dibuixant i de les primeres experiències professionals. El capítol següent, *Otoño*, se centra en els episodis de guerra i exili que entre 1936 i 1941 va viure l'autor. De fet, aquest és el capítol més extens (164 pàgines) i el que, en el nostre estudi, hem analitzat al comptar amb el període d'exili, període que limita l'abast temporal d'aquesta recerca. Finalment, l'últim apartat de les memòries, *Invierno*, correspon a l'etapa de maduresa de l'autor: el retorn a Barcelona i, al 1952, l'exili definitiu a Mèxic.

Malgrat l'establiment de la línia cronològica a través de la segmentació que l'autor instaura, les memòries de Narro són plenes de salts temporals dins de cada capítol, o fins i tot d'un a l'altre. Per exemple, en les últimes pàgines del segon apartat, el narrador ja parla dels camps de concentració a França (l'autor hi entra el 1939) i, tanmateix, quan comença el tercer capítol se situa a l'esclat de la guerra civil (18 de juliol de 1936). La justificació d'aquesta mirada cap endavant que trobem al final del segon capítol cal buscar-la en la reflexió que en aquell moment estava exposant l'autor sobre les repressions que ha patit el poble català. Evidentment, en aquest context, Narro no tenia més remei que avançar uns esdeveniments – l'exili – que tindrien lloc uns anys després del punt on es trobava la narració en aquell moment. Com a solució per acomodar aquest salt temporal, l'autobiògraf es val de recursos textuais com és la utilització del temps verbal en futur en lloc del present o el passat, aquest últim és el que fa servir de manera més habitual en la resta de la narració: «En cada campo

surgirá un poblado de madera [...] Los campos serán –en el fondo– un compás de espera para el retorno a lo que se dejó» [Narro, memòries, 233].

Una altra mostra de l'anar i venir en la línia cronològica el trobem dins el primer capítol, situats aproximadament a l'any 1918, quan l'autor fa una consideració posant la mirada una dècada endavant: «Fue hasta muy tarde (1928-1929) que supe encontrar el camino y tener un concepto efectivo de las cosas. Antes no hice sino matar el tiempo fluctuando entre mis impulsos, mi orientación y las enseñanzas recibidas y aceptadas» [Narro, memòries, 66]. Com veiem, doncs, entre la narració del que passa, l'autor fa breus incursions on situa un temps futur respecte al punt del relat i, al mateix temps, passat respecte a l'actualitat de l'autor. Els records que construeixen la gran xarxa de la memòria van enllaçats un amb l'altre sense seguir, moltes vegades, l'ordre estricte en què s'han produït en la vida viscuda. Sovint, el narrador, conscient d'aquest procés, informa i, alhora, s'excusa de les dificultats per explicar amb fidelitat els fets: «la infancia es un claroscuro apenas, sin matices; no recuerdo en absoluto la figura de mi madre, perdida demasiado pronto, y solo fragmentariamente podré reconstruir la de mi padre, que vivió hasta mis 19 años» [Narro, memòries, 5].

La ruptura de la línia temporal la trobem també, i de manera molt evident, en l'últim capítol. Aquesta vegada l'autor suspèn la narració per posar en relació el seu present amb moments del passat, però d'un passat que fins aquell moment encara no havia transcorregut en el text. El narrador mostra el seu present (segurament anys setanta del segle XX) explicant amb qui i com viu: «Tengo también mujer; los dos envejecemos juntos» [Narro, memòries, 409]. Tot seguit fa un salt cap al passat (1952) que és futur respecte al moment narratiu abans d'aquesta mena de parèntesi reflexiu que trobem: «Emigrando a México en 1952 obedecía mi Destino [...] Estaba entonces trabajando en la litografía en colores y el grabado al aguafuerte; al emigrar interrumpiría todo» [Narro, memòries, 410]. I, finalment, l'autor reprèn el temps present de la narració (1941): «El tren francés que me lleva a España paró en Port-Vendres, separado por un corto trecho –a medio túnel– está Port-Bou, en tierra española: era el 28 de junio de 1941» [Narro, memòries, 412].

3.2.3. L'autor i el seu context

Els documents personals, entre ells les memòries o autobiografies, són un mitjà extraordinari per elaborar i representar la identitat, tant col·lectiva com individual. Tal com veurem en un capítol de la tercera part d'aquesta tesi, la identitat és un dels temes que apareixen en els textos explorats en el nostre estudi, malgrat els mateixos autors no en fossin conscients i ni tan sols hi reflexionessin de manera deliberada.

Al llarg de la vida d'un individu i en consonància amb les experiències viscudes i les circumstàncies en què es desenvolupen, la identitat canvia. Quan una persona escriu les seves memòries, la identitat del present s'amplifica amb els records d'altres identitats que ha assumit al llarg de la seva vida o, com ha observat Jedlowski (2000: 212), «la *mémoire involontaire* insomma può fare la sua comparsa, collegando il presente al passato in modi inattesi, scompaginando l'ordine con cui ameremmo rappresentarci». D'aquesta manera, a través de la mirada retrospectiva que comporta aquest tipus de narració, emergeix l'empremta d'allò que en la identitat actual ja no hi té lloc, allò que semblava oblidat o deixat de banda. Per tant, la vida d'una persona en un text rememoratiu no es projecta de manera homogènia i coherent, sinó que, tal com molt bé ha apuntat Daniel Fabre (2000: 278), «sotto l'identità ufficiale di ogni autobiografo riconosciuto e archiviato si nasconde la pluralità in movimento che il suo testo scopre e canalizza scegliendo, più o meno deliberadamente, di sottolineare il percorso del suo autore in *quanto soggetto*».

En relació amb la percepció de la pròpia identitat s'ha de considerar el context històric, social, econòmic, etc., i com aquest influeix l'individu: una història personal suposa que la persona va i ve entre les etapes del seu propi cicle vital i entre les crisis i situacions extremes (guerres, exilis, canvis polítics i econòmics, etc.) que al llarg de la seva vida experimenta. L'autobiografia ens permet veure un individu en relació amb la història del seu temps, ens permet observar l'encreuament de la seva història personal amb la història general de la societat. És per això que Ken Plummer (1989: 78) va posar de manifest que «es totalmente erróneo pensar que las historias personales son profundamente individualistas: las vidas se mueven constantemente a través de la historia y la estructura». Aquesta referència als canvis històrics que es dona constantment en una narració autobiogràfica és, segons Plummer, un dels valors que emergeix en aquest

tipus de document en el sentit que posa a l'abast de les noves generacions una eina per comprendre millor el passat, les opcions preses i les maneres en què s'ha actuat.

«Ogni scrittura autobiografica è il prodotto dell'interazione culturale tra scrivente e contesto della produzione», ha observat l'antropòleg italià Piero Vereni (2000: 237). Segons aquesta afirmació, és obvi pensar que les persones que han viscut en contextos excepcionals, com una situació de guerra, d'exili o qualsevol altre context de patiment, siguin les més inclinades a escriure sobre la pròpia vida. Així ho ha manifestat el periodista fundador del Archivio Diaristico Nazionale,³⁸ Saverio Tutino (2000: 109),: «scrivere la storia della propria vita in condizione di sofferenza è il caso che registriamo più spesso».

En la pròpia vida sempre hi ha alguna cosa digna de ser narrada, però quan s'ha experimentat una situació límit, sovint sense la possibilitat de ser autònom per escollir el propi destí, sorgeix el desig d'explicar-se ni que sigui per un mateix, per comprendre's, per lluitar contra l'oblit, per curar-se les ferides, per fer una higiene vital: «Narrarsi è in qualche modo “curarsi”» (Jedlowski 2000: 210). La veu narradora de les memòries autobiogràfiques neix gairebé sempre de la necessitat d'exposar la pròpia experiència vital prenent distància del dolor o la pena soferts «a volte in senso autoprotettivo, a volte con un sentimento di abbandono letale» (Tutino 2000: 115). En aquesta mateixa línia, Francisco Ernesto Puertas (2004: 95) ha exposat que «la expresión autobiográfica suele manifestarse como la respuesta a una situación de búsqueda que tiene origen en el desconcierto personal o colectivo provocado por alguna situación crítica». Aquesta situació crítica – com un dels més importants detonants de l'acte autobiogràfic– pot venir donada, d'acord amb la tesi de Puertas, per dos tipus de crisis: d'una banda, es pot donar una crisi històrica o col·lectiva, quan existeix una vinculació entre esdeveniments socials o polítics i l'autobiògraf com a membre d'una col·lectivitat; de l'altra, la crisi pot ser personal, quan hi ha un conflicte interior o un canvi biològic que provoca una sèrie d'interrogants sobre el

³⁸ L'Archivio Diaristico Nazionale va ser ideat i creat per Saverio Tutino el 1984 a la localitat toscana de Pieve Santo Stefano. L'arxiu, que recull escrits personals (diaris, epistolaris i memòries autobiogràfiques) de gent comuna, no serveix només per conservar escriptures populars sinó que organitza anualment un concurs, el Premio Pieve, i publica la revista *Primapersona. Percorsi autobiografici*, entre altres activitats.

sentit de l'existència com a conseqüència de la inestabilitat psicològica motivada per la nova situació.

Les memòries de Josep Narro són un reflex no només de la tràgica experiència viscuda als camps de refugiats francesos sinó també de la lluita contra la soledat que va patir l'autor en l'última etapa de la seva vida. En l'últim capítol del relat, Narro va posar de manifest aquest sentiment que l'aclaparava:

La soledad que me duele es la soledad que engendra el vacío. Un sordo –y yo lo soy– es de difícil comunicación por no oír, que le dificulta la respuesta y el dialogo y así, la compañía: graves limitaciones éstas, peor el ver en el interlocutor un gesto de molestia al repetir lo que ya dijo y no fue comprendido. Mi sordera tapa y excusa los silencios de los demás, tanto como obliga los míos. Esto es el vacío, la peor soledad. [Narro, memòries, 410]

3.2.4. Per a qui s'escriu?

En un principi, quan una persona escriu la seva autobiografia, ella mateixa és la destinatària. El paper és el seu mirall. Quan projecta la seva experiència vital, o part d'ella, en el paper es mou entre dos pols: d'una banda, l'empeny l'interès de presentar-se per, d'alguna manera, autoafirmar-se i acceptar-se en el seu àmbit social i cultural; de l'altra, es veu també motivat pel desig d'analitzar el propis pensaments i sentiments o, en altres paraules, induït cap a la recerca d'un mateix. És el que Lejeune (2006: 29) ha plantejat en aquests termes:

Bien sûr, on ne peut vivre qu'avec une certaine estime de soi, et le journal sera, comme l'autobiographie, le lieu de construction de cette image positive. Mais il peut être aussi le lieu de son examen, de sa remise en question, un laboratoire d'introspection. Dans le journal, l'autoportrait n'a rien de définitif, et l'attention à soi est toujours à la merci des démentis qu'apportera demain.

En l'autobiografia es realitza una mena de balanç o autoavaluació del viscut, de l'experiència personal. Podríem dir que és una conversa amb un mateix, amb les diferents veus que hi ha dins de cadascú, mirant sempre cap

al passat (a diferència del diari que es mou sempre entre present i futur). Fets, sentiments i reflexions es transformen en text, a través del qual l'autobiògraf té la certesa de deixar la seva empremta i d'intervenir per a la memòria i participar-hi. Però en realitat, i aquí la gran qüestió que presenta aquest gènere, per a qui escriu l'autobiògraf? Per a ell o per a un imaginari lector, ja sigui conegut o anònim?³⁹ El sentit d'unes memòries podria ser el de transmetre? Quan un transporta els seus records i pensaments en forma de mots i frases cap a pàgines en blanc, aquests records i pensaments tenen la possibilitat d'esdevenir eterns: «c'est une sorte de corps symbolique qui, à la différence du corps réel, survivra» (Lejeune 2000: 31).

En el cas de Josep Narro, sembla que l'autor escrivia per a ell.⁴⁰ En vida, mai no va deixar llegir cap fragment del que escrivia, ni tan sols en parlava. Sí que és cert que els seus familiars sabien que estava elaborant unes memòries: en alguna ocasió el fill de Narro havia observat el paquet de fulls en el fons dels calaixos del seu escriptori, però el pare mai l'havia convidat a llegir-los. És més, s'empipava quan algú penetrava en la seva intimitat. Del seu exili a França en parlava poc i, quan ho feia, el recordava amb dolor i tristesa pel sofriment que havia vist al seu voltant. Segons ha explicat el menor dels seus fills, la intenció del seu pare a l'escriure l'autobiografia no era que el text esdevingués públic. Tot i així, Narro va treballar amb el text inicial, confeccionat entre els anys seixanta i setanta,⁴¹ fins al final dels seus dies, el 1995, introduint correccions, detalls, esmenes, rellegant i revisant. Aleshores, per a què aquest perfeccionament? Realment Narro havia portat a terme la narració amb l'única finalitat de catarsi o de balanç de la pròpia vida, a més de combatre la soledat, a què ja ens hem referit anteriorment?

³⁹ Des del punt de vista de l'autobiografia literària, Puertas (2004: 151) ha assenyalat que és el lector qui completa l'activitat que l'autor ha iniciat amb la redacció del text: «El autobiógrafo es consciente de que su creación es incompleta hasta tanto no haya sido recreada en y por la lectura que valida y certifica ese pacto de confianza que se inicia al empezar a escribir sobre sí mismo».

⁴⁰ Les informacions referents al procés d'escriptura de les memòries de Josep Narro, han estat extretes de l'entrevista amb el seu fill, Jorge Narro, realitzada el dia 9 de novembre de 2014, a Barcelona, en una de les visites que periòdicament aquest fa a la capital catalana ja que la seva residència actual dels familiars de Narro és a Mèxic.

⁴¹ S'han fixat aquests anys per datar la producció del text atès que quan el 1975 la família es va traslladar de casa sembla que el gruix més important de les memòries ja estaven escrites.

Que un dels motius pel qual Narro escrivia sigui per passar comptes amb ell mateix és evidenciat en diferents moments de la narració, per exemple quan l'autobiògraf parla metafòricament del llibre-registre: «En la postrera estación de nuestra vida, en el crepúsculo que antecede a la noche, es cuando se repasan las últimas hojas de nuestro libro-registro» [Narro, memòries, 411]. Una altra forma en què Narro confronta el positiu i el negatiu de la pròpia experiència vital és a base d'interpel·lar-se a ell mateix: «¿Puedo estar yo en paz conmigo y con los demás? ¿Puedo, en fin, satisfacerme con lo obtenido, conquistado a costa de esfuerzo, voluntad, sacrificio y años? Éste, *mi invierno*, ¿puedo considerarlo digno, estimable?» [Narro, memòries, 405]. Com a única resposta a les autoqüestions, l'autor es lamenta de tot allò que li ha quedat per fer: «La amargura y la queja vienen cuando pienso en lo que no hice y pude haber hecho [...] lo que corroerá más mis peores momentos es el pensar en lo que no hice, pudiendo» [Narro, memòries, 411].

Tot i que originàriament l'escriptura de Josep de Narro no tenia un destinatari i no sabem si aquest va continuar sent el seu desig o, amb el pas del temps, pensés en el text com una herència que havia de transmetre als familiars o, fins i tot, a la societat, la veritat és que gairebé el mig miler de pàgines que va redactar poden ser avui referència i guia per a qui les llegeixi, ja sigui a través del relat dels esdeveniments públics com dels privats, com de les reflexions que tots ells han motivat.

SEGONA PART

Les llengües i el model textual

Presentació segona part

En la segona part de la tesi entrarem ja de ple en l'anàlisi de la llengua, un dels objectius principals que ens ha guiat des de l'inici de la recerca. Primerament, hem quantificat el nombre total d'epístoles que es van escriure en cada llengua (català, castellà i francès); en segon lloc, presentem aquestes dades en relació amb diferents factors com són els destinataris (la distribució de les llengües en les cartes que va rebre cadascun), l'època (el percentatge de cartes escrites cada any en cada llengua), el lloc (la distribució de les llengües en cadascun dels espais geogràfics des d'on es van escriure les epístoles), i, finalment, l'emissor (el percentatge de cartes que van escriure els corresponents en cada llengua). En aquesta anàlisi dels factors que podien contribuir a la tria d'una determinada llengua cal afegir-hi el context social, educatiu i lingüístic de l'època i el lloc en què es van formar els autors dels epistolaris, aspecte que tractem a l'últim apartat del capítol 4.

En el capítol 5 presentem l'anàlisi de les característiques lingüístiques i formals que conformen el model textual de l'escriptura popular. Per començar, s'han tingut en compte la interferència de llengües: del català en els textos escrits en castellà, del castellà en textos escrits en català, i del francès tant en els escrits en què la llengua principal és el català, com en aquells en els quals la llengua principal és el castellà. Tot seguit, hem analitzat la influència de la llengua oral i la llengua culta; d'aquest aspecte és sobretot remarcable la barreja d'aquests dos registres en moltes epístoles. El següent punt en què hem centrat l'anàlisi és en la vacil·lació ortogràfica; hem observat que, dues dècades després de la codificació fabriana, els sectors populars poc podien aplicar-la. En darrec lloc, hem examinat l'estilística de les epístoles per posar en relleu que les classes populars recorrien a determinats elements que compensessin la poca competència que tenien per escriure cartes.

4. Distribució dels usos lingüístics en l'epistolografia popular de l'exili

4.1. Les llengües de l'escriptura

Escriure cartes va ser pels milers de refugiats catalans a França una de les activitats principals que van portar a terme durant l'exili, a partir del gener o febrer del 1939, els mesos en què es data l'inici de la Retirada. Des dels camps de refugiats, primer, i des d'altres indrets –camps de treball o fora dels camps–, després, escrivien a familiars i amics per donar notícies d'on es trobaven, per demanar ajuda (aliments, roba, diners, avals per tornar a Catalunya o per sol·licitar feina en les diverses companyies de treball que es van obrir a França), per omplir les hores buides o com a teràpia contra el dolor, l'enyorança i el dramatisme que estaven vivint (v. § 6, 7, 8).

La majoria d'aquests exiliats provenien de les classes populars i els coneixements que aquest sector social, en aquella època, podia tenir del registre escrit i del gènere epistolar en concret eren, per norma general, més aviat limitats, fet que a l'hora d'escriure una carta s'agreujava per la situació diglòssica que Catalunya vivia des de feia un temps, com explicarem en l'últim apartat d'aquest capítol. Tenint en compte aquestes circumstàncies, podem imaginar-nos les dificultats en què aquest col·lectiu topava a l'hora de comunicar-se per escrit, entre elles la d'haver d'escollir entre la llengua que feien servir habitualment en la comunicació oral, el català, o aquella que havien après a l'escola i es relacionava, en aquella època, amb la llengua escrita, el castellà. Suposem també que en molts casos la tria de la llengua de l'escriptura no era premeditada, sinó que sorgia de manera espontània, automàtica, i l'ús d'una o d'altra venia determinat per diferents circumstàncies que tot seguit intentarem esbrinar. Hem de tenir present, però, que en algunes ocasions sí que hi va haver una reflexió al voltant de quina llengua utilitzar en un registre que fins aquell moment gairebé segur pocs d'ells s'hi havien acostat. Aquest aspecte l'observarem amb deteniment en la tercera part d'aquest treball, quan analitzarem les reflexions lingüístiques que els mateixos exiliats van posar per escrit en les epístoles que formen la base documental de la nostra

recerca (v. § 8.10). Ara, tanmateix, ens ocuparem de quantificar l'ús de les diferents llengües i posar en relleu, ni que sigui com a hipòtesi explicativa, els factors que van contribuir a la tria d'una opció lingüística determinada en cada document.

D'entrada, cal subratllar que l'anàlisi que portarem a terme en aquest apartat correspon a una part de la totalitat del nostre corpus. D'una banda, hem descartat el document que correspon a les memòries de Josep Narro donat que ens ha semblat inoportú donar el mateix tracte a dos gèneres tan diferents com són la carta i l'autobiografia.⁴² D'altra banda, també hem exclòs d'aquesta anàlisi les epístoles del fons Tarradellas considerant que, a diferència dels altres epistolaris del nostre corpus, no hem explorat aquesta font en la seva totalitat donat l'immens volum de documents que conté.⁴³ A més a més, hem de dir que de les epístoles d'aquest fons examinades només hem incorporat a la nostra base una part d'aquestes, les que hem considerat que més encaixaven amb el nostre objectiu d'estudiar l'escriptura popular i, per tant, no són representatives a l'hora de quantificar l'ús de cada llengua. Dit això, podria semblar innecessària o inadequada l'exploració de l'Arxiu Tarradellas. Tanmateix, si vam decidir explorar aquest fons va ser perquè creiem convenient, des del punt de vista del discurs de l'exili dels sectors populars, integrar aquells testimonis que des del seu àmbit van aproximar-se a les classes dirigents del país per observar, més que la llengua utilitzada, les qüestions i les preocupacions que els portaven a comunicar-se amb les elits, temes que tractarem, també, a la tercera part de la nostra recerca.

⁴² Malgrat que aquesta part de la nostra anàlisi no examini les memòries de Josep Narro, sí que és interessant posar en relleu que mentre aquest document és escrit íntegrament en castellà, les cartes que aquest mateix exiliat havia escrit anys abans – concretament, es tracta de 5 cartes adreçades a Rosa Laviña, escrites en el camp d'Argelers entre 1940 i 1941– són totes en català. Tenint en compte que les memòries són escrites a Mèxic, quinze o vint anys després que Narro arribés a aquest país, és natural fins a cert punt que l'autor escollís aquella llengua la qual devia utilitzar, de manera habitual en aquells anys, tant per a la vida social com per a la vida familiar. Recordem que Josep Narro es va casar a Mèxic amb una nadiua, amb la qual van tenir tres fills i, segons ha explicat un dels seus fills, la presència del català a casa era nul·la. Segons recorda Jorge Narro, el pare només parlava en català en un petit cercle d'amics catalans establerts a Mèxic.

⁴³ Val a dir que la part de correspondència de l'exili del fons Tarradellas (Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià del Monestir de Poblet), la sèrie E-2, es compon de 93.088 cartes i abraça el període entre 1939 i 1977.

Així doncs, les dades que tot seguit presentem són el resultat de l'anàlisi de l'epistolari del fons Bruguera i el del fons Laviña, ambdós conservats a l'Arxiu Municipal de Palafrugell, el del fons Cateura, conservat privadament per Martí Cateura (França), i el del fons Busquets, conservat també privadament per Joan Busquets (Fornells). Tot això es tradueix a un total de 355 documents (347 cartes i 8 postals) escrits entre 1939 i 1952 per 54 corresponents diferents. Les llengües utilitzades –català, castellà i francès– es distribueixen de la següent manera: l'ús majoritari és el del castellà que el trobem a 260 epístoles, que representen un 73% del total; l'ús del català es troba en 81 cartes, que signifiquen un 23%, i l'ús del francès hi és a 14 documents, que representen un 4% (vegeu, a l'apartat de gràfics, gràfic 1 i 1b). A aquesta quantificació cal afegir, però, un matís: en algunes d'aquestes cartes es produeix en algun moment una petita alternança de llengües. És a dir, la major part d'una determinada epístola està escrita en una determinada llengua, però hi ha mots, expressions o, fins i tot, frases senceres escrites en una altra llengua. Aquest fenomen el tractarem àmpliament en l'apartat 5.2. sobre la interferència de llengües.

El ball de números que acabem d'exposar serveix tan sols per evidenciar el que possiblement ja esperàvem si coneixem mínimament el context lingüístic del període postrepublicà: que el castellà era la llengua predominant, però que el català també hi tenia una presència considerable. Tanmateix la nostra anàlisi no vol limitar-se a confirmar aquesta hipòtesi, sinó que volem conèixer quines circumstàncies i quins factors van contribuir als resultats que acabem d'exposar. Per això, hem de tenir en compte l'emissor, el receptor, el contingut, el lloc i el moment en què es produeix cadascun dels documents.

4.2. Els destinataris

Pel que fa als destinataris, cal destacar que són Ramir Bruguera i la seva dona, Carmela Maldonado,⁴⁴ i Rosa Laviña⁴⁵ i el seu company Pere Vaqué els que van rebre el gruix més important de cartes (191 Bruguera i 155 Laviña). Els 9 documents restants són adreçats a Maria Roig.⁴⁶ Observem ara la situació personal i el context general de cadascun dels destinataris.

Ramir Bruguera és qui va rebre més epístoles en general,⁴⁷ com acabem de veure, i més epístoles escrites en català, 69, que representen el 36% del total de documents que va rebre aquest corresponsal. En castellà en va rebre 113, que signifiquen un 59% i en francès, 9, que representen un 5% (vegeu gràfic 2 i 2b). Una primera dada, doncs, és que Bruguera va rebre un percentatge de cartes en català superior al que va rebre Laviña, la correspondència de la qual presentarem tot seguit. Primer, però, vegem qui era Ramir Bruguera i per què va arribar a rebre aquest volum de correspondència quantitativament important.

Ramir Bruguera Borràs va néixer el 1908 a Reims (França),⁴⁸ perquè els seus pares, que eren palafrugellencs, hi treballaven temporalment com a repassadors de taps de suro per a ampolles de cava. Tres anys després, la família va tornar a Palafrugell, i Bruguera es va escolaritzar al col·legi públic Joan Barceló i Matas d'aquesta població. Més tard també va

⁴⁴ Dels 191 documents adreçats a Ramir Bruguera i Carmela Maldonado, 180 són dipositats al fons Bruguera i 11 els conserva Martí Cateura a l'arxiu familiar.

⁴⁵ Rosa Laviña és la dipositària del fons Laviña, conservat, com dèiem, a l'AMP.

⁴⁶ Les cartes adreçades a Maria Roig estan conservades pel nét d'aquesta, Joan Busquets Biernés, a l'arxiu familiar.

⁴⁷ Hem agrupat les cartes adreçades a Ramir i les adreçades a la seva dona ja que, en realitat, s'entenia que feien referència a tots dos com a unitat familiar que formaven. És a dir, les cartes solien adreçar-se a ell com a cap de família, però el temps que va estar fora de casa, mobilitzat per l'exèrcit francès, aleshores els corresponsals s'adreçaven a la seva dona.

⁴⁸ Aquesta nota biogràfica de Ramir Bruguera ha estat elaborada a partir de les dades recollides a Jordi Gaitx (2007), *L'exili del Baix Empordà al 1939*, a l'entrevista realitzada a Ramir Bruguera per Lluís Maruny i Toni Martí el 3-08-2004 (AMP), a «Dues cartes del periodista Eugeni Xamar (1943)» dins *Revista de Girona* de Pep Vila (n.184, 1997), al relat autobiogràfic datat el 2003 (AMP), a l'epistolari conservat a l'Arxiu Municipal de Palafrugell (AMP), i a la premsa palafrugellenca de l'època, bàsicament els diaris *Ara* (1930-1937) i *Baix Empordà* (1909-1936), consultada al web de l'AMP.

anar a l'escola a la Bisbal d'Empordà i a Girona, on va fer el primer curs de batxillerat gràcies a unes beques que oferia l'Ajuntament de Palafrugell. L'any següent, però, per intervenció de l'esquerra d'aquest consistori, les beques es van retirar i Bruguera va entrar amb 14 anys al món laboral. Va començar fent d'escrivent a l'Ajuntament, perquè hi tenia un oncle, però no s'hi sentia gaire bé («m'agrada la llibertat», explicava el palafrugellenc), i, per això, es va posar a treballar d'ebenista a can Poch Parals. Com que Ramir Bruguera tenia la nacionalitat francesa, quan va tenir 20 anys va haver d'anar a fer el servei militar a França. Va passar-se divuit mesos a Mézières (departament de les Ardenes), cosa que li va permetre aprendre el francès. Quan va tornar a Palafrugell, va començar a treballar de modelista a la casa Trill.

Bruguera va participar activament de la vida social i cultural de Palafrugell: membre de la junta del Centre Fraternal, de la comissió de cultura, i gestor de la biblioteca, el 1925, Bruguera, juntament amb quatre joves més de Palafrugell, va crear el BOC (Bloc Obrer Camperol). Quan la Guerra va esclatar, i aquest grup va passar a ser del PSUC (Partit Socialista Unificat de Catalunya), van proposar a l'alcalde, Martí Jordi Frigola, la creació del Comitè Popular Antifeixista.⁴⁹ Bruguera va ser l'encarregat del transport.

El 26 desembre de 1938, veient a prop la victòria franquista i temorós de possibles represàlies, Bruguera va decidir emprendre camí cap a França, amb Carmela Maldonado, amb qui s'havia casat cinc anys abans, i la seva filla, Maria Rosa de tres anys. Hi van anar com a exiliats, però no hi van viure com a tals. La nacionalitat francesa de Bruguera els va deslliurar de passar pels camps de concentració. Quan van arribar a Perpinyà, primer es van instal·lar a casa d'un amic, però ben aviat Bruguera va començar a treballar de fuster, i així, quan, un mes després, es va produir l'exili massiu, va poder ajudar companys del seu poble i d'altres contrades baixempordaneses. Casa seva va servir per amagar molta gent; els va ajudar a sobreviure i a gestionar ajuts, com el del SERE (Servei d'Evacuació de Refugiats Espanyols), o el retorn a Catalunya, i fins i tot va acompanyar algunes persones a passar la frontera d'amagat. Va ser, a més, l'intermediari de cartes i paquets entre els exiliats i els seus familiars de l'altre costat de la frontera. Per aquest motiu, Bruguera va mantenir amb els seus companys

⁴⁹ Segons explicava Bruguera, aquest comitè estava constituït per totes les forces de Palafrugell: CNT, FAI, UGT, PSUC i ERC.

una correspondència freqüent, que anys més tard va dipositar a l'Arxiu Municipal de Palafrugell.

El setembre de 1939, Bruguera va ser mobilitzat per l'exèrcit francès. Va estar a la *Compagnie des Pionniers* d'infanteria. Poc temps després de començar els enfrontaments amb els alemanys, Bruguera va ser pres per aquests a Chalon-sur-Saône (al departament de Saona i Loira, a la regió de la Borgonya) i, a causa d'un menjar en mal estat, va emmalaltir i el van hospitalitzar. Va ser durant la seva estada a l'hospital que es va escapar del sanguinari conflicte bèl·lic. El temps que va ser fora, la seva dona Carmela va continuar rebent correspondència dels exiliats que abans s'havien cartejat amb el seu marit. Bruguera va tornar a Perpinyà onze mesos més tard d'haver-ne sortit, però Perpinyà ja no era un lloc segur, perquè Bruguera havia esdevingut un fugitiu. Per aquest motiu es traslladà una temporada al departament de l'Aude, atès que allà es començava a organitzar la resistència. A Belcaire, entre altres activitats com la d'espardenyer, feia d'intermediari en la distribució de patates davant un recol·lector francès, amb el permís, sempre, del delegat francès del Comitè Central d'Avituallament, amb seu a Carcassona. El transport d'aquests tubercles es feia en tren des de l'Aude fins al Rosselló. També va aprofitar que ell tenia una vella màquina fotogràfica i la gent del poble havien de renovar la *carte d'indentité* per fer de fotògraf. A Belcaire va ser tan apreciat que el poble el volia fer alcalde, però la Carmela desitjava tornar a Perpinyà i així ho van fer quan a França es va acabar la guerra.⁵⁰

Per fer-ho curt, Ramir Bruguera era una persona vinculada als sectors obrers i a la cultura local, es va exiliar a França, però no va haver de trepitjar els camps de refugiats, cosa que li va permetre ajudar els companys internats amb els quals s'hi va comunicar a través de cartes. El fet que un nombre important d'aquestes s'escriguessin en català pot ser degut, entre altres factors, al bagatge personal de Bruguera –la vinculació al moviment obrer i a l'activisme cultural local–, i de ben segur devia influir la seva posició o situació “en llibertat” durant l'exili.

Amb relació al cas de Rosa Laviña,⁵¹ com a destinatària d'una quantitat també important d'epístoles, hem de senyalar que va rebre 12

⁵⁰ Aquesta observació és extreta de l'entrevista que vam realitzar a M. Rosa Bruguera, filla de Ramir Bruguera, el dia 6 de juny de 2012.

⁵¹ Hem agrupat les cartes adreçades a Rosa Laviña i al seu company, Pere Vaqué (aquestes només representen un 5% del total), ja que considerem que formen una sola

cartes en català, que representen un 8% del total de les que aquesta corresponçal va rebre; en castellà en va rebre 138, que signifiquen un 89% i en francès, 5, que representen un 3% (vegeu gràfic 2 i 2c).

Rosa Laviña, igual que Ramir Bruguera, procedia de Palafrugell, però, a diferència d'aquest, sí que va experimentar la tragèdia de viure als camps de refugiats. Laviña⁵² havia nascut el 14 de gener del 1918 a Palafrugell, filla de Martí Laviña, barber, llibreter i vinculat al sector anarquista d'aquesta població, i d'Engràcia Carreras, modista. Laviña va créixer en un ambient anarquista, però pacifista i humanista: el seu pare venia a gent treballadora i d'esquerres els llibres de Bakunin i d'altres autors que, en aquell temps, publicava l'editorial de Frederica Montseny. Feia d'aprenenta de sastressa quan el 1936 va començar a militar a les Joventuts Llibertàries de Palafrugell i després a la Solidaritat Internacional Antifeixista. El 1939, quan la família, juntament amb una nena aragonesa refugiada que havien acollit, es va dirigir cap a França, Rosa ja tenia la mentalitat llibertària i de consciència social, gràcies a les lectures filosòfiques i humanístiques orientades pel seu pare. A la frontera els van separar i van perdre contacte amb el pare, la mort del qual es data poc temps després de la separació. Les dones, les van portar a Brûlon (Sarthe) i, més endavant, quan les van agafar mentre volien fugir de la repatriació obligatòria, al camp de concentració d'Argelers. A Argelers, Laviña va establir amistat amb molts refugiats amb els quals va mantenir correspondència, primer dins el mateix camp i després quan van ser separats geogràficament.

Moltes de les cartes conservades que va rebre Rosa Laviña les va escriure un únic corresponçal, Pere Vaqué, des del mateix camp d'Argelers. Laviña i Vaqué es van conèixer a Argelers, compartien afinitats ideològiques, van enamorar-se i van fer créixer el seu amor a través de les extenses cartes que s'escrivien gairebé a diari. Sovint, ells mateixos es

unitat per la relació sentimental que mantenien aquestes dues persones. Si en aquest apartat no analitzem el perfil de Vaqué com a destinatari és perquè l'explorarem més endavant en tant que emissor. En realitat, aquesta és la funció —és a dir, com a emissor— principal de Vaqué en el conjunt de l'epistolari del fons Laviña.

⁵² Aquesta nota biogràfica de Rosa Laviña ha estat elaborada a partir de les dades recollides a Jordi Gaitx (2007), *L'exili del Baix Empordà al 1939*, a Antonina Rodrigo (1999), *Mujeres y exilio*, a Xevi Planas (1997), «Rosa Laviña, l'anarquista de Palafrugell», i a les memòries inèdites escrites per Rosa Laviña, als anys 80 del segle XX, i conservades a l'AMP.

lliuraven les epístoles a través de la filferrada que separava el camp dels homes del de les dones. Vaqué va ser el corresponsal més important de Laviña pel que fa a la quantitat de cartes que d'aquest va rebre (89) i totes, cal remarcar-ho, són escrites en castellà. També les epístoles dels altres 23 corresponsals de Laviña són majoritàriament escrites en castellà. Una possible hipòtesi que podríem atribuir al predomini de la llengua castellana, entre altres factors com ara la procedència dels corresponsals, aspecte que tractarem a continuació, és el fet que la gran part de les persones que van comunicar-se amb Laviña les va conèixer durant la seva reclusió al camp d'Argelers, a diferència de Bruguera, que es cartejava amb companys de Palafrugell que coneixia de temps. És a dir, la relació de Laviña amb els seus corresponsals era més formal –amb alguns d'ells el tracte és de *vostè*, o de *usted* quan la llengua de la carta era el castellà– que no pas la que tenia Bruguera amb els seus. Davant aquestes circumstàncies la llengua que s'associava al registre escrit formal, en aquell temps en què la diglòssia era ben present, de ben segur era la castellana.

Pel que fa a l'últim dels destinataris del nostre corpus, Maria Roig, es tracta només de 9 documents (7 cartes i 2 targetes postal), tots escrits en castellà pel seu marit, Jaume Biernés. En aquest cas les dades de què disposem només informen que Maria Roig Subirats era filla de Palafrugell, població on es va casar amb Jaume Biernés l'octubre del 1936 i on va restar quan ell va marxar a l'exili. Com que la correspondència entre aquest matrimoni es va produir, doncs, a través de la frontera, com és d'esperar, la llengua utilitzada va ser el castellà.

4.3. Cronologia de les cartes i distribució de les llengües

La correspondència dels epistolaris estudiats està datada entre 1939 i 1952, tot i que els anys de més producció són clarament els dos primers anys d'exili (vegeu gràfics 3 i 3b). El 1939 es van escriure 118 cartes, quantitat que representa un 33% del total del corpus; el 1940 se'n van escriure 104, que significa un 29%. A partir d'aquest any la davallada és significativa i progressiva: l'any 1941 es van escriure 34 epístoles, que representen un 10% de la base documental; el 1942 se'n van escriure 54, que significa el 15%; el 1943, 19, que representa el 5%. Del 1944 al 1952 el

percentatge anual oscil·la entre 1% i el 2%, tal com es pot observar als gràfics corresponents.

Respecte a la distribució d'ús de les llengües, segons les dades de què disposem es constata la presència del català fins al 1944, encara que aquest any sigui de manera tan reduïda com són les dues úniques cartes que es conserven. En canvi, dels anys 1939 i 1940 es conserven molts més testimonis: 21 i 22, respectivament. Tot i així, durant aquests anys, l'ús del català respecte al del castellà és molt inferior, en percentatges només representa un 18% el 1939 i un 21% el 1940. Per contra, el 1941 el percentatge de cartes escrites en català és molt significatiu, un 38%. Potser és casualitat, però si tenim en compte que l'any que augmenta el percentatge d'ús del català és l'any en què disminueix la producció total de cartes, potser no ho és tant, sobretot perquè el corresponal més productiu (Pere Vaqué), el qual va utilitzar sempre el castellà, durant el 1941 no va escriure cap carta. És a dir, si obviéssim les cartes d'aquest corresponal les xifres corresponents al 1939 i al 1940 canviarien significativament, augmentant el percentatge d'ús de la llengua catalana. És clar que si d'aquests anys evitéssim els documents d'altres corresponals que només van escriure en català i ho van fer només en aquesta època (per exemple, el cas de Josep Flaqué, com veurem més endavant) la balança es decantaria cap a l'altre costat. Però els resultats obtinguts a partir de la quantificació global del corpus que estudiem són aquests. En tot cas, quan examinem casos concrets de corresponals ja tornarem a fer referència al moment de l'escriptura en relació amb la distribució de les llengües.

4.4. Distribució geogràfica de la correspondència

Un altre dels factors rellevants a l'hora d'analitzar la distribució dels usos lingüístics és el lloc des d'on s'escriu i el lloc on s'adreça el text. Pel que fa a aquest últim, ja hem vist que els principals destinataris, Ramir Bruguera i Rosa Laviña, els quals van rebre un 97,5% de les epístoles del corpus analitzat, es trobaven a França, encara que en una situació diferent, com acabem d'observar. Els llocs on es porta a terme l'escriptura, en canvi, tot i produir-se predominantment dins de França, ocupa espais més diversos (vegeu gràfic 4).

D'acord amb les dades del nostre corpus, dins de França, els camps de refugiats (especialment els del sud com Argelers, Barcarès, Sant Cebrià, Agde o Bram) són els llocs des d'on es van enviar més epístoles, 135. Des dels camps de treball se'n van escriure 86, des de la presó de Perpinyà 9 i des de fora dels camps 72. Fora de França, les cartes que s'escriuen són totes adreçades a Bruguera. N'hi ha 32 escrites a Catalunya i 1 a Argentina. Dels diferents espais en què hem dividit els llocs de l'escriptura, el que conté el nombre de cartes i el percentatge més elevat pel que fa a l'ús de la llengua catalana és el dels camps de treball a França, 34, seguit dels camps de refugiats on se'n van escriure 29, i des de França fora dels camps se'n van escriure un total de 14. Aquesta informació ens porta a pensar que en els camps de treball o companyies de treballadors els refugiats es trobaven amb més llibertat respecte als camps de concentració o exempts d'alguna norma que en aquests s'aplicava amb referència a la llengua de l'escriptura. És clar que quan més autonomia devien tenir els exiliats era fora dels camps, quan vivien de manera independent, i la paradoxa és que des d'aquests indrets la tria del català per escriure la correspondència va ser força inferior comparant-la amb la feta des d'altres llocs. Per explicar aquest fet una possible suposició és que, com que la vida fora dels camps va arribar més tard i sovint en llocs més distanciat de la frontera, a mesura que els exiliats s'allunyaven temporalment i geogràficament del seu lloc d'origen, la llengua catalana també s'allunyava de les seves ments. Com a conseqüència d'això, és possible que decidissin utilitzar el castellà, la llengua de projecció més àmplia que coneixien.

Un cas curiós pel que fa a l'elecció de la llengua d'escriptura és el de Mariano Carbonell. En el fons examinat només hi ha dues cartes escrites per Carbonell, totes dues adreçades a Rosa Laviña i datades només amb quatre dies de diferència. La primera, amb data de 16 de desembre del 1940, és escrita des del camp d'Argelers en català; la segona, amb data de 20 de desembre del 1940, és escrita des de Gauciel (a la regió francesa de l'Alta Normandia) en castellà. Hem cregut que aquest canvi de llengua podria estar motivat per una o diverses de les raons que tot seguit exposem. En primer lloc, podríem atribuir el canvi lingüístic al fet que en la primera carta l'autor es trobava en un camp de refugiats i a la segona en un camp de treball i és possible que hi hagués una normativa diferent respecte a la llengua de la correspondència que l'autor coneixia o, potser, tan sols suposava o intuïa. En segon lloc, i potser aquesta n'és la causa real, hi ha el

fet que la primera carta no la va enviar directament Carbonell, sinó que, segons explicava ell mateix, el text anava dins la carta que un altre refugiat, Ribell, hauria enviat a Laviña. Finalment, cal tenir en compte que en la segona carta –la escrita en castellà– la distància entre l'escriptent i el receptor és molt més gran que la que hi havia en la primera carta: en la carta del dia 20 un es trobava a Normandia i l'altre a Perpinyà (regions separades per 1.000 quilòmetres), mentre que en la carta del dia 16 tots dos estaven situats a la Catalunya del Nord, a només 20 quilòmetres de distància que hi ha entre Perpinyà i Argelers.

Pel que fa les cartes escrites a Catalunya és perfectament lògic suposar que els autors d'aquestes escollissin el castellà donada la conjuntura històrica. El 1939, tot just els franquistes van ocupar Barcelona, es va anunciar la prohibició i la persecució contra l'ús públic de la llengua catalana. De fet, el català ja havia perdut la cooficialitat que tenia a Catalunya com a conseqüència de l'abolició de l'Estatut de Núria amb el decret del 5 d'abril de 1938 (Benet 1995: 266-272).⁵³ D'altra banda, la censura franquista impedia els catalans utilitzar la llengua pròpia per escriure correspondència privada i familiar.⁵⁴ Segons ha apuntat Josep Benet (1995: 367), «hi havia l'ordre de no permetre el curs de cap carta que fos escrita en la llengua catalana, ni en la basca ni en la gallega. Però, en canvi, s'admetien cartes en qualsevol idioma estranger». Els ciutadans de Catalunya podien conèixer amb més o menys exactitud els procediments del règim franquista, però de ben segur que per precaució i sobretot per temor optaven per la llengua castellana a l'hora d'enviar una carta. Tot i així, tenim en el nostre corpus tres testimonis de cartes en català escrites a Catalunya. A primer cop d'ull, poc s'explicaria aquesta tria lingüística si no fos per la hipòtesi que tot seguit exposem.

El 30 d'abril de 1939 Josep Poch va escriure a Ramir Bruguera perquè aquest últim fes arribar unes informacions al fill dels Poch, intern a

⁵³ Tal i com ha recollit Josep Benet (1995), les disposicions del govern de Franco amb l'objectiu d'anihilar la llengua catalana van arribar a tots els sectors. Per exemple, es va prohibir l'ús del català a l'escola, a la ràdio, a tota mena de premsa i de llibres, a rètols i anuncis, al teatre i al cinema, en conferències, en cooperatives, mutualitats i tota mena d'entitats; es va obligar a canviar la denominació per castellanitzar-la a totes aquelles institucions que la tenien en català, etc.

⁵⁴ D'acord amb l'estudi de Benet (1995: 368), la censura de la correspondència nacional va durar fins el gener del 1940, data en la qual la censura postal va quedar limitada al correu internacional.

Argelers, davant la impossibilitat de contactar-hi directament. És difícil imaginar que menys d'un mes després del final de la Guerra Civil, amb la vigilància franquista ben present intimidant tota la població, un ciutadà de Palafrugell enviés per correu postal una carta on parlava dels camps de refugiats i de la gestió que calia pel retorn del seu fill. D'altra banda, també és curiós que aquest mateix corresponal escrivís una segona carta a Bruguera, només un mes més tard, l'1 de juny d'aquest mateix any, aquesta vegada en castellà i pel motiu de la mort de la seva dona, una informació que d'alguna manera no és gens connotada ideològicament. És per això que creiem en la possibilitat que la primera carta –la escrita en català– fos portada en mà per algun intermediari.

La mateixa suposició fem per a l'epístola escrita en català el 10 de juny del 1942 des de Palafrugell per Sebastià Massot, pare de Joan Massot, i adreçada també a Ramir Bruguera per tramitar (d'amagat i il·legalment) el retorn del seu fill. En aquesta ocasió no només suposem que la carta no es va trametre per correu postal sinó que el contingut de la mateixa ho revela, a l'exposar que se n'estava contestant una altra que s'havia rebut privadament: «De mans den Rocas hem rebut la teva carta exactament com bares entregarli» [Poch 1, 1939, BR]. Hem d'entendre que el mateix intermediari –Rocas–, que havia fet de missatger de Perpinyà a Palafrugell, faria el camí a la inversa, d'altra manera seria del tot inexplicable que la carta hagués arribat a Bruguera, no tan sols per la tria lingüística sinó pel contingut d'aquesta.

Aquests dos casos, a més de servir-nos per testimoniar l'escriptura en català des de Catalunya, els podem aprofitar per analitzar el factor de l'edat en relació amb la tria lingüística. Si l'estudi general del corpus està mostrant que la generació nascuda entre 1900 i 1910 era capaç d'utilitzar qualsevol de les dues llengües, aquestes dues epístoles evidencien que una generació anterior (Josep Poch havia nascut el 1890 i Sebastià Massot no en sabem la data concreta però segur que era abans del 1880) també era capaç d'escriure sigui en català sigui en castellà. Ara bé la qualitat de lingüística d'aquestes llengües, sobretot la del català, presenta diferències importants entre les dues generacions, qüestió de la qual tornarem a parlar en l'anàlisi textual.

Finalment, la tercera carta en català escrita des de Catalunya sí que va ser enviada per correu postal donat que anava dirigida a Argentina. En aquest cas la data és de 1952; al ser una data força més tardana podria

explicar el fet de l'escriptura en català ja que en aquesta època la censura oficialment ja no existia (Soler 2008: 99).

4.5. Els emissors

Hem comptat un total de 52 corresponsals diferents entre tots els epistolaris: 6 dones i 46 homes. Val a dir que hem notat que en algunes de les cartes escrites pels homes hi ha breus fragments escrits per les dones i/o filles de l'autor, sovint només una frase en forma de salutació o com a colofó d'alguns documents encapçalats amb el nom del cap de família, generalment el pare o marit.⁵⁵ En tots els casos que això succeeix les dones van utilitzar la mateixa llengua que l'autor principal de la carta; és a dir, hi ha en una mateixa carta homogeneïtat pel que fa a l'ús de la llengua. Alguns corresponsals van escriure només en català (10), altres van utilitzar sempre el castellà (30), algun va fer servir exclusivament el francès (3), n'hi va haver que van combinar el català i el castellà (8), i encara hi ha un cas que va escriure en les tres llengües (vegeu gràfic 5). També hem d'assenyalar que el nombre de cartes enviades per cada persona és molt irregular: hi ha des de corresponsals dels quals només es conserva una carta, fins al cas de Vaqué, que com hem senyalat anteriorment en va escriure 89.

Hem considerat que exposar cadascuna de les trajectòries dels 52 emissors, tal com hem fet pels destinataris, a més de cansar el lector, és una feina innecessària ja que molts perfils no són rellevants pel que fa a la tria de la llengua i, a més, hi ha corresponsals dels quals no disposem de dades suficients per elaborar les seves biografies. És per això que ens hem centrat en els dos casos que ens han semblat més significatius pel nostre estudi. Abans, però, sí que volem presentar de manera global alguns factors que poden ser determinants en el moment de la tria lingüística.

En primer lloc, cal assenyalar la procedència geogràfica dels emissors, ens referim al lloc on van néixer o vivien en el moment de marxar cap a l'exili, donat que l'entorn lingüístic (sigui a l'escola, sigui en la vida

⁵⁵ Aquests escrits solen ser breus, de 4 o 5 línies, són un discurs subsidiari al masculí, atès que sempre apareixen en el tancament de la carta i amb un contingut que o bé reforça el text escrit pel marit o bé serveix de comiat i per enviar records a la família. Per a un estudi més aprofundit sobre l'escriptura femenina, vegeu el treball d'Anna Iuso (1999).

social) no podia ser el mateix a Barcelona, per exemple, que en un poble com ara Palafrugell, amb una part de la població dedicada a la pagesia però amb la presència d'una indústria important, la suro-tapera. Els autors de la correspondència analitzada eren originaris de Palafrugell (18), de Llafranc (1), de Tamariu (1), de Torroella (1), de Llofriu (1), de Palamós (1), de Cruïlles (1), de Sabadell (1), de Barcelona (6), i la resta (21) no hem pogut identificar la procedència.

En segon lloc, és important també observar a què es dedicaven aquestes persones, per tal de relacionar-les amb el que hem anomenat els sectors populars. Les professions que hem pogut anotar són: electricista, esparter, fuster, flequer, treballadors de la indústria del suro i de l'escorxador, modista, mestre de poble, administratiu, impressor i petits propietaris agrícoles i comercials. Encara que el ventall professional és ampli, hem de reconèixer que, per manca de dades, desconeixem l'ofici de molts dels corresponents. Tot i així, podem dir que pel contingut i l'estil dels escrits es nota una proximitat entre ells que no és només geogràfica, sinó també social i ideològica, amb la qual cosa, podem situar aquest grup de persones dins un mateix estrat social, les classes populars. Evidentment, dins aquest grup hi haurà les corresponents divisions tenint en compte, a més de les seves professions, el nivell de formació que presenten.

Finalment, l'edat també és un dels components que cal tenir present. Excepte alguns pocs casos de persones de més de quaranta anys, com els que hem vist a l'apartat anterior (els testimonis de Josep Poch i Sebastià Massot), la majoria dels autors dels epistolaris tenien entre vint i quaranta anys en el moment de l'escriptura, i, per tant van estar escolaritzats els primers anys del segle XX.

4.5.1. El cas de Joan Massot (Palafrugell, 1903-1976)

En l'anàlisi de casos concrets hem escollit, en primer lloc, el de Joan Massot perquè és l'únic corresponent que va escriure en tres llengües diferents: català, castellà i francès. També és interessant l'estudi d'aquest cas pel volum epistolar —es conserven 33 cartes escrites per Massot— i per l'extensió del període en què transcorre la correspondència, entre agost del 1939 i juny del 1945 (vegeu gràfic 6). Vegem tot seguit la trajectòria de

Massot i la relació d'aquesta amb la distribució dels usos lingüístics d'aquest exiliat.

Joan Massot Costa,⁵⁶ nascut el 1903, va ser l'únic fill de Sebastià Massot Boix i Rosa Costa Balmaña (nascuda a Mont-ras), una família benestant de Palafrugell, dedicada a l'agricultura i al comerç.⁵⁷ Massot va estudiar primer a Palafrugell, al col·legi religiós dels Maristes, i després a l'Escola Mercantil de Barcelona. En aquesta ciutat va posar-se a treballar per primera vegada de comptable en una llibreria del barri vell. Va ser en els ambients de l'escola i la llibreria que es va anar conformant la seva ideologia política, ja que la seva família havia viscut sempre al marge del món polític. Quan va tornar a Palafrugell, a la segona dècada dels anys vint, Massot es va dedicar als negocis familiars i es va casar amb Rosa Colomé Valls, nascuda el 1908. Van tenir dues filles: el 1928 la Mercè, i el 1935 la Rosa.

Massot era militant d'ERC i el 1932 va ser escollit tresorer d'Unió Republicana d'Esquerra de Palafrugell.⁵⁸ Durant els fets de l'octubre del 1934, a Palafrugell es van detenir 50 persones, entre elles Joan Massot, que va passar tres mesos a l'Aurora, la presó de Girona.⁵⁹ Durant la Guerra

⁵⁶ Gran part de la informació d'aquesta nota biogràfica ha estat facilitada per Josep Massot Abar (Palafrugell, 1949), fill de Joan Massot Costa.

⁵⁷ Tot i que Massot provenia d'una família benestant, i, per tant, d'un sector social que no era ben bé el popular, l'hem inclòs com a exemple de l'escriptura popular per les propietats textuais dels documents que va escriure. Segons ha posat de manifest el lingüista italià, Paolo D'achille (1994), les característiques lingüístiques i la tipologia del text són més importants que no pas la condició social dels escriptors com a determinant de l'escriptura popular.

⁵⁸ Unió Republicana d'Esquerra de Palafrugell es va constituir el 14 d'abril de 1932, el dia del primer aniversari de la proclamació de la Segona República, amb l'objectiu de congregar tots els partits d'esquerra i catalanistes de Palafrugell. En un escrit aquest mateix dia al diari local *Ara* es definia en aquests termes: «creada per a acoblar els esforços de tothom en profit de la causa de la llibertat i de la justícia social. Aquesta entitat representa en la nostra vila la política de to europeu». (El diari local *Ara* es pot consultar al web de l'AMP: http://pandora.palafrugell.cat/cgi-bin/Pandora?collection=premsa; xslt=form-simple;result_xslt=list;lang=#top [consulta 26-11-2012]).

⁵⁹ Palafrugell va viure amb intensitat, i a remolc dels esdeveniments que tenien lloc a Barcelona, els fets del Sis d'Octubre de 1934. Entre el 5 i el 7, la vila va quedar immersa en un caos revolucionari imposat pels partits d'esquerra i les forces sindicals, amb la participació del mateix Ajuntament. Però la revolta, de la mateixa manera que va fracassar a Barcelona, va fracassar a Palafrugell amb un balanç de mig centenar

Civil, Massot va ser el cap del sometent de Palafrugell (Comissió de Defensa Municipal), la qual cosa el va dispensar d'anar al front. Quan va arribar la Retirada, va deixar la família –les seves filles es van quedar amb els avis, a Mont-ras, i la seva dona havia marxat a Madrid el 1938 amb un germà proper als moviments franquistes– i va marxar a peu cap a la frontera.

L'agost del 1939, Massot tenia trenta-cinc anys i treballava al dipòsit de provisions de l'hospital militar de Perpinyà. Havia aconseguit aquesta feina, que el va treure de la duresa del camp d'Argelers, gràcies als coneixements de francès que el pas per l'escola dels Maristes li havien proporcionat. Durant aproximadament un any, entre agost del 1939 i juny del 1940, va mantenir correspondència assídua amb la família Bruguera, que eren els seus cosins. Altres epístoles indiquen que el maig de 1941 va ser portat novament al camp d'Argelers, el gener de 1942 a la presó de Perpinyà, i després al camp de Barcarès. El maig de 1942 el van traslladar a Mairuelh per treballar a la mina de carbó, però un mes i mig més tard Massot tornava a la presó de Perpinyà, on va romandre sis mesos. Entre 1943 i 1944 no hi ha cap notícia, fins el 1945 que una última carta assenyala que es trobava altra vegada a terres catalanes.

Les cartes escrites des de l'hospital de Perpinyà són totes en català; de les 7 cartes que es conserven, 5 van dirigides a la dona de Bruguera, Carmela Maldonado, perquè és el període en què Bruguera es trobava a l'exèrcit i, per tant, ell no en podia rebre. Del període en què Massot era a Argelers hi ha 4 cartes, datades entre els mesos de maig i juny de 1941, totes escrites en castellà, com també ho són les 6 que va escriure des de Barcarès, entre els mesos de febrer i abril del 1942. La correspondència escrita des de la presó de Perpinyà –tant la del gener de 1942 (3 cartes i 1 nota) com la que va de juny a agost de 1942 (5 cartes)– és íntegrament en francès.⁶⁰ Es podria pensar que en la correspondència enviada des de la presó hi havia alguna vigilància o fins i tot censura, perquè, a més del vistiplau –un guixot en forma de V–, en una ocasió Massot donava entenent que hi havia algun control que no li permetia explicar el que hauria volgut: «Tu comprends que je ne peux rien t'expliquer [...] quand il y aura occasion

d'empresonats i molts exiliats, tots acusats de rebel·lia. (Salvatella – Colomé 2000: 98-99).

⁶⁰ Excepte la nota que és en castellà, segurament perquè va ser entregada en mà i no devia passar el control que passaven la resta de cartes.

tu sauras tout ce que m'a passé». Perquè aquest control fos possible, les cartes havien de ser en francès i els presos, els primers interessats a poder-se comunicar amb l'exterior (ni que fos amb condicionaments importants), no devien poder fer altra cosa que adaptar-se a les normes de la presó, tant a l'hora d'explicar determinats aspectes de la seva vida com a l'hora d'usar una llengua o una altra.

Finalment, de les 6 cartes enviades des de Mairuelh (entre abril i juny de 1942), 4 són en català, 1 en francès i 1 en castellà. Aquesta última, pel seu contingut, sembla que va ser lliurada per un amic de Massot, Ramon Martí, però no sabem si aquest és el motiu pel qual la va escriure en castellà. El document escrit en llengua francesa es pot explicar per tractar-se d'una targeta postal, cosa que implica la visió pública del text. Per aquest motiu Massot devia escollir la llengua del país on es trobava. En aquest sentit, també és remarcable que quan Massot escrivia la seva adreça, per exemple quan es va canviar de domicili i va facilitar la nova adreça a Bruguera, no escrivia «Joan» sinó «Jean», en francès. Aquest fet estaria justificat també per la dimensió pública que té a l'haver d'escriure's en un lloc visible: el sobre de la carta. Per acabar, la carta enviada des de Girona el 1945, com és previsible, va ser escrita en castellà. (veg. gràfic 5).

En resum, Massot utilitzava sempre el català quan la comunicació era dins la mateixa ciutat, Perpinyà, exceptuant quan les cartes escrites des de la presó d'aquesta ciutat, que, com hem apuntat, utilitzava el francès segurament pel control que devia haver de passar. Quan Massot es trobava als camps de concentració d'Argelers i Barcarès va redactar les seves cartes exclusivament en castellà, però quan va escriure des de Mairuelh ho va tornar a fer en català, sempre que el text fos enviat dins d'un sobre. Una possible explicació per aquest fet és que tant Argelers com Barcarès eren camp de refugiats i, en canvi, Mairuelh funcionava com a camp de treball, amb la qual cosa, tal com apuntàvem fa un moment, els refugiats percebien –fos real o no, donat que altres refugiats van escriure des d'aquests mateixos camps i ho van fer en català– més autonomia i se sentien lliures per escollir la llengua de la comunicació escrita.

Cal fer notar també que Massot tenia un bon domini de les tres llengües: català, castellà i francès. En el cas del català es podrà veure més detalladament en l'anàlisi lingüística que presentem en el capítol següent. Pel que fa al castellà i al francès, sense entrar en una anàlisi tan aprofundida, podem apuntar que el nivell de correcció és força elevat, tant

pel que fa a la sintaxi i la morfologia com pel que fa a l'ortografia. En aquest punt hem de tenir en compte l'educació que Massot va rebre: a Palafrugell va anar en una escola religiosa i privada, que entre altres matèries i com a distinció d'altres escoles s'ensenyava el francès; després, Massot va continuar la seva formació a l'Escola Mercantil a Barcelona, un grau formatiu que, en aquell temps, molts dels seus convilatans no arribaven a adquirir. En el món laboral també estava en contacte amb la cultura escrita, tant a la llibreria de Barcelona on va treballar com després quan va tornar a Palafrugell. Per tant, entre les escriptures populars, Massot és un dels corresponsals que demostra una bona formació cultural, pel fet no només d'utilitzar les tres llengües, sinó sobretot per escriure-les a un bon nivell.

4.5.2. El cas de Josep Flaqué (Palamós, 1903 – Figueres, 1982)

El testimoni de Josep Flaqué ens ha semblat també significatiu per ser el corresponsal que més cartes va escriure en català (15), tot i la diversitat d'espais des d'on va escriure i malgrat el seu nivell formatiu fos, pel que sembla, dels més baixos entre els corresponsals dels epistolaris analitzats (vegeu gràfic 7). Flaqué va escriure un total de 16 cartes entre abril del 1939 i gener del 1941, totes en català, excepte l'última que va ser enviada des de Palamós i, per tant, escrita en castellà.

Josep Flaqué Rovira va néixer el 1903 a Palamós.⁶¹ El 1929 es va casar amb Anita Rocas Compte de Palafrugell, població on van establir la residència familiar i van néixer els seus fills, Manel el 1930 i Angelina el 1934. Quan va esclatar la Guerra Civil, Flaqué treballava d'electricista i era vocal d'Unió Republicana d'Esquerra de Palafrugell. La vinculació a les esquerres i la coneixença de la seva dona amb la de Ramir Bruguera van fer que Flaqué i Bruguera mantinguessin una estreta amistat a Palafrugell i una extensa correspondència a l'exili, ja que el 1939, amb la Retirada, Flaqué va decidir passar la frontera, juntament amb la seva dona i els fills de cinc i nou anys.

⁶¹ Aquesta nota biogràfica ha estat elaborada gràcies a la informació proporcionada per Angelina Flaqué Rocas i Manel Flaqué Rocas, fills de Josep Flaqué, amb qui vaig poder conversar entre 2011 i 2012.

A França, la família es va haver de separar: Josep estava al camp de Bram (departament de l'Aude) mentre la dona i els nens estaven al de Besiers (departament de l'Erau). Bram va ser el primer lloc des d'on Flaqué va escriure a Bruguera, el qual, a més de fer-li arribar diners almenys en una ocasió, l'abril del 1939, li feia d'intermediari amb el correu que arribava de la família de Palafrugell. A partir d'aquell moment Flaqué i Bruguera van mantenir una correspondència periòdica des dels diferents punts de França on Flaqué es va haver de desplaçar per treballar, mentre malvivía amb la seva família.

En sortir del camp de Bram, Flaqué es va poder reunir amb la família que havien estat refugiats a Besiers. Es van instal·lar a Las Ilhas (departament de l'Aude), on treballava de llenyataire. Poc temps després, els Flaqué es van traslladar a Vilaniera (departament de l'Aude) atès que Josep havia trobat feina de mecànic electricista. En aquesta població els fills van poder anar a l'escola i, segons han explicat, és l'època de l'exili de la qual guarden més bon record. Malauradament, però, els temps feliços no van durar. A la tardor de 1940 van ser altra vegada internats: ell, al camp de Bram, i la seva dona i els fills, al d'Argelers. A partir d'aquell moment la família ja no va tornar més a viure plegada dins de França. La dona i els nens van arribar a Palafrugell el desembre d'aquell mateix any, mentre que Flaqué va viure a Codons (departament de l'Aude) fent de llenyataire i carboner. Finalment, va poder tornar a Catalunya el febrer del 1941, però va ser detingut i empresonat durant uns mesos a Girona.

Flaqué va escriure Bruguera en quatre ocasions des de Bram, en una des de Las Ilhas, en dues des de Vilaniera, i en set des de Codons.⁶² Aquestes cartes són totes escrites en català. Hi ha, a més, una altra epístola escrita per la seva dona, Anita Rocas, des del camp d'Argelers i dirigida a la família Bruguera, que pel seu interès lingüístic reproduceixo tot seguit.⁶³

Argelers 26 de Noviembre de 1940

Apreciados amigos Carmela y Ramiro y María Rosa. Molt desicharia que estiguesiu be de salut com es la nostra per ara.

⁶² En algunes ocasions, Flaqué es va adreçar a la dona de Bruguera, atès que aquest havia estat mobilitzat a la Segona Guerra Mundial i, durant uns mesos, va estar fora de la seva residència de Perpinyà.

⁶³ Es tracta de la carta [Flaqué 8, 1940, BR] de l'epistolari que s'edita en l'apartat d'annexos d'aquesta tesi.

El motivo de esta es par diros que ens trubem en Argelers sur Mer, lo primé que e fet al arribá a sigut apuntarme a la espedisio per España. Si puguesiu venir algun o altra a veurem deseguida perquè me penso marchar pronte si me poguesiu portá un chic de pa unas esperdenyas per mi divern numero 36 baratas si no teniu medis busqueulos que jo cuan vingueu us u pagaré tot, me gradaria pogueros veros a tots antes de marchar.

Sens mes per avui se despide la vostra amiga que us apresia molt.

Anita Rocas Compte

Observant la carta que va escriure Anita Rocas, segurament a corre-cuita, ens adonem de seguida de la dificultat que tenia per escriure sigui en una llengua sigui en l'altra. Notem que el que està escrit en castellà són convencions, com l'encapçalament: «26 de Noviembre de 1940», la salutació: «Apreciados amigos Carmela y Ramiro y María Rosa», i l'obertura del cos de la carta: «El motivo de esta es». Després de l'obertura hi ha un canvi de llengua, que es produeix fins i tot dins la mateixa frase: «El motivo de esta es par diros que ens trubem». Rocas, doncs, va combinar dues llengües: el castellà era la llengua de les convencions textuais (encapçalament i salutació), i el català era la llengua del contingut, de caràcter privat, i el comiat, justament les parts de la carta que impliquen una vinculació més directa, més íntima, amb el destinatari, la família Bruguera. El bilingüisme escrit de Rocas es pot explicar per l'alfabetització precària en castellà, que només li arribava a resoldre els aspectes convencionals. Quan passava a donar informacions personals, que les convencions epistolars ja no li podien resoldre, utilitzava com a llengua escrita la seva llengua oral –el català–, ja que el seu grau d'alfabetització no li permetia mantenir la llengua de les convencions.

Finalment, Flaqué va escriure una última carta, aquesta en castellà, enviada des de Palamós per notificar a Bruguera el seu retorn a Catalunya.

En definitiva, mentre Josep Flaqué era a França exiliat (ja fos internat en els camps de refugiats, en companyies de treball o vivint pel seu compte) va escriure exclusivament en català a un destinatari (Bruguera) que es trobava en el mateix país. Aquest fet contrasta amb el cas de Joan Massot que, des dels camps de refugiats (Argelers i Barcarès), va escriure al mateix destinatari en castellà. Tenint en compte que pràcticament no hi havia diferència d'edat entre ells, que les seves tendències polítiques eren

similars, i que tots dos eren capaços d'escriure en qualsevol de les dues llengües, encara que a diferents nivells fruit del bagatge escolar i cultural de cadascun d'ells, es podria establir una relació entre els usos lingüístics i el moment i el lloc de l'escriptura. Apuntem la possibilitat que en alguns camps hi hagués control de la llengua de la correspondència i en altres es gaudís de llibertat d'expressió (Flaqué va escriure des de Bram, mentre Massot ho va fer des d'Argelers i Barcarès), o que això passés en una determinada època ja que la correspondència en castellà de Massot es va produir més tardanament, entre maig de 1941 i abril de 1942, mentre que la catalana de Flaqué data entre abril del 1939 i desembre de 1940.

4.6. Context sociolingüístic i educatiu en la Catalunya de principis del segle XX

Vista la distribució dels usos lingüístics i vistos alguns dels factors que contribueixen a la tria específica d'una determinada llengua, ens manca finalment examinar un element decisiu en relació amb els usos i les tries lingüístiques: el context social (cultural i polític), educatiu i lingüístic d'una zona geogràfica i en un període concret. En primer lloc, intentarem presentar la situació general a Catalunya i tot seguit ens centrarem en l'àmbit més local, en el poble d'on eren originaris bona part dels autors dels textos analitzats, Palafrugell.

La situació social de la llengua en el tombant del segle XIX al XX –el període en què situem l'etapa de formació dels autors del nostre corpus d'estudi– és fruit de l'evolució del procés polític, social i educatiu que havia començat dos segles abans. El 1716 el decret de Nova Planta havia suprimit l'oficialitat del català en diversos àmbits, entre ells en el sistema educatiu. Tanmateix, aquest fet que podria semblar molt representatiu pel retrocés de la llengua catalana, en realitat, no va significar grans canvis. Per un costat, durant el segle XVIII, el percentatge de població analfabeta era considerablement elevat: segons Antoni Ferrando i Miquel Nicolàs (2011: 273), representava més del 90% de la població i, per tant, la relació escola-societat i llengua escolar-llengua social no tenia les connotacions que va anar adquirint en les centúries següents. D'altra banda, el procés de

diglòssia⁶⁴ iniciat, de manera molt incipient, al segle XVI⁶⁵ es reduïa als ambients cortesans, de manera que «les repercussions immediates del canvi polític de la Nova Planta damunt el comportament lingüístic espontani dels catalans van ser inexistents» (Marfany 2001: 179).

Tampoc la reial Cèdula d'Aranjuez de 1768, que prescrivia l'ensenyament amb castellà com a llengua única, va comportar una veritable transformació en la societat catalana,⁶⁶ sobretot en els sectors populars que al ser majoritàriament analfabets només entenien i parlaven el català. També els llibres de comptes, els contractes de compravenda, els documents interpersonals, les ordinacions municipals o els dietaris es redactaven en la llengua autòctona. Ara bé, ja durant el segle XVIII, tal com han apuntat Ferrando i Nicolàs (2011: 280), «els documents institucionals i d'un gran abast públic, com també les manifestacions d'alta cultura, es transmetien en castellà».

En canvi, si ja parlem del procés de castellanització del segle XIX, la llei Moyano de Educación del 1858 va resultar, com veurem, molt més

⁶⁴ El concepte de diglòssia ha estat extensament descrit per Joan-Lluís Marfany en el llibre *Llengua, nació i diglòssia* (2008: 17-52).

⁶⁵ Si bé Marfany (2008: 90) situa l'origen de la diglòssia a Catalunya al segle XVI («Des d'aquesta època domina entre els catalans el convenciment que tota obra literària de caràcter culte i de difusió pública ha de ser escrita en castellà»), no hi ha un consens entre els especialistes que han abordat aquest tema. Per exemple, Rafanell (1993: 44-45) sosté que cal situar el punt de partida entre finals del segle XVIII i principis del XIX, mentre Ferrando i Nicolàs (2011: 304) han fixat encara més tard el procés diglòssic: «En la segona meitat del XIX s'inicia un procés de substitució lingüística vertical en les ciutats principals, quan alguns sectors de la burgesia mitjana es proposen adoptar el castellà o, segons el cas, el francès, com a marca de distinció social. Generalment, la substitució no afectava encara, en molts casos, l'àmbit privat. Per això es podria parlar de l'inici del pas d'una societat monolingüe a una de diglòssica».

⁶⁶ Segons han apuntat diversos estudiosos, aquestes disposicions (decret de Nova Planta i reial Cèdula de 1768) gairebé no van tenir efectes i, per tant, la penetració del castellà va ser molt més lenta del que podria semblar. Sobre aquesta qüestió vegeu Ginebra (2010: 17-29), el qual llegeix críticament les aportacions de diferents especialistes com Xavier Moral, «Llengua i ensenyament al Principat» (1995), Núria Sales, *Senyors bandolers, miquelets i botiflers. Estudis d'història de Catalunya (segles XVI al XVIII)* (1984) i Francesc Ferrer Gironès, «La Reial Cèdula d'Aranjuez del 23 de juny de 1768» (1989). En canvi, Marfany (2001: 408) considera que la reial Cèdula de 1768 va representar un canvi important: «l'ensenyament de les primeres lletres i de la gramàtica s'havia de fer en castellà. I sabem que, en molts casos, l'efecte va ser fulminant».

efectiva en la imposició del castellà,⁶⁷ juntament amb altres factors i esdeveniments del segle XIX que també hi van contribuir. En primer lloc hem de partir del fet que les possibilitats de castellanització en una societat majoritàriament monolingüe, almenys en el registre oral, passaven, com molt bé ha indicat Xavier Moral (1995: 206) «per l'adquisició d'una competència lingüística castellana que només es podia produir per l'acció instructiva de l'escola, com a possible via d'abast general». En aquesta mateixa línia, precisament Jordi Ginebra (2010: 17) ha fet notar que «un índex d'analfabetisme alt constitueix una prova important que el sistema d'ensenyament és socialment poc eficaç com a instrument d'introducció d'una llengua al·lòctona». Si l'escola havia de ser, doncs, el principal motor del procés de castellanització del conjunt de la societat, el fet que la taxa d'alfabetització anés augmentant progressivament durant tot el vuit-cents (i encara més en el nou-cents, com veurem més endavant) és un indicador, tot i que no l'únic, que la situació lingüística estava canviant. Un canvi, però, que no es va produir de manera automàtica. Malgrat els reiterats decrets (Nova Planta, reial Cèdula i llei Moyano) que establien l'ús del castellà com a única llengua en l'ensenyament, a la pràctica no es podien portar a terme de manera eficaç les ordenances ja que, per començar, en molts sectors de la societat es percebia una gran diferència entre les dues llengües (català i castellà), cosa que dificultava l'aprenentatge de la castellana, vista «per la majoria com una llengua amb components de forasteria» (Anguera 1997: 40). Així, tant els mestres que havien d'ensenyar com els infants que havien d'aprendre a llegir i escriure en una llengua que no era la seva, sobretot en els entorns més rurals, es trobaven «amb dificultats a vegades insalvables» (Monés 1984: 71). Tampoc hi ajudaven els mètodes per a l'ensenyament de la llengua castellana que «partien de la base que la llengua dels alumnes era el castellà» (Monés 1984: 73). Com dèiem, doncs, l'escola no es va castellanitzar d'un dia per l'altre, però el panorama que s'observa a finals del segle XIX és que la població alfabetitzada –en aquests anys representava un 50 per cent– esdevenia bilingüe (Monés 1984: 83).

⁶⁷ Des de la història de la llengua s'ha interpretat la llei Moyano com la primera disposició significativa pel que fa a l'obligatorietat de l'ensenyament en llengua castellana. Francesc Ferrer i Gironès (1985: 70) afirmava que «la seva incidència en l'ensenyament primari ha esdevingut cabdal ja que ha estat una llei vigent durant molt de temps».

Un altre element que hauríem de tenir en compte quan examinem el funcionament lingüístic de l'ensenyament de les primeres dècades del vuit-cents és que els principis fonamentals de l'ortografia, la morfologia i la sintaxi s'adquirien segons uns models que eren aplicables a totes dues llengües. Marfany (2008: 92) ha fet notar justament aquesta observació en afirmar que «l'analfabetisme dels catalans cultes en la pròpia llengua és un fenomen de la segona meitat del segle XIX i del segle XX. Abans, qui escrivia bon castellà escrivia també bon català». Segons el filòleg, aprendre a llegir i a escriure amb anterioritat al segle XIX era «adquirir dues tècniques diguem-ne mecàniques –i adquirir-les separadament o molt sovint només la primera– que després cada individu aplicava a una o altra llengua» (Marfany 2008: 94).

A banda del que passava a l'escola al segle XIX, cal observar també el comportament lingüístic en altres sectors de la població. A l'inici de la centúria, entre l'oligarquia dirigent la diglòssia hi era fermament instal·lada i havia obert camí en alguns àmbits de la vida d'altres classes socials. Pel que fa a la burgesia (comerciants, botiguers i artesans), la diglòssia es va estendre a aquest sector social a partir dels anys seixanta, seguint encara Marfany (2001: 427), «a partir del moment en què accedeixen de ple a la vida adulta les generacions alfabetitzades sota el nou sistema d'ensenyament posat en peu pel liberalisme triomfant». Quant a la classe obrera i els masovers, aquest mateix historiador ha apuntat que van ser els últims d'incorporar-se a la diglòssia per la manca de facilitats amb què es trobaven per accedir al castellà. Tot i així, el canvi del català al castellà es va produir quan una bona part del nombre creixent de persones dels sectors populars van aprendre a escriure, un coneixement aplicable, en aquella època, a la llengua castellana. Amb la integració d'aquests sectors de la població a l'ensenyament, la diglòssia va esdevenir, als anys setanta del segle XIX, general a la societat catalana.

Paradoxalment, al costat del procés diglòssic –un procés lent però implacable– que va experimentar la població catalana al llarg del segle XIX, les capes altes de la societat i els nuclis intel·lectuals encetaven un moviment en defensa i recuperació del català: el que es coneixeria com a «Renaixença». No és la nostra intenció analitzar aquest moviment cultural i literari; d'això ja se'n han ocupat àmpliament estudiosos de l'àmbit de la literatura com Margarida Casacuberta, Albert Rossich o el mateix Joan-Lluís Marfany. A més, fora de les elits del país, la Renaixença poc devia

afectar, almenys en la primera etapa, la resta de la societat, especialment els sectors populars, entre els quals de ben segur no devien penetrar els debats sobre la resurrecció de la llengua catalana, «tema habitual a la premsa i a les obres doctrinals catalanistes» (Grau: 2006: 35). Tanmateix, val la pena tenir en compte l'observació que han anotat Ferrando i Nicolàs (2011: 305) referent al moviment: «les primeres generacions de la Renaixença no pretenien alterar “l'ordre natural de les coses”, ni la relació diglòssica entre català i castellà o francès». És a dir, des del moviment de la Renaixença es promovia una cultura literària i una plataforma (els Jocs Florals) que va permetre que hi hagués autors que poguessin utilitzar el català per a la literatura. Ara bé, aquests mateixos autors i, fins i tot, els mateixos promotors dels Jocs Florals (Manuel Milà i Fontanals, Antoni Bofarull i Joaquim Rubió) escrivien habitualment la seva producció en castellà, fins i tot en l'àmbit familiar o privat.⁶⁸ Els Jocs Florals, però, a partir dels anys setanta del segle XIX, es van estendre arreu de Catalunya i van arribar a petites poblacions com ara Palafrugell –la vila d'on provenen la majoria dels corresponsals dels epistolaris que hem analitzat en aquesta tesi–,⁶⁹ la qual cosa contribuïa a donar visibilitat al català, situant-lo en un costat de la balança, enfront el castellà que impregnava cada vegada més els centres d'ensenyament de tot el territori. Un altre fenomen certament important pel que fa a la presència del català en la societat en aquella època, i lligat amb el moviment de la Renaixença, era la premsa. Ferrando i Nicolàs (2011: 333) han observat que «la premsa catalana del segle XIX ofereix la possibilitat d'analitzar com els diferents sectors culturals i polítics percebien el valor social del català i quina formulació normativa pretenien assignar-li». Les publicacions en català més destacades que van aparèixer en aquest segle són: el 1843 *Lo Vertader Català*, el 1868 *Lo Gay Saber*, el

⁶⁸ Jordi Ginebra (2010: 26) ha fet notar la manera sorprenent en què es va desenvolupar la dualitat lingüística del vuit-cents d'aquesta manera: «a començament del segle XIX, després de gairebé un segle de persecució política de la llengua, els rètols dels establiments comercials de Catalunya estaven escrits en català. A començament del segle XX, després de gairebé un segle de Renaixença, els rètols dels establiments comercials a Catalunya estaven escrits en castellà».

⁶⁹ El 22 de juliol del 1905, al Centre Fraternal de Palafrugell, es van donar els premis a les composicions literàries i musicals presentades a la festa, la qual va fer néixer a Palafrugell, segons Xargay (2015: 7), «la consciència que la cultura, la catalanitat, la modernitat i la indústria anaven agafades de la mà».

1871 *La Renaixensa*, el 1879 *el Diari Català* i el 1881 *L'Avenç*. Entre les classes menestrals i els obrers alfabetitzats es popularitzava la literatura de fulletó (plecs impresos d'escassa qualitat que es difonien sovint com a suplement d'altres publicacions) i la literatura de *canya i cordill* (textos paraliteraris populars que es distribuïen en parades als mercats). Aquestes publicacions que reflecteixen la vivacitat de la parla popular es divulgaven sovint oralment, mitjançant la lectura en grup, i solien servir per adoctrinar o per divertir les classes populars (Ferrando – Nicolàs 2011: 334-335). Amb tot, al final de la Renaixença, entre 1880 i 1890, la llengua catalana havia adquirit, segons ha apuntat Ginebra (2010: 50), «un prestigi social que no tenia cinquanta anys abans», tanmateix, l'autor també sosté si «caldria explorar fins a quin punt el prestigi d'una literatura contribueix a reforçar socialment la llengua en què està escrita» ja que la gran paradoxa d'aquest segle és que al mateix temps que la societat es recatalanitzava també es castellanitzava.

Un bon resum que exposa l'actitud davant la llengua catalana per part dels seus usuaris durant el segle XIX és el que ha portat a terme Pere Anguera (1997: 18) i que ha dividit en tres fases. En una primera etapa es constata «la persistència de la llengua catalana i es defensa el dret a usar-la en els contactes orals de la vida quotidiana, en les relacions amb les classes populars, mentre d'una manera o altra es reserva l'espanyol per als afers realment importants i els culturals». En un segon estadi «es reivindica ja el dret a usar-la com a llengua de transmissió cultural i es predica, des de diverses iniciatives, amb l'exemple». Finalment, en l'últim tram «s'exigeix el dret d'emprar-la com a llengua territorial, al carrer i a la lletra impresa, a l'acadèmia i davant qualsevol autoritat, en les relacions orals i en les escrites, en una paraula: en totes les circumstàncies de la vida». Ara bé, les declaracions de reivindicació de l'ús de català i el fet que, entre les classes populars, el català fos la llengua habitual del dia a dia durant el segle XIX no pressuposen pas que la castellanització en determinats àmbits es detingués, ans al contrari, el segle XX s'estrenava amb una clara i absoluta diglòssia, independent de la classe i la ideologia (Marfany 2008: 130).

Tot i que a principis del segle XX l'escola pública a Catalunya començava a reivindicar la introducció del català a l'escola, el model educatiu que dominava, pel que fa a la llengua, en els centres d'ensenyament, tant públics com privats, era el resultat de la castellanització que s'havia produït a l'escola durant els dos segles

anterior, com acabem de veure en els paràgrafs precedents. El primer terç del segle XX –el període en què principalment els autors dels epistolars analitzats estaven escolaritzats– va ser una època de molts canvis que van impedir portar a terme la política educativa que es reivindicava ja amb Valentí Almirall per escolaritzar en català.⁷⁰

D'entrada, cal tenir present el progressiu increment de l'alfabetització que s'experimenta a Catalunya entre 1900 i 1930.⁷¹ Aquesta dada s'ha d'interpretar com a sinònim de més persones que entren a formar part del col·lectiu bilingüe, ja que, en un principi, l'escolarització era per norma en castellà. En aquesta època, hi havia una tensió entre la voluntat del govern central de mantenir el model uniforme i centralista, i, per tant, en castellà, i la determinació del govern català d'introduir la llengua pròpia del poble com element «per a la reconstrucció nacional o per a la recuperació dels trets d'identitat i de la consciència de poble» (González – Marquès – Mayordomo – Sureda, 2002: 273). L'Estat era el titular de l'escola pública en el nivell primari (*escuelas nacionales*) i en el secundari (*institutos nacionales*) i de la universitat, i, com han subratllat Ferrando i Nicolàs (2011: 371), «segua el model jacobí: només concebia l'ús del castellà, que era la “llengua nacional”». Pel que fa a les escoles privades de principis del segle XX, val a dir que van ser quantitativament importants ja que la manca d'atenció per l'escola pública, com veurem tot seguit, va crear les condicions favorables per a la difusió de l'ensenyament privat. La llengua que predominava en la formació privada, d'acord amb l'estudi que ha portat a terme Jordi Monés (1984: 104-124) era la castellana: «sigui per por, per comoditat o per rutina ignoraven totalment l'existència del català com a possible llengua d'escolarització (...) i continuaven escolaritzant totalment en castellà, salvant algunes excepcions».

L'estructura escolar a Catalunya, com a la resta d'Espanya, patia a l'inici del nou-cents greus mancances, tant pel que fa al nombre d'escoles,

⁷⁰ Valentí Almirall és el precursor de parlar sobre la necessitat d'escolaritzar en la llengua del poble. La reivindicació de la introducció del català a l'escola es pot observar en el Memorial de Greuges de 1885 i a les Bases de Manresa de 1892, així com en el programa polític del Centre Català de 1890 (Monés, 1984).

⁷¹ La província de Girona, per exemple, va passar d'un 59,11% d'analfabetisme el 1900 al 33,3% el 1930, és a dir, en 30 anys es va disminuir la taxa d'analfabets en un 25,81% (González – Marquès – Mayordomo – Sureda, 2002: 106-117).

com a les característiques dels edificis,⁷² com als mètodes d'ensenyament, i problemes que s'arrossegaven d'èpoques anteriors. Per aquest motiu, el 1900 es va crear el Ministerio de Instrucción Pública, com a titular de l'escola pública, amb l'objectiu d'estendre la instrucció elemental a tota la població –una instrucció, recordem-ho, centralista i unificadora i, per tant, en castellà.⁷³ Els resultats van ser positius pel que fa a l'entrada d'alumnes, ja que, efectivament, es va experimentar un notable augment de l'escolarització, però, d'altra banda, aquest fet va provocar l'agreujament a la ja existent precarietat en les infraestructures escolars (el nombre d'alumnes a les aules superava la cinquantena).⁷⁴

Des del marc del catalanisme polític, a Catalunya es reclamava, com acabem de dir, la presència del català a l'escola. Per tal d'organitzar l'ensenyament en català neix, el 1902, l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana (APEC) que, a més de la creació d'escoles catalanes, va impulsar campanyes de formació de mestres i l'edició de llibres en català per a l'escola.⁷⁵ Tanmateix, la influència de l'APEC en el

⁷² Sobre el mal estat dels edificis escolars durant els segles XIX i XX vegeu l'article de Josep Lluís Barrasa Pinedo, «Aquelles escoles. Els locals que serviren d'escola al Baix Empordà: segle XIX» (2011).

⁷³ En aquests anys hi havia un elevat nombre de nens que no assistien a l'escola incomplint, així, la llei Moyano; segons González, Marquès, Mayordomo i Sureda (2002: 120), l'índex d'assistència en aquesta època es trobava entre el 60% i el 70%.

⁷⁴ Per combatre la precarietat i la insuficiència pel que fa als locals escolars, «les donacions econòmiques per a la contrucció d'escoles era un fet relativament freqüent i contribuïa positivament a l'extensió de l'ensenyament. Encara avui dia hi ha escoles que porten el nom d'alguns d'aquests benefactors locals» (Marquès, 2002: 12). Aquest és el cas de l'escola Torres Jonama de Palafrugell, construïda als anys vint del segle XX, gràcies a Josep Torras Jonama que va fer una «inversió espectacular i sense precedents a les nostres contrades» (Busquets, 2000: 21).

⁷⁵ Per un aprofundiment de la història de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, vegeu l'exhaustiva obra d'investigació de Lluís Duran (1997). En aquest estudi, l'historiador ha destacat que la principal tasca de l'APEC era «l'expansió de l'escola catalana (en llengua i en continguts) i, per extensió, la catalanització del conjunt de la societat» (Duran 1997: 69). Aquest projecte, portat a terme sobretot des de 1920, «va voler modificar els hàbits dels catalans. Sembla que els moments de més maduresa de la Protectora corresponguin als dels canvis radicals que en desfan l'obra (prop d'11.000 socis l'any 1923, interès creixent pel projecte de l'escola catalana, col·laboració intensa amb la Mancomunitat; creixement clar de la massa social des de la fi de 1935, Congrés Nacional de l'entitat l'abril de 1936, Comitè de Catalanització)» (Duran 1997: 350). Amb tot, cal subratllar les dificultats, per la inestabilitat tant interna com externa, en què va

global de l'ensenyament va ser mínima, almenys durant els primers anys de funcionament, donat que les escoles en català representaven un percentatge molt baix (el 1905 eren un total de 13 escoles catalanes en tot el territori). D'altra banda, la formació del professorat –aspecte bàsic per fer efectiu l'ensenyament en català– no va ser en català fins a partir de 1920, quan a la Normal de Girona es va introduir aquesta llengua, gràcies a Josep Barceló i Matas i l'APEC (Monés 1984: 146).

El factor decisiu, però, en la catalanització del centres d'ensenyament va ser la Mancomunitat de Catalunya (1914-1925), la primera institució pública que va portar a terme una política lingüística per normalitzar la llengua catalana i que «va tenir el català com a llengua habitual» (Grau 2015: 88). Per desenvolupar el seu objectiu, la Mancomunitat va adoptar i impulsar la normativa fabriana, publicada només un any abans amb les *Normes ortogràfiques* (1913) i més endavant amb el *Diccionari ortogràfic* (1917). La Lliga Regionalista, promotora de la Mancomunitat, «no ignorava que l'èxit i continuïtat del catalanisme depenien de la catalanització de la vida i els costums públics i, especialment, de l'estructura escolar. Calia, doncs, estendre qualitativament i quantitativament l'escola catalana» (Segarra 1985: 340).⁷⁶ Amb l'empenta

topar l'APEC per realitzar la comesa: «Entenem, des d'aquesta perspectiva, les múltiples estratègies que realitza l'entitat a fi de no quedar marginada, demostrar-se activa i manifestar pragmatisme, tot i que intenta apujar el sostre en el camp nacional amb propostes radicals, aprofitant totes les esclatxes que se li presentin sempre que no se'n qüestionin la trajectòria i el futur. A més, s'adapta i cerca les millors formes per a acomplir els seus objectius, adequant-los a les noves circumstàncies i usant els mitjans més innovadors. No oblida mai, però, recórrer al voluntarisme, a l'exemple personal, a l'obra concreta, més que no pas a l'estricta crida patriòtica abrindada. D'altres vegades, la permanència al si del debat polític demana prudència, la qual cosa vol dir no pronunciar-se sobre determinats temes, evitar els enfrontaments entre partits i “passar” modestament per damunt les qüestions conflictives per cercar els aspectes comuns» (Duran 1997: 337).

⁷⁶ Sobre la política lingüística de la Lliga Regionalista i el seu paper en la Mancomunitat de Catalunya és fonamental el treball de Josep Grau (2006 i 2015). La Lliga Regionalista fou la força política predominant a Catalunya durant el primer quart del segle XX que va promoure diverses accions en defensa del català. Grau (2006: 117-130) ha destacat les reivindicacions lingüístiques que el partit va portar a cap a través de la premsa, principalment a «La Veu de Catalunya», o en discursos i debats en el Congrés de Diputats. Amb la creació de la Mancomunitat de Catalunya (1914), «la Lliga comptava amb un nou instrument per estendre la seva hegemonia» (Grau 2006: 247). A la institució «s'imposà des del primer moment l'ús universal i gairebé exclusiu del català» (Grau

de la Mancomunitat, si bé la majoria de les institucions polítiques, un nombre elevat de revistes i diaris, i molts escriptors van adherir-se a la política de normalització lingüística d'aquesta institució, a l'escola catalana, segons Ferrando i Nicolás (2011: 372), «no s'elaborà una teoria integral fins als anys de la guerra». La realitat era que l'estratègia lingüística dissenyada per les classes governants poc arribava a les aules d'ensenyament, sobretot les de fora de la capital catalana: «Per diverses raons socials, polítiques i econòmiques, tant la major part de la classe obrera com, a l'altra banda de l'entramat social, els sectors benestants, especialment l'alta burgesia, van viure al marge dels corrents de catalanització del món educatiu» (Monés 1984: 153). Si les accions de la Mancomunitat i la codificació fabriana van arribar o no i en quin grau a les classes populars tindrem ocasió de comprovar-ho en el capítol següent, dedicat a l'anàlisi textual de les escriptures populars.

De tota manera, tots els intents de renovació educativa es van paraitzar amb l'arribada de la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930) que va suprimir la Mancomunitat de Catalunya i associacions com l'APEC, a més d'adoptar mesures contra l'ensenyament en català i la renovació pedagògica. El període entre 1923 i 1930 va ser marcat, doncs, per la repressió envers el català: es va prohibir el seu ús públic en l'administració, l'ensenyament i la vida comercial i es van posar tota mena d'entrebancs a

2006: 255), tanmateix no es va aconseguir l'oficialitat del català que durant el 1916 es va demanar i debatre a les Corts. Després de la negativa obtinguda, els regionalistes van adonar-se que aquesta era una reivindicació inassolible per la via parlamentària: «durant el període 1917-1923 ni els diputats i senadors de la Lliga ni els membres d'aquest partit que ocuparen càrrecs ministerials (Cambó, Ventosa i Calvell i Bertran i Musitu) no realitzaren cap acció significativa per tal d'aconseguir que el govern declarés oficial el català. Això no obstant, en aquests anys la Lliga continuarà impulsant, per altres vies, l'accés del català als àmbits públics i oficials» (Grau 2006: 295). En aquest sentit, la Lliga va centrar la tasca d'expansió del català en l'administració de l'Ajuntament de Barcelona, establint el coneixement del català com a requisit per accedir a l'administració municipal; en les escoles de l'Ajuntament de Barcelona, garantint la presència del català en els centres escolars municipals; en la Mancomunitat, implantant també el coneixement del català com a requisit en les convocatòries de personal tècnic i administratiu; en les publicacions institucionals de la Mancomunitat, editant-se en català; en les escoles de la Mancomunitat, establint el català com a llengua vehicular i afrontant el problema de l'escassetat de llibres de text en català; en la creació d'una xarxa de biblioteques populars, en les quals es garantia la presència de llibres en català, etc. (Grau 2006: 321-358).

l'edició i a les pràctiques culturals en català (Monés 158:170). Però totes aquestes mesures no van fer més que estimular la resistència a la castellanització i es va crear «un cert consens entre les diferents faccions del catalanisme, els republicans i les organitzacions polítiques obreres en favor de la reivindicació idiomàtica» (Ferrando – Nicolàs 2011: 370). En l'àmbit escolar, no va ser fins a la dimissió de Primo de Rivera, el 1930, i més concretament, fins el 1931 amb la Segona República que es van portar a terme actuacions decisives i positives per l'ensenyament.

Un altre aspecte que no podem oblidar a l'hora de contextualitzar les primeres dècades del nou-cents és l'edició de llibres, revistes i diaris. El segle XX es caracteritza per la societat de masses fruit del creixement demogràfic i els canvis industrials. Un dels trets d'aquesta nova societat és la comunicació, que fins als anys quaranta es va vehicular principalment a través de la premsa, la qual ja a partir de mitjan segle XIX havia estat un element significatiu per a la recuperació del català com a llengua escrita, com hem observat uns paràgrafs més amunt. Ferrando i Nicolàs (2011: 374) han anotat que «en el període comprès entre 1888 i 1939 van aparèixer 264 capçaleres de premsa periòdica: 164 en castellà, 64 en català i 36 bilingües», multiplicant-se, així, per sis la premsa diària durant el primer terç del segle XX. De la premsa en català d'aquesta època destaquen *La Veu de Catalunya* (1899-1937) com a òrgan d'expressió de la Lliga Regionalista, *La Publicitat* (1922-1939) com a òrgan d'Acció Catalana, *La Humanitat* (1931-1939) i *L'Opinió* (1931-1934), entre d'altres. A banda dels diaris, cal subratllar també com a publicacions en català d'aquesta època altres edicions com el setmanari satíric *L'Esquetlla de la Torratxa* o la revista infantil *En Patufet*.

En l'àmbit de les publicacions en català i lligat més estretament amb l'ensenyament és també important en aquest primer terç del segle XX l'augment de l'edició de textos escolars en català, tot i la intervenció del Ministeri d'Instrucció Pública per afermar una formació en llengua castellana segons la legalitat vigent. Bona prova d'això n'és l'editorial gironina Dalmau Carles Pla –una de les més importants del mercat del llibre escolar en tot l'Estat– que durant aquesta època i, més encara, durant el període republicà va incrementar significativament el catàleg de llibres en català (d'alguns d'ells ja n'hem parlat amb més deteniment al capítol anterior, en l'apartat que hem dedicat als llibres i manuals de l'art epistolari). També va contribuir de manera remarcable a l'edició de llibres

escolars en català, a més d'altres editorials i la mateixa Mancomunitat, l'Associació Protectora de l'Ensenyament Catalana. Segons han observat González, Marquès, Mayordomo i Sureda (2002: 269), «L'entitat tenia el convenciment que la manca de llibres en català era una de les principals limitacions per a l'extensió de l'escola en llengua i cultura pròpies». Ara bé, hem de tenir en compte que, no obstant la creixuda d'edicions escolars en català, pocs d'aquests llibres arribaven realment als centres d'ensenyament ja que, com ha fet notar Salomó Marquès (2002: 22), en aquestes primeres dècades del nou-cents, «els pocs llibres que es feien servir a l'escola (el concepte de llibre escolar era ben diferent de l'actual) eren en castellà. Una bona enciclopèdia servia per a tots els estudis i per a totes les assignatures». A diferència d'anys anteriors, però, els llibres del segle XX tenien en compte i partien de la base que els catalans parlaven una llengua diferent, amb la qual cosa es fomentava el bilingüisme a les escoles de Catalunya.

Els anys que segueixen el recorregut fins ara exposat, el període de la Segona República (1931-1939), malgrat ser dels més interessants des del punt de vista de les actuacions crucials i positives envers la llengua que es van portar a terme tant en l'àmbit social, com polític, com escolar, no coincideixen amb els anys d'escolarització dels autors del nostre corpus d'estudi i, per tant, ens ha semblat innecessari exposar amb deteniment una situació que ja no afectava directament i no formava part de les circumstàncies que estudiem.⁷⁷ Tanmateix, la formació cultural i lingüística d'alguns dels corresponents dels epistolars analitzats no es pot donar per

⁷⁷ Per fer només un petit apunt sobre el període republicà hem de mencionar una de les qüestions més importants en l'educació catalana: el Decret de bilingüisme (1931). Aquest decret establia l'ensenyament únicament en la llengua materna fins als 8 anys i a partir d'aquesta edat un ensenyament bilingüe (Navarro 1979). Amb aquesta disposició, el català podia gaudir d'usos formals i públics fins ara negats, però les possibilitats del marc legal xocaven, una vegada més, amb la insuficient qualificació del professorat i la manca de materials pedagògics. Així, encara que a les escoles normals de magisteri s'anava incorporant l'ensenyament del català, durant l'època republicana, a penes va incidir a les aules d'ensenyament primari (Ferrando – Nicolàs, 2011: 373). A més a més, amb l'Estatut de Núria (1932) va quedar establerta una doble xarxa escolar: d'una banda, es van mantenir les escoles de l'Estat en llengua castellana i, de l'altra, la Generalitat podia crear la seva pròpia xarxa d'escoles, però els recursos de què disposaven eren ben pocs i, per tant, «la tasca catalanitzadora atribuïda a l'escola quedà en mans de la societat civil i l'interès d'alguns municipis» (González – Marquès – Mayordomo – Sureda, 2002: 450).

acabada amb la finalització del període escolar; fora de les aules, l'aprenentatge autodidacte i les activitats culturals i socials continuaran incidint en el bagatge de moltes persones. Per tant, d'una manera o una altra, repercutiria també a l'hora d'escriure documents personals.

A partir de 1920, però sobretot entre 1931 i 1936, van proliferar les activitats dels ateneus populars, fomenets, associacions recreatives i altres institucions, els quals tenien cura de la formació i del desvetllament de la consciència de la classe treballadora, fet que va comportar «canvis qualitatius i quantitius en el món de l'oferta cultural a les classes populars, una mena d'escolarització d'adults» (Monés 1984: 228). La formació de les societats obreres es feia mitjançant conferències, classes, sortides i excursions, i entre les activitats d'aquestes associacions és important l'augment de la presència de la llengua catalana, palesa en els programes i en les publicacions de revistes i butlletins d'àmbit local. Les biblioteques – un dels espais més importants que hi havia dins els ateneus – van ser un dels mitjans importants per difondre la informació, la cultura i la llengua entre la ciutadania. Aquestes biblioteques, a més de proporcionar instruments de treball a les persones de professió o d'afició intel·lectuals, fornien les classes mitjanes i obreres de les publicacions més importants de divulgació i d'informació sobre la marxa del món, així com de tractats pràctics per a tota activitat. En definitiva, les biblioteques van esdevenir una peça fonamental per a la formació dels grups de persones que no havien completat la seva instrucció o que volien aprofundir en alguns aprenentatges.

4.6.1. Escola i cultura a Palafrugell

Vista la panoràmica de la situació general a Catalunya de l'època formativa dels corresponsals dels epistolaris estudiats, passem ara a comentar el context cultural i educatiu més proper d'aquestes persones. Com que és impossible repassar –una per una– la situació de tots els petits pobles d'on procedien els homes i dones quan van marxar cap a l'exili, ens hem centrat en Palafrugell, per ser la localitat on van néixer (o on vivien en el moment just abans de la Retirada) la major part d'aquestes persones i per ser el poble que aglutinava els altres de les rodalies quant a vida social, laboral, escola i comerç. Aquesta mirada ens ha d'ajudar a comprendre la

tria de cadascuna de les opcions lingüístiques que van portar a terme els exiliats del nostre corpus en els diversos documents que van escriure.

A finals del segle XIX l'escola pública a Palafrugell era força precària, de la mateixa manera que succeïa a la resta de centres de Catalunya, com hem tingut ocasió de veure en l'apartat anterior. Busquets i Molero (1993: 51) han apuntat que «la feblesa dels recursos municipals en matèria d'instrucció va provocar la decadència de l'escola pública». Per aquest motiu, algunes famílies palafrugellenques –especialment la burgesia surera d'aquesta població, gràcies al bon moment que travessava aquesta indústria– van fer aportacions mitjançant les quals les escoles i acadèmies privades es van consolidar ràpidament. Una de les més reconegudes a Palafrugell va ser la dels Maristes (1894-1936), d'ensenyament religiós eminentment en castellà: «Tots els germans obligaven a parlar castellà als seus alumnes; Clímago però practicava a tal fi mètodes molt particulars: als nens que sentia parlar en català els pessigava com a càstig» (Busquets – Molero 1993: 57). L'ensenyament en castellà que donaven els Maristes, segons Busquets i Molero (1993: 57), «xocava amb l'educació més catalana que es podia donar en altres en altres centres de la població a l'època – almenys fins abans de 1923, amb Primo de Rivera». En aquest centre educatiu era rellevant també l'ensenyament de llengües estrangeres: el francès s'estudiava a partir dels set anys i l'anglès a partir dels onze anys.⁷⁸ Aquest fet es deu segurament, a més de l'origen francès de la congregació dels Germans Maristes, que a Palafrugell hi havia instal·lada la indústria suro-tapera que a la dècada de 1920 va liderar l'exportació industrial a nivell espanyol: Manufacturas de Corcho S.A.⁷⁹ Val la pena recordar que a Palafrugell ja al segle XVIII va aparèixer la manufactura surera i durant el vuit-cents i primer terç del nou-cents aquesta indústria va ser la principal activitat econòmica, la qual va configurar el tarannà, els costums i la ideologia dels habitants d'aquesta població. El fet que aquesta indústria dirigís bona part de les seves exportacions al mercat francès va comportar que l'estudi de la llengua francesa tingués bona acollida entre els palafrugellencs i es potenciés des de l'ensenyament privat. Paral·lelament

⁷⁸ Dels autors de les epístoles que hem examinat, tenim constància que va estudiar als Maristes, almenys, Joan Massot.

⁷⁹ Manufacturas de Corcho S.A. va ser creada el 1900 i el 1930 va quedar absorbida per l'empresa nord-americana Amstrong. Per a més informació sobre aquesta empresa i la indústria surera de Palafrugell vegeu Pere Sala (2003) i Espadale (1993).

als Maristes, l'altre centre escolar religiós a Palafrugell era el de les Carmelites, destinat a les nenes.

Cal destacar també com a centre d'ensenyament privat l'Acadèmia Palafrugellense (1884-1936), on Josep Sagrera i Tomàs Girbal van ser alguns dels mestres que hi van ensenyar en català, a més de dirigir-la.⁸⁰ Busquets i Molero (1993: 58) han subratllat que el centre «va guanyar-se la fama d'escola exemplar, els mèrits de la qual eren també reconeguts entre els pobles veïns de Palafrugell». L'Acadèmia Palafrugellense no va ser l'única escola privada que es va obrir el 1884. Aquest any i com a conseqüència del declivi de l'escola pública, es van crear a Palafrugell dos centres més: el *Colegio Mercantil Hispano-Francés*, una escola d'ensenyament superior centrada en el món empresarial, i l'escola de mossèn Sebastià, un centre educatiu que va servir per a la població més pobra. Més endavant, amb la creació de la Mancomunitat de Catalunya (1914-1923), l'escola es va modernitzar i van aparèixer noves acadèmies com l'Escola Menor d'Arts i Indústries i l'Escola d'Idiomes, dirigida per Tomàs Girbal (Busquets – Molero 1993: 51-109).

L'escola pública de Palafrugell va ser fins a finals del segle XIX costejada per l'Ajuntament, el qual es feia càrrec de la remuneració dels mestres i del lloguer dels edificis. Val a dir que des del 1870 l'escola pública d'aquesta població era gratuïta (Busquets – Molero 1993:40). A l'inici del segle XX l'Estat, amb la creació del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, va aconseguir el control de l'escola i pagava els mestres. Tanmateix, l'Ajuntament continuava fent-se càrrec dels locals

⁸⁰ Josep Sagrera Corominas (Palafrugell, 1882 – Barcelona, 1934) va ser mestre, polític i president del diari *La Publicidad*. El 1923 va ser president de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana (APEC). Durant la dictadura de Primo de Rivera fou empresonat per catalanista. A Palafrugell, va ser director de l'Acadèmia Palafrugellense, president del Centre Fraternal (1931), president d'Unió Republicana d'Esquerra de Palafrugell (1932-1939), president del Foment de Turisme (1933) i alcalde d'aquesta població per ERC (1931-1934). A les eleccions espanyoles del 1933 va ser escollit diputat per la província de Girona (www.historia-parlamentaria.uab.cat). D'altra banda, Tomàs Girbal va ser un dels corresponsals de l'epistolari del fons Bruguera. Girbal va estudiar primer i després dirigir, durant el curs 1934-1935, l'Acadèmia Palafruellense. També, el 1919, va ser president del Centre Fraternal de Palafrugell i a la dècada dels anys 20 va dirigir l'Escola d'Idiomes. Als anys 30 va treballar d'escrivent a la multinacional nord-americana Amstrong. Va ser militant d'ERC i jutge de pau de Palafrugell entre 1931 i 1939, any que va exiliar-se a França i va restar-hi fins al final dels seus dies.

escolars: el 1907 va construir una escola pública per a nenes i el 1908 va llogar un nou local per a l'escola pública dels nens (Busquets – Molero 1993: 63-65). Finalment, el 1925 es va inaugurar l'escola pública Torres Jonama, costejada per Josep Torres, un palafrugellenc que havia fet fortuna a Nova York. D'altra banda, les escoles municipals van rebre un important impuls amb el paper que hi va desenvolupar el mestre Josep Barceló i Matas, al front de l'escola pública número 2 des del 1907 al 1917. Només d'arribar, Barceló va adoptar mètodes i sistemes d'ensenyament més moderns, va defensar l'ensenyament en llengua catalana i va lluitar per la gratuïtat i obligatorietat de l'ensenyament a més de la millora general dels locals i l'augment de sou dels mestres.⁸¹ El 1907, doncs, l'ensenyament a Palafrugell va fer un gir, no només per l'arribada de Barceló, sinó també per la millora en les infraestructures escolars.

Si bé l'escola era un dels elements importants en la formació intel·lectual dels palafrugellencs que analitzem, no era l'únic. Com hem dit anteriorment, quan comentàvem la situació general a Catalunya, a les últimes dècades del segle XIX i les primeres del XX va proliferar l'associacionisme, mitjançant ateneus obrers, casinos populars o entitats esportives i juvenils. Palafrugell n'és un bon exemple d'això. Per aquelles dates, els casinos palafrugellencs eren centres d'esbarjo col·lectiu, amb tertúlies, activitats culturals i, de vegades, polítiques. Els més destacats d'aquesta vila van ser el Centre Fraternal i el Cercle Mercantil. A principis dels anys 30, la massa social del Fraternal eren joves (es podia ser soci a partir dels setze anys) procedents de les classes populars: el 60% eren tapers o relacionats amb la indústria del suro, el 30% feien de jornalers, i la resta de mecànics, paletes, etc. Les activitats que es promovien des del Fraternal tenien voluntat educadora: s'hi van portar a terme conferències, curssets de

⁸¹ Josep Barceló i Matas (la Bisbal d'Empordà, 1875 – Barcelona, 1964) va fer de mestre a Manacor, Castelló d'Empúries, Palafrugell, la Bisbal d'Empordà i Barcelona. Defensor d'un ensenyament actiu i en llengua catalana, a Palafrugell, mentre era director de l'escola unitària número 2 (1907 al 1917), va crear la Casa de Cultura, embrió de l'Ateneu Palafrugellenc. El 1921, al ser Barceló escollit president de la Federació de Mestres de Catalunya va fer el seu parlament en català, cosa que va provocar diverses queixes. El 1922 va ser president de la secció local de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana i va publicar quatre quaderns d'*Ortografia Catalana. Mètode Intuïtiu*. Quan es va jubilar, Barceló es va dedicar a conrear la poesia i va publicar diverses obres. (Busquets – Molero, 1993: 75-79 i Cortadellas, 2005: 76-81).

divulgació i tertúlies, entre les quals destaquen les conferències i cursos sobre l'esperanto, que van tenir lloc el 1913, 1935 i 1936. El casino va exercir una tasca culturitzadora i catalanitzadora al cedir en nombroses ocasions el seu espai a ateneus culturals com l'Ateneu Palafrugellenc, entitat adherida el 1915 al Comitè pro-Llengua Catalana. Tanmateix, l'actuació del Centre Fraternal davant la política és, moltes vegades, ambigua. D'una banda, observem que l'any 1933, quan des de l'Ateneu Enciclopèdic de Barcelona es va proposar la lluita contra el feixisme, la junta del casino va decidir mantenir-se al marge i no adherir-s'hi, fet que va provocar una gran sorpresa entre els socis del centre i va ser fortament criticat. D'altra banda, notem que durant els anys 30 es realitzaven en el centre molts de mítings polítics a càrrec de personatges com Andreu Nin o Joaquim Maurín (Bagué 1995: 47-90).

Un altre exemple de la disponibilitat del Centre Fraternal el trobem en la realització dels exàmens públics de l'Acadèmia Palafrugellenca. A més, el Fraternal disposava d'una biblioteca pública a la qual podien accedir tots els joves encara que no fossin socis: es va obrir el 1905 amb la intenció de millorar l'educació de les classes populars. Va ser la primera biblioteca de Palafrugell oberta al públic, va aportar molta informació i encara avui es considera, segons Lluís Maruny (2011), una representació de la cultura als segles XIX i XX. L'inventari de llibres fet a la segona dècada del segle XX revela, segons Maruny, que la majoria –un 85%– eren en llengua castellana, però el català també hi era present. La biblioteca del Fraternal disposava des d'un nombre important de volums enciclopèdics (Enciclopèdia Universal Espasa, Biblioteca Universal...) i de temes humanístics, com els llibres de la Fundació Bernat Metge, fins a obres educatives, com ara llibres per iniciar a la lectura elemental, passant per obres d'autors cabdals de la literatura universal com són Shakespeare, Víctor Hugo, Maragall, Rusiñol, Zola, etc.

També és important conèixer que tant al Fraternal com als altres centres recreatius i cafès de la vila s'hi podia llegir la premsa local. En aquella època, Palafrugell disposava de dos periòdics en català: l'*Ara* (1930-1937), portaveu de l'esquerra, i el *Baix Empordà* (1909-1936), com a òrgan mediàtic de la dreta. El Centre Fraternal, a més, rebia revistes i diaris, tant en català com en castellà, d'abast més extens que el local. Segons l'estudi que ha portat a terme Maruny (2011: 201-203) tot resseguint les subscripcions que consten en les actes del centre, entre alguns dels diaris i

revistes que arribaven s'hi troben *La Humanitat* i *La Veu de Catalunya* (com a premsa en llengua catalana), i *Solidaridad Obrera*, *El Correo Catalán* i *La Vanguardia* (com a mostra de premsa en llengua castellana).

5. Anàlisi textual de les escriptures populars personals (1939-1952)

Un cop presentat el marc educatiu, cultural i social de la primera meitat del segle XX que ens ha permès relacionar les escriptures populars del nostre corpus d'estudi amb la trajectòria educativa i cultural dels seus autors, resseguirem ara les principals característiques lingüístiques dels textos examinats. El propòsit d'aquest capítol és identificar, a través dels trets lingüístics que ofereixen els documents seleccionats que tot seguit analitzarem i de les propietats formals i estilístiques que hem vist anteriorment en l'anàlisi de la carta com a document personal, el model o models de llengua que ofereixen les escriptures populars de mitjan segle XX. A l'hora estudiar la qualitat lingüística ens hem plantejat diferents qüestions que van més enllà de l'estrictament lingüístic de text i, per això, hem prescindit de la classificació exhaustiva i sistemàtica que se sol fer en els estudis que combinen l'edició de textos amb l'anàlisi lingüística i filològica, especialment en textos medievals i darrerament en moderns. L'estudi que tenim entre mans se centra en l'observació i l'anàlisi de les interferències d'altres llengües, les influències de la llengua oral i la llengua culta, les formes pròpies de la varietat diastràtica, en concret la varietat popular, les desviacions respecte a la norma ortogràfica del moment, i l'estil propi del gènere textual popular, aspectes tots ells que hem localitzat en els documents seleccionats per aquesta recerca.

5.1. Varietats lingüístiques. Variació diastràtica

A l'hora d'analitzar el model de llengua de les escriptures populars un dels factors més important que hem de tenir en compte és el fenomen de la variació lingüística. La variació lingüística és un fenomen inherent a totes les llengües, la qual ve donada per elements associats als parlants (edat, gènere, origen geogràfic, nivell sociocultural, etc.), pel canal de transmissió del missatge, pel contingut, per la relació entre els interlocutors, per la situació comunicativa, etc. Els lingüistes distingeixen generalment quatre tipus de variació. En primer lloc, la variació diacrònica (o històrica),

relacionada amb l'evolució de les llengües a través del temps. El segon tipus és la variació diatòpica (o geogràfica), que lligada a l'espai geogràfic diferencia segons el lloc de procedència del parlant. En tercer lloc, la variació diastràtica (o social) és aquella que fa referència i estudia les formes lingüístiques pròpies de grups socials depenent dels següents factors: l'edat, el gènere (masculí o femení), les condicions econòmiques i el grau d'instrucció. Aquest últim –el grau d'instrucció– és el que s'ha tingut més en compte en estudis de variació diastràtica.⁸² Per últim, el quart eix de variació lingüística és la variació diafàsica, la relacionada amb la situació comunicativa, que depenent del tema tractat i el grau de confiança entre els interlocutors dóna pas al registre lingüístic formal o informal (col·loquial).

En el nostre país quan s'han portat a terme estudis de variació lingüística, sovint s'han dedicat a analitzar bàsicament la variació diacrònica i diatòpica, deixant de banda la variació diastràtica. Un element que podria determinar l'absència de treballs centrats en aquest tipus de variació podria ser el fet que el concepte de grup social admet diferents interpretacions o, com ha apuntat Gabriel Babiloni (1997: 66), és un concepte «fosc, atès que en un sentit ampli –grups de persones amb alguna característica definidora– tots els grups són socials, inclosos els grups geogràfics». Seguint bàsicament l'enfocament que fa Babiloni, a l'hora de definir cada varietat lingüística ens trobem amb dificultats perquè una varietat lingüística és una noció teòrica que correspon a «un *contínuum* sense fronteres ni talls nítids. Qualsevol intent de segmentar aquest contínuum en unes unitats determinades sempre serà una operació arbitrària i convencional» (1997: 68-69). Babiloni pren com a exponent d'aquest fet la intersecció d'elements de la varietat geogràfica i de la varietat social, que representa en un mateix esquema mitjançant una coordenada horitzontal i una de vertical.

En la nostra anàlisi ens centrarem en la variació diastràtica o social per ser l'element representatiu de les escriptures populars, sobretot en el període que examinem, atès que l'estandardització de la llengua catalana no havia arribat a tots els sectors de la població. Babiloni (1997: 67) afirmava

⁸² En la tradició italiana, el màxim especialista actual pel que fa a l'escriptura popular, Paulo D'Achille (2008: 2340), ha afirmat que «è stato privilegiato [il fattore del grado di istruzione], perché considerato, non certo a torto, come quello più importante sul piano linguistico».

que «l'existència d'un model estàndard en ple ús és un factor que genera variació social, perquè els estrats socioeconòmics més alts tendeixen a ajustar l'ús a aquell model, amb la qual cosa se separen, almenys inicialment (després hi ha un anivellament en la mesura que es democratitza la cultura), dels estrats més baixos». Efectivament, els textos que estem analitzant es van produir en una època en què l'estandardització de la llengua catalana tot just començava. Segons Bibiloni, el procés d'estandardització consisteix bàsicament en quatre fases: selecció, codificació, implementació i elaboració. En la selecció es tria una determinada varietat lingüística, en la codificació s'estableixen les normes i els elements lingüístics que formaran part de l'estàndard, en la implementació s'ensenya la llengua codificada a tota la població i, finalment, en l'elaboració s'actualitzen i enriqueixen els recursos expressius de la llengua (Bibiloni 1997: 33-39). És lògic pensar que en els estrats més baixos l'ús de la llengua estàndard no fos un fet habitual si tenim en compte que en el moment de l'escriptura dels documents explorats encara no es pot donar per acomplerta l'etapa de la implementació o vehiculació, donat que és un procés que es porta a terme a l'escola, la qual en aquella època era sovint inaccessible o limitada per a molta gent de les classes populars, a més de ser majoritàriament en castellà. També hem de tenir en compte que l'assoliment de la fase de codificació era molt recent.⁸³ Com a conseqüència de tot això, les escriptures d'aquest sector social són una mostra excel·lent de les característiques de la variació diastràtica dels estrats populars.

5.2. Interferència d'altres llengües

Les persones dels sectors populars que van portar a terme l'activitat d'escriure correspondència durant el seu exili a França, entre 1939 i 1952, recreen sovint la particular situació lingüística en els seus textos. Generalment són dues les llengües que entren en joc, tot i que sovint se'n poden observar tres. Recordem que el català era la llengua materna i la utilitzada per a situacions orals mentre el castellà era la llengua de l'escola,

⁸³ Recordem que la codificació de la llengua catalana es va realitzar bàsicament amb la normativa ortogràfica oficial (1913) en la qual Pompeu Fabra participà decisivament, diverses gramàtiques de Fabra (especialment les del 1912 i el 1918) i el *Diccionari General de la Llengua Catalana* (1932), també de Pompeu Fabra.

de l'administració pública i de bona part de la premsa de l'època. En entrar a França, el francès –una llengua per alguns ben desconeguda i per a d'altres una llengua de la qual tenien petites nocions– oferia la inserció en el nou espai, i de mica en mica, va esdevenir la llengua vehicular del dia a dia entre molts dels refugiats catalans provinents dels sectors populars. A més d'aquestes circumstàncies sociolingüístiques, també cal tenir en compte que la formació acadèmica de les classes populars era limitada i no tenien un bon domini de la llengua escrita, la qual cosa facilitava que es produïssin interferències de tota mena entre les diferents llengües amb què estaven en contacte.

Abans de resseguir les interferències que hem pogut observar en les epístoles populars, convé referir-nos un moment a la noció d'*interferència lingüística*. En primer lloc, hem de precisar que l'etiqueta d'interferència és un concepte interdisciplinari que en el nostre treball utilitzarem com a denominació global dels fenòmens lingüístics resultants del contacte de llengües. En sentit general, podem dir que la interferència lingüística es tracta d'un canvi lingüístic que té lloc en una determinada llengua (o varietat) i que ha estat motivat directament per la influència d'una altra (Payrató 1985: 193). Alguns lingüistes, com Lluís Payrató (1985), han diferenciat aquests fenòmens lingüístics entre les categories de *manlleu* (element de procedència forana que ha estat adaptat), *calc* (reproducció d'un element d'una altra llengua fet a través d'un element de la mateixa llengua receptora), *barbarisme* (element de procedència forana normativament rebutjat), *estrangerisme*, *encreuament*, *contaminació*, *canvi de codi* (conegut amb el terme anglès de *code switching*), etc.⁸⁴ Si bé en certs tipus de treballs la distinció d'aquests termes pot resultar pràctica, creiem que per abordar la nostra anàlisi és més apropiat simplificar la categorització i aplicar el mot *interferència* per a tots aquells processos que són atribuïbles directament a la influència d'una llengua diferent a la general del text.

⁸⁴ Cal recordar que el lingüista Uriel Weinreich és qui va assentar les bases per a l'estudi sobre la interferència lingüística. Weinreich (1953/1996: 29), va definir el terme d'*interferència* com «aquells casos de desviació de les normes de qualsevol de les dues llengües que ocorren en la parla dels bilingües com a resultat de la seva familiaritat amb més d'una llengua, és a dir com a resultat del contacte lingüístic». Pel que fa les diferents categories en què es divideix el fenomen, vegeu una explicació més detallada de cadascun dels conceptes a l'apèndix sobre terminologia que ofereix Payrató (1985: 207-218).

Com que el nostre corpus d'estudi està format per textos escrits en català i per textos escrits en castellà (i alguns, en francès), les interferències tant són del castellà cap el català com a la inversa, tot i que el tipus de fenòmens que es produeixen majoritàriament en una llengua no siguin els mateixos que els que detectem en una altra, com tindrem ocasió d'explicar més endavant.

Pel que fa a la interferència de la llengua castellana en les epístoles escrites en català, és evident i molt present sobretot en el camp del lèxic, donat que la intrusió del castellà venia de lluny: «La pressió del castellà durant el segle XVIII i primer terç del XIX determinà la preferència per nombrosos mots d'ètim hispànic i la penetració o consolidació de molts castellanismes, en especial de tipus lèxic» (Ferrando – Nicolàs 2011: 294). Alguns dels molts exemples de lèxic castellà o castellanitzant que hem recollit perquè ens han semblat més significatius, sigui per l'elevat nombre de vegades que es repeteixen o sigui per la distància o proximitat que presenten respecte al mot genuí en català, són:

- a) *alambrades* ('filferrades'): «Apart del que representa estar en un desterro i en un camp, voltats d'alambrades» [Formosa 1, 1940, L]
- b) *algo* ('alguna cosa'): «em poso incondicional a las teves ordres per si els meus modestos medis poden servir-te d'algo» [Planas 1, 1939, BR]
- c) *apurat* ('anar just', 'escurat'): «si per algun cas me veigés apurat, aleshores, sense embuts de cap mena acudiria» [Flaqué 1, 1939, BR]
- d) *azaña* ('proesa'): «te explicaré la nostre darrera azaña» [Flaqué 15, 1941, BR]
- e) *despedida* ('acomiadament'): «vull deixar aquests mots de despedida per quand en Ribell t'escrigui» [Carbonell 1, 1940, L]
- f) *despejada* ('aclarida'): «Ara, l'atmosfera un xic despejada, puc dedicar-te uns moments» [Formosa 2, 1940, L]
- g) *desterro* ('desterrament'): «Apart del que representa estar en un desterro i en un camp, voltats d'alambrades» [Formosa 1, 1940, L]

- h) *favorescut* ('afavorit'): «A mi m'ha favorescut la sort en trobar-me sempre bé» [Pujol 1, 1941, BR]
- i) *honradez* ('honradesa'): «precisament per la seva honradez la seva sinceritat i ingenuïtat, parla amb el cor » [Formosa 1, 1940, L]
- j) *inolvidable* ('inoblidable'): «Volguda i inolvidable Rosita:» [Formosa 2, 1940, L]
- k) *lograr* ('aconseguir'): «De lo que me dius de les senyas del teu cunyat aquí no he pogut pas lograr de s'trobava la seva Divisió a França, e preguntat y no hi són pas donat raó» [Flaqué 1, 1939, BR]
- l) *medis* ('mitjans'): «em poso incondicional a las tevas ordres per si els meus modestos medis poden servir-te d'algo» [Planas 1, 1939, BR]
- m) *ojalà* ('tant de bo'): «Ojalà –d'això n'estix segur– s'estrelli ara d'una vegada i amb la seva derrota poguem tots ésser ben feliços» [Formosa 1, 1940, L]
- n) *parader* ('parador'): «espero que si em conteste-ho em donaré-ho el seu parader» [Marquès 2, 1940]
- o) *recados* ('encàrrecs'): «pots donar allí els recados que vulguis o les cartes si es que vols contestar-me per escrit» [Massot 3, 1939, BR]
- p) *recients* ('recents'): «De la meva família he tingut notícies recients» [Massot 7, 1940, BR]
- q) *s'estrelli* ('s'estavelli'): «Ojalà –d'això n'estic segur– s'estrelli ara d'una vegada i amb la seva derrota poguem tots ésser ben feliços» [Formosa 1, 1940, L]
- r) *senyes* ('adreça'): «De lo que me dius de les senyas del teu cunyat aquí no he pogut pas lograr de s'trobava la seva Divisió a França, e preguntat y no hi són pas donat raó» [Flaqué 1, 1939, BR]
- s) *sonrisa* ('somriure'): «penso que era un gran be contemplar la fragància de la seva sonrisa» [Narro 5, sd, L]
- t) *trance* ('tràngol'): «ens alegrem que tu sortis bé d'aquest trance» [Flaqué 4, 1940, BR]

De vegades trobem mots existents en el lèxic català que per influència de la similitud gràfica a un mot castellà de diferent significat

s'usen inadecuadament. És el cas de la paraula «gosar» que apareix en la següent frase: «El treballar en aquests llocs, representa gosar de una relativa llibertat, doncs el lloc ahon están emplaçats aquestes oficines es a fora dels Camps» [Ribell 1, 1941, L]. Ribell no va utilitzar *gosar* en el sentit que té en la llengua catalana ('atrevir-se'), sinó en el significat que en català té el mot del castellà *gozar* ('gaudir'). Aquest fenomen força habitual a les escriptures populars ha estat anomenat per Manlio Cortelazzo (1972: 40) com a préstec semàntic, en el sentit que aparentment és un mot català, en aquest cas, però el valor semàntic que se li dóna ve establert per una altra llengua.⁸⁵ Un altre exemple de préstec semàntic es pot observar en el fragment següent: «vaig a contar-te a grans traces el motiu» [Ribell 10, sd, L]. En aquest cas, l'autor va calcar l'expressió castellana *a grandes trazas* per donar-li el sentit d'«a grans trets». Més mostres d'aquest tipus d'interferència les trobem en les epístoles escrites per Josep Narro, quan, per exemple, utilitzava la paraula *pervindre* (que en català té el significat de 'arribar amb dificultat a l'indret on es volia anar') en el sentit de la situació futura d'una persona ('avenir' o 'esdevenidor'), que en castellà es designa amb el substantiu *porvenir*: «Tot es inestable i el pervindre es una paraula vana, com ho es el present i ho fou el passat» [Narro 3, 1940, L]. Aquest autor, en la mateixa carta, resol de manera similar l'ús del mot castellà *amoldar*. Quan en el text utilitzava el verb *amolar* no li donava el significat que en català té, 'passar una eina per la mola', sinó el de 'emmotllar, adaptar', és a dir pren el model castellà (*amoldar*) i el tradueix amb una paraula del vocabulari català (*amolar*) però que té un sentit ben divers: «Anem vivint, o sigui, anem amolant el nostre esforç, la nostra potència física i mental a les circumstàncies» [Narro 3, 1940, L].

A més de les interferències de tipus lexical de la llengua castellana, també n'hi trobem de tipus gramatical: «a fi de que em sigués lliurada l'ordre de missió» [Massot 8, 1942, BR]. En aquest exemple podem observar com l'autor del text no va aplicar la normativa que regeix la llengua catalana sobre la caiguda de la preposició davant la conjunció

⁸⁵ Lògicament, en la tradició catalana, Pompeu Fabra també va parar atenció en aquest fenomen com a problema de l'època. En la primera de les converses filològiques (18-09-1919), el lingüista exposava: «hi ha una classe de castellanismes més difícils de descobrir i que són potser el més humiliants. Són els que consisteixen, no en el manlleu d'un mot foraster, sinó en el canvi de significació d'un mot català sota la influència d'un mot castellà» (Fabra 1983: 1-2).

completiva *que*, quan en castellà sí que és necessària. Un altre exemple d'aquest tipus d'interferències el trobem amb la utilització del relatiu neutre *lo qual* ('la qual cosa' / 'cosa que'): «M'ha sigut entregada la teva carta acompanyant les dugues d'els meus pares, lo qual t'agraeixo molt» [Massot 1, 1939, BR].

Una vegada analitzats els documents escrits en català, passem a examinar, encara dins el camp de la interferència, el corpus escrit en llengua castellana. En els textos escrits en castellà, la presència del català també és remarcable, però a diferència del que veiem a l'apartat anterior, la majoria de les interferències es relacionen directament amb l'alternança de llengües o canvi de codi (*code switching*). En el camp lèxic, algunes mostres tant de mots com d'expressions que hem aplegat són:

- a) *adresa, dresa* ('dirección'): «estuve todo el tiempo en el campo y pude localizar tu dresa», «Mí adresa Rue Febreril n 101» [Fàbregues 3, 1940, BR]
- b) *diumenche* ('domingo'): «Y ¿que quieres que te diga mas hoy? Prepara un pase para el Diumenche!» [Vaqué 29, 1939, L]⁸⁶
- c) *fas l'ullet* ('guiñar el ojo'): «Sabes que me gusta en delirio tu sonrisa y cuando me fas l'ullet» [Vaqué 61, 1940, L]
- d) *llaminer* ('goloso'): «¿Quien te ha dicho que soy un llaminer?» [Vaqué 71, 1940, L]
- e) *malalties* ('enfermedades'): «yo no quiero mas malalties por los aires del Norte de tramuntana» [Fàbregues 5, 1940, BR]
- f) *no m'agra gaire* ('no me gusta mucho'): «Aunque no m'agra gaire todo lo que me cuentas del carnicero y del chofer» [Vaqué 63, 1940, L]

En ocasions no només hi ha mots o expressions en català inserides enmig una frase en castellà, sinó que hem advertit sovint la introducció

⁸⁶ En aquest cas, no només es tracta de la interferència del català, sinó també de la varietat regional d'aquest autor, el parlar xeu. Pere Vaqué, encara que segons documents conservats al fons Laviña testimoniïn que havia nascut a Barcelona, havia viscut a Alcoi. Diverses cartes de l'epistolari evidencien l'ús de la varietat lingüística d'aquesta zona geogràfica: «No vols juar mes amb mi? No riguis reineta, chiqueta meua, que jo t'estimo molt» [Vaqué 61, 1940, L], «Ché, ché, qu'asco no m'agra gaire» [Vaqué 37, 1939, L].

enmig del text castellà de tota una frase en català, com si fos un parèntesi que l'autor fa perquè el "diàleg" esdevingui més proper, més íntim. Es tracta d'incisos o falques, propis de la llengua parlada o col·loquial, que són difícils de traduir o si això passa perden l'essència del que es vol transmetre. En aquests casos es veu més clarament encara que la interferència que es produeix és del tipus canvi de codi. En els textos de Pere Vaqué ho hem observat de manera habitual, com mostrem en els exemples següents. Però la part de la carta en castellà on la utilització del català era molt més freqüent, era en la salutació, com vegem a la carta de Costa:

- a) «Desde luego que la carta de ella que me has anunciado no la he recibido. Ya m'en faras cin cèntims» [Vaqué 79, 1940, L]
- b) «O sea que cobro hace una semana 6,5 diarios. Poquet a poquet y arrivarem. Pronto empezaran los permisos a los que tenemos derecho como soldados franceses» [Vaqué 77, 1940, L]
- c) «Ola guapa. Menuda bonica ¿Com anem? Que? Crida mes que no't sento!» [Costa 2, 1940, L]

Un altre tipus d'interferències que hem notat en les cartes escrites en castellà és aquelles produïdes per la traducció literal d'expressions pròpies del català. En l'epístola de Francesc Fàbregues, per exemple, trobem «cabellos de punta» com a reproducció de la forma estereotipada de la llengua catalana *posar els cabells de punta*: «son tantas las cosas que tengo que decir que se que los cabellos se me pondrian de punta» [Fàbregues 4, 1940, BR]. Un altre cas és el de la carta de Sebastià Monar: «Te rogamos que hagas los posibles como mas rapido mejor pues muchos de nuestros compañeros ya estan encuadrados en compañías» [Monar 1, 1939, BR]. L'autor va agafar l'expressió *fer els possibles*, inexistent en castellà, i la va traduir literalment, així com també l'expressió *com més ràpid millor*, que en castellà cal utilitzar *cuando* en comptes de «como».

Seguint amb el tipus d'interferències que es produeixen tant als documents escrits en català com aquells escrits en castellà cal aturar-nos un moment a l'escriptura dels noms propis. Concretament, volem examinar el nom del destinatari que encapçala la carta i el de l'emissor que la signa. Sobre aquest aspecte, Joan-Lluís Marfany (2001:30) ha posat de manifest

que la castellanització dels noms catalans és un fenomen més dels que cal atribuir a la diglòssia:

el costum de traduir els noms catalans al castellà en determinades circumstàncies es degué introduir sens dubte en el segle XVI o potser abans i va anar estenent-se a partir del segle XVII fins a esdevenir gairebé universal, a mitjan segle XIX, a les manifestacions escrites de tota mena, incloent-hi la correspondència familiar, i adquirir caràcter legal i obligatori amb l'establiment del registre civil. Es tracta, en altres mots, d'un aspecte parcial del procés de transformació de la societat catalana en una societat diglòssica.

Resseguint les dades del nostre corpus, no podem corroborar del tot l'afirmació de Marfany. Vegem les nostres dades, centrant-nos en el fons Bruguera. Els corresponsals que es van dirigir a Ramir Bruguera ho van fer de la manera més variada possible, tal com mostrem a continuació per ordre descendent segons el nombre de vegades que apareix cada fórmula (de més freqüent a menys):

- a) *Ramiro Bruguera*:⁸⁷ És la forma en què clarament el nom del destinatari apareix més vegades, tant en els textos en català, com els textos en castellà.
- b) *Ramir Bruguera*:⁸⁸ És curiós que els corresponsals escrivissin en català aquest nom quan, en realitat, oralment entre els coneguts, segons han explicat testimonis que el van conèixer, era anomenat per *Ramiro*. Aquesta forma apareix majoritàriament en cartes en català, però també hi ha un cas en què sorgeix en una carta escrita en castellà. També és destacable que un mateix corresposnal, com és el cas de Flaqué, de vegades utilitzava el nom en castellà (*Ramiro*) i de vegades en català (*Ramir*) tot i que la llengua de la carta fos sempre la mateixa, el català.

⁸⁷ Apareix també amb la variant només amb el nom (*Ramiro*), només amb el cognom (*Bruguera*), amb la inicial del nom i el cognom (*R. Bruguera*), o amb l'ordre cognom, nom (*Bruguera, Ramiro*).

⁸⁸ Apareix també amb la variant només amb el nom (*Ramir*).

- c) *Remir Bruguera*:⁸⁹ Es detecta vacil·lació a l'hora d'escriure la vocal àtona del nom en un mateix corresposnal (ho hem observat en el cas de Fàbregues).
- d) *Mr Bruguera Ramiro*:⁹⁰ Amb el tractament de cortesia en francès, tot i que l'abreviatura d'aquest en francès sigui *M*, i no *Mr* com apareix.
- e) *Sr. D. Ramiro Bruguera*:⁹¹ Amb el tractament de cortesia en castellà.
- f) *Monsieur Bruguera Rémi*: En aquest cas tant el nom de pila com el tractament de cortesia apareixen en francès en una carta que va escriure en castellà Miquel Pujol.

Pel que fa al nom de l'emissor, segons l'epistolari del fons Bruguera, algunes vegades apareix la signatura amb nom i cognom, d'altres només amb el nom i, algunes només amb el cognom.⁹² Si ens centrem en aquelles cartes en què es mostra el nom de pila, i que aquest no té la mateixa forma en català i en castellà, com podria ser el cas de *Catalina* o *Rosa*, podem observar el següent:

- a) Cartes escrites en castellà en les quals el nom de pila de la signatura és amb la forma castellana: *Alberto, Jacinto, Francisco, Sebastian, Camilo, Juan, José, Luis*.
- b) Cartes escrites en català en les quals el nom de pila de la signatura és amb la forma catalana: *Josep, Joan, Sebastià*.

⁸⁹ Apareix també amb la variant només amb el nom (*Remir*).

⁹⁰ Apareix també amb la variant només amb el cognom (*Mr Bruguera*), amb l'abreviatura desenvolupada (*Monsieur Bruguera*). Hi ha una carta escrita en català i adreçada a la dona de Bruguera que l'autor, Massot, va utilitzar també el tractament de cortesia francès: *Madame Carmen Bruguera*. Notem aquí que Massot es dirigia a la dona de Bruguera amb el cognom d'aquest, segons el costum francès. Un altre exemple en aquesta mateixa línia és la carta que va escriure Argüelles, en aquest cas en castellà, adreçant-se a la dona de Bruguera com a *Mme Bruguera*.

⁹¹ Apareix també amb les següents variants: *Sr. Don Ramiro Bruguera, Sr. Bruguera, Sr. Bruguera Ramir*. També hem trobat algunes cartes adreçades a la dona de Bruguera amb la forma: *Sra. Carmela Bruguera*.

⁹² Per informació més concreta sobre els models de signatura, vegeu apartat 3.1.8.3.

- c) Carta escrita en francès en la qual el nom de pila de la signatura és amb francès: *Jean*.
- d) Cartes escrites en català en les quals el nom de pila de la signatura és amb la forma castellana: *Emilio*.
- e) Cartes escrites en francès en les quals el nom de pila de la signatura és amb la forma catalana: *Joan*.
- f) Cartes escrites en castellà en les quals el nom de pila de la signatura és amb la forma catalana: és el cas de Joan Massot que en totes les cartes, excepte tres, que va escriure –fossin en català, castellà o francès– va signar com a *Joan*.

Amb les dades que acabem d'observar sobre l'escriptura del nom podem apuntar diverses consideracions. En primer lloc constatem que la traducció de noms catalans no es produeix de manera general, com ha declarat Marfany, especialment en aquells noms que oralment no s'havia produït la castellanització, com ara *Joan* o *Josep*. Òbviament, en molts casos s'escriu el nom propi en castellà donat que, a més a més d'estar administrativament registrat d'aquesta manera, era molt més corrent anomenar a una persona d'origen català *Francisco* o *Jacinto* (pronunciat fonèticament amb català) –o fins i tot encara era més habitual la forma hipocorística, *Cisco* o *Cinto*– que no pas *Francesc* o *Jacint*. És per això que ens ha sobtat el cas de *Ramir*, en aquella època conegut com a *Ramiro*. Si els que eren els seus amics o companys es van adreçar a ell per escrit amb el nom en català, pensem que va ser per testimoniar la ideologia catalanista d'aquestes persones. També hem pogut constatar en alguns casos la coherència en què alguns autors escrivien el seu nom en català o castellà segons la resta del text fos en una llengua o en una altra. Per exemple, Josep Poch va escriure dues cartes, una en català signant com a *Josep* i una en castellà signant com a *José*.

Fins aquí hem fet un recorregut per les interferències produïdes pel català i pel castellà. Tot seguit centrarem l'atenció en les provinents de la llengua francesa. La presència directa o indirecta del francès es constata, tot i que en un grau més baix respecte a les interferències de les altres llengües que hem vist, tant en alguns dels documents escrits en català com alguns d'aquells que es van redactar en castellà. Com veurem, moltes de les

interferències de la llengua francesa poden ser considerades del tipus canvi de codi. Alguns dels exemples que hem recollit són:

- a) *chantier* ('obra'): «estic col·locat de manobre en un chantier de Vernon (Eure) en la construcció d'una fàbrica de cartutxeria» [Pujol 1, 1941, BR]
- b) *chef* ('patró'): «si pogues comptar em la benevolença del Chef de tallers» [Bolunya 4, 1942, BR]
- c) *colis* ('paquet'): «Redacto un telegrama per a cursar a Pierrefitte i altre per a tú, avisan-te que en cas de no haver expedit el colis suspenguis la seva tramesa» [Pujol 4, 1943, BR]
- d) *congés payés* ('vacances pagades'): «Llevat de les vacances de “congés payés” no hi ha permisos si no és per algun cas de provada necessitat i urgència: malaltia o desgràcia familiar. I la època de “congés payés” s'obre el 1er de Juliol fins a fi d'Octubre» [Pujol 8, 1944, BR]⁹³
- e) *ferme* ('granja'): «surto a treballar en una ferme del mateix Departament on estic» [Pujol 1, 1941, BR]⁹⁴
- f) *pas mal* (com a valor negatiu): «En el convento sigo resistiendo pas mal» [Argüelles 15, 1940, BR]
- g) *pousse* ('brot'): «Lo cierto es que el Domingo y el lunes tuve una “pousse” de fiebre» [Vaqué, 1951, L]⁹⁵
- h) *proche* ('a prop'): «me agraderia moltissim puguerta abraçar i charlar un rato amb tu, però amb lo que te dic, prefereixu esperar

⁹³ En aquest exemple observem com l'autor va posar entre cometes el mot de procedència francesa, segurament al prendre consciència d'estar utilitzant el lèxic de la nova llengua en què es relacionava. Altres mostres d'aquest tipus de marcatge gràfic, les exposem en l'apartat que dediquem a les reflexions lingüístiques dels exiliats, dins la tercera part d'aquesta tesi. Com en la nota anterior, notem com l'autor va marcar gràficament, en aquest cas amb el subratllatles cometes, el fet que estava utilitzant una llengua diferent.

⁹⁴ Com en la nota anterior, notem com l'autor va marcar gràficament, en aquest cas amb el subratllatles cometes, el fet que estava utilitzant una llengua diferent.

⁹⁵ En aquest fragment vegem com l'autor va marcar amb cometes el substantiu *pousse* per mostrar el canvi de llengua que s'estava produint, però en realitat també el determinant que l'acompanya *une* denota la interferència de la llengua francesa. El que succeeix, però, és que mentre l'autor era conscient d'utilitzar el substantiu en francès, i per això el va marcar gràficament, pel que fa al determinant, el devia escriure de manera espontània, sense la percepció d'estar utilitzant una altra llengua.

un poc més i a un altre lloc, que segurament sera més proche que aquest» [Flaqué 13, 1941, BR].

- i) *raport* ('informe'): «Aqui termina el raport del hospital» [Vaqué, 1951, L]
- j) *sejour* ('estada'): «podria haberte ofrecido en mi casa un “sejour” en el que no hubieras conocido las restricciones» [Argüelles 21, 1941, BR]

En algunes ocasions la influència francesa no és tan estrictament d'ordre lingüístic, com cultural. Per exemple, a l'encapçalament de la carta que Joan Massot adreçava a la dona de Ramir Bruguera, Carmen Maldonado, «Madame Carmen Bruguera» [Massot 6, 1940, BR], l'autor no només va utilitzar el mot francès *Madame*, sinó que es va adreçar a la senyora Maldonado amb el cognom del seu marit, Bruguera, seguint el model francès en el qual les dones adopten el cognom del seu marit.

En general, hem observat que quan els escrits són en català, les interferències castellanes són força habituals, sigui en el camp lèxic, sintàctic o ortogràfic. Tanmateix sembla que l'autor en el moment de l'escriptura no s'adonés del fenomen: són interferències interioritzades, segurament utilitzades també habitualment en la llengua oral. En canvi, les interferències franceses, tant als textos catalans com als castellans, o les interferències catalanes en textos escrits en castellà són sovint marcades gràficament (posant entre cometes o subratllat la paraula o paraules d'una altra llengua) o col·locades com un incís, de vegades entre comes, de vegades amb tota una frase, donat que l'autor de ben segur era plenament conscient del canvi de codi que estava introduint i, a més, volia que el seu interlocutor també se n'adonés. En el cas del català, les interferències, o més específicament l'alternança de llengües, conscients i marcades gràficament podríem atribuir-les molt probablement a raons identitàries: d'una banda, es posava de manifest el lloc d'origen al qual s'havia arrelat; de l'altra, es recordava un dels elements més importants que emissor i receptor de la carta tenien en comú: la llengua catalana. Pel que fa al marcatge de les interferències de la llengua francesa, les atribuïm al fet que per a l'autor era segurament important mostrar-se ben integrat en el nou territori i una manera de fer-ho notar era a través de la llengua.

5.3. Influència de la llengua oral

Una altra de les principals característiques dels textos populars que s'evidencia en el nostre corpus de recerca és la influència de la llengua oral. Antonio Gibelli (2002: 202) afirmava que «la palabra escrita se despoja del soporte mímico y gestual, no puede ser interactiva y, por tanto, exige una pericia específica para que su uso sea eficaz». Efectivament, la comunicació escrita requereix un bon domini de l'art epistolar per garantir la concreció i la força que té la comunicació directa –és a dir, l'oral– que ve marcada principalment per la gesticulació i el to de la veu.⁹⁶ Ara bé, traslladar l'oral a l'escrit no és tasca fàcil, com ha posat de manifest Manlio Cortelazzo (1972: 119): «Il trasferimento del parlato sulla carta provoca sempre un drama latente, maggiormente sofferto da chi non domina il complesso meccanismo delle corrispondenze verbali ~ scritte». En la comunicació escrita se cerquen eines expressives que siguin tan efectives com les de la comunicació oral.

En l'època d'escolarització dels corresponsals dels epistolaris que examinem, pel que fa a l'art epistolar, s'imposaven uns models a seguir que les classes populars, per manca d'un aprenentatge complet i com a nous usuaris d'aquesta activitat que eren, no podien assolir en la majoria dels casos. Per resoldre aquesta dificultat i per aconseguir els mateixos efectes i objectius –en realitat, la voluntat primera de tota carta és comunicar amb la màxima expressivitat possible per captar l'atenció de l'interlocutor–, els sectors populars utilitzaven altres recursos. Dels escassos mitjans de què disposaven un era la llengua oral, la influència de la qual passarem tot seguit a analitzar. Hem d'advertir, però, que el registre oral que sovint hem observat en els textos no és fruit de l'elecció dels seus autors, sinó que es tracta de l'única opció que tenien a l'abast. És a dir, utilitzaven girs propis de l'oralitat no perquè els semblessin més apropiats per a la comunicació que estaven portant a terme, sinó perquè no tenien altra alternativa per

⁹⁶ En aquesta mateixa línia, ja el manual que va publicar Josep Maria Capdevila al 1926 (13-14) advertia de la relació entre oral i escrit en el gènere epistolar: «En l'estil epistolar coincideixen com en cap la llengua parlada i l'escrita. “En una lletra, diu Voltaire, es tolera la irregularitat, la llicència d'estil, la incorrecció, els divertiments, perquè les lletres escrites sense disseny i sense art són converses negligides; però quan un hom parla o bé escriu amb respecte cal cenyir-se aleshores a les maneres avinents”».

expressar-se. Precisament aquesta característica és una d'aquelles que determina que un text sigui una escriptura popular: els altres sectors socials també poden transportar la llengua oral (registre informal) al registre escrit, però és una tria voluntària que fan; les classes populars, en canvi, estan excloses de fer aquesta tria, amb el seu bagatge educatiu només coneixen un registre que utilitzen en totes les situacions comunicatives. Les persones provinents dels sectors populars ignoren la importància d'utilitzar diferents registres per a les diverses situacions comunicatives. Alguns dels exemples que segueixen, per tant, a més de ser una mostra de variació diastràtica (o social) són també –ja que, com explicàvem una mica més amunt, no hi ha fronteres exactes en variació lingüística– una mostra de variació diatòpica (o geogràfica) perquè la llengua oral, en aquella època i per a les classes populars, no seguia cap mena d'estàndard sinó que era fortament marcada amb els trets dialectals que cada territori.

Els mots i les expressions que hem aplegat com a influència de la llengua oral són extrets fonamentalment dels textos escrits en català o de les frases en català en els textos en castellà donat que és on apareixen més generalment. Pensem que això és un fet ben raonable ja que molt probablement la llengua materna de tots els corresponsals que estudiem era el català, i, per tant, és obvi que la influència de la llengua oral sigui la catalana. Com a influències de la llengua oral en la morfologia verbal destaquem:

- a) *acceptut* ('accepto'): «sensa mourás l'acceptut, y seguiré la meva sort» [Flaqué 1, 1939, BR]⁹⁷
- b) *estesis* ('estiguessis'): «Al rebra aquesta desitjeria que estesis bé de salud» [Flaqué 1, 1939, BR]
- c) *estigue* ('estigui'): «faix vots perquè l'teva tant estimade filleta estigue mellor» [Flaqué 1, 1939, BR]
- d) *sapiguer* ('saber'): «m'ha alegrat tenir noves i sapiguer del vostre cusi» [Bolunya 4, 1942, BR]

⁹⁷ La terminació amb la consonant oclusiva de reforç a la 1a. persona del singular d'alguns verbs és un fenomen típic de la zona geogràfica d'on eren originaris els autors, l'Empordà. Notem aquest fenomen en altres paraules que no formen part del paradigma verbal: *cort* ('cor'): «te ha dit que quedarà bé del tot y que l' cerebro de cort» [Flaqué 1, 1939, BR].

- e) *sapigut* ('sabut'): «des d'aleshores no he sapigut rès de tú» [Massot 2, 1939, BR]
- f) *volger* ('voler'): «la meva intenció no ha sigut altre que el posarme en contacte am tu i volger explotar les nostres vellas amistats» [Flaqué 1, 1939, BR]
- g) *vui* ('vull'): «vui que els diez passin» [Narro 5, 1940, L]

Com a influències de la llengua oral en el camp lèxic hem recollit:

- a) *abun, ahont, a on* ('on'): «recolliren primer a la meba muller, y que la reclamaran a Bessyes, abund se trobaban refugiades» [Flaqué , 1939, BR]; «dormirem i menjarem en el Hotel, lloc ahont fan menjar per els francesos» [Ribell 1, 1941, L]; «quant arribi el lloc a on ens destinin ja l'hi escriure» [Marquès 4, 1941, BR]
- b) *dugues* ('dugues'): «Només dugues paraules per a acusar-te recepció de la teva lletra» [Rodríguez 6, 1939, BR]
- c) *istiu* ('estiu'): «han sortit de Barcelona per anar a passar l'istiu a Tamariu» [Pujol 1, 1941, BR]
- d) *mentres* ('mentre'): «avui mentres preniem cafè junts» [Marquès 4, 1941, BR]
- e) *vritat* ('veritat'): «veurem més endavant la vritat de tot aixó» [Flaqué 10, 1940, BR]

Altres fenòmens que hem observat atribuïbles a la influència de la llengua oral són:

- a) forma femenina amb terminació *-a/-es* en adjectius d'una sola: *decentes* ('decents'): «entre les dones refugiades no n'hi han d'honrades i decentes?» [Formosa 2, 1940, L]
- b) l'ús generalitzat del mot *lo* com a article neutre: «lo dolent es que hagi arribat» [Narro 5, sd, L]
- c) l'elisió d'una vocal en contacte amb un mot acaba amb la mateixa vocal que comença el següent: «per aquí les notícies que riben son al revés» [Flaqué 1, 1939, BR]

- d) Duplicació de certs sons consonàntics (geminació): «precisament s'escapaven per a no an-nar al front» [Flaqué 3, 1939, BR]⁹⁸

També atribuïm a la influència de la llengua oral errors ortogràfics com els següents (la qüestió ortogràfica la tractarem més àmpliament en l'apartat corresponent, una mica més avall):

- a) la confusió de l'escriptura de les vocals *a/e* en posició àtona: «en contre d'aquest feixisme» [Formosa 1, 1940, L], especialment en els plurals femenins: «jo fumo cigarretas» [Narro 3, 1940, L]. Aquest error motivat per la influència de la pronúncia d'aquest so en català oriental es deu bàsicament a la desconeixença de la normativa ortogràfica.
- b) la confusió de l'escriptura de les vocals *o/u* en posició àtona: «en aquestes circumstancies en que m'trobu» [Flaqué 1, 1939, BR]
- c) la repetició d'un mateix pronom (*en*): «no t'nen faré» [Formosa 1, 1940, L] ('no te'n faré')
- d) l'epèntesi de *n* en la construcció *a* + article: «emportar-se a n'el seu fill» [Flaqué 1, 1939, BR] ('emportar-se el seu fill')⁹⁹
- e) la manca de percepció del límit de paraula entre la preposició i el mot amb significat ple: *dença* ('d'ença'): «dues cartes he tingut dença en novembre va començar el camí de les Amèriques» [Narro 1, 1940, L]
- f) la manca de percepció de límit de paraula entre el mot de significat i el pronom: *pogueri* ('poder-hi'), *quedarmi* ('quedar-m'hi'): «afirmaria tot seguit pogueri treballar y quedarmi per a viure junt amb els meus» [Flaqué 1, 1939, BR]

⁹⁸ Aquesta forma oral que es produeix al geminar la consonant del verb *anar* pot provenir de la forma recollida en el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* de Joan Coromines (1980-1991) «amnare», la qual és una evolució del mot llatí *ambulare*.

⁹⁹ El fenomen que observem en aquest cas, segons Fabra (1983: 320) va recollir en la conversa 334 del 13-03-1923, es tractaria d'un canvi de preposició, *a* per *an*, «davant un cert nombre de mots començats en vocal tals com el pronom *ell*, els demostratius i l'article *el*».

5.4. Expressions idiomàtiques populars

En aquest apartat intentarem reflectir mots o expressions que no només estan lligades a la llengua oral, sinó que estan directament vinculades al fenomen de la variació social de les classes populars. Es tracta de formes que no es trobaven en un context que no fos el popular fins i tot en un registre informal, com per exemple la preferència per frases fetes.¹⁰⁰ Òbviament, els autors que més van utilitzar aquest tipus d'expressions són aquells que van tenir menys contacte amb la llengua escrita i amb activitats socioculturals fora del món de l'ensenyament.

Un exponent molt clar d'aquesta característica de les escriptures populars és el cas de Josep Flaqué. Com vèiem en l'apartat 4.5.2., Flaqué es va incorporar al món laboral de ben jove, concretament fent d'electricista a la companyia Energia Elèctrica de Catalunya. Abans havia anat a l'escola a Palamós, però desconeixem durant quant de temps, tot i que per informacions dels fills, tot apunta que devia tractar-se d'estudis elementals. Pel que fa al contacte amb activitats culturals, Flaqué devia visitar sovint el Centre Fraternal, el casino cultural de Palafrugell, on s'aplegaven associacions de diferent mena, es feien cursets i conferències i es podien llegir llibres i diaris, gràcies a la biblioteca de què disposava. A part d'aquestes possibles lectures, poc contacte més devia tenir Flaqué amb la cultura, raó per a la qual les epístoles que va escriure aquest exiliat són una bona mostra de la llengua popular. En els apartats que just precedeixen aquest hem pogut adonar-nos que moltes de les citacions que hem extret dels epistolaris per exemplificar tant les interferències d'altres llengües com les influències de la llengua oral són de Josep Flaqué, justament perquè és un dels corresponsals més il·lustratius pel que fa al model més baix dins l'escriptura popular. El mateix succeirà en aquest apartat ja que els textos de Flaqué són els més abundants pel que fa a aquest fenomen propi del gènere textual popular.

Algunes de les expressions populars que hem pogut recollir tant als documents que va escriure Josep Flaqué, com els que van escriure altres refugiats són les que tot seguit passem a comentar:

¹⁰⁰ Les frases fetes, refranys i dites són per definició la saviesa del poble. Són un recurs freqüent en les escriptures populars que enriqueixen la capacitat d'expressió i comunicació i contraresten la mancança d'altres recursos que afectava les classes populars.

- a) *acampi qui pugui*: «ens donarent l'ordre d'acampi qui pugui, trovant-nos no solsament batuts per a l'artilleria, sino que amés la motoritzada havia passat davant el nostre campament» [Marquès 1, 1940, BR]. La frase feta 'campi qui pugui' –fixem-nos que el verb és *campar* i no *acampar*, com havia escrit l'autor– té el significat de 'que cadascú pensi en ell mateix'.
- b) *anar al tanto*: «Estem en situació que s'ha d'anar molt al tanto!» [Pujol 7, 1943, BR]: Expressió d'influència castellana amb significat de 'procedir cautament, reflexionant el que es fa'.
- c) *anar tirant*: «De la família he tingut notícies recients. Em diuen qu'estan bons i que “van tirant” (ja pots comptar de quina manera)» [Massot 7, 1940, BR]. Expressió que significa 'subsistir, sense grans avenços'.
- d) *llimpiar el forro*: «hi ha algú que mira per nosaltres, o del contrari ja faria dies que ens haguerent llimpiat el forro» [Marquès 4, 1941, BR]. Aquesta expressió amb significat de 'matar, assassinar', a més de ser una mostra d'expressió popular, és també una influència de la llengua castellana, tant per l'etimologia dels mots com la genuïtat de l'expressió.
- e) *passar-la putes*: «ens diuan que están bé, encare que de butxaca crec que no l'passant molt bé, ya que ens parlan de que quand disposaran de medis s'faran fotografias per enviar-nos una foto, això bolt dir que l'pasan un poc putas» [Flaqué 5, 1940, BR]
- f) *tenir barra*: «I esperem també, un dia, encara que llunyà, sentir alló de... “que'ts pocasolta” “quina barra que tens”» [Formosa 1, 1940, L]: Expressió que significa 'atreviment'.
- g) *tenir més diners que un torero*: «Com cobrem tindré mes diners que un torero, a nosaltres ens paguent (si no ens timent) a raó de 17 francs pour jour» [Marquès 3, 1941, BR]
- h) *tocar la manxeta*: «avui mentres preniem cafè junts l'hi he tocat una miqueta la manxeta» [Marquès, 4, 1941, BR]: Expressió que significa 'incitar algú perquè parli o per fer-lo empipar'.
- i) «fot-li un pesic de part meba» [Flaqué 1, 1939, BR]: aquesta expressió la feia servir Flaqué per acomiadar-se del seu amic Bruguera, tot referint-se a la dona d'aquest. Tota l'expressió

remet a la parla popular, però el verb *fotre* ho marca especialment, com veurem també amb la següent expressió.

- j) «es fotan de gane» [Flaqué 1, 1939, BR]: altra vegada l'ús del verb *fotre* mostra la varietat popular.

5.5. Influència de la llengua culta

Una de les constants que notem en les escriptures populars és la barreja de registres. Si en els apartats anteriors senyalàvem un nombre elevat de formes provinents del registre oral i popular, hem observat que al costat d'aquestes solucions n'hi ha d'altres més pròpies de la llengua culta i/o literària que hi contrasten. Es tracta de paraules o girs lingüístics explicables amb referència als models de llengua escrita coneguts i anomenats com a prestigiosos.

Molts dels mots i expressions que hem pogut recollir en aquest sentit, i que veurem en les pàgines següents, formen part de les cartes que va escriure Miquel Pujol, la qual cosa atribuïm directament al bagatge cultural d'aquest exiliat i també, en bona part, a un aprenentatge autodidacte. Tot seguit, per tal d'explicar aquest model d'escriptura popular més elevat que presenten els escrits de Pujol, repassem sumàriament la seva trajectòria socioeducativa.

Miquel Pujol Lloent va néixer a Palafrugell el 1899.¹⁰¹ Va anar a l'escola pública número 2 de Palafrugell amb el mestre Josep Barceló i Matas fins als 14 anys. En aquesta edat, i gràcies a l'excel·lent cal·ligrafia que Pujol tenia, va entrar a treballar de comptable a la multinacional instal·lada a Palafrugell, l'Armstrong. També va entrar a formar part del Centre Fraternal, el casino cultural del poble, i va ser a la biblioteca del Fraternal on realment Pujol es va formar: era un bon lector i també participava activament en les xerrades i discursos que es realitzaven tant al Fraternal com a l'Armstrong. El mestre Barceló degué influir en el gust per la llengua catalana que mostrava Pujol en els seus escrits, però, de fet, el contacte efectiu amb la cultura i la llengua catalana es va produir al Centre

¹⁰¹ Aquesta nota biogràfica ha estat elaborada gràcies a la informació proporcionada per Jordi Pujol Cofan, fill de Miquel Pujol, en l'entrevista realitzada el dia 6 de juny de 2012, i al contingut de l'epistolari que es conserva en el fons Bruguera de l'Arxiu Municipal de Palafrugell.

Fraternal i amb les lectures, tant de llibres com de la premsa diària, que el palafrugellenc portava a terme en aquest cercle cultural. Tanmateix, Pujol no va limitar-se a llegir: la seva voluntat autodidacta el va portar, l'any 1933, a comprar el diccionari Fabra.¹⁰² D'altra banda, Pujol va militar a ERC i durant els primers temps de la Guerra Civil, va ser regidor de l'Ajuntament de Palafrugell per aquest partit, fins que es va incorporar, tardanament, a les files republicanes a la batalla de l'Ebre i més tard va exiliar-se a França, juntament amb la seva família (esposa, mare i tres fills). Les cartes que va escriure des dels camps de refugiats a Ramir Bruguera mostren, a més d'un grau elevat de coneixement de la normativa fabriana en les epístoles escrites en català, una riquesa lèxica i expressiva considerable. Com a mostra d'això hem aplegat uns quants exemples extrets de les epístoles que va escriure Pujol, però també n'hi ha algun que hem recollit dels escrits d'altres exiliats, ja que en les escriptures populars és habitual observar, com comentàvem fa un moment, que paral·lelament a les formes més pròpies de la llengua oral i popular hi contrasten solucions lligades a la llengua culta. Vegem-ho:

- a) adjectius propis de la llengua formal: *fervent*: «els més fervents vots meus són per a que una continuada felicitat sigui el signe de la vostra vida i de la vostra estimadíssima filleta» [Pujol 4, 1943, BR]; *pregon*: «Rebeu tú i la teva volguda Carmela l'expressió de la meva ferma amistat i del meu pregon agraïment» [Pujol 4, 1943, BR].
- b) lèxic que no era d'ús corrent entre les classes populars de l'època: *dissort*: «ens han de guarir tots els mals humors que hagim acumulat durant aquestes temporades de dissort!» [Pujol 1, 1941, BR]; *arranjar*: «mentres tenia la documentació pel trasllat de grup a arranjar a Toulouse, va sortir l'ordre de l'Agrupament» [Pujol 9, 1944, BR];
- c) formació de plurals en *-s* en lloc d' *-os* quan el substantiu admet les dues possibilitats: *bombardeigs*: «haig de sortirne pitant, enmig de bombardeigs i ametrallaments» [Pujol 1, 1941, BR]

¹⁰² Ens referim al *Diccionari General de la Llengua Catalana* (DGLC) de Pompeu Fabra, publicat per primera vegada en fascicles l'any 1931 i com a volum únic l'any 1932.

- d) l'ús del passat simple en lloc del compost: *passà*, *sortí*: «L'Enriqueta es passà prop de mig any a l'hospital de Carcassone d'on sortí encara no del tot restablerta» [Pujol 1, 1941, BR]; *amagà*, *estigué*: «a l'arribar al poble s'amagà i estigué així tres dies» [Rodríguez 1, 1939, BR]
- e) ús de *per a* davant infinitiu: «he hagut de recollir tota la meua força d'esperit per a sobrepujar-ho» [Pujol 1, 1941, BR]
- f) utilització del relatiu *qui*: «torno a emprendre el camí amb l'intenció d'anar a trobar el meu cunyat Tomàs, qui es trobava tallant pins a Les Landes» [Pujol 1, 1941, BR].¹⁰³
- g) ús de la construcció *en* + infinitiu en expressions temporals: «estigué de vacances durant dos mesos en una casa de Girona, i en sortir-ne hagué de marxar a Barcelona» [Pujol 1, 1941, BR].
- h) ús d'oracions subordinades com a solució més formal: «Creu que en les circumstàncies en que la majoria de nosaltres ens hem trobat i ens trobem des de fa dos anys i mig és una alegria de veritat la que hom sent en tenir noves d'un bon amic com tú, del qual amic feia llarg temps que no s'en sabia res directament» [Pujol 1, 1941, BR].
- i) tota mena de solucions cultes especialment distintives de la llengua literària de l'època: *quelcom*: «Ara hem millorat quelcom i confiem que ho regularitzarem del tot» [Pujol 1, 1941, BR]; *ací*:¹⁰⁴ «sobretot perquè ells foren molt desgraciats durant la seva estada ací» [Pujol 1, 1941, BR]; *hom*: «Però hom s'acostuma a tot, la qüestió és tenir bona salut» [Pujol 1, 1941, BR]; *llur*: «la notícia que continua empresonat no es plauen si bé llur arrest no es per res delictiu» [Bolunya 4, 1942, BR]; *àdhuc*: «Pensaven fer adhuc tonteries i jo els hi vaig respondre aconsellant-los no fer-les» [Narro 1, 1940, L].

¹⁰³ Fabra (2002: 94) no recomanava l'ús del relatiu *qui* en la funció de subjecte, la qual cosa indica que era un fenomen habitual en la llengua escrita de l'època.

¹⁰⁴ En l'àmbit col·loquial i/o popular pensem que era habitual usar *aquí*. De la utilització d'aquest adverb i del seu equivalent més formal, *ací*, Fabra (1983: 103), a la conversa 99 del 16-03-1920, comentava: «recomanem de restablir, en l'estil epistolar, l'ús dels dos adverbis demostratius *ací* i *aquí* denotant respectivament el lloc on es troba aquell qui escriu i el lloc on es troba aquell a qui hom escriu».

A més del que acabem d'observar, no cal dir que on es manifesta de manera més visible la influència dels patrons cultes és en les fórmules de salutació que obren i tanquen cada carta. «Benvolgut Ramir», «Volguda companya Rosa», «Disposa del teu cosí que tan t'aprecia», «Amb les meves cordials salutacions»: són calcs d'estructures estretes de models escolars o de l'administració, és a dir, de models textuais d'àmbit formal. Aquest aspecte sobre l'estructura de la carta, l'hem tractat llargament en l'apartat 3.1.8.1.

De vegades, la influència de la llengua culta va més enllà de la utilització de mots i expressions. En les descripcions paisatgístiques de les cartes de Miquel Pujol o de sentiments en les cartes de Pere Vaqué, el to és clarament literari o fins i tot poètic, com podem observar en els fragments següents:

- a) «pics coberts de neu, que el sol del capvespre irissa d'una llum de foc» [Pujol 2, 1941, BR]
- b) «Com m'encisa el record de la nostra platja! Me l'estimo més que la muntanya i això que el Pirineu, amb els seus imponents panorames, em té entusiasmat. Però és la veu de la nostra terra que al nom màgic de Tamariu remou en mi inesborrables records, em sembla flairar les deliciosos sentors dels aires de les nostres contrades» [Pujol 7, 1943, BR]
- c) «Tres dies hace que no nos vemos. Nuestra mirada yerra sin encontrar-nos, desde el marco de la ventana que es la pupila abierta a la luz de nuestro Migrejo» [Vaqué 1, 1939, L]

Ara bé, el desig d'alguns autors de fer servir solucions més cultes comportava sovint la utilització de mots als quals no s'estava habituat i en ocasions es produïen estructures semànticament estranyes. És el cas, per exemple, de Josep Narro quan va fer servir el verb *finir*: «He finit acostumant-me a la persona de la llibertat» [Narro 3, 1940, L]; «tot fineix per marxar, evaporant-se en la bruma del temps» [Narro 3, 1940, L]; «que la compassio de lo que sigui o del que sigui faci que fineixi amb aquest totes les nostres tribulacions» [Narro 4, 1941, L]. Tot i que *finir* és sinònim d'*acabar* (paraula més escaient en aquest tipus de frases), en els anys trenta del segle XX, era difòs en gèneres cultes, concretament en la literatura i la

premsa, segons documenta el *Diccionari descriptiu de la llengua catalana* (de l'IEC) pel que fa a aquesta paraula.

5.6. Ortografia

Una de les característiques que comparteixen els epistolaris escrits en llengua catalana analitzats és la vacil·lació ortogràfica d'acord amb la normativa fabriana. Recollir les diferents desviacions ortogràfiques que presenten les escriptures envers la normativa vigent en aquella època produiria un resultat extensíssim. Val a dir que a cada frase de cadascun dels corresponents (tant d'aquells que presenten un grau d'alfabetització més baix, com d'aquells mostren un grau més elevat) detectem una àmplia gamma d'incorreccions. Hem de tenir en compte, també, que aquests errors o desviacions es podrien explicar per diverses influències. En primer lloc, com acabem de veure en apartats anteriors, la interferència de la llengua castellana podia provocar certs errors a l'hora d'escriure en català, sobretot en aquells casos que els autors presentaven un nivell d'escolarització i cultural baix, com és, per exemple, Josep Flaqué. D'altra banda, observem solucions ortogràfiques que si bé no podem atribuir directament a la influència de l'ortografia arcaica del segle XIX, fixada principalment per la *Gramàtica de la llengua catalana* de Josep Pau Ballot (1813) i el *Diccionari de la llengua catalana ab la correspondència castellana y llatina* de Pere Labèrnia (1839), creiem oportú presentar una panoràmica de la situació lingüística de l'època. Les obres de Ballot i Labèrnia van ser la proposta ortogràfica més important del segle XIX i van tenir una repercussió social important –la gramàtica de Ballot va ser la primera gramàtica impresa i se'n va fer dues edicions, mentre que del diccionari Labèrnia se'n van publicar tres edicions–, tot i que la llengua d'aquestes obres representava una mirada al passat, sense gaire innovacions. Arran dels Jocs Florals, entre 1859 i els anys setanta del segle XIX, es va produir un debat sobre la necessitat de la fixació de l'ortografia, però quan realment es van obrir les polèmiques ortogràfiques per tal de modernitzar la llengua va ser a l'última dècada del vuit-cents i la primera del nou-cents (Segarra 1985: 149-171).¹⁰⁵ En aquell moment, s'intentava crear uns referents que no hi

¹⁰⁵ Per a una exposició àmplia sobre les polèmiques ortogràfiques que van tenir lloc entre els homes de la Renaixença i el Modernisme vegeu Segarra (1985: 172-367).

havia; en aquella època no hi havia una codificació amb una institució (una autoritat) especialitzada a determinar els usos lingüístics de la llengua catalana. Com bé coneixem, tot això va desembocar en la reforma ortogràfica que va impulsar Enric Prat de la Riba i va portar a cap Pompeu Fabra gràcies a la seva gran competència com a gramàtic. Així, el 1913 es publicaven les *Normes ortogràfiques*, el 1918, la *Gramàtica catalana*, i el 1932 es consolidava la tasca fabriana amb el *Diccionari General de la Llengua Catalana*, que l'Institut d'Estudis Catalans va adoptar com a oficials.

La reforma lingüística de Pompeu Fabra va ser, en general, ben rebuda i les elits del país (intel·lectuals i escriptors) la van aplicar ben aviat. L'estudi en profunditat que ha portat a terme Josep Miracle (1968), i que ressegueix amb abundants detalls la biografia de Pompeu Fabra, recull l'aplicació i l'adopció general de la normativa fabriana. Per exemple, pel que fa a les Normes del 1913, Miracle (1968: 474) ha subratllat que en el preàmbul del document de l'IEC que proclamava l'autoritat de la nova ortografia no es convidava específicament als escriptors a seguir-la, però «hi ha, explícit, el punt d'arrencada d'una voluntat de disciplina, manifestada abans i tot de donar autoritat a les Normes». Efectivament, després de l'adopció per part de *L'Avenç*, ben aviat van seguir-li diaris com *La Veu de Catalunya* i *El Poble Català* i, tot seguit, molts escriptors s'hi van adherir. D'altra banda, en un estudi recent, Iglésias (2012: 95-106) ha analitzat el grau de seguiment de l'activitat codificadora de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) i de l'Acadèmia de la Llengua Catalana (ALC) en el terreny escolar entre 1913 i 1939. Entre les propostes de difusió s'hi troben des de sil·labaris infantils fins a llibres de lectura o gramàtiques amb lliçons d'ortografia, destacant, per exemple, les publicacions de l'editorial escolar Pla Dalmau de Girona. En la difusió del codi de l'IEC, Iglésias (2012: 99) subratlla els «diferents models pensats per a públics i necessitats diferents: des del públic escolar que té el primer contacte amb l'ortografia, fins al públic adult desconexedor dels rudiments de la seva llengua, passant per manuals pensats per a resoldre dubtes a lectors amb un cert nivell avançat».

Es considera, doncs, que a la dècada dels anys trenta del segle XX la normativa fabriana estava consolidada entre els escriptors i intel·lectuals. Tanmateix, la presència de la codificació poc devia haver penetrat entre les classes populars d'aquesta època, segons posa en relleu l'anàlisi de la nostra

base documental. Per mostrar la dimensió dels problemes ortogràfics que presenten els documents del nostre corpus n'hem pres nota d'uns quants, que revelen no només el desconeixement de la normativa catalana, sinó un nivell d'alfabetització general baix:

- a) confusió en l'escriptura d'algunes grafies: *fuixin* ('fugint'): «a pasat la frontera fuixin de dit poble» [Flaqué 2, 1939, BR]; *baix* ('vaig'): «a nel camp baix estar un mes molt malalt» [Flaqué 3, 1939, BR]; *cuant tems* ('quant temps'): «Durant un cuant tems, hi ha hagut un silenci entre nosaltres» [Marquès 1, 1940, BR]; *al·lamanys* ('alemanys'): «em comuniquent que hân quedat presoners amb els al·lamanys» [Marquès 1, 1940, BR]
- b) utilització o supressió incorrecte de la *h*: «Fa dos dias que ha cada barraca portaven unas fulles impresas» [Flaqué 1, 1939, BR]; «Rès, equivocats de la vida. Més haviat fan llàstima...!» [Formosa 2, 1940, L]; «Aquells sentiments que tantes rebeldies hens han portat a fer» [Formosa 2, 1940, L]
- c) utilització de la *y* com a conjunció o quan forma part d'un diftong (funció de semivocal): *noy* ('noi'): «no se el dia que els tocará marchar i ojalá per a més i per acabar de peti ya fós demá, ya que yo noy sufreixo molt, i més al pensar lo molt que están ells» [Flaqué 9, 1940, BR]. Aquest fenomen l'atribuïm a la influència de la llengua arcaica, però també hem detectat la utilització de *y* en lloc de *j*, en aquest cas la influència seria clarament de la llengua castellana: *ya* ('ja'), *yo* ('jo'). També hem recollit errors per interferència lingüística del català en escrits en castellà. És el cas de la utilització de la *i* en comptes de la *y*: «Estoi muy contento» [Fàbregues 4, 1940, BR].
- d) apostrofació desviada de la normativa: «suposo que l'rebra aquesta deu éstar a nel teu poder la meva» [Flaqué 2, 1939, BR]; «Te agraeixo molt amic l'teva bona intenció» [Flaqué 3, 1939, BR]; «es podria buscar un altre mitjà, per exemple per mediació d'el Sr Moret» [Massot 1, 1939, BR]; «t'adjunto la última carta qu'he rebut d'en Ramir» [Massot 3, 1939, BR]
- e) accentuació inadequada (el més habitual és trobar absència d'accents, però quan aquests hi són, s'observen majoritàriament tancats, possiblement per la influència del castellà que només és

utilitzat d'aquesta forma): «es cüestio de caràcter i res de voluntat» [Narro 1, 1949, L]

- f) confusió en la separació de mots: *an-nari*: ('anar-hi') «De case de la meba Anita, ya parlan-lis yo de l'asumpte, ya ens diuen que ells i poden an-nari» [Flaqué 5, 1940, BR]; *planta-rem, teni-em* ('plantarem', 'teniem'): «o sigui ens planta-rem a Bouziers a hòn teni-em que agafar el tren» [Marquès 1, 1940, BR].¹⁰⁶
- g) afegir lletres o dígrafs innecessaris per hipercorrecció: *circumpstancias* ('circumstàncies'): «Les circumpstancias actuals que fan que tant tu com jo estiguem en situació no estable dintre aquesta població» [Massot 1, 1939, BR]; *manquar* ('mancar'): «ens havia reportat unes amistats tant sinceres que, comprenc que fins a cert punt es trobin a manquar» [Formosa 1, 1940, L]; *antigüa* ('antigua'): «estranyaràs al rebre aquestes lletres, desde la meva antigüa residència» [Ribell 1, 1941, L]; *qüasi* ('quasi'): «à l'Hospital qüasi que podem dir que no ens han volgut» [Ribell 1, 1941, L]
- h) Confusió a l'hora d'escriure alguns dígrafs, per exemple el so de [ɲ], fins i tot en el moment d'escriure el propi cognom, com és el cas de Bonaventura Bolunya: a les cartes número 1 i número 7 signa «Bolunya», mentre a la resta ho fa amb «Boluña».

5.7. Estilística de les escriptures populars

A banda de les interferències i influències que hem observat fins ara, la llengua popular també es caracteritza per l'estil en què els textos són produïts. D'acord amb l'estudi de Manlio Cortelazzo (1986: 132), l'estil popular «può essere o sembrare a volte piatto, monotono, banale, perché, non sorretto da un pensiero profondo, manca di una articolazione complessa. Ma l'espressione delicata dei sentimenti, amorosi o dolorosi, di

¹⁰⁶ Aquest cas és veritablement curiós donat que l'autor de manera gairebé generalitzada separava amb un guionet el radical del verb (la part que aporta el significat lèxic) dels morfemes de flexió. Un altre fragment exemplificador d'aquest fenomen el trobem en la següent frase: «mentres la companyia, o sigui part d'ella ens espera-vent als afores, que francament no pensava sortir-ne dels grans bombardeig que hi pega-vent durant aquella tarda» [Marquès 1, 1940, BR].

affetto o di odio, che siano, è lo stesso efficacemente raggiunta con i poveri mezzi a disposizione». Efectivament, l'estil popular és ple de recursos que compensen el baix nivell formatiu en matèria epistolar –o escriptora en general– que presenten els autors d'aquesta tipologia de textos. Alguns d'aquests mitjans els hem observat en l'apartat de la influència de la llengua oral (per exemple, l'ús de frases fetes), i d'altres, com el que fa referència Cortelazzo sobre l'expressió delicada dels sentiments, podrem notar-los en els fragments d'epístoles que hem transcrit al llarg de la tercera part d'aquesta tesi, especialment a l'apartat 6.5.

Tanmateix, el que volem mostrar a continuació són altres aspectes que denoten l'estil popular. En primer lloc, hem observat de manera bastant general en els textos analitzats l'ús de la majúscula de manera reverencial o en la inicial d'una paraula considerada més important:

- a) «sempre desitjo seves noves de Voste» [Narro 1, 1940, L]
- b) «Es convenient que demanis “passes” per el Cinema i no pel Commissariat d'un Camp de Concentració» [Formosa 2, 1940, L]
- c) «Ahir al mati per una ordre de Comandant del Camp, feren una classificació de tots els oficis existens entre tots els Refugiats que ens veiem aquí» [Flaqué 1, 1939, BR]
- d) «Va produir-me una nova emoció la nova del traspàs de l'Amic Mundet (q.e.p.d)» [Girbal 2, 1942, BR]
- e) «farem també que et recordis força de la vida dels Camps de Concentració» [Formosa 2, 1940, L]

Un altre dels punts destacables de l'estil popular és la notable dificultat per mantenir l'ordre textual, la qual es revela en molts casos en la gairebé absència de canvi de paràgraf, en salts i interrupcions brusques, i, sobretot, en una puntuació inadequada. Algunes de les mostres que hem recollit d'aquest fenomen són les següents:

- a) Manca de comes per marcar un incís: «la Marta y son marit en expectació de si retorna aquest á guardia passen habitualment temporades á Bordils» [Poch 1, 1939, BR].
- b) Manca de punt i seguit. Josep Flaqué, per exemple, va redactar gairebé cada paràgraf sense cap punt seguit de manera que quasi totes les frases ocupen tot un paràgraf, que pot ser curt de dues

ratlles o tan extens de fins a 20 ratlles (manuscrites), com el que reproduïm a continuació:

Refarén a l'asumpte de el ya tan famós viatge a Mexic, vull dirte que per cartes rebudes aqui d'alguns que estem junts, companys de captiveri, enviades desde Toulouse o bé Marseille, amb ellas els diuan que el governt Mexicá subvencione a 300 francs per home i 200 per a dones i criaturas cade u, de marseille se diu que ya uns mengadors expresus per anar a mengar els refugiats i els que no i volen anar els donen 500 francs, veurem més endavant la vritat de tot aixó, però si tinc que dirte que n'estic tant tip de tantes subvencions i mengadors que no arriben may, que ya e perdud les esperances amb tot, i ojalá m'equivoqui, però el nostre asumpte crec yo que no será resolt de altre forme haste que ens aixin futut tos cap a Espanya, no te dic de que forme, o bé per aburriment els uns, calamitats els altres, i tips de sufriments aquí de la majorie, i els que embarcaran cap a mexic serán els que sempre se l'an pasade bé, tant a Espanya com a França, res més noy, veurám lo que pasa i crec a no tardar molt tems, i yo si tinc que dirte que soc un de els tants fastigaxats d'aquest modu de viure, esperaré lo que me diu la meba estimada done, i esperu de tu Ramir que si tens alguna lletra de ella me l'envies alli ahon me trobi, ya que yo allá ahon me trobi estaré amb contacte amb tu. [Flaqué 10, 1940, BR]

- c) l'excés d'ús de conjuncions és un altre dels trets que marca l'estil popular, especialment la copulativa *i*. Com a mostra d'aquest aspecte, en el fragment anterior podem comptar-hi fins a onze vegades aquest nexa.

Assenyalem també el factor de l'edat com un altre punt a considerar dins l'estil que presenten les escriptures populars. Encara que gairebé tots els autors del corpus que hem explorat eren d'una mateixa generació, n'hi ha almenys dos –Josep Poch i Francesc Puig– que eren d'una generació anterior, és a dir havien nascut al darrer terç del segle XIX i, per tant, tenien entre 50 i 60 anys en el moment de l'escriptura. En els escrits d'aquestes persones podem observar un estil que amb la intenció de ser culte té un regust arcaitzant ja que sovint recorre a cultismes d'origen medieval, tant pel lèxic utilitzat com per alguns girs sintàctics. Algunes mostres d'aquest estil popular arcaitzant són:

- a) *car* ('ja que'): «que tingui cura en avant de declarar la seva edat si ho te que fer, car la lleva a que pertany, no ha estat cridada» [Poch 1, 1939, BR];
- b) *puig* ('doncs'): «penso que deu donarse amb les maneres de garantir puig si per presipitacio es cometes alguna imprudencia» [Puig 1, 1943, BR]
- c) forma àtona dels possessius: *ton, son*: «No tinguent altre per comunicar-nos amb el noi que ton mitja voldriem li fessis avinet» [Poch 1, 1939, BR]; «la Marta y son marit» [Poch 1, 1939, BR]
- d) *Ne* (títol personal femení 'Na'): «felicitu à en Pagés i à sa muller Ne Montserrat» [Puig 1, 1939, BR]

Finalment, no voldríem acabar aquesta pinzellada sobre l'estil de l'escriptura popular sense fer referència al discurs directe i indirecte. Hem detectat una clara preferència per l'estil directe, en lloc de l'indirecte, quan s'està reproduint una frase que ha dit algú diferent a l'autor que escriu el text. La transformació a l'estil indirecte implicaria elaborar una oració subordinada amb la utilització, generalment, del subjuntiu i de referències circumstancials en relació amb aquell qui diu la frase; en definitiva, tota una complexitat sintàctica fatigosa o, fins i tot, inassolible per a les classes populars. A més, el discurs directe també suposava més proximitat entre l'emissor, el receptor i la persona reportada en la carta. Per mostrar-ne un exemple hem escollit un fragment de la carta de Marquès en la qual informava el seu amic Bruguera del que li havia dit un capità del camp on es trobava. Aquest fragment és també una mostra de puntuació impròpia donat que després de reportar en estil directe les paraules que ha dit aquesta tercera persona, sense introduir cap punt ni tan sols cap coma, Marquès passava novament al propi relat: «avui mentres preniem cafè junts l'hi he tocat una miqueta la manxeta i m'ha dit: sentiria moltisim Marqués tenir-me que separar de vosaltres per el fet de que s'os portin a Espanya pero de totes maneres res os té que passar i jo he roflat el nas perque es la primera vegada que parla amb aquest to» [Marquès 4, 1941, BR].

5.8. Algunes consideracions sobre la textualitat dels epistolaris

En aquest punt, hem de dir que, malgrat la classificació que hem intentat fer tant pel que fa als diferents fenòmens d'interferències i d'influències com pel que fa a la categorització d'aspectes gramaticals i lèxics, hi ha hagut mots o expressions difícils de catalogar atès que poden pertànyer alhora a més d'un apartat. Poden ser, per exemple, tant un tret característic de la llengua popular com una influència d'altres llengües, és el cas de la paraula *tiveri* extreta d'una de les cartes escrites en castellà: «Por aquí el asunto “tiveri” está terriblemente jodido» [Marquès 7, 1942, BR].

D'acord amb les dades i l'anàlisi que hem presentat fins aquí, podem afirmar que molts dels fenòmens que caracteritzen les escriptures populars formen part dels mecanismes generals de la llengua parlada: la tendència a la simplificació (sobretot a nivell morfosintàctic); l'espontaneïtat i la poca planificació —és a dir, la tendència, en sentit literal, a escriure com es parla—; la incoherència en alguns fragments, per exemple quan es produeix l'alternança del to popular amb el to més formal de l'obertura i el tancament de la carta. També una part importat dels errors ortogràfics que hem detectat, els podem relacionar amb la influència de la llengua oral, atès que s'escrivia el que es pronunciava, produint un model d'escriptura vacil·lant pel que fa, per exemple, a la representació gràfica de la vocal neutra o la *o* i la *u* en posició àtona, o també de paraules que contenen lletres que no es pronuncien, com la *h*, la *r* al final d'alguns mots, algunes oclusives a final de mot, etc. A més, pel que fa al vessant ortogràfic, s'observa que en general el volum d'incorreccions és molt superior en els textos escrits en català que no pas en els escrits en castellà. Si bé és cert que una persona que feia pocs errors quan escrivia en castellà, comparant amb el conjunt de documents examinats, també en feia pocs quan escrivia en català, hem notat que el mateix autor sempre presenta un nivell d'adequació a la normativa més baix en llengua catalana que en castellana. Relacionem aquest fet directament amb l'escolarització en castellà, pròpia de l'època. Segons hem pogut comprovar, els quaderns escolars de l'època eren majoritàriament en castellà: en els pocs quaderns que apareixen exercicis o redaccions en català, aquests representen un percentatge molt baix. Concretament, la presència del català es troba en els següents temes: redaccions

d'experiències personals, dictats, còpia de poemes, exercicis sobre gentilicis i morfologia verbal.¹⁰⁷

Un altre aspecte que caldria destacar també vinculat a l'alfabetització en castellà de persones catalanoparlants és el tipus d'interferències que presenta un text depenent de la llengua en què està escrit. En els documents en català trobem un tipus d'interferències del castellà que podríem dir estan incorporades en el subconscient lingüístic dels autors del text. Són mots o expressions que també s'utilitzen en la llengua oral de manera habitual i que l'autor d'escriptura popular trasllada directament en el paper. En canvi, quan en els textos escrits en castellà s'utilitzen paraules, locucions o frases en català –o en francès, tant en les cartes escrites en castellà com aquelles escrites en català– es fa en ple coneixement, atès que, com hem vist, sovint es marca gràficament l'alternança de llengües. És remarcable que aquest fet es produeix en mots o en frases en què el grau de proximitat o d'intimitat entre els corresponents s'intensifica, per exemple, quan s'expressen sentiments o es fa referència a temes que en la llengua oral són ben freqüents. Altres vegades, hem observat la traducció literal d'expressions genuïnes d'una determinada llengua, la qual cosa indica que la llengua en què s'està escrivint no és la llengua habitual de l'autor i que l'ha apresada de manera incompleta. Aquest últim aspecte és un dels que caracteritza les escriptures populars, tal com hem assenyalat en el capítol 1.

En conjunt, les interferències de tota mena (del català en el castellà, del castellà en el català i del francès en el català i el castellà), la marcada influència de la llengua oral i la barreja de registres mostren en general un grau d'alfabetització, sobretot en català, però també en castellà, insuficient per assolir una escriptura en la varietat estàndard de la llengua. Amb tot, però, entre els documents d'escriptura popular que hem examinat podem distingir diferents graus d'adequació. Els hem dividit en tres models.

En primer lloc, com a model que representa el nivell més baix, hi ha els textos basats en la llengua oral i sense gairebé cap influència de la llengua formal o culta de l'escriptura. Solen presentar una quantitat elevada

¹⁰⁷ Aquesta informació està elaborada segons les dades que aporten els quaderns escolars de diferents escoles privades i públiques de Palafrugell (Escola Activa Avant, Escola Maristes, Col·legi de les Carmelites, Col·legi del mestre Sagra i Escola Pública de Palafrugell), conservats a l'Arxiu Municipal de Palafrugell. Pel que fa a la presència del català, l'hem localitzat al quadern d'Enric Ribas en el curs escolar 1935-1936.

de problemes ortogràfics i són, a més, d'un nivell tan elevat –com per exemple, l'escriptura en un sol mot de diferents paraules– que es considera que l'alfabetització d'aquestes persones és molt bàsica; és el model que exemplifiquen els textos escrits per Josep Flaqué. En segon lloc, hi ha escriptures que mostren un cert coneixement de la llengua escrita, amb estereotips de l'escriptura, però encara amb un desconeixement parcial de les convencions ortogràfiques, sobretot de la llengua catalana. Aquest model, a més, encara presenta molts trets de la llengua oral i una distància considerable amb la llengua estàndard; com a exemple d'aquest model textual hem considerat les epístoles de Joan Massot. Finalment, podem parlar d'un tercer model en el qual detectem un coneixement de la llengua culta i dels estereotips de l'escriptura i, fins i tot, a vegades utilitza solucions pròpies de la llengua literària, cosa que demostra el bagatge cultural i literari de l'autor; en aquest model situem les escriptures de Miquel Pujol.

TERCERA PART

Una *microhistòria* de l'exili republicà, els anònims com a protagonistes de la història

Presentació tercera part

En aquesta tercera part de la tesi ens proposem de mostrar l'exili català republicà des de la perspectiva dels refugiats provinents dels sectors més desfavorits que van ser reclosos en els camps de concentració francesos: les classes populars, els menestrals. Eren persones amb escassos mitjans –econòmics i/o socials– que van viure entre filferades bona part del temps del seu exili i que a través dels seus escrits, en aquest cas epístoles i memòries, van deixar traces d'una experiència individual, però que, alhora, també representa l'experiència col·lectiva: la de l'exili dels anònims, dels *voiceless*. Es tracta d'un enfocament des de la *microhistòria*, és a dir, és el testimoni directe que en temps real, en el cas de les epístoles, –qui escriu és qui al mateix temps viu l'experiència– ens acosta al dia a dia dels camps, a les dificultats, a les preocupacions, als projectes immediats, a les esperances, etc. Els documents que analitzarem recullen la veu d'una tragèdia, la veu de la supervivència, de l'esperit d'adaptament: són les veus de la història individual dels republicans catalans exiliats.

L'anàlisi del discurs de l'exili popular, dels anònims, l'hem estructurada agrupant temàticament el contingut de les escriptures i completant-la amb comentaris que serveixen de teixit connectiu i interpretatiu. Hem intentat establir un “diàleg” entre els diversos testimonis, el context de l'època i de l'exili, i l'ambient social –la cultura– d'aquells anys a partir de diferents disciplines com la història, la sociologia, la lingüística i la filologia. En certa manera, és el mateix procés que l'antropòleg Pietro Clemente (2013: 122) descriu a l'hora d'analitzar autobiografies:

è utile per il lettore, e soprattutto per il lettore antropologo, che le autobiografie dialoghino con vari universi di riferimento: la storia del tempo, gli usi del tempo, la cultura di massa del tempo, ma anche con altre storie di vita del tempo, magari di altri ceti, con la storia sociale. Perché più il lettore comprende, immagina, conosce, più egli naviga tra fonti diverse che aiutano a costruire immagini complesse, più ha la sensazione che la sua lettura sia “adeguata” al rapporto contesto-testo.

L'objectiu de relacionar aquests diferents universos és construir una mena de marc cognitiu amb el qual es pugui comprendre millor el text: «È

come una serie di avvertenze, di informazioni supplementari, di indizi e di consigli», en paraules d'Egidio Mileo (2004: XVII). Donada la discontinuïtat i, de vegades, incoherència de l'estil popular, cada carta o fragment pot ser pres des de diversos punts de vista, amb la qual cosa pot succeir que el to i el contingut d'una peça tingui interpretacions completament diferents, però igualment vàlides.

Hem dividit aquesta segona part de la tesi en tres grans capítols. En el primer (capítol 6), hem abordat els temes que apareixen pel fet de creuar la frontera i determinen una situació nova per a aquelles persones de les classes populars que van prendre el camí de l'exili. Després de resseguir la duresa del viatge i la desorientació dels primers moments, analitzem les terribles condicions dels camps de refugiats que s'obren sense cap mena de planificació i queden desbordats des del primer moment. Els patiments físics com la gana, el fred i les malalties, i el patiment emocional pels canvis que es produeixen davant la condició d'exiliat i la separació familiar són temes centrals d'aquest capítol, que tancarà amb un apartat dedicat a l'experiència que va viure la dona en relació amb l'exili, la que va marxar i la que es va quedar a Catalunya.

Pel que fa al capítol 7, examinem amb profunditat l'evolució de l'exili a partir de les vivències que relaten els sectors populars. A causa de les condicions de vida infrahumanes dels camps, els refugiats van veure la necessitat de buscar solucions per sortir-ne. Les companyies de treball franceses, el viatge a Mèxic o el retorn van esdevenir possibles alternatives als camps de concentració. Tanmateix, com veurem, l'esclat de la Segona Guerra Mundial va crear encara més incerteses i desànim a l'hora d'encarar el futur i prendre decisions no va ser fàcil.

Finalment, dediquem l'últim capítol (8) a analitzar un dels aspectes més remarcables d'aquest treball: les relacions i la comunicació en la distància. D'una banda, es posa en relleu la importància de la correspondència, les dificultats per portar-la a terme i la transcendència que té per tal de crear una xarxa d'amics i familiars que difongui informacions de tota mena. D'altra banda, un dels temes que apareix en els epistolaris a causa de les ruptures i els canvis vinguts amb l'exili és la identitat. En aquest apartat analitzem com la denominació dels espais geogràfics i de les persones són uns indicadors dels sentiments identitaris dels refugiats. A més, observem com en el nou entorn aquestes persones s'han d'acostar a

una nova llengua, la qual cosa provoca plantejaments i reflexions lingüístiques que també examinem en aquest capítol.

6. Lluny de casa

6.1. Creuar la frontera, arribada als camps

A finals del gener del 1939, la imminent derrota republicana davant les tropes franquistes va comportar que moltes persones, sobretot aquelles que durant el conflicte havien donat suport a les esquerres, haguessin de prendre una decisió transcendental: quedar-se al país exposats a la repressió, o marxar abandonant-ho tot. Es van veure immersos en la por i la desesperació, i sense pensar-s'hi gaire masses de civils van emprendre l'èxode de la retirada, unint-se als soldats vençuts de l'exèrcit republicà que havien rebut l'ordre de retirar-se cap a França. Alguns, abans de creuar la frontera, van mirar d'obtenir l'autorització que en aquella època es necessitava per travessar la frontera amb certes garanties: el salconduit. Josep Narro (Barcelona, 1902 – Mèxic, 1996), dibuixant a *l'Esquella de la Torratxa* que el 1939 va emprendre el camí cap a l'exili amb el seu germà, recorda en unes memòries inèdites, escrites al llarg dels anys que va viure a Mèxic, com van intentar aconseguir aquest document: ¹⁰⁸

¹⁰⁸ Josep Narro, fill de pares sorians però nascut a Barcelona, va estudiar Belles Arts a Barcelona entre 1919 i 1924. Vinculat a la política d'esquerres (pertanyia al PSUC i era germà d'un dels fundadors del Partit Republicà d'Esquerra, Edmundo Narro), va abandonar Barcelona el 26 de gener del 1939 i, després d'un periple per diferents camps de refugiats francesos, va tornar a la capital catalana el 28 de juny de 1941. El 1952 va viatjar a Mèxic, on va viure fins a la seva mort, tot i que des d'aquest país treballava com a dibuixant per diferents publicacions catalanes i espanyoles. Sembla que Narro va escriure les seves memòries a les dècades dels anys seixanta i setanta, tot i que posteriorment les devia rellegir, corregir, afegir, segons explica el seu fill, Jorge Narro, a la conversa que vam mantenir el 9 de novembre de 2014, a Barcelona. Jorge viu a Mèxic però va viatjar fins a Catalunya en motiu de la inauguració de l'exposició dels dibuixos que el seu pare va fer durant el seu exili als camps francesos, la qual va tenir lloc al Museu Memorial de l'Exili (MUME) de la Jonquera.

Comprendimos que debíamos marcharnos a la Junquera, nuestros compañeros de vivienda nos acompañarán. Mi hermano supone que es posible retomar la ruta en mejores condiciones, con ciertas garantías para el futuro: salvoconducto, pase, ayudas aún imprecisas; desde luego ignoro el campo de concentración. [Narro, memòries, 350]¹⁰⁹

Un del funcionaris que expedia els salconduits era el periodista Just Cabot (Barcelona, 1898 – París, 1961), en aquella època membre del cos diplomàtic de la República. Valentí Soler (2008: 33) relatava amb la veu (fictícia) de Cabot l'ambient en què es tramitaven els documents que finalment de ben poc van servir:¹¹⁰

Recordo que a Figueres, a finals de gener del 39, mentre les bombes enrunaven implacablement la ciutat i estenien el pànic entre la multitud que fugia vers la frontera, molts encara venien a trobar-me a la seu del ministeri per tal d'obtenir un d'aquells salconduits diplomàtics que jo els omplia amb la meva estilogràfica damunt el paper oficial. [...] Lamentablement, a l'hora de passar a França s'imposà la realitat que no van servir de res, i la major part dels qui en tenien també anaren a parar als camps de concentració del sud de França, enmig dels centenars de milers de compatriotes que fugien del terror franquista.

En el pas de frontera, gent de tota mena i de totes edats formaven una riuada humana compacte i caòtica cercant seguretat a l'altra banda d'aquesta frontera, tot ignorant, però, què s'hi trobarien, ningú els havia parlat de camps de concentració. Narro ha recordat aquell escenari de la manera següent:

La columna humana suspendía la marcha en ocasiones. La cabecera decía estar en La Junquera, los grupos se disgregan. Desaparecieron los carros, caballerías y aquel ganado. ¿A dónde irían el par de carromatos en función de furgón de mudanzas? No las vimos más. Hay sin duda una jefatura que organiza y dispone, disciplina la multitud: las mujeres irán a un lado, los hombres a otro, andarán y pararán cuando se les ordene. [...] Franqueé Le

¹⁰⁹ Josep Narro va escriure les seves memòries en castellà, tot i que, com ja hem assenyalat, la correspondència que va escriure a Rosa Laviña a l'inici de la dècada dels anys quaranta fos en català.

¹¹⁰ Valentí Soler, per construir la biografia de Just Cabot, s'ha valgut d'una ficció literària en la qual ha transcrit unes suposades cintes enregistrades pel mateix Cabot.

Perthus para internarme en Francia, y conmigo serán millares. [...] ¡Allez, allez! Lo oïremos de continuo, sirve para espoliar a los remisos en moverse y significa orden y cólera. ¡Allez, allez! La caminata continuaría sin demasiada prisa. Caminamos sobre una ruta bien conservada, un cielo despejado hará la noche menos negra, siendo fácil ver dónde ponemos los pies. Nuestro destino es Argelès-sur-mer. [Narro, memòries, 298-299]

La major part de la gent que va creuar la frontera van ser conduïts als camps d'internament o camps de concentració, és a dir, els camps de derrota i de dolor. Abandonar el país, les pertinences personals i els éssers estimats van ser els seus primers sofriments: «lo que duele al refugiado es la nostalgia, la pérdida de lo que se tuvo y no tiene, su paraíso perdido, que ni la memoria ni el recuerdo le ayudarán a recuperar» [Narro, memòries, 304]. Al seu torn, Rosita González, estudiant fins al moment d'esclatar la guerra, membre de l'Agrupación de Mujeres Libres de Barcelona durant el 1938 i exiliada més tard, mostrava mentre escrivia una carta a una altra exiliada, Rosa Laviña,¹¹¹ la seva particular experiència de l'entrada a França:

todo era inmejorable hasta el momento terrible de abandonar friamente cuanto habíamos construido a fuerza de luchas y amorosos esfuerzos... Después de pasar las fatigas que como todos no ignoras llegamos a las puerta de Francia mamá y yo, pues mi padre no vivia con nosotras por motivos de: oposición de caracteres [...] En Cerbere nos condujeron al refugio de Pitiers (Vienne); tan pronto como llegamos escribimos a nuestra familia que habita en Bordeaux, lugar donde soy nacida. Al cabo de 15 dias ya vinieron a buscarnos, abandonando aquella vida tan misera y amarga, que tanto se me gravó en el alma. Puedes comprender la buena suerte que nos acompaño de buen principio. Yo me considero en la mejor situación como refugiada que soy. [González 1, 1939, L]

González, tal com explicava en aquesta carta, malgrat el dolor d'haver hagut de deixar tot allò que amb tant d'esforç havia construït, era conscient de la sort que representava tenir família a França i poder viure a Bordeus, fora del camp de refugiats. Tanmateix, la majoria de les persones que van decidir emprendre el camí de l'exili no van tenir la mateixa fortuna.

Els camps de refugiats del sud de França van ser el destí inicial dels sectors populars que a principi del 1939 van creuar la frontera. Es tractava

¹¹¹ Vegeu la biografia de Rosa Laviña a l'apartat 4.2. d'aquesta tesi.

de camps improvisats en una vasta extensió de terreny envoltada per una simple filferrada, sense serveis mínims, només hi havia platja, cel, filats, gana i fred. El panorama que aquests camps oferien va ser el primer xoc que van patir els exiliats. Josep Flaqué (Palamós 1903 – Figueres, 1982), electricista palafrugellenc exiliat amb la seva família, però separat d'aquesta només de creuar la frontera, explicava en una carta dirigida al seu amic Ramir Bruguera com la seva dona i els seus dos fills van entrar al camp d'Argelers.¹¹²

foren transportades a Argelés a les 5 del mati arribán a la estació de aquest poble a les 6 d'nit, un cop allí foren portades amb camions cap al camp, sense maletas i sensa mantes, tingueren que pasar la nit els pobres sense abrics, i pots comptar aixaguts sobre la sorre, rés noy calamitats en grant i injusticias in-humanes sobre nosaltres i mals trectaments. Tot això l'debém a un pais acullidor, rés no paga la pena ni de parlar-ne, comentaris a par i a consciencia de cada u, un altre dia pot esser en parlerem, yo particularment per els meus. [Flaqué 9, 1940, BR]

Les dures condicions en què els refugiats devien estar sotmesos als camps es veuen sovint reflectides en els seus escrits: «el camp es terrible per a dones i criaturas, poc mengar i molta fret» [Flaqué 7, 1939, BR], es queixava el mateix refugiat, que, preocupat per les restriccions alimentàries que patien agudament la seva dona i fills en el camp d'Argelers, va demanar a Bruguera: «si te es posible el diumenge de arribar a Argeles, tant solts per a poguerlos portar un tros de pá, i si trobes algune cosa més» [Flaqué 9, 1940, BR].

Encara que l'èxode massiu, amb l'entrada més gran d'exiliats a França, es produís els mesos de gener i febrer del 1939, hem de tenir en compte que més tardanament hi va haver un degoteig de gent que va creuar la frontera fugint de la repressió franquista, tal com il·lustren les cartes de Josep Rodríguez (1912-1989) i Pere Vaqué (1915-1953), corresponsals de Bruguera i Laviña respectivament:

ha llegado a Francia hace pocos dies, procedente de Palafrugell, Miguel Mundet [...] Ha tenido que huir, pues a última hora le han denunciado por “rojo y separatista” y antes de que le metieran mano ha podido llegar aquí.

¹¹² Vegeu la biografia de Ramir Bruguera a l'apartat 4.2. d'aquesta tesi.

[...] Ya ves como esta el panorama. Al cabo de 11 meses, aun tener que pasar la frontera acosado y perseguido [Rodríguez 9, 1940, BR]

Que triste condicion la nuestra. Siempre la prohibicion. Siempre la alambrada que espera. Hoy han venido tres mas de España. Hartos de hambre y de “cara al sol”. [Vaqué 6, 1939, L]

6.2. Gana, fred i reclusió

Els camps de concentració van representar un desolador acolliment per a una població derrotada: fam, fred, malalties i confinament van marcar el dia a dia de milers de refugiats. La gana va ser un dels primers senyals de la dramàtica experiència que els esperava. Miquel Pujol (Palafrugell, 1899 – Perpinyà, 1964), un altre exiliat de Palafrugell, mentre es trobava al camp de Vernet d’Arieja (departament d’Arieja), demanava a Bruguera que li enviés aliments bàsics:

con toda franqueza, como me dirigiria a un hermano, voy a pedirte si te es posible enviarme algunos viveres [...] Para el mejor envio debe ser por ferrocarril, “colis express”. Deberias facturarlos el 29 o al 30 para poder recibirlos los primeros dias de Abril, no antes. La composición podria ser: un kilo y medio o dos de pan; un kilo de harina de legumbres (habas, guisantes) y un poco de grasa =esto es para guisarme farinetes como los crios!= y completarlo con lo que buenamente pudieras. [Pujol 11, 1943, BR]

De vegades la manera d’aconseguir alguna cosa per menjar era amb intercanvis, per exemple de tabac. A la carta de Joan Massot (Palafrugell, 1903 – 1976), escrita quan aquest exiliat es trobava treballant a la mina de carbó de Mairuelh (departament de les Boques del Roine), podem apreciar la mena de negocis que podia fer amb unes quantes cigarretes: «mandarme un paquete de tabaco, no para fumarlo, sinó que lo utilizaría para hacer cambios con comida, pues es lo único que se cotiza. Con cinco cigarrillos puedes obtener 300 gramos de pan, y con uno un pedazo de queso de unos quince gramos» [Massot 18, 1942, BR]. Altres refugiats van arribar a vendre alguna de les escasses pertinences que tenien a canvi d’alguns francs per comprar aliments. És el cas de Jaume Biernés, forner de Palafrugell, que en una carta escrita des del camp de Bram tranquil·litzava la seva dona, que

s'havia quedat a Catalunya, a l'explicar-li que havent venut una peça de roba disposava d'uns quants francs, els quals li permetien anar subsistent:

no pases ninguna pena porque aquí en el Campo no me falta nada pues haora en estos momentos en que te escribo dispongo de unos cuantos francos que me he ganado vendiendo una pieza de Ropa de uno de aquí á un Sargento Francés. Me dijeron que pidiera 50 Francos. [Biernés 1, sd, B]

Ara bé, una de les tragèdies més grans va ser la manca d'aigua potable que es va patir, principalment, en els primers mesos d'exili. En el camp d'Argelers l'aigua que es consumia era aigua marina extreta per unes bombes que es van instal·lar provisionalment quan van arribar els primers refugiats al camp. Així ho relatava Narro:

Lo peor de todo era el agua. Se obtenia por medio de una bomba aspirante, un largo tubo de Hierro hincado en tierra conduce el agua del subsuelo a la superficie, pero esa agua no era potable, ya que tenía gusto a sal, de mal tomar, de mal oler; el subsuelo estaba saturado de agua marina y no hay otra qué beber; la disenteria se extendió por todo el Campo. Y no existían entonces letrinas; las someres necesidades físicas se evacuan en cualquier parte, al aire libre: la gran latrina era la playa. Así, las víctimas de la disenteria se alineaban en hileras compactas sobre la arena húmeda. Yo fui testigo y actor. ¡Cuánta miseria! Mas no concluyen aquí las aflicciones. Con los fugitivos entró también ganado –incluso mayor– que fue un día sacrificado, destazado, condimentado y, en fin, devorado; las vísceras centellaban al sol junto a las ossamentes que pulía el aire salobre, los detritus humanos harán el cuadro más repelente. Y mientras, el mar tejía sus encajes de espuma con regularidad mecánica, parsimoniosamente, entre esta podredumbre desvergonzada. [Narro, memòries, 359]

L'escassetat d'aliments i les dificultats per aconseguir-los no només era un problema dels camps de concentració. Els refugiats que vivien fora d'aquests també van veure-se'n privats. Flaqué, en una situació extrema, quan es trobava treballant de llenyataire i carboner a Codons (departament de l'Aude), va haver fins i tot de demanar caritat:

De resultas de el tems la nostre situació se complica. Te diré que aquí dalt amb avui fan quatre dias que está neván, i quin temporal noy [...] veurás que per poguer mengar si se en cal fer de cosas, inclús implorar la caritat

[...] fou de porta en porta implorán per cada u de nosaltres, i que cade case se en fés carrec de ún tant solts per a nutrarnos, es a dir que desde ahir, i per supar, ya lo ferem com les persones. [Flaqué 12, 1941, BR]

En altres casos, quan es disposava de diners, ja fos estalvis guardats o francs que es guanyaven treballant en els camps, es podia comprar alguns productes: «em trobo en bona salut, molt amagrit per les restriccions alimentàries que aci sentim agudament. Sort de la fruita que comprem pel nostre compte i mengem en gran quantitat. M’hi gasto la major part del sou» [Pujol 3, 1942, BR]. Per a alguns refugiats, depenent del camp on estaven ubicats, les condicions alimentàries eren més favorables: «Yo como mucho, pues los Jefes franceses me dan de su comida y me harto como un cerdo. Hígado frito, col y patata, callós, corazon, judias blancas, patates, etc... así es que me estoy reponiendo a pasos agigantados» [Vaqué 60, 1940,L]. Una altra carta d’aquest mateix exiliat mostra el tipus d’alimentació que rebia en el camp de treball on es trobava:

Los Domingos nos dan ½ litro de vino por individuo y mermelada. Aquí va el menú de un Domingo cualquiera: “Sopa con pan col i maggi – patatas fritas – un biflech – café – café – medio litro de vino y mermelada”. Durante la semana excepto el vino y la mermelada comemos por el estilo. [Vaqué 65, 1940, L]

Per com Vaqué repeteix el mot “café” podem deduir que era una beguda que se servia amb abundància, mentre que altres productes eren més restringits, reservats per als dies de festa, com ara el vi. Com que en el món rural empordanès, d’on provenien la majoria dels corresponsals dels epistolaris analitzats, el vi era un producte bàsic i present a tots els àpats, els exiliats devien notar la seva mancança a la taula del dia a dia.

La dificultat per obtenir aliments es donava, sovint, per les cues que els exiliats havien de fer, moltes vegades després d’una dura jornada de treball, com és el cas de Pujol: «Després de les hores de treball, cada dia la preocupació d’anar a fer cua pel pa i altres productes alimentaris, aixís comprendràs que depressa per anar a sopar i tot seguit al llit a descansar de la fatiga de la jornada, no em llegués pas l’escriure» [Pujol 9, 1944, BR]. En una ocasió, mentre Bruguera es trobava a Belcaire (departament del Gard) fent d’intermediari davant un recol·lector francès amb el permís del comitè Central d’Avituallament, el periodista Eugeni Xammar (Barcelona,

1888 – L’Ametlla del Vallès, 1973), exiliat en aquella època a Perpinyà, va entrar en contacte amb Bruguera per tal d’aconseguir alguns quilos de patates. La següent carta reflecteix la desesperació alimentària del periodista:

tinc el gust de trametre-li a vosté les 8 adresses que trobarà adjuntes: quatre sobre roba blanca que han d’èsser cusides damunt dels sacs, i quatre sobre paper fort que han d’èsser posades dintre els sacs avans de cusir-los o lligarlos. Aquestes son les instruccions que dona la SNCF per a l’expedició i que jo compleixo fidelment. [...] li agrairia que si d’ací al 25 d’aquest mes troba la manera de fer-me per a mans 10 o 20 kilos de patates tingui la bondat de fer-ho. Es molt difícil, per no dir impossible trobar ara ningú que pugui deixar patates, car tothom les espera com jo mateix i ningú encara no les ha rebudes. Moltes gracies per tot, amic Bruguera, i cregui que li agraim, de debó, la meva dona i jo les molesties que te i l’amabilitat de prendre’s a favor de dos pobres ciutadans afamats. [Xammar 1, 1943, BR]

El primer símptoma de la mala nutrició era la pèrdua de pes, tal com expressava Andreu en la seva carta: «el subsistir es suficient, he minvat tant que ja no peso mes de 50 quilos. La meva muller n’ha perdut 30!» [Andreu 1, 1942 T]. A més, juntament amb les males condicions higièniques, la desnutrició va comportar a més nombroses malalties. Les dones van resultar especialment afectades, com Pujol explicava en aquest fragment:

ells foren molt desgraciats durant la seva estada ací, per malalties i per la seva situació als camps. L’Enriqueta es passà prop de mig any a l’hospital de Carcassone d’on sortí encara no del tot restablerta, marxant als pocs dies cap a Espanya; la Mare havia estat greument malalta a l’infermeria del camp de Bram i els petits per diverses vegades, ara un ara l’altre i sovint dos d’un cop, havien estat més o menys delicadament malalts. [Pujol 1, 1941, BR]

Una altra condició adversa que va marcar els primers temps d’exili va ser el fred, rigorós com va ser l’hivern del 1939 i sense gairebé resguard ni aixopluc, sobretot els primers temps, quan encara no estaven construïts els barracons dels camps:

Mi primera vivienda fue una choza. Sobre una rugosidad del terreno, un armazón de cañas y una robusta lona embreada encima. La vida se hará afuera, al aire libre las diarias abluciones, lavar la ropa y extenderla al sol, se cocina y se come. El interior era incomodo, se duerme en el suelo y – por falta de espacio– codó con codó y tal como nadábamos de día; yo con las gafas puestas por no tener dónde ponerlas, so pena de romperlas. [Narro, memòries, 304]

Pere Vaqué, exiliat al camp d'Argelers i principal corresponsal del fons Laviña, ho remarcava en diverses ocasions: «Escribo bajo la influencia de un frio atroz. ¡Mal agüero es el invierno en casa de la familia pobre! Entre nosotros que vivimos en una indigencia peor a la de cualquier familia pobre, es tanto peor el invierno. No es posible que los viejos, los niños de cuna y los enfermos resistan esto» [Vaqué 1, 1939, L]. Un altre fragment dels escrits d'aquest autor revela com n'eren de fredes les nits a la intempèrie del camp: «Otra vez siento el frio morderme los huesos. Anoche, durante el camino que mediaba entre vuestro campo y el nuestro ya iba tiritando» [Vaqué 53, 1940, L]. En una altra carta, el mateix autor s'acomia amb l'expressió: «Ectic gelaet» [Vaqué 54, 1940, L]. Si a les inclemències meteorològiques s'hi afegia l'escassetat de robes d'abric (i de tota mena) a què es veien sotmesos els refugiats, el resultat era més dramàtic encara. D'aquest aspecte es queixava Francesc Puig en una carta adreçada a Bruguera: «es imposible el trova res de quan un hom necessita per vestirse. Es trist pero es així i cregeu qu'aprofito tot quan puc la meva robe. Pero el temps i el treball del bosc menjen molt. Agrait de la vostre intencio» [Puig 1, 1943, BR]. Al seu torn, Jacint Borràs, mentre es trobava a Briançonnet (departament dels Alps Marítims), lamentava no tenir un lloc on guardar la roba i que aquesta es malmetés amb la humitat que impregnava tots els racons de les barraques del camp on es trobava:

aquí en donde estoy es muy difícil poder adquirir una maleta, por la falta que uno tiene y carece de dinero y es muy lastimoso que si uno tiene un poco derropa y por la umedad que hay en donde estamos por mas cuidado que uno tenga, la ropa tenga que lastimarse tan inutilmente yo siento mucho el tener que molestarle pero le agradeceria mucho que si pudiera me hagase este tan necesario favor [Borràs 8, 1939, BR]

Quan es va posar en funcionament l'hospital al camp d'Argelers, els llençols també acabaven en males condicions quan es rentaven i eren estesos a les filferrades que encerclaven els camps. Les teles que arribaven per confeccionar-ne de nous, en alguna ocasió i per manca d'altres recursos, es van fer servir per crear vestits per a les infermeres. D'aquesta manera ho recordava Narro en les memòries que va escriure:

La ropa ya iba a las camas en malas condiciones; lavada, se tendía al sol colocándolas sobre las alambradas, el viento y las púas del alambre las desgarraban; era milagro recogerlas a tiempo. Para remediar esta pobreza, *Monsieur* Alibert conseguiría –no sé de dónde– una pieza de tela, de allí saldrían sábanas... ¿Cuántas? De esta tela una enfermera se hizo un vestido, adornándolo con bordados pues era mujer de gusto; no sería ya una sabana escamoteada a un enfermo, sinó una *robe, haute couture*. [Narro, memòries, 321]

En alguns camps es va proporcionar algunes peces de roba als refugiats. Josep Salvador (Palafrugell, 1908 – Tolosa, 1974), exiliat al camp d'Argelers després d'haver lluitat a la batalla de l'Ebre,¹¹³ comentava a Bruguera la roba que se'ls havia subministrat: «Ens han repartit una muda interior. L'altre dia, una camisa. Anem molt nets per ara» [Salvador 1, 1939, BR].

La gana i el fred eren els primers senyals de la dramàtica experiència que esperava els exiliats provinents dels sectors populars, però no eren els únics. Les tanques de filferro recordaven a cada moment la condició d'exiliat, la seva manca de llibertat. Roig ho expressava en aquests termes: «es per mi una cosa ben pesade veurem aquí amb els límits de la meva expansió marcats per una xarxa de ferro, símbol del meu cautiveri» [Roig 1]. Per la seva banda Tomàs Girbal, exiliat de Palafrugell, on havia exercit de mestre i de jutge de pau i havia militat a ERC, en una carta que va escriure mentre es trobava confinat al camp de Ribesaltes, lamentava no poder sortir d'aquesta població: «estem acuartelats. No vaig més lluny que Rivesaltes» [Girbal 3, 1942, BR]. Al seu torn i en aquest sentit, Pujol manifestava l'opressió que la vida en el camp provocava, contrastant amb la vida anterior a l'exili: «Es aquesta manca de llibertat que ens aplanava, a

¹¹³ La trajectòria de Josep Salvador ha estat estudiada per Javier Campillo (2011), Xavier Cortadellas (2010) i en les memòries inèdites de Marguerite Salvador (2007), filla de l'exiliat.

nosaltres tan enamorats d'ella!» [Pujol 7, 1943, BR]. Certament, la llibertat era un dels clams més sentits entre els exiliats: «Libertad, Libertad! aquí casi cabe alguna estrofa poética, mas estan de tal manera las cosas que la palabra en sí parece un sarcasmo [...] perdona estos párrafos, simple expansión de mi estado espiritual» [Serrano 3, 1939, L]. En una altra ocasió, Pujol també es referia als camps de concentració amb la imatge de les filferrades i atribuïa la notable millora del seu estat de salut al deslliurar-se d'aqueta mena de tanca: «el viure sense l'obsessió d'uns filferros de punxes que et barrin el pas al voltant [...] han sigut suficients per a fer operarse en mi aquest ràpid reaccionar» [Pujol 5, 1943, BR]. Així mateix, Narro, en les seves memòries explica que el camp era un gran espai envoltat d'una filferrada, un espai que feia pensar en els llocs on es guarda el bestiar, és a dir, en quadres o en corrals:

El drama de todo Campo comienza por el hecho de estar circundado de espino artificial, en hilera de *le fil de fer* barbelé, en llengua francesa. [...] La cerca de espino artificial da idea de un terreno donde se guarda ganado mayor, de corral. Pero aquí se encierra gente. Luego se verá que la cerca del *fil de fer barbelé* es doble: una montada en palos, la otra desenvuelta en espiral, con un espacio intermedio por el que circule un soldado –y de hecho circula– fusil al hombro y bayoneta calada; no guarda ganado, nos guardaría, nos retendría a nosotros, los refugiados. [Narro, memòries, 357]

Des d'una òptica similar a Narro, Biernés expressava la seva condició d'exiliat comparant-se amb els animals tancats al zoològic: «yo desde mi salida de España nada más he estado encerrado como las fieras del Parque de Barcelona» [Biernés 7, sd, B].

6.3. Viure als camps

Els camps de concentració del Rosselló van ser el primer escenari de l'exili per a les classes populars una vegada creuada la ratlla que separa els dos estats. El camp d'Argelers, obert el 3 de febrer de 1939, va ser el primer dels camps construït al Rosselló –construït, per dir-ho d'alguna manera, ja que les característiques principals d'aquest camp van ser la manca absoluta d'infraestructures i les condicions inhumanes. La sorra humida, el mar

glaçat i el vent furiós d'Argelers acollien milers de refugiats. Narro descrivia el camp en aquests termes:

Al llegar al campo, éste ofreció el más lamentable y miserable de los aspectos. No existían las barracas sino un conjunto de chozas de toda suerte, clase, tamaño y material: de caña, ramaje, lonas, arpilleras, hules, diseminadas a capricho o juntas por conveniencia: un par de palos unidos por unas mantas puede hacerse habitable; aquí y allá, algún automóvil hundiéndose en la arena, ya despojado de sus llantas y colgándole las portezuelas. Entremedio pululaba una abigarrada multitud de individuos, adecuados al paisaje y al tiempo. [Narro, memòries, 358]

De manera similar, Josep Rodríguez, en una carta dirigida a Albert Argüelles, tots dos exiliats procedents de Palafrugell, mostrava les condicions infrahumanes del camp d'Argelers, alhora que desitjava al seu amic que no arribés a conèixer aquest camp:

Deseo que haya podido solucionar satisfactoriamente su situación evitando el peligro de ir a parar a un campo de concentración, que si es como el de Argeles, crea amigo Argüelles que es lo más infernal que hay sobre la tierra. Sin ninguna condición de higiene, durmiendo en el suelo en barracones de cañas y otras cosas por las que penetra el aire, el polvo, la lluvia y la humedad, llenos de piojos y con una alimentación ligera, constituye una dura prueba para nuestra salud. [Rodríguez 7, 1939]

Afortunadament, les condicions al camp d'Argelers van millorar – sovint gràcies a l'organització i esforç dels mateixos refugiats que hi estaven reclosos–, esdevenint, sinó acceptables, mínimament tolerables:

Barracones de madera sustituyen las chozas. Las bombas aspirantes extraerán sólo agua para lavar –el agua potable viene del exterior–, se distribuye con cañerías y se gradúa con espitas. La playa quedará limpia, pues se construye la gran letrina pública. [...] Pero la maravilla sería la Enfermería-Hospital, obra maestra de los carpinteros *refugiés*. El Campo tendrá oficina de correos, oficina de información y trámites y, disponiendo de radio, tendrá un formidable altavoz exterior. [Narro, memòries, 361]

Un altre dels canvis apreciable en el camp d'Argelers va ser la incorporació de les dones: «Primitivamente, Argelès-Campo era una tierra

de Hombres y las mujeres estaban excluidas. Pero, ¿quién cuida a los niños siendo pequeños o estando enfermos? Vendrían las mujeres a cuidar de ellos: enfermera, ama seca o curadora» [Narro, memòries, 319].

Seguint el camp d'Argelers es van anar obrint altres camps de concentració per atendre l'allau de persones que entraven a França, un èxode sense precedents a Europa. En un carta Marquès relatava com eren distribuïts els refugiats entre alguns d'aquests camps del sud de França:

segons les cartes que es revent dels Camps, allò es insoportable i particularment els del Camp d'Agde. Segons vaig llegir l'altre dia a n'el diari "Le Petit Dauphinois", tractent de traslladar als mutilats, a les dones i els petits a n'el Camp de Rivesaltes i el rest que es trovent amb condicions de treballar, els agruparant per nacionalitats i els farant treballar per a millorar la seva situació, que els pobres ja els hi combé [Marquès 3, 1941, BR]

De vegades, segons informava Joan Planas, exiliat de Sabadell, el canvi de camp i la seva elecció es podia fer lliurament: «t'escric desde el Camp d'Agde, on voluntariament ens em traslladat alguns companys palafrugells, porque es el camp destinat als catalans» [Planas 1, 1939, BR]. En canvi, Ricard Pascual explicava que per traslladar-se al camp d'Adge, en el qual en aquell moment s'estaven reagrupant molts catalans, va haver de fer una sol·licitud:

me encuentro en el campo de Barcarés, no puedo decir que esté mal ya que es uno de los campos mejor organizados y de mas libertad. [...] Tengo la impresión de que no vamos a estar en el campo durante mucho tiempo, por otra parte la Generalidad de Cataluña se interesa por los catalanes que hay en el campo, de momento la pasada semana ya partieron algunos cientos de ellos hacia Agde en donde estan en condiciones en extremo halagadoras, yo por mi parte he firmado ya la ficha [Pascual 1, 1939, BR]

El canvi d'un camp a l'altre era un fet habitual en els primers temps d'exili, segons relaten alguns refugiats en el pas per diversos camps de concentració: 1) «Me encuentro en Francia, desde el ocho de febrero, habiendo recorrido los Campos de Saint Cyprien, Agde, Le Barcarés y este. Estoy con mi padre, a quien hallé casualmente tres días después de pasar la frontera» [Serrano 1, 1939, L]; 2) «t'agradarà saber que en Joan Radresa, al

que era Regidor del P.S.U. a Palafrugell, es troba al camp de St Cyprien, fugitiu d'Espanya, després d'haver passat 3 m. al camp de concentració de [Brams]» [Rodríguez, E. 1, 1939, BR]; 3) «sembla que marxarem definitivament d'Argelès. Ací no resta actualment gairebé ningú. Hi ha una quietud immensa. Quin contrast amb aquell formigueig humà de febrer i març! Anirem –si no hi ha nova ordre– a St. Cyprien o a Le Barcarès» [Rodríguez, E. 4, 1939, BR]. Cal recordar que el camp d'Argelers es va buidar el juliol del 1939, però, amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial, l'octubre d'aquell mateix any es va tornar a omplir amb els refugiats que van haver d'abandonar les zones de França ocupades per l'exèrcit alemany. El tancament definitiu del camp d'Argelers és datat al setembre del 1941 (Solé 2009).

El camp d'Argelers era el camp al qual els refugiats anònims es van referir més en els seus escrits possiblement per ser el primer dels camps que van trepitjar i el de condicions més precàries a l'inici de l'exili. Tanmateix, Narro, en les seves memòries també descriu els altres dos camps pels quals va passar, el de Barcarès i el d'Adge. Segons la narració d'aquest exiliat, les condicions que aquests camps presentaven eren força més acceptables, amb infraestructures mínimes, tot i que no deixaven de ser camps de concentració de refugiats, i per tant un espai de reclusió:

A Barcarès, como cualquier Campo, lo rodeaban hileras de espino artificial y dentro, barracones, garitas, gendarmes, oficiales, guardias móviles a caballo y refugiados. Cercado y cerrado por una fila de estacas que unen tiras de pinchos, tomaría el aspecto de un corral de ganado mayor al aire libre. Nadie puede salir de allí sin permiso. Fea es la alambrada. [Narro, memòries, 314]

Agde-Campo era extenso y distinto a los ya conocidos: sin arena ni polvo, de tierra campesina que alegrava algunos viejos olivos. [...] No había allí ni barracas, ni chozas, sino grandes barracones de madera con techumbre de zinc y luz eléctrica en el interior, comedor y dormitorio a un tiempo; a lo largo de las paredes se alineaban las camas: una tarima casi a ras del suelo y otra encima, y un haz de paja como jergón. Para todo el Campo funcionaría una cocina, enorme barracón en donde conté ocho chimeneas, largos tubos de zinc emergiendo al aire libre. [Narro, memòries, 376-377]

Els camps eren administrats pels francesos, però els exiliats hi realitzaven diferents tasques depenent del seu bagatge educatiu i

professional. Una de les feines més ben considerades, segons recorda Narro, era la de metge:

El Campo lo manejaban los españoles, pero lo administraban y organizaban los franceses; militares todos, suboficiales o capitanes, de Intendencia o Sanidad. Los españoles, estarían organizados por oficio y profesiones, por su utilidad y disposición (hay inválidos): los médicos serán el núcleo más respetado. Mi hermano lo era y tendrá frecuente trato con sus colegas franceses. [Narro, memòries, 366]

Algunes de les feines podien proporcionar als refugiats que les desenvolupaven certs avantatges respecte a altres exiliats del mateix camp. Els germans Rodríguez, per exemple, asseguraven que rebien millor alimentació: «Ara fa uns dies en Milio i jo, treballem al Comissariat de Police del Camp. Tenim unes minces vantatges amb relació als refugiats que estant dintre el barbelé absolut, particularment amb el que fa referencia al tiberi que es quelcom més abundant» [Rodríguez, E. 5, 1939, BR].

Els camps de concentració i de treball van significar, entre altres aspectes, compartir l'espai, viure en comunitat. Tot i que l'home és per naturalesa comunitari, ja que segons (Assmann 1997: 107) «Le ricerche sul comportamento hanno confermato tale definizione: l'impulso a formare dei gruppi fa parte del bagaglio di base dell'uomo», l'agrupament dels refugiats en camps va comportar canvis en les relacions socials: els refugiats que coincidien en aquest espai comú havien de cooperar per gestionar-lo conjuntament i el lligam que s'establia entre ells equivalia o se semblava a aquell que s'instaura amb la parentela o, en algunes comunitats, amb el veïnat. Les reaccions davant la pertinença a la nova comunitat van ser ben diverses. Bolunya tenia dificultats per adaptar-se a la nova situació: «Els meus nervis no atmeten mes les impertinències i el viurer en un Groupe» [Bolunya 6, 1942, BR]. En canvi, per a Narro significava un retrobament amb la condició humana, amb expressions essencials com la contemplació de la natura, de l'espai i d'un mateix. Resignat amb la seva nova vida a l'exili, Narro prenia una mirada filosòfica i intentava treure profit de les circumstàncies en què es trobava:

Hom te, aci, temps sufficient per a deixar correr la imaginació les hores vagatives, hom les omple amb l'examen de tot alló que ens envolta; que será petit i limitad, pero on es representat quasi bé tot. Si el paisatge es

pobre, els homes, per contra s'ofereixen sota mil facetes. En la vida natural i corrent, ells poden evadir-se de si mateix i amagar llur fesomia interna, llurs tics i falles, però en aquesta mena de enclaustrament això no es possible, a menys d'un absolut domini en la pròpia persona. D'aquesta manera hom veu aquestes contradiccions entre la paraula i els actes; les niciezes que punten per sobre la contenció o el judici; i no es que les falles provinguin d'una desmoralització interior, sino que es l'amortalitat latent que es manifesta en llibertat, com el microbi de la malaltia surt en un medi propici. [...] He finit acostumat-me a la persona de la llibertat, he pensat que dintre dels climes que vaig vivin hi ha quelcom interessant; m'he entregat a la contemplació serena dels homes i dels objectes; he fet esforços per treure un plaer adhuc de lo que abans em molestava. Tenint paper; tenint un lloc on aïllar-me; m'he armat de paciència. Com savia que era inútil tot malhumor; com la desesperança no em portava cap canvi he pensat deixar correr el temps amb filosofia. [Narro 3, 1940, L]

Serrano i Cateura veien el seu pas pels camps marcat per l'avorriment, la monotonia i la inactivitat:

la monotonia es cada vez mayor y el tedio mas profundo. Solo nos cuidamos de dormir y de esperar los toques de corneta que señalan las horas de la comida. ¡Horrible existencia, para los que nos llamamos dinámicos [Serrano 3, 1939, L]

Mi vida por aquí, por demás aburrida, aunque el trabajo me distrae bastante; digo aburrida, en el aspecto material ya que a 2.000 metros no se pueda pedir muchas comodidades; en lo que toca al aspecto moral, cada dia mas animados y esperando con ansias el dia que podremos abrazar para siempre a nuestros seres queridos. [...] De noticias pocas puedo darte ya que hago una vida tan apartada como pueda hacerla cualquier anacoreta [Cateura 7, 1941, C]

Quan els exiliats van canviar els camps de concentració per camps de treball, la millora de les condicions de vida no era significativa, continuaven mancats de llibertat:

El que plana sobre meu, igualment que sobre tots els companys, són les condicions morals del nostre viure. Ara confinats a la població, al vespres a les nou hem de trobar-nos recollits a l'acantonament d'on no podem sortir fins a les sis del matí, supressió absoluta de permisos, i altres coses

difícils d'esmentar en una lletra. Es aquesta manca de llibertat que ens aplanava, a nosaltres tan enamorats d'ella! Però no hi fa res! L'ànim no ha de faltarnos, pit i avant. [Pujol 7, 1943, BR]

Les condicions amb què van viure els exiliats en els camps de concentració i més tard en camps de treball van deteriorar notablement el seu estat físic i mental. Vaqué, decidit a no deixar-se vèncer i superar aquest condicionant, va plantejar en alguns dels seus escrits tot un programa d'atencions personals per portar a terme ell mateix i, alhora, aconsellava la seva companya de tenir cura de l'alimentació i la higiene per evitar desequilibris com per exemple en la menstruació:

Creo que de aquí a una semana ya nos pagará la Cia de ferrocarriles y ello me permitirá el comprar alimentos purificativos. Voy a tratarme a base de baños vitales y una rigurosa limpieza corporal. La fruta es carísima y en su defecto me compraré nueces e higos secos. Haré también un poco de gimnasia para armonizar mis energías. Espero que esto me será un gran bien. Tus condiciones para el higiene deben haber mejorado. Mientras esperamos el momento de nuestra union dentro del hogar, debes, bien mío, tratar por todos los medios de regular tu menstruacion y acabar de una vez toda clase de flujo. No necesito señalarte la importancia de esta reconstruccion [Vaqué 63, 1940, L]

En mi ultima carta, mujer mia, te decia algo sobre nuestra reorganizacion fisica y psiquica. Ya me diras que medidas has tomado. Por mi parte he dejado de tomar café incluso para el desayuno y en su lugar tomo higos secos. Me doy baños generales por semana de agua caliente y todos los dias un baño vital¹¹⁴ de bajo vientre con agua fria. Como unica bebida tomo el Domingo un poco de cerveza. Por lo demas sigo bien, pues continuo con un reposo absoluto, pues mi trabajo ni tengo que aguantar las intemperancias del tiempo. [Vaqué 64, 1940, L]

La higiene personal i l'alimentació eren els aspectes en què Vaqué parava més atenció a l'hora de tenir cura d'un mateix: «Sobre higiene general me lavo todo el cuerpo con jabon cada dos dias y los intermedios me doy un baño vital. En ambos casos lo hago siempre con agua fria. Ahora

¹¹⁴ El significat de “baño vital” ve a ser refrescar amb aigua freda la zona del melic per avall, especialment els genitals. És una pràctica coneguda des de l'antiguitat amb finalitats terapèutiques.

que hay tomates (10 francos el k.) compro algunas veces, por lo demás no voy mal» [Vaqué 80, 1940, L].

Un altre dels turments de l'exiliat va ser la desocupació a què va veure's sotmès, no tant per la manca de feines que es podien fer dins el camp perquè esdevingués un lloc digne per ser habitat, sinó més aviat per la desorganització dels primers temps. Per fugir d'aquesta inacció, d'una banda, i de les precàries condicions de moltes barraques, de l'altra, Narro va maldar per col·laborar en les tasques de l'hospital que més endavant es va obrir al camp d'Argelers: «me hice de amigos y procuré ir pasando, conformándome con lo que viniera. Tenía la esperanza de conseguir un quehacer en el hospital para fugarme tanto de la inactividad como de la miseria (que era miseria lo que se vivía)» [Narro, memòries, 378]. Segons explica aquest exiliat, l'hospital era, dins el camp, un lloc important que exercia de centre al voltant del qual girava bona part de la vida del camp i de l'exiliat:

El hospital vendría a ser como un pueblo, y él explicava cómo se genera un pueblo: un núcleo central al cual se agregan elementos distintos que lo completan. También ha menester gente de cocina, burocratas para las oficinas, quién cuide de los almacenes, costureras, lavanderas, quiénes se encarguen de las letrinas, gentes hábiles para eso, aquello y lo de más allá. Pero el hospital no solo beneficia a los empleados, a quienes en principio mejora el pan nuestro de cada día, beneficia a todo el Campo. [Narro, memòries, 378]

6.4. Condió d'exiliat

Tots els ciutadans catalans que els primers mesos del 1939 van entrar a França van haver d'afrontar una nova situació que venia donada pel fet d'haver abandonat un país cap a la recerca de seguretat. En el nou estat, però, no eren ciutadans qualssevol. Lluny de la pàtria, de la llengua, de les arrels, del paisatge de la infantesa on havien nascut les amistats i l'amor, en la nova terra havien esdevingut estrangers. L'escriptor Norman Manea (2006, 2008), exiliat diverses vegades, quan ha reflexionat sobre aquest fenomen ha equiparat la situació de l'exiliat amb la de l'estranger ja que l'exiliat esdevé estranger com a resultat del canvi i la ruptura que es

produeixen i sobre els quals l'individu repensa i s'autointerroga contínuament:

Lo straniero è sempre considerato un diverso e spesso anche una provocazione, se non addirittura una minaccia, che mette a rischio tutto ciò che la tradizione sedentaria ha strutturato in forma di convenzione comunitaria unificatrice, di emblema nazionale. Lo stesso presupposto dell'esistenza dello straniero implica un paragone, un riesame di sé e una potenziale competizione (Manea 2006:11)

La condició d'exiliat, d'estranger, de ser diferent, va entrar a formar part de la nova identitat dels refugiats a França. Entre el col·lectiu popular aquesta condició era ben present i sovint ho expressaven en els seus documents. Llegim-ne el testimoni de Formosa:

Dius que no deixes de ser una refugiada. Es natural, som espanyols a França i, naturalment, mai perderem aquesta condició. Això ens passaria a tots els indrets del mon. Menys mal, però, que aquest país que ens ha acollit es molt simpàtic i agradable i els francesos, en la seva majoria, han sapigut comprendre la nostra tragèdia i, segons diuen, els que estan en llibertat van siguent cada dia més apreciats i més reconeguts com a gent honrada. [Formosa 1, 1940, L]

Dius que ens tenen d'una manera molt especial. Ens tenen com a refugiats sortits d'una veritable derrota. Tu creus que no es aixís ? Fins a cert punt tenen raó. Ara que podrien, de mica en mica, fer-se càrrec de la nostra situació i anar-nos considerant cada dia més com a persones veritables que són. Jo crec que'l concepte en que ens tenien els primers dies va desapareixen. Es una cosa que tarda molt a borrar-se [...] hi han certes persones que encara que un dia estiguin convençudes de la nostra personalitat, aquesta no serà mai reconeguda per ells. Es que no els interessa. [Formosa 2, 1940, L]

Narro, al seu torn, des de la memòria, recorda com vivia l'experiència de sentir-se exiliat, la inseguretad i el neguit que produïen els desplaçaments constants d'un lloc a un altre sense possibilitat d'arrelar enlloc:

Los refugiados son unos dejados de la mano de Dios que se muestra displicente. Primeros huidos, luego vagabundos, mendigos después: el

Destino hace con ellos una molienda detestable. Sintiéndose perseguidos, vivirán en perpetuo desasosiego, les es difícil asentarse, fijarse en un lugar determinado; todo es inseguro. Unos piensan retornar al punto de partida, otros se expatrian; mientras, se vive un purgatorio. [Narro, memòries, 294]

L'etiqueta de refugiat era aplicada a tots els catalans que van entrar a França, encara que no haguessin hagut de passar pels camps de concentració. És el cas de Rosita González que explicava com impotentment presenciava com patien els seus compatriotes:

Este es nuestro dolor, contemplaros a todos, ver lo que sufris y pensáis y no poder hacer nada, absolutamente. Nuestra calidad de refugiados nos priva de todo lo que deseábamos realizar afin de mejorar en lo máximo la situación de cuantos conocemos [González 2, 1939, L]

En la inestabilitat de la nova situació, Massot temia per la seguretat dels seus estalvis i, per aquest motiu, va demanar ajuda a Bruguera:

Les circunstancias actuales que fan que tant tu com jo estiguem en situació no estable dintre aquesta població em fan pensar que tal volta fòra convenient de que els diners que guardo estiguessin en nou poder interinament. No sé pas si et posaríen inconvenients a la porta, pero crec que no, tractant-se precisament d'aquest càs, pero si així fòs, es podria buscar un altre mitjà, per exemple per mediació d'el Sr Moret que té lliura entrada i sortida, o algún altre [Massot 1, 1939, BR]

La condició d'exiliat comportava també un cert moviment burocràtic per legalitzar la situació en què es trobaven els refugiats. Vaqué i Laviña van haver de tramitar i certificar davant l'administració francesa el seu matrimoni per poder obtenir amb més facilitat els permisos necessaris per veure's:

Yo he firmado las hojas que conceden el derecho de asilo y en ellas he puesto la fecha de nuestro enlace. Según el decreto ley, se nos concederán los mismos permisos que a los soldados franceses. Osea, ocho dias cada cuatro meses, y despues el derecho a percibir la abocacion que concede el Gobierno a las mujeres de los movilizados. Esto es un paso mas hacia nuestra union. [...] En el caso que no concedieran validez a nuestro casamiento, veriamos de arreglarnoslo para o bien viniendo tu por unos

dias o yo alli donde estas tu para casarnos de nuevo ante la autoridad francesa [Vaqué 75, 1940, L]

Altres vegades, fins i tot, es van haver de falsificar les relacions entre refugiats, com ara un matrimoni entre dos exiliats a fi de permetre la sortida del camp a un d'ells. Va ser el cas de Clemen, que ho explicava de la següent manera a la seva companya Laviña:

Como te figurarás vine reclamada por “Alquilinio” tu ya le conoces, aqui paso por su mujer, pero en nuestra intimidad, te juro Rosita no hay nada, ni ¡abrá! [...] yo acepte su ayuda cuando tan difícil estaba la situación para nosotras consulté con Maria Luisa le expuse el caso, y me aconsejo que aceptase, la cosa era salir del campo pues mi situación era distinta á los demas, por encontrarme sola y toda la familia en España desde luego Aquilino se porta como un hombre. [Clemen 1, 1940, L]

Per obtenir la documentació necessària, alguns refugiats van posar-se en contacte amb alts responsables polítics. Testimoni d'aquest fet és la carta que Barceló va dirigir a Josep Tarradellas, aleshores Conseller Primer de la Generalitat a l'exili, amb la finalitat d'obtenir un passaport:

Sr. Conseller Terradelles: Us prego d'atendre al ciutadà Bartomeu Barceló, català de Mallorca. L'objecte que fa adreçar-me a vos és el de facilitar-me l'obtenció de Passaport per França. Raons en que baso ma petició: a) Tinc 49 anys. b) No puc guanyar-me honestament la vida a Catalunya. c) Tinc una germana hòrfena de pare i mare, de quaranta anys d'edat i herniada: dec, doncs, fer-la-hi la vida. d) No sóc fascista: prova: que la Dictadura va exiliar-me l'any 25 per una prèdica als Cavallers de Sant Jordi a la Catedral de Girona. e) El Comité Guixols va constituir-se en salvaguarda de la meva vida tot i no fer l'any de la meva reintegració a Catalunya per tal d'exercir de professor de Literatura a l'Escola de S'Agaró. f) Deu anys esmercí tot el temps a honorar nostres Lletres a França: hi vaig assolir tres [prestatges]: Gineta d'Or del Rosselló: del [...] i del Jocs Florals internacionals de la Salvia. g) A què hi retornaria a França? A continuar la meva tasca sintetitzada en els mots bíblics: “Estimat de D. I dels homes i en el temps de la ira es constituí en vincle de reconciliació”. Informar-se al meu respecte del Dr Soler i Pla i d'en Miravittles i del [...]. Vostre i mercès a la bestreta. [Barceló 1, sd, T]

6.5. Sentiments i emocions de l'exiliat

Els estats d'ànim que van patir els exiliats –por, tristesa, angoixa, odi, ràbia i en escasses ocasions alegria–, provocats pel trasbals de ser estranger, són part de la interioritat que va viure cadascun d'ells. Són sentiments, reaccions emotives, sensacions que no tots van expressar de la mateixa manera. Segons l'antropologia, l'exteriorització dels estats d'ànim no és fruit d'una “natura” genèticament determinada: «gli stati d'animo non sono universali, o meglio, non sono espressi ovunque nella stessa maniera. [...] sono piuttosto concepiti ed espressi da “soggetti culturali”, cioè in base ai modelli culturali introiettati durante l'infanzia e riplasmati continuamente nel corso della vita successiva di un individuo» (Fabietti 2004: 157). Per tant, els refugiats expressaven les seves emocions en relació amb una sèrie complexa de factors com són l'edat, el gènere o el context de relacions socials viscut anteriorment al seu exili.

A més d'expressar-se de manera ben diversa, com podrem veure en els fragments següents, les diferents experiències de l'exili també van provocar diversitat de reaccions entre el col·lectiu de refugiats populars. D'una banda, hi havia qui, com Cateura, va viure la dramàtica situació de desarrelament amb un sentiment de pèrdua pel fet d'haver hagut de deixar dona i fills a Catalunya: «¡Es tan grande lo que en España ha pasado y está pasando aun! ¡Hemos quedado tan desperdigados! estoy seguro que muchas y muchas familias, en mucho tiempo no podran volverse a juntar» [Cateura 1, 1939, C]. D'altra banda, hi havia qui, malgrat la desgraciada situació, assumia la nova identitat amb satisfacció: «La justicia de nuestra causa nos da una moral tal que hoy mas que nunca, llevamos con orgullo la etiqueta de ‘refugiados españoles’. Solamente nuestro [...] puede asimilar tan dura prueba» [Deulofeu 3, 1940, L]. Per a Camil Formosa el sentiment que l'exili li despertava era la tranquil·litat d'haver obrat com calia: «Son els sentiments que predominen sobre nosaltres. Aquells sentiments que tantes rebeldies hens han portat a fer. Aquells sentiments que, ara, ens fan viure amb tanta il·lusió. Y, també, aquells sentiments, que ens fan viure feliços pensant amb el ‘deure complert’» [Formosa 2, 1940, L]. Un altre refugiat, Josep Narro, des de la memòria, recorda l'experiència del camp de concentració viscuda amb desconsol i desesperació:

Yo he sentido lo que es verlo todo gris y sombrío aunque el sol luzca esplendoroso en el cielo; se desgranaban entonces todas las cuentas de ese rosario que es el recuerdo y viene entonces el desconuelo y hasta la desesperanza. Nosotros, los del hospital, vivíamos distintamente a los del resto del Campo: somos seres privilegiados, siquiera por el medio y por el ambiente y equidistantes de los extremos, pero siempre ha de aparecer el “Campo de Concentración”, los barracones de madera, sujetos por los rollos del *fil de fer barbelé*, asentados sobre un suelo de arena o tierra; más allá, gendarmes o soldados... [Narro, memòries, 390]

Aquesta varietat de reaccions emotives no eren fruit només de la condició d'exiliat, el record dels dies de guerra era encara molt viu. En la carta que Serrano escrivia a Laviña es posa de manifest el desig de venjança cap aquells que el van traïr en els moments difícils, com van ser l'arribada de les tropes franquistes:

Los últimos días vividos por mi en España fueron horribles, amiga Rosa, por todas partes canalladas y traiciones. El Grupo de Palafrugell, salvo contadas y honrosas excepciones se convirtió en foco de chivatazo, desertión y engaño, los unos traidores, los otros pobres de espíritu. Por cierta conducta que seguimos unos cuantos, pasé yo junto con varios compañeros por el vergonzoso trance de ser juzgados, mientras que nos vigilaban, quienes pocos días después salieron a recibir a las tropas de Franco. Pero llegado el momento, arrancadas todas las caretas, hemos demostrado cada uno quien somos y ansioso espero el días de saldar cuentas que imborrables llevo en mi espíritu [Serrano 2, 1940, L]

L'estat d'ànim en què es trobaven els exiliats populars davant la colpidora experiència va ser un dels aspectes que van reflectir en els seus escrits. Flaqué i Narro, davant el desànim i la pena que estaven passant, coincidien amb el pensament d'abandonar-ho tot, de donar-se per vençuts:

amb l'estat de anim decaigut que a certs moments yo mateix m'en done compte, degut aquest a la meba situació tant desventurada que estic pasan, y que pasan els días en pitxor, unes, i el mes dolorós de tot es l'abandó a que estém nusaltres a n'aquest mont perduto, el cuál amb tot aquest estat de cosas, ya momentos que no duptarias pas gens, a fer una animalada [Flaqué 13, 1941, BR]

Sembla que totes aquestes evocacions es facin mes vives aci i arriba moment en que no es pot evitar fins l'angunia. No es que sigui envejós, pero es impossible evitar la comparació; el meu ambient d'ara Voste el coneix; la filosofia moltes vegades arriba que vol geure de pur cansament i es, aleshores cuan, ho enviaria tot al diable [Narro 1, 1949, L]

En una línia similar, Vaqué mostrava les seves hores baixes d'exili. La seva tristesa venia donada sobretot per la situació de separació amb la persona estimada, la qual Vaqué vivia de manera impotent, desolat per no poder canviar les circumstàncies:

Hace unos cuantos días que sin saber como ni porque, me siento triste y taciturno. Busco la soledad y la quietud para sumirme a vagas reflexiones. He notado que atravieso una crisis moral que me deprime involuntariamente. Algo me falta, cuya ausencia me abrumba. Me siento impotente para soportar tu ausencia [...] Siento, a veces, como un negro aletazo de un impreciso presagio [...] Siento que las fuerzas me abandonan y me siento desgraciado [Vaqué 65, 1940, L]

Així mateix, Pujol acceptava amb resignació la situació de l'exili, sense amagar, però, l'enyorament de familiars i amics i el desig de retrobar-los ben aviat:

Però hom s'acostuma a tot, la qüestió és tenir bona salut. Aixis puc dir-te que m'he endurit el cos i m'he trempat l'ànima en l'adversitat. T'enganyeria si t'amagués de dir-te que tinc unes ganas boges de retrobar-me a casa, abraçar els bons amics [Pujol 1, 1941, BR]

Com més avançava el temps a l'exili més desmoralitzats es trobaven els refugiats. Per a Narro, els dos anys que portava lluny de la pàtria, lluny dels amics i la família havien provocat un notable defalliment de les forces i la pèrdua de l'ànim, fins i tot per escriure:

He trigat en escriure perquè ja he perdut fins l'humor de conjuminar paraules i conceptes amb mes o menys elegància i fa molt de temps que visc en un continuat aburriment i em fàstic cada vegada mes fort de tot el que ara es el nostre clima. Quan tornarem a la vida normal, que es la veritable vida? Ja hem passat dos anys i entrem en un tercer: que la

compassio de lo que sigui o del que sigui faci que fineixi amb aquest totes les nostres tribulacions. [Narro 4, 1941, L]

Si bé hem vist que Narro, en les seves cartes escrites mentre vivia l'experiència de l'exili, es desesperava per la seva situació, podem observar, en canvi, que quan el mateix autor, en les memòries autobiogràfiques que va escriure posteriorment, recordava l'etapa dels camps de concentració parla d'una vivència en pau i amb ànims gràcies a l'actitud pacient que va prendre i a l'activitat de dibuixar a què es dedicava:

Posiblemente el hacer dibujos y componer ilustraciones (apenas tomé apuntes del paisaje y gentes de los Campos) me permitieron tener paz y ánimo, recluso entre espino artificial y sin ver un próximo fin. Nunca creí que allí quedarían mis huesos, imaginando siempre un regreso a lo que dejé, a la normalidad, porque nada hay eterno en este mundo. Sustituía la esperanza o desesperanza por la paciencia. [Narro, memòries 310]

Aquests dos fragments de Narro que acabem de llegir són, a més, molt apropiats per observar les diferències entre l'escriptura *in situ* –aquella realitzada en el moment en què s'està vivint l'experiència d'exili– i l'escriptura *a posteriori* –aquella feta través dels records retinguts en la memòria individual. Quan Josep Narro escrivia cartes a Rosa Laviña des del camp d'Argelers relatava els fets que estava vivint en aquell precís moment, les emocions que estava experimentant i els pensaments que passaven per la seva ment. En canvi, quan escriu el document autobiogràfic han passat entre vint i trenta anys del període del seu exili a França. Narro ha viscut altres experiències, hi ha interferències d'altres records, i de records i vivències d'altres persones que al posar-les en comú amb les pròpies aquestes s'impregnen de la memòria col·lectiva i el discurs de la vivència personal esdevé una reconstrucció composta de tots aquests nous elements. A més a més, com que la memòria és selectiva i, amb el pas del temps, el record és sovint reinterpretat, podem trobar textos d'un mateix autor amb punts de vista tan oposats com els que mostren les dues últimes citacions de Narro, de manera que mentre en un temps determinat l'autor vivia l'experiència amb «continuat avorriment» i amb «fàstic», posteriorment, aquesta és evocada com un període viscut amb «pau i ànims», sense perdre la «paciència». Una altra diferència que s'aprecia

entre aquests dos tipus d'escriptura és l'elecció de la llengua de comunicació: als anys quaranta Narro escrivia les seves cartes en català; als anys seixanta i setanta Narro va escriure les seves memòries en castellà. Sobre aquest punt vegeu nota 42 d'aquesta tesi (§ 4).

Una altra de les causes que alteraven l'ànim dels exiliats era la manca de notícies de la família, potser perquè era un dels aspectes que no havien previst quan van sospesar les dificultats en què es trobarien a l'exili:

la nostra moral, vá com vá amb altes i baixes, uns dies mes optimistes, uns altres dies, més deprimits, ara que la causa de la nostre depressió es pot dir, es la manca, gairebé absoluta, de notícies de la nostra familia, doncs per, lo demás, ja ens férem, al sortir de casa, el carrec del que era l'exili, el qual dit sigui de passada, el passem bastant confortablement [Rodríguez 1, 1939, BR]

Els sofriments a què van veure's sotmesos els refugiats no sempre s'expressaven d'una manera dramàtica, sinó que sovint el to dels seus escrits és més aviat contingut, possiblement per suavitzar la tràgica situació i, així, evitar que el receptor s'angoixés massa. De vegades, es té la sensació que és qui viu la terrible experiència d'opressió i penúria en els desoladors camps de concentració que consola els que es troben a casa a recés de l'exili. La tendència a mirar positivament la seva situació queda palesa en diferents fragments de la correspondència popular:

la meva moral ha estat sempre ferma, no m'he deixat emportar per la desesperació i creu que al veure que s'escolaven setmanes i setmanes i la meva alliberació que continuament desd'el grup de T.E. m'asseguraven per a en breu, no venia, n'hi havia per a fer trontollar el meu ànim. Sortosament aquest ha aguantat perfectament la prova. En les tres setmanes que estic fora ja sóc un altre, em sento enfortit, el cos valent [Pujol 5, 1943, BR]

En una altra carta d'aquest mateix exiliat és evident l'encobriment de la veritable situació que vivia: «Te ruego no hables con ningún amigo de mi actual situación. A mi familia de España se lo ocultaré hasta cuando me sea posible» [Pujol 1, 1943, BR].

Conservar l'estat d'ànim era important per no decaure i per donar-se suport mutu. Marquès demanava «paciencia i tranquilitat i fe cara a tot lo

que vingui amb coraje i sanc freda» [Marquès 4, 1941, BR], mentre Massot opinava que «cal fer el cor fort, qu'en defallir rès s'hi guanya» [Massot 6, 1940, BR]. *Paciència* i *coratge* són les paraules que els exiliats recorrien més sovint en la seva correspondència. Quan Leo Spitzer (1976) va analitzar la correspondència dels soldats presoners de guerra italians remarcava que la paciència és el costat passiu i el coratge és el costat actiu de la mateixa postura davant l'adversitat. La paciència és la qualitat del màrtir i el coratge és la de l'heroi, però entre els exiliats populars difícilment hi havia màrtirs i herois, simplement supervivents d'una derrota que es debatien entre la resignació i la lluita. Segons Spitzer el comportament de l'home popular davant el patiment és paradoxal:

La persona ingenua, l'uomo del popolo, ha uno strano atteggiamento verso le sofferenze: se ne lamenta e nello stesso tempo le giudica irrilevanti. Si arriva così a una formulazione paradossale: "soffro, ma non importa". Un sentimento che si potrebbe definire di modestia gli impone di non mettere troppo in risalto le proprie pene: poiché non si tratta, in fin dei conti, che di una piccola, povera e insignificante vicenda umana. (Spitzer 1976:131)

Un altre testimoni que, encoratjant Bruguera, s'encoratjava també ell mateix és Pujol: «L'ànim no ha de faltarnos, pit i avant» [Pujol 8, 1943, Bruguera]. Per la seva banda, Serrano també animava Laviña, amb el dubte, però, de l'efectivitat de les seves paraules: «Aunque inútil lo creo, te recomiendo fortaleza, mucho ánimo y espíritu alto para afrontar las privaciones, penalidades y sufrimientos que el exilio nos depara» [Serrano 2, 1939, L]. Un altre dels corresponsals de Laviña també li recomanava ser optimista: «piensa que no puede durar mucho está lacónica situación, tal vez el mañana nos reservará algo mejor, somos jovenes aun... tenemos que ser soñadores y optimistas» [Carreras 2, 1939, L]. Aquest mateix exiliat, tanmateix, en una altra ocasió es lamentava de la situació: «que mundo tan cruel, cuanta ingratitude, cuanta maldad, me maldigo, cuando tengo que comprender dentro mi "fenomeno temperamental", cuanta injusticia y desigualdad de compenetración y sentimientos aplastados por el afán egoista» [Carreras 2, 1939, L].

6.6. Separació familiar

Milers de famílies catalanes van marxar plegades cap a França per començar una nova vida, lluny de les repressions del feixisme. El seu somni es va veure aviat frustrat quan els membres d'una mateixa família van ser separats i distribuïts en diferents camps: els homes per una banda, i les dones i els nens per l'altra. El trencament familiar va ser una de les experiències més dramàtiques que van viure els exiliats populars només de travessar la frontera, donat que l'amor a la família és un dels aspectes més importants del comportament humà. És un sentiment que fa créixer el sentit de la responsabilitat i dóna sentit a la vida, i, per tant, qui ha de separar-se de la família perd, sovint, aquest sentit. Va ser el cas de Josep Flaqué: «e deixat a ne el camp de Bram els meus estimats done i fills, baix separarme de ells amb les llagrimas als ulls, però am la convicció de que promte surtirian cap a Palafrugell a pesar de tot tinc aquest consol» [Flaqué 7, 1940, BR]. D'una manera similar, Tomàs Girbal va veure com la seva dona, la mare i les tres filles s'allunyaven cap a un altre camp: «d'ahir la meva familia feu cap al Vernet-les-Bains. Hem hagut de patir aquesta nova separació perquè la situació al Camp es fa cada dia més difícil i en canvi sembla que al Vernet estaran molt bé» [Girbal 2, 1942, BR]. També per a Pujol la separació familiar va ser una de les crueltats de l'exili que més va patir. Miquel Pujol va travessar la frontera amb els altres soldats que havien lluitat a la batalla de l'Ebre, mentre la seva família –tres fills, l'esposa i la mare– van sortir de Palafrugell amb l'autobús del govern. A Figueres, l'autobús no va poder continuar i, a peu, sota la pluja d'una nit freda i esquivant les bombes que els queien a tocar, van arribar fins a Perpinyà. D'allà, als camps: Argelers, Le Mans... No van coincidir mai amb Pujol, que des del camp de Bram va ser destinat a treballar cap al nord de França:

El que m'ha frapat més durament, desconsolat sempre, a vegades tan intensament que he hagut de recollir tota la meva força d'esperit per a sobrepujar-ho, ha estat la separació amb els meus volguts familiars. [...] Aquest és el meu panorama familiar actual, però no creguis que –malgrat el molt que els estimo i enyoro– per això em senti defallit ni molt menys. La prova que hem passat, que passem, ha estat fatal per a molts [Pujol 1, 1941, BR]

En altres casos, la separació familiar era a través de la frontera. La dona que s'havia quedat a casa amb els fills tenia la possibilitat de veure el seu creixement i, a la vegada, tenia la responsabilitat de donar-los protecció.

En aquesta ocupació podia trobar consol per l'absència del marit o company i per la tristesa i el dolor contemplatiu en què havia restat. L'home, en canvi, havia perdut l'obligació de portar el pa a casa i vetllar per tots els membres de la família. Ara el seu turment venia donat pel neguit de rebre notícies dels que s'havien quedat a l'altre costat. Una carta de Massot és ben explícita en aquest sentit:

Ja pots pensar que tot això em dóna una certa impaciència. Les notícies recients d'els meus són coses que en la situació nostra em causen sempre una impressió molt profunda. Compendràs que la meua màxima esperança està apuntalada en l'il·lusió de poder-los abraçar algun dia [Massot 11, 1942, BR]

Andreu Cateura és un altre dels exiliats que va deixar dona i fills a Catalunya al passar la frontera amb l'exèrcit republicà vençut (Columna Durruti) procedent del front de l'Aragó. Cateura, tot i el patiment que li provocava la separació familiar, no podia tornar al seu país ja que la possibilitat de ser afusellat significava perdre per sempre la família que tant s'estimava:

Luisa, en su carta me insta que vaya, invocando el amor, los hijos, en fin todo cuanto sabe que puede influir para lograrlo; por mi parte ¡que mas deseo yo que poder llevar esto a cabo; pero... supongo que sabrás que mi situación allí sería bastante comprometida, tanto que dudo que pudiera salir con vida del empeño. En esto estoy decidido y no creo que marche equivocado; por nada, ni por nadie, voy a España en tanto estén ejerciendo una represión tan grande como la que se está llevando a cabo. [Cateura 1, 1939, C]

Aquest refugiat, mentre esperava el dia d'abraçar la seva família, es reconfortava amb les notícies i les cartes que arribaven dels seus fills, sabent-los amb la cura escrupolosa i l'observació amorosa de la mare:

Ellos en España estan bien, con buena salud; los dos niños Miguel y Martín van a la escuela y del primero ya voy recibiendo de tanto en tanto alguna cartita que ya podrás imaginarte la alegría que me producen; su madre con el orgullo de cuidarlos y educarlos y yo aqui esperando el momento de estrecharlos contra mi corazon [Cateura 7, 1941, C]

Mentrestant Cateura explicava a Bruguera els seus anhels d'agrupar de nou la família, Lluïsa, la dona de Cateura, per la seva banda, també els expressava al mateix corresponsal: «nos falta la mejor compañía del mundo para nosotros ellos su papá. Yo mi esposo. Pero vivo con la esperanza de que tambien llegara el dia que nos podremos ajuntar para siempre» [Cateura, L. 5, 1940, C]. Un altre dels refugiats que va deixar a Catalunya la dona i els fills va ser Biernés, el qual va creuar la frontera amb l'exèrcit procedent de Lleida. L'enyorança per la família i la impotència de no poder-los ajudar des d'on es trobava, conscient, segurament, de la difícil situació que estaven vivint a l'altra banda de la frontera, va fer pensar a Biernés amb el retorn:

como comprenderas empiezo a cansarme de estar lejos de vuestro lado y de no poderos ayudar. Tienes que pensar querida mia que hace 17 meses que no os he visto y como mi conciencia es limpia de todo por [...] no me puede pasar nada así es que pienso venir el mes proximo para estrechar a nuestros hijos en mis brazos y a mi querida esposa [Biernés 8, 1940, B]

Que els familiars i els amics estiguessin a l'altra banda de la frontera significava, a més del distanciament, que es trobaven sota la repressió del règim franquista, cosa que aclaparava també les persones refugiades a França. Serrano ho va expressar en tres ocasions:

Dime que tal se encuentra tu familia, la mia, desgraciadamente, ha quedado bajo la bota del fascismo, por culpa del Capitán Morrerres. [Serrano 1, 1939, L]

la convivencia de mis hermanos con los verdugos de Falange, es algo que me desespera, consolándome solo el pensamiento de que mi buena madre sabrá mantener viva la llama del Progreso Mundial, que un dia encendi en sus jóvenes pechos [Serrano 2, 1939, L]

Yo desgraciadamente tengo en España, quien representaba el complemento de mi espiritu y siento en el alma la separación que sobrellevamos. ¡Es algo que debo al traidor de Morrerres! [Serrano 3, 1939, L]

En la correspondència de la majoria dels exiliats que van patir la separació familiar s'observa la nostàlgia per la llar familiar i, al mateix temps, el dolor per la imprecisió amb la qual es conservava la imatge dels

éssers estimats. Per contrarestar aquests sentiments, les famílies es cartejaven i entre ells es demanaven d'escriure's al més aviat possible i al més extens possible, ja que llegir-se era sentir-se una mica menys lluny.

6.7. Relació amb el poble francès

Quan els refugiats catalans van travessar la frontera, van entrar en una regió amb la qual compartien un passat històric, cultural i lingüístic. Ara bé, la Catalunya del Nord, sota el domini francès des del 1659, havia adquirit noves influències a causa de la limitació politicoadministrativa a què estava sotmesa. D'altra banda, les riuades de gent desorientada i decandida que van envair en la primera etapa de l'exili les terres del Conflent, el Vallespir i el Rosselló, principalment, van ser un impacte també per al poble francès. L'estudi que ha portat a terme Serge Barba (2009: 248) ho posa en relleu:

Ce sont les villes-frontières qui, dans les premiers jours, ont supporté le poids de l'exode. Le plus souvent avec humanité, dévouement et sans moyens supplémentaires. Elles ont dû soigner, nourrir, loger et parquer à la belle étoile les réfugiés plus de temps que ne le permettait leurs forces. C'est particulièrement vrai pour les villes du Vallespir et Cerdagne. Elles ont agi sans avoir le pouvoir de décision que détenaient l'autorité militaire et le préfet. Il a fallu des semaines avant que les réfugiés concentrés dans l'arrière-pays soient évacués vers le camps. Il a fallu des semaines avant les internés des camps aient un abri. Il a fallu que la vague des réfugiés arrive, pour que les autorités se décident à ouvrir le camp d'Argelès.

Entre la població d'aquestes comarques nord-catalanes hi va haver tota mena de reaccions davant l'arribada dels refugiats que, segons Renyé (2014: 20), «anaven des de la solidaritat política i ajuda humanitària fins al menyspreu i la por als “rojos i anarquistes” fomentada en gran part per la premsa perpinyanesa, de caràcter dretà i favorable –més o menys obertament– a la insurgència franquista». Les classes benestants i gairebé tot el clergat s'havien posicionat, tal com ha explicat Díaz (1993: 32), «pels militars rebels i identificaven els governamentals com un bloc homogeni d'incendiàries i comunistes sense cap diferència de matís. Quan algun republicà dels prematurament exiliats explicava en públic que el motiu pel

qual havia abandonat el seu país era el temor a la repressió franquista, no aconseguia convèncer ningú». Els republicans podien entendre les dificultats que el govern francès havia d'afrontar per acollir en poquíssims dies milers de persones, entre elles, dones, nens, malalts i ferits. El que els resultava difícil comprendre i que els dolia profundament era, segons Barba (2009:249), «la rudesse de l'accueil, dans le sentiment d'être indésirables», però sobretot l'actitud general de les autoritats que estava marcada «du sceau de la suspicion et de l'exclusion».

Les escriptures populars dels exiliats catalans parlen de l'experiència que aquests van viure en relació amb els francesos. Les impressions dels republicans eren ben diverses, des de la gratitud fins a la repulsió. Narro explicava com, en entrar a la França catalana, la llengua va suposar una complicitat entre els exiliats catalans i els autòctons rossellonesos:

¡Buenas gentes aquellos roselloneses, más cerca de nosotros puesto que hablan la misma lengua –el catalán– que persiste a través de los siglos y de las fronteras. Estos encuentros sentimentales se hubieran prolongado indefinidamente a no ser por los gendarmes. Ellos se impacientaban. [Narro, memòries, 355]

En un altre punt de la narració, Narro descrivia la reacció dels habitants del poble d'Argelers, quan els refugiats van passar-hi custodiats pels guàrdies francesos o senegalesos camí del camp de concentració, a la platja d'aquesta població:

Con nuestra llegada despierta el pueblo: las puertas se abren y los interiores se iluminan con luces, pocas y débiles. Rota la cadena de forasteros, los esclavones se desparraman por las calles más próximas y los sedientos acuden a las fuentes. ¡Allez, allez! Vecinos y forasteros parlotean, gesticulan los Hombres y llegan a llorar las mujeres; se ofrecen y dan cosas de comer, tabaco, bebida. Los guardias móviles se descomponen, pierden la paz y sus caballos levantan chispas de los guijarros del empedrado. Este encuentro sentimental es comprensible y sucederá en cada pueblo, pues los del Rosellón hablan catalán, su lengua vernácula. [Narro, memòries, 300]

Per a Flaqué, la primera vivència amb els francesos, en canvi, va ser més aviat negativa: «am la mania que tenen am els estranges i

particularment nosaltres, molts d'aquí, els mateixos obrers, vergonya es anomenarlos son els primers, si vols tu ens tracte mellor l'empresa que aquestos desgraciats, es aixi, noy, no ya solaritat d'cap mena, inclús a n'els sindicats, no ens valoran» [Flaqué 5, 1940, BR]. Més endavant, però, el mateix refugiat agraiïa l'ajuda que va rebre per part d'una família francesa que el va acollir en un dels moments més difícils que va viure en el seu exili, quan treballava de llenyataire i carboner a Codons (departament de l'Aude):

estic recullit a casa de una bona gent, que me donen de mengar, els estic molt agrait, però noy no cal abusár, ya que me prengueran desinterasadament. Yo els faix tot lo que puc per a contentarlos, ells están contens de mi, però com que un dia els baix sentir dir que per 8 o bé 15 dias no els feia rés, i precisament avui s'acaba el terme de aquests últims dias que te anomenu, com comprenderàs tu, a mi me toca dirlés que no puc abusar més [Flaqué 14, 1941, BR]

Pujol, per la seva banda, descrivia el contacte amb el poble francès de manera satisfactòria: «La gent del país bastant simpàtica; al principi ens tenien quelcom de recel, doncs sembla no tenien molt bon recort d'una altra Cia que estigué acantonada aci mateix l'any passat; però han anat veient que som bons xicots i han canviat i cada día que passa es van fent més cordials les nostres relacions» [Pujol 1, 1941, BR]. Un altre exiliat, Marquès, no només tenia paraules d'agraïment per la bona acollida rebuda per part dels francesos sinó que lamentava i condemnava el comportament de certs exiliats:

Debo hacer constar el buen acogimiento que nos ofrecieron particularmente en Ribier. [...] francamente para mi ha sido un gran placer el haber encontrado una población civil como la de Ribiers para que un sin fin de borricos se den cuenta que están equivocados del concepto que tienen formado del pueblo francés, los cuales no solamente desconocen por completo la psicología de este pueblo sinó que además no se saben hacer cargo de la situación (pues hay muchos y la gran mayoría de ellos apenas de encontrarse en la misma situación nuestra, en nuestro país no han hecho otra cosa que ponernos dificultades a nosotros y que les podemos agradecer en gran parte lo que nos ha ocurrido, que creían que al llegar a Francia encontrarían un magnifico hotel para hospedarse y como sus ilusiones han resultado un fracaso ahora ellos han recibido su gran

desengaño de los franceses, lo mismo que lo llevan de los españoles y lo mismo que seguirían recibiendo desengaños fuera el que fuera el país que se trasladaran por ser los eternos descontentos. [...] se hacerme cargo del estado de desmoralización que se encuentran algunos, debido a los sufrimientos Morales los cuales estamos supeditados influyen en algo en el comportamiento de algunos pero no obstante y reconocer esto, no puedo menos que censurar y lamentar al mismo tiempo la forma de proceder de algunos de nuestros compatriotas. [Marquès 5, 1941, BR]

Un altre fragment que mostra l'hospitalitat del poble francès és el que va escriure Formosa a Laviña:

El país, no dubtis, ens ha acollit com era degut. Es un país acollidor, i governat per homes que, malgrat tot, son comprensius. Altra cosa hauria sigut si hagués estat al contrari! El perill més gros que nosaltres tenim es que al sortir amb llibertat topem amb gent que no hens compreguin. Jo estic segur que el que es trobi amb aquesta desgracia ha d'anyorar el Camp de Concentració. Segons diuen, tu has ensopegat, doncs diuen que es molt bona familia la que està al teu costat [Formosa 2, 1940, L]

La relació de Vaqué amb els francesos va més enllà i fins i tot aquest autor parlava, a la carta adreçada a Laviña, de l'amistat que havia establert amb un home francès quan aquest li va oferir casa seva i la seva ajuda per trobar feina:

Te he dicho algunas veces que tengo buenas amistades entre los franceses, y hoy puedo darte una alagadora prueba de ello. Hay varios, principalmente uno, que quiere a toda costa que cuando todo esto termine vaya a su casa. Es del mismo Paris y dice que no ha de faltarme nada y ademas que me buscara trabajo con seguridad de encontrarlo, pues es del ramo de la madera. Dice que los tapiceros cobran muchisimo alli y que podré ganar un buen sueldo. Otros hay que se me disputan para que en primer lugar vaya a casa de ellos. El parisino que te conoce en foto y porque yo le he hablado mucho de ti, me reitera el que te salude admirado de cuanto eres y de la felicidad que mereces, en su nombre. [Vaqué 68, 1940, L]

Si alguns exiliats feien referència a males experiències en relació amb el poble francès era segurament per les forces de seguretat del camp,

sovint soldats senegalesos destres en la repressió que en aquell temps servien en l'exèrcit d'un estat encara fortament colonialista. Vaqué es va referir a aquest col·lectiu en diverses ocasions:

Anteayer, los negros, estos que la misma prensa francesa descubre su procedencia de canibales, celebraron no se que fiesta. Bailaban estoicamente al compas de un tam tam tenebroso y re corrian disfrazados con trajes de mujer y capas de paja lo largo de nuestras alambradas. De vez en cuando, aullaban como lobos en celo, formando una cacofonia horrizona. Bailaban las danzas características para ahuyentar a los amlos espíritus. Y estos “simpaticos” salvajes son quienes nos guardan. Luego, nosotros, somos para los franceses, seres mas despreciables todavia de lo que son los mismos negros. Francia desprecia al negro y si ahora lo adula, es para llevarlo mas cautamente hacia la muerte. [Vaqué 51, 1940, L]

Mañana procurare venir, pero veo dificil el verte dadas las medidas que ha tomado el de la bota blanca que te tiene cautiva como una princesa de cuento [Vaqué 5, 1939,L]

Si para el Domingo no puedes sacar pase no vengas. No quiero que ningun energumeno uniformado tenga que [...] nada. Me duele en el alma cuando le mascullan a una mujer española, y si esta eres tu ¡ni quiero pensarlo! [Vaqué 50, 1940, L]

Els exiliats van patir la repressió, el control i el menyspreu dels soldats senegalesos, però, de fet, la desgràcia i el deriorament ja venia amb ells, ja els portaven a sobre, quan van entrar a França:

Llegados como una tormenta, inopinadamente los franceses nos acogieron y retuvieron lo mejor posible, dadas las circunstancias. Y nos controlaron y aquietaron con las alambradas, los guardias móviles y los senegaleses de a caballo. Indudablemente Argelès-Campo, en sus primeros días era algo para deprimir el corazón. Pero el hambre, el frío, la intemperie, la fatiga, la angustia, la enfermedad, los llevábamos a costas antes de traspasar la frontera. [...] Poco pueden hacer los franceses. [Narro, memòries, 400]

Al passar la frontera, els republicans esdevenien simples derrotats d'una guerra que els condemnava a abandonar la seva terra, els seus estimats i els seus ideals.

6.8. Ajuts a l'exiliat

Els exiliats que havien format part de l'exèrcit republicà amb algun càrrec tenien la possibilitat de comptar amb el suport d'un subsidi d'ajuda que ofería el Servei d'Evacuació dels Republicans Espanyols (SERE) a aquest col·lectiu. La creació d'aquest organisme d'ajuda, pensat per Juan Negrín el febrer del 1939 després de la caiguda de Barcelona i formalitzat el març d'aquest mateix any en contacte amb els representants del govern mexicà, solucionava en un principi la necessitat imperiosa d'atendre els refugiats (Mancebo 2008). En una carta, Rodríguez explicava les dificultats per tramitar aquest ajut:

El S.E.R.E. (Servicio de Evacuación de Republicanos Españoles), com deus tu sapiguer socorre amb un subsidi [penòdic] als Caps, Micials i Comissaris de l'Exèrcit Republicà que es troben per França. Aquest subsidi o gratificació o el que sigui està establert pels Micials i Comissaris en 500 francs. Jo, que era Comissari a l'Exèrcit, no he cobrat cap vegada absolutament els 500. Unes vegades per una cosa i altres per altra. Ahir una persona que sap de que va, em va dir que actualment i per haver sorgit –sembla– determinades dificultats per a fer els pagaments als Camps, el S.E.R.E. (la delegació de Perpinyà) feia selectiu el subsidi, als que enviaven la fitxa que t'adjunto degudament plena i exhibien junt amb ella alguna peça d'identitat» [Rodríguez, E 2, 1939, BR]

Un altre dels exiliats que també va fer la sol·licitud d'ajuda al SERE va ser Cateura. Segons explicava a la carta que va dirigir a Bruguera, va haver de presentar la documentació una segona vegada per completar les dades que havien estat omeses en la primera tramitació:

Estaba ya enterado de la existencia del organismo de evacuación (S.E.R.E.), así como también de los subsidios que venía –irregularmente– pagando a los Jefes y oficiales que fueron del E.R.P. español; para que me alcanzara dicho subsidio (500 ff), hice los trabajos oportunos cerca de dicho organismo y... por todo subsidio me devolvieron la documentación que les mandé para acreditar mi personalidad. Ahora precisamente, vuelvo a tener mi documentación en su bureau, esta vez ampliada en lo posible y estoy esperando contestación de un momento a otro; de todas maneras esta

vez tengo la esperanza de poder cobrar. Ya ves que por mi parte hago todo cuanto esté a mi alcance para poder solucionar en lo posible mi situación; de todas maneras te estoy agradecido por el advertimiento. [Cateura 3, 1939, C]

Els ajuts del SERE no es van limitar al pagament de subsidis als refugiats a França, sinó que aquest organisme també va fer-se càrrec de costejar el transport en vaixell fins a Mèxic dels exiliats que van ser-hi admesos: «El 1º de junio [1939] desembarcaron en Veracruz 312 que habían hecho la travesía en el *Flandre* con pasajes pagados por el SERE. [...] A esta expedición siguieron poco después, por cuenta del SERE, la del *Ipanema*, con 900 refugiados, y la del *Mexique*, con 2.067» (Llorens 1976: 126)

Un altre dels mecanismes d'ajut, creat el juliol del 1939 i dirigit per Lluís Nicolau d'Olwer a París, era la Junta d'Exili als Republicans Espanyols (JARE) i alguns refugiats, com el cas d'Argüelles, s'hi van posar en contacte:

Tuve una carta del J.A.R.E. en la que me mandaba un impreso a llenar en contestacion a mi demanda de subsidio. Estoy seguro que no me va a pagar los 1500 francos que los afortunades cobran todos los meses, pero tengo la esperanza de que por una sola vez se le ocurra mandarme de mil a dos mil francos que me vendrian de perillas. Acto seguido tuve otra carta del mismo sitio en la que me mandaba otro impreso para el embarque hacia Buenos Aires si se podria conseguir la autorización de entrar allí [Argüelles 9, 1940 BR]

Les dificultats que els sectors populars tenien per aconseguir els ajuts va provocar malestar entre els que no van ser seleccionats per rebre el subsidi econòmic o per viatjar a Mèxic. Qui tenia contactes amb sectors més influents els va utilitzar amb l'objectiu de rebre algun tipus d'ajuda. És el cas de Balada que va adreçar-se a Josep Tarradellas, en aquell moment Conseller Primer de la Generalitat a l'exili:

no cal dir la situació en que hem quedat tots, destrozats moral, físic i materialment tots, la meua esposa als Quaquers en espera de poguer fer casa de nou i nosaltres a casa d'uns amics per tant amic Tarradellas, encara que tard, molt vos agraiem que feu els possibles per esser inclosos a les

l·listes de Vychy per el cobro de subsidi, durant totes les gestions fetes en el viatge ens ha semblat que no teniem prou categoria i potser considerats així per alguns, al sapiguer que no cobravem subsidi, sent-nos mareixedors de la majoria que ens acompanyaven de cobrar-lo mirant tots els ordres, vos recomano i poseu el màxim interés ja que les necessitats hi son per els tres. Mercés [Balada 2, 1942, T]

Els que no es trobaven dins les condicions per poder sol·licitar els ajuts oficials recorrien a companys i amics per fer front a les necessitats més bàsiques: «Hoy he recibido carta de Morales en la cual me comunica que gana 70 francos diarios. Me manda para mi 25 francos y dice que me mandará mas. Le diré que se los mande al “padre” pues necesita mas que yo el dinero» [Vaqué, 62, 1940, L]. Alguns fins i tot van adreçar-se a autoritats dins el món intel·lectual com són els mestres Pau Casals i Pompeu Fabra, amb els quals Narro, segons explicava en una carta, s’hi havia posat en contacte:

Nosaltres estem per a traslladar.nos a Brams encara que no sabem cuan i hagin mol rumors contradictoris. Com que em donava poca gràcia un altre canvi he mirat d’anar a una Residencia i he escrit al mestre Casals i al mestre Fabra: tinc gentils respostes pero penso que no podrá ésser. Doncs tot sembla complicar.se [Narro 1, 1940, L]

6.9. Dones a l’exili

Encara que les dones no fossin en un primer pla militar durant la Guerra Civil espanyola, moltes d’elles, segons ha apuntat Marta Pessarrodona (2010 b: 72), «van córrer una sort semblant, per no dir idèntica, a la dels homes, pel que fa a la desfeta republicana i una de les seves conseqüències –la cabdal, segons es miri–: l’exili». Una dona potser no tenia els ideals polítics dels homes i, en canvi, ho deixava tot –casa, terra, família– per anar a l’exili amb el seu marit o amb el seu pare, sense saber què seria el seu futur. Per contra, quan una dona creia en els ideals republicans, massa sovint, se la interpretava a la lleugera, com dóna entendre Rosita González en una carta adreçada a Rosa Laviña:

es una pena que la mujer no haya progresado en nuestros medios, tú misma habrás observado en la mayoría ellas, la equívoca interpretación que dán a nuestros incomparables ideales, cayendo frecuentemente en la necedad y el libertinaje. Yo, durante el último año de guerra, ingresé en la Agrupación “Mujeres Libres” en Barcelona, y por primera vez en el Sindicato de Profesiones Liberales. Nunca había tenido necesidad de ello puesto que todas mis ocupaciones anteriormente a la guerra, fueron simplemente las de estudiante. En la antedicha agrupación, conocí a buenas compañeras, pero también a muy malas; éstas en su mayoría. De todos modos, me gustaba las intenciones que se proponían llevar a cabo durante la guerra y yo me presté, a servir en la hermosa obra de “Capacitación de la mujer”, estando a la vez de “Miliciana de Cultura” en un hospital del centro de la capital. [González 1, 1939, L]

Un altre exemple de com, a l'exili, l'honradesa i la moralitat de la dona eren a vegades qüestionades el trobem en una carta de Formosa:

M'expliques un cas, d'un oficial francès. Un d'aquells cassos que casi es preferible compadir-se del seu autor. Es l'ignorancia que a vegades fa estragos en les persones. A qui se l'hi acudeix que entre les dones refugiades no n'hi han d'honrades i decentes? Jo crec que la qüasi totalitat ho són. I si algunes en aquests moments han deixat d'esser-ho no es per culpa seva, han sigut les circumstancies que les han superades. Elles no han sapigut imposar-se en els moments perillosos. En fi, aquests cassos no t'han de preocupar, doncs recorda que a Espanya, entre els “senyorets” de cases bones, també n'hi havien aixís. [Formosa 2, 1940, L]

A Vaqué li preocupava que la seva xicota, Laviña, no fos respectada en la seva nova feina: «No me extraña el que os hagan trabajar mucho. El trabajo puede ser soportable, lo que tiene que prevalecer es el trato. Espero que respeten nuestra moral y que no hieran tus sentimientos» [Vaqué 79, 1940, L]. Tanmateix, de la condició de refugiada en què es trobava Laviña i que sovint se li recordava, Vaqué se n'enorgullia:

Solo me apena el que tengas que oír ciertas frases que sin duda, alma querida, te humillaran. ¡Refugiada! Si supieran analizar el porque de esta condicion tendrian que reclinarsse a vuestro paso. Mi mayor satisfaccion es que seas refugiada. Este adjetivo te dá el verdadero temple de luchadora incansable y de mujer admirable. Ah! Si pudieramos el dia de mañana,

mostrarles nuestro hogar a todos los que hoy nos insultan cobardemente. A que cruel evidencia para ellos tendrían que rendirse. Entonces les diríamos “Si no se ha luchado ni sufrido por un ideal noble, soportando las más vergonzosas humillaciones, menos se puede edificar un hogar donde no haya más lema que el amor, ni más venganza que el perdón. Y mientras nosotros habremos alcanzado un cúmulo de dichas, ellos, como ahora, no son más que víctimas de sus apetitos bestiales. Esto no conduce al amor sino a la falsedad y a la depauperación. Esta perspectiva es la que de consolarnos. [Vaqué 66, 1940, L]

La dona va haver d'afrontar les adversitats de l'exili i va haver d'ocupar moltes vegades el lloc de l'home per tirar endavant els fills (Figueres 2007). Al creuar la frontera francesa, era habitual que les dones (mares, filles i esposes) fossin separades dels homes i conduïdes a diferents departaments, refugis i albergs (Mancebo 2008). En els camps de refugiades les tasques que realitzaven les dones generalment estaven relacionades amb feines domèstiques o de costura: «La présence des femmes se traduit par la création d'un atelier de couture» (Barba 2009: 225). Un dels corresponsals de Bruguera, Girbal, explicava així les obligacions de la seva dona i filles en el camp de Vernet on es trobaven internades: «la Neus tindrà al seu càrrec una secció; la Carme i la Anita treballaran cosint, planxant, rentant, etc, i la petita Aurora queda acollida a la mateixa colònia: tenim molt bones referències en lo tocant a la manutenció i allotjament; és a dir, en lo principal, almenys avui. Ignorem si tindran i quin serà el salari» [Girbal 2, 1942, BR]. Fora dels camps, el tipus de feines que realitzaven les dones no variava gaire. Una refugiada, Clemen, mentre treballava en una masia al sud de França, explicava que la seva feina consistia a atendre els homes que també hi treballaven, bàsicament s'ocupava de cuinar:

Estoy en una masia grande, soy dueña de una casita que esta pegando á la de los amos, tengo la obligación de atender á los hombres que trabajan en el campo, pongo la comida que yó quiero, nadie me manda, como te digo soy la dueña de la casa, la casa se compone de planta baja cocina grande y una habitación, piso, dos habitaciones grandes también, cuando termino mis labores paso á donde los amos ayudarlos pero sin obligación, los hombres marchan al campo á las 5 de la mañana, vuelven á las 10 á comer, marchán a la 1 y vuelven á las 5 de la tarde, mi obligación es tener la comida para cuando bienen, como comprenderas estoy sola todo el dia de comer no

falta nada, el pueblo mas cercano está a dos quilometros de aquí, Carcasone á 10 como bés es muy aburrido pero que se bá acer tener paciencia y como te digo esperar tiempos mejores como tu bien sabes todo menos ir á “España”. [Clemen 1, 1940, L]

Els tràmits que havia de fer una dona per sortir dels camps eren similars als dels homes i les dificultats en què es trobava també. Segons Vaqué, els refugiats i refugiades espanyols no eren els primers a la llista per sortir a treballar fora del camp:

Yo no puede juzgar aun si estas o no mejor que antes. Lo cierto es que todas las mujeres han sido llevadas al campo de Bram de donde la salida les sera mas dificil, ya que la colocacion de las mujeres que vienen de los paises afectados por la invasion sera preferente a las refugiadas españolas. A los refugiados les dan trabajo tal como van llegando, y a las mujeres les facilitan lo mismo. [Vaqué 79, 1940, L]

Ara bé, la decisió d’una dona refugiada a l’hora d’escollir una feina o una altra –en els casos més afortunats en què la dona podia escollir– sovint estava condicionada pel punt de vista de l’home:

Sobre tu ida donde tu madre a trabajar, o bien en Perpignan, todo depende de las condiciones de vida que te ofrezcan. En principio creo que sería mejor que fueras donde tu madre, por tener tu una mayor compaña y tu madre no estar tan desamparada. El trabajo en Perpignan te daría mas independenciam y por ello mas libertad, pero tambien te crearia mas obstaculos. Una mujer sola, joven y bonita, no es mirada su independenciam por los ojos del respecto y maxima si esta mujer es una refugiada, con las cuales no se tienen los miramientos debidos. [...] Solo viviendo en una casa familiar encontrarias el apoyo moral necesario. [Vaqué 75, 1940, L]

Vaqué, però, era un home que, en tant que anarquista, creia en la llibertat i la igualtat i en la lluita per aquests ideals, els quals, en certa manera, topaven amb el fet que Rosa Laviña es lligués al seu costat com una esposa tradicional. Per aquest motiu, Vaqué estava disposat a sacrificar els sentiments d’amor que per ella sentia i deixar que Laviña seguís el camí

que el seu pensament i el seu cor li dictessin, encara que això suposés perdre-la del seu costat:

Tu vida en el camino que sigues va a un final vulgar, al final comun del hogar mas o menos feliz donde se estancan todas las ambiciones particulares. A veces creo que es un crimen el llevarte al hogar. Siento algo asi como si truncara tu vida y la supeditara a la monotonia hogareña, sin alas para volar. Todos aquellos que te conozcan a fondo, se extrañaran de que huyas de un porvenir mas luminoso y mas ancho. Ante los mismos ojos de estos compañeros yo seré un hombre egoista y apóstata de mis ideas al no dejarte a un camino completamente libre e independiente. Creeran sin duda que te ato a mi, incomprensiblemente, con la mirada puesta en mi dicha a costa de tus posibilidades de triunfo en nuestros medios de lucha social. Tu misma, por temperamento, se que te gustaria seguir el cauce de esta lucha entregandote a ella en cuerpo y alma. Tu eres una de esas mujeres que pasan sobre la vida como un aleteo sin rozar el suelo, cuya mirada otea por encima de todas las costumbres humanas. Para un artista el hogar es un obstaculo en su carrera, dentro de nuestra sociedad. Dentro de las ideas, te creo una artista tambien. Viviendo normalmente y sin la tragedia que ancora nuestros hombros, quiza no hubieras concebido atarte asi a un amor particular entre el amor colectivo que inspiran las ideas. [...] Si tu temperamento te empuja a laborar para tu capacitacion y la preparacion para la lucha ideal hazlo. No me traicionarias con ello ni dejarias de ser buena [Vaqué 77, 1940, L]

Ara bé, per a una dona era difícil aconseguir segons quines feines, per exemple aquelles lligades a l'administració:

Me decias en tu ultima que te habian dado la direccion de izquierda republicana y que pensabas ir. Encuentro acertada tu intencion. Lo he pensado muchas veces, que podrias buscarte algo mas digno de ti, y que te diera mas libertad e independencia. No creo que la suerte sea tan cruel que no encontraras otra cosa. Sufro de saberte sufriendo, preferiria cambiar mi estado por el tuyo. Que tuvieras el descanso que yo tengo y mi semindependencia. [Vaqué 69, 1940, L]

Laviña es lamentava com de fatigosos eren les feines en què estaven col·locades ella i la seva mare: «no ha sido mas que una pequeña inflamacion que ha marchado pronto, y mas que nada mucha fatiga de todo

este tiempo que pasamos calamidades y de trabajar tanto, porque cree mi amado compañero que tanto mi madre como yo, nos llevamos todos los días un harton de trabajar» [Laviña 5, 1940, L]. Feines dures per anar subsistent i si s'aconseguia algun estalvi, amb la primera dificultat o imprevist s'esfumava. En el fragment següent Laviña detallava les despeses i previsions econòmiques de mare i filla:

No dispongo del dinero para pagarme el viaje como te indico en mi postal necesito 150 francos.¹¹⁵ Lo poco que habiamos podido ir ahorrando mi madre y yo, he tenido que gastarlo estos días que he estado enferma. He gastado entre una cosa y otra unos 400 francos que los guardabamos para cuando estuvieramos a tu lado. Parece hasta imposible el haber gastado tanto pero es todo tan caro y las visitas del doctor, que se te va el dinero sin darte cuenta. Hoy no tengo mas que lo poco que voy haciendo en propinas y lo necesito para sellos, para comprarme algun huevo y un poco de leche, y pequeños gastos que son necesarios aveces. Este mes tampoco cobraré entero porque de los 300 francos nos quitaran estos 15 días que yo he dejado de trabajar, asi que no cobraremos mas que 275 francos. El 17 cobraremos y podria venir pero yo pienso ¿y si luego este dinero nos hace falta? Si es que embarquemos, tenemos que disponer de algun dinero para no venir con las manos en los bolsillos. Despues, si yo vengo y tengo la suerte de encontrar trabajo y podemos venir pronto, necesitamos el viaje para madre y para mi. Todo esto pues se necesita tenerlo para cuando llegue el momento poder venir enseguida [Laviña 7, 1940, L]

Si l'objectiu d'aquest punt és aproximar-nos a l'exili femení, no hem d'oblidar les esposes dels exiliats que van restar a la llar familiar, a Catalunya. Tot i no travessar la frontera la peripècia vital d'aquestes dones, sovint enfosquida per la preeminència de la d'aquelles que van formar part de l'èxode, és fonamental per reconstruir alguns dels aspectes de l'exili català. La dona que va quedar-se a casa, a més d'assumir el manteniment de la família, va ser l'encarregada de l'educació i la protecció dels fills i de fer-los present al pare absent. Testimoni d'aquest fet és la carta que Biernés va dirigir a la seva dona: «me gusta querida mia que enseñes á nuestros más queridos hijos á querer á su padre ya que yo, por circunstancias de la Guerra me encuentro lejos de vuestro lado» [Biernés 3, 1938, B].

¹¹⁵ Es refereix al viatge per anar a veure Vaqué que es troba a Tolosa, mentre Laviña estava al Voló treballant en un hotel.

7. Persistir, subsistir

7.1. Alternatives al camp de concentració

Després de l'impacte dels primers dies, els refugiats s'adonaren que l'exili seria més llarg del que preveïen. Aquest fet i la tragèdia de viure reclosos en un camp de concentració els va fer pensar en la necessitat de buscar solucions per millorar la qualitat de vida en el seu pas per l'exili. Les possibilitats eren diverses.

En primer lloc, s'ha de tenir en compte que no només els exiliats cercaven la manera d'abandonar els camps. Pel govern francès resultava costós mantenir els camps amb una població inactiva i, a més, segons Manuel Tuñón (1976: 17), una població que era «sospechosa de “espíritu subversivo”, según la mentalidad que se apoderó de las esferas oficiales». Així, la manera com el govern va veure per resoldre el problema va ser, inicialment, amb l'allistament dels refugiats a la Legió:

el Gobierno francés fue pensando en encontrar “soluciones” que le quitasen de encima el peso muerto –administrativo y financiero– de los refugiados a la vez que se utilizasen éstos en favor de los intereses franceses. Ya desde marzo de 1939 se hizo propaganda en los campos con objeto de reclutar refugiados para la Legión. Los que así salieron de los campos fueron destinados al norte de Africa, pero fueron muy poco numerosos los que escogieron ese camino. En la mentalidad del refugiado había poca cabida para el tipo de “valores” que representaba aquel alistamiento. Pero si la Legión reclutó pocos españoles, otra cosa sucedió con los llamados Batallones de Marcha y, sobre todo, con las Compañías de Trabajo. (Tuñón 1976: 15-16)

Certament, a mitjan abril del 1939, hi va haver la creació de les Companyies de Treballadors Estrangers (*Compagnies de Travailleurs Étrangers*) per part del govern francès (Marquès 2002b).¹¹⁶ Una altra opció

¹¹⁶ El govern francès només va promulgar el decret del naixement de les Companyies de Treballadors Estrangers (CTE) una vegada es va haver assegurat que l'ocupació de la mà d'obra estrangera no es realitzaria en detriment dels treballadors francesos. Les CTE es van constituir amb unitats militars comandades per oficials

per dignificar la vida dels exiliats, malgrat resultar ser una opció força restringida per als sectors populars, era viatjar a Mèxic, principalment, però també a altres països sudamericans que van permetre l'acolliment de l'exili republicà. Òbviament, hi havia, a més, l'alternativa del retorn a Catalunya que per a molts refugiats, encara que en un primer moment van refusar aquesta opció, va ser la decisió que va significar el final del seu exili.

Pel que fa a les Companyies de Treballadors Estrangers, l'anunci de la seva formació va ser ben rebut pels interns perquè veieren l'oportunitat de deixar l'existència miserable dels camps, de ser una mica més ben tractats i d'estar una mica millor nodrits. En aquest sentit, convé destacar que una de les principals activitats humanes és el treball; sovint és el que distingeix les bones persones dels lladres o malfactors. En l'exili, es va establir una oposició entre "treballador" i "delinqüent": qui no treballava era vist, sobretot entre la població francesa, com una mala persona. És per això que tenir feina resultava tan important per un col·lectiu desocupat que sovint era humiliat al ser anomenat amb aquests termes despectius. Així, si l'objectiu del refugiat era entrar a formar part d'aquestes companyies de treball, el primer que calia fer era allistar-s'hi, de manera que ja des dels mateixos camps de concentració es feia una classificació d'acord amb les aptituds professionals de cadascú. Les cartes de dos exiliats en donen testimoni:

per una ordre de Comandant del Camp, feren una classificació de tots els oficis existents entre tots els Refugiats que ens veiem aquí[...] ha cada barraca portaven unas fulles impresas i en francés en el cuál portava classificats, els noms de Metalurgia, Mecanics, [...] y Aviacio, Produc- y Distribució de Energia y altres però tots perteinexen a Industrias de Guerra, yo i soc inscrit [Flaqué 1, 1939, BR]

desconeixent noves concretes de la meva familia, no he pres encara cap determinació, encara que junt amb l'Aymerich ens enrolem en una brigada de treball, per a fugir del camp, doncs malgrat tot aquest pesa molt, en fi ja veurem [XX 1, 1939, BR]

A vegades no n'hi havia prou amb la inscripció per optar a una determinada feina sinó que calia superar determinades proves o si hi havia

francesos de diferents àmbits, però amb l'esclat de la guerra moltes companyies van ser enviades a les zones frontereres. (Barba 2009: 195-196)

més demanda que oferta obtenir els millors resultats. Va ser el cas de Biernés, que va presentar-se per a flequer i gràcies a la seva experiència en aquesta professió a Palafrugell, va obtenir la plaça desitjada per treballar als forns de Bram com a flequer:

nos avisaron que todos los panaderos que nos apuntamos nos presentaramos á, la Puerta principal del Campo á, la seis de la mañana. Nos presentamos que heramos 180 panaderos á, las seis de la mañana y una vez allí nos cargaron en camiones sin saber nadie á donde íbamos [...] Nos cargaron en camiones de San Cyprien nos llevaron á Elne, llegando á Elne nos subimos al tren hasta Bram una vez en Bram nos formaron á todos y á pie hasta el Campo de Concentración. Una vez al Campo de Concentración, de ocho días justos nos llamaron á, los Panaderos de nuestra Barraca para ir á, examinarnos de panaderos á, unos Hornos que hay de intendencia al pueblo de Bram. Salimos con camiones con los gendarmes [...] Como tú sabes que yo conozco bien el oficio me aprobaron enseguida fuí, de los que quedé más bien [Biernés 2, sd, B]

Biernés va ser, doncs, un dels flequers de la *Boulangerie Ouvrière de Campagne* (BOC), creada l'abril del 1939 a Bram per a la fabricació del pa que havia d'alimentar els camps de refugiats. Es va mobilitzar un grup de 347 refugiats que feien funcionar un total de 36 forns, produint 50.000 quilos de pa cada dia (Barba 2009: 226).

Amb els diversos trasllats i moviments de camp hi havia certa confusió entre els exiliats i alguns, com exposava Massot en una carta, desconeixien les gestions que calien fer per ser contractats i poder, així, deixar el camp de concentració:

Noticia important = El proper dilluns em traslladen al Camp Joffre (Grup 7. E. 415) aquí mateix, a Barcarès. Crec que seria convenient que la 427 demanés desseguida la mutació, a fi de que em sigués lliurada l'ordre de missió o una permissió per a obtenir la contracta a les oficines de Perpinyà o seguir els tramits que calguin, i que jo no sé exactament quins son en l'actualitat, per a ésser definitivament alliberat [Massot 8, 1942, BR]

A mesura que els permisos de treball s'anaven concedint els que quedaven al camp de concentració més anhelaven sortir-ne:

Per aquí, anem fent lo mateix, cada dia mes aburrit i els rumors van posant el nostre ànim intranquil. Estem desitjosos de sortir a treballar i fer quelcom més positiu per la França que estar en un Camp de Concentració i en la inactivitat. Esperem doncs poguer canviar de vida ben prompta, tal com han fet la gran majoria de companys. [Formosa 1, 1940, L]

Els exiliats es donaven consells a l'hora de sortir del camp. Narro recomanava a Laviña que s'oblidés d'aquell espai i comencés un nou camí, una nova vida fora de les tanques: «Oblidi en absolut el Camp, la sorra, “les fils de les barbeles”, els senagalesos, els gendarmes i tot el record d'aquestes coses. Si hi pensa perquè encara hi te a la mare. Mes, despres... Pensi a fer-se una vida nova, completament distinta de la passada» [Narro 5, sn, L]. També Vaqué li aconsellava que prengués consciència del canvi i en gaudís: «Sal a la calle. Airéate entre la gente, vuelve a sentir tus alas estremecerse de ansias de renovacion. Reconstruyete ante la vista de la vida en funcion: Autos, tranvias, cines, paseos. Sentirse algo mas, mas ser, mas libre, mas saturada de existencia» [Vaqué 63, 1940, L].

A vegades calia ajuda externa per sortir del camp. Alguns refugiats van demanar-la a Bruguera, ja que al viure fora dels camps i amb la nacionalitat francesa que li permetia contractar treballadors o tramitar la paperassa dels refugiats tenia la possibilitat de donar-los un cop de mà:

Te rogamos que hagas los posibles para venirnos a sacar de este campo aun que la salida no sea en las condiciones que todos desearamos pero el caso es trabajar lo mas pronto possible. [...] Te rogamos que hagas los posibles como mas rapido mejor pues muchos de nuestros compañeros ya estan encuadrados en compañías y van a salir de un momento a otro. [Monar 1, 1939, BR]

No obstant l'alegria que comportava deixar el camp de concentració, les persones que anaven sortint tenien ben present aquells que encara hi romanien i el que havien compartit en la seva reclusió: «por fin has logrado salir del campo. [...] Has hecho muy bien, en tomar la decisión que has tomado. Las soluciones colectivas o semi-colectivas, son casi imposibles, por tanto, no hay mas remedio que ir aceptado –y con gusto las de tipo personal, no olvidando nunca, a los que se quedan» [Deulofeu 4, 1940, L].

Si el desig –i a la llarga, el destí– de tots els refugiats era sortir dels camps, per a Pere Vaqué la seva partida va ser, en un principi, motiu de

tristesa, ja que representava, d'una banda, allunyar-se de la persona amb qui havia establert una relació amorosa en el mateix camp d'Argelers i, de l'altra, perdre la possibilitat d'obtenir la plaça d'intèrpret que havia sol·licitat:

Amada mujercita mia, parece que malos vientos soplan de cara. Para el dia 18 toda la gente excepto menores, viejos y mutilados deben ser encuadrados en Cias de trabajo, y no seran validas las reclamaciones particulares despues de esta fecha. Esto paraliza nuestros planes. Por si las moscas, no me doy de baja de la Cia por no perder la plaza de interprete. [Vaqué 50, 1940, L]

Deixar la companya al camp era dolorós per a Vaqué: «Mi primer objetivo es sacarte a ti del campo. No podre soportar la idea de saberte, no solo lejos, sino encerrada vilmente» [Vaqué 55, 1940, L]. Tot i així, calia pendre la decisió: «Ante la inseguridad de los demas opto por salir, pues, por mi mismo, gracias a mi situacion de interprete podré solucionar mejor nuestra situacion. Hemos hablando con el que se encarga de lo de Perpignan, y ha dicho que le han comunicado que no nos preocupemos, que cuando la fabrica este dispuesta que nos reclamaran» [Vaqué 55, 1940, L].

El viatge fins al camp de treball podríem dir que tenia les dues cares d'una moneda. Per a Vaqué, donades les circumstàncies que viatjava al costat dels caps de la companyia de treball, el viatge va ser satisfactori: «Mi viaje fue esplendido, puesto que tanto yo como el Jefe de la Cia ibamos en un compartimiento especial con el Jefe militar francés. Comi bien y dormir mejor» [Vaqué 60, 1940, L]. En canvi, per a Carbonell va resultar un trajecte ben desagradable, llarg i feixuc: «El viaje ha sido algo incómodo, pesado y largo –39 horas de ferrocarril–. Hemos atravesado toda Francia, pues del sur-este hemos ido a parar al noroeste» [Carbonell 2, 1940, L].

Una vegada arribat al lloc de treball, Vaqué confirmava que la decisió de sortir del camp de concentració havia estat l'encertada:

Llegamos a Nantes el lunes por la tarde. Estamos trabajando en los trazos ferroviarios de unos talleres que se van a montar. Habitamos unos vagones que han habilitado para nosotros, en cada vagon hay doce literas y una estufa. Hay una gran diferencia en el trato y en la comida y nos han dicho que nos daran libertad para visitar la poblacion. Trabajamos de las siete a las once (un cuarto de descanso para el [...]) y despues de la una hasta las

cinco. Yo estoy encantado. El ingeniero que dirige las obras quiere que esté con el de interprete y siempre voy él para transmitir las ordenes de trabajo. Esto me ata un poco pues me quiere siempre con el para hablar a los demas, pero no realizo ningun trabajo. [Vaqué 60, 1940, L]

Les feines que els exiliats realitzaven a França eren molts diverses. Les més habituals van ser els treballs de fortificació a la frontera, els treballs a la mina, a la construcció, al bosc i les relacionades amb la construcció i manipulació de material bèl·lic: «La mayoría de estas Compañias eran destinadas a trabajos de fortificación en las fronteras con Alemania e Italia, pero también eran a veces integradas en la industria de guerra (sobre todo en los meses posteriores) o se empleaban para ayudar a faenas agrícolas, para arreglar campamentos militares, hacer reparaciones diversas, etc.» (Tuñon 1976: 16).

El primer treball de Josep Flaqué va ser el de llenyataire, una feina dura i nova per a ell, malgrat que, d'altra banda, li va permetre reagrupar la família, segons expressava en aquest fragment de la carta que va adreçar a Bruguera:

yo em dedico a tallar arbres, per a la venda de llenya, que per cert te plaga bastán, y sen aixi em lograt portar a nel nostre costat els nostres estimats fills, estem molt satisfets de tenirlos am nosaltres, encare que yo me sacrificui am aquest nou ofici per a mi de “bosquetá”, que per cert es bastant pesat, y més després de mes de 5 mesos de estar in-nactiu, però am voluntat un se sent be de tot, y mes am aquestas distancias. [Flaque 3, 1939, BR]

Més endavant, Flaqué va ser contractat en una mina per treballar com a mecànic electricista, una feina més d'acord amb el seu bagatge professional, cosa que li va provocar gran alegria. Tot i així, Flaqué no es fiava de l'estabilitat de la situació:

baix trobar une bonne plaçe de mecanic electricista, i encantat noye, estic en une inportan mina que s'extreu barreixat am el coure certa cantitat d'or, molt important per cert, hare que de aquest preciós metall no en tens pas part, com se suposa, es una inportán empresa, am fundició aquí mateix, en el cual fa font el mineral que s'extreu de la mina, y a mi aquí me tens,

cuidam-me de tota l'instal·lació de baix terra, i par de flotació. Com, treball a n'el taller, rés, no podia decitgar mellór. Però ya te dic, veurém lo que durará el nostre benestar, ya que em pasat un llarc tems, molt malament, pasim de privacions i arrastrats [Flaqué 4, 1940, BR]

Les feines relacionades amb el recent esclat de la Guerra Mundial eren freqüents entre els exiliats, tal com podem observar en el testimoni de Marquès: «ens tro-vem treballant amb la companyia prop de Pamiers, a la construcció d'una fàbrica de pòlvora; pero desde la firma de l'armistici, que hân parat els treballs i per lo tant, ens trovem en aquests moments amb paro forsós» [Marquès 1, 1940, BR]. Davant la interrupció de la indústria bèl·lica, Marquès va ser destinat a una de les altres tasques que gestionava el govern francès, els camps de concentració: «El treball el cual ens dediquem es destruir alambrades, per cert molt fret, degut haber de tocar ferro, que després de tot, jo no passo tant fret com els demás perque els Jefes de Secció no ens perme-tent treballar» [Marquès 2, 1940, BR].

El treball dels refugiats solia ser en general dur i les condicions, a vegades, extremes, com era el cas de Flaqué mentre es trobava treballant a Codons (departament de l'Aude):

la anem a pasar mes putas que cain, a n'aquestas alterres, ya fá 22 o 23 dias que estem aquí, i n'per el mengar ens podem sortir, rés noy ni cinc, ni per a comprar un segell, i el porvindre que s'nos presenta, ya fá dos dies que no sortim per l'neu, i a n'aquests moments continua nevan a 900 m de alture ya te pots fer carrec tu de la cantitat. Almenys y per are h'a un pam, i per el dir de la gent de aquí aquest tems dure almenys fins el febrer [Flaqué 10, 1940, BR]

Un altre dels casos que reflecteix la duresa del treball a l'exili és el de Jaume Biernés. Mentre feia de carboner, Biernés es lamentava de la quantitat d'hores que havia de treballar per un sou ben esquifit: «medio enfermo de trabajar 19 horas al dia y 200 Francos al mes cuando mi Trabajo valia 800 Francos al mes querida, el mundo es asi solamente tenemos que sufrir» [Biernés 8, 1940, B]. Per aquest motiu, Biernés va rebutjar prorrogar el contracte de treball que tenia: «Termine la contrata el Dia 24 de Junio y el Patron queria que firmara otra de seis meses, a la cual yo me nege rotundamente. Se fué a la Prefectura para obligarme a quedarme en su casa

contestandole la prefectura, que si yo queria marchar habiendo terminado la contrata no podia obligarme a quedarme en su casa» [Biernés 8, 1940, B].

Hi va haver exiliats que van tenir la sort de trobar feines menys rigoroses relacionades amb la seva professió, com la de perruquer: «Estando en el campo tuve que venir aqui en una compañía, no me obligaron pero era igual. He tenido suerte, como bien y suelo tener algun franco, esto es por mi profesion. Soy peluquero de señoras y señoritas» [X1, 1940, L]; o la de xofer, en el cas d'Argüelles: «Como ves ya soy un chauffeur completo en Francia con lo que mis posibilidades de ganarme el pan son ahora bastante positivas» [Argüelles 8, 1940, BR]. A vegades els refugiats podien escollir la feina, sempre que la sol·licitud presentada hagués estat acceptada:

Jo estava destinat per anar el 1er de Juny a treballar a les oficines de Bagnères però les condicions de vida en aquella vila no em convenien i vaig demanar i aconseguir que em deixessin treballar en un fàbrica de productes químics a Pierrefitte. [...] I ja em tens desd'al 1er del mes passat fent d'obrer cent per cent. Treball de pala, carregar i descarregar vagonetes, sacs de carbó, pedra, sorra, fofats, etc. Feina dura, a estones molt bruta, però m'en surto molt bé. Durant set setmanes he treballat començant a les set del matí fins a les sis de la tarda, amb una hora i mitja per anar a dinar, diumenges i tot [Pujol 9, 1944, BR]

En una línia similar, Deulofeu va poder escollir voluntàriament una companyia de treball. En el següent fragment és destacable, a més, com aquest corresposal de Laviña exposava les condicions de treball i de vida en la companyia, especialment quan es referia a les feines de casa, com rentar, cosir, etc:

Me enrolé voluntario en una compañía de trabajo [...] Estamos trabajando en una fàbrica, haciendo lo que en España se les llamaba imprescindibles. Aparte de haber mejorado enormemente en lo que a comida se refiere, nos vamos vistiendo y calzando a un ritmo bastante acelerado. Otra cosa que es, se trata del sueldo. [...] Se habla de cinco o diez francos diarios, a parte claro está, de la comida, vestir, calzar, etc. Por ahora libertad no tenemos. Cuando se acaba la jornada tenemos que andar unos 7 kilómetros donde tenemos instalado el campamento; una casa de campo. Cada semana tenemos un día de descanso, el cual lo dedicamos a labores del sexo..... opuesto, lavar, coser, etc [Deulofeu 2, 1939, L]

En altres ocasions, el destí venia imposat per la companyia de treball o pel patró que havia contractat l'exiliat. En el cas de Flaqué, el tracte del patró era tan inhumà que, juntament amb alguns companys, van decidir abandonar-lo en un dels trasllats que l'amo els feia fer per anar d'un bosc a un altre:

Diumenge prop pasat, se presenta el patró en un camió per emportar amb ell, aquí paladaigavem molt amb ell, per les raons de la abandó que es tingué tot aquest tems, i sense cobrar per res de la llenya que tenim cupada, després de molt discutir, i amb amanaçes de que si no partiem amb ell en donaria part, a la fi ens embarquem sortim amb direcció desconagude, arribán després de fer uns 60 km a un poble ano-menat Roques d'[Frá], i a les 9,30 de la nit, es fá baixár y ens deixa a una petita gare abandonade, tota plena de aigua i sense palle per a dormir, ens dont [...] i apanyeuse, nosaltres en vista de aquest estat de coses i de el tracte poc humanitari d'aquest individu, i després de parlar amb set companys, que treballen per el mateix patró els cuáls s'troban més o menys com nosaltres, ya que els deu uns 1000 francs, a més a n'el bosc que treballan apenas se guanyan per mangar, per ser aquest poc poblat d'arbres i tots petits, que per fer entre tots 1 ½ m necesitas tot el dia. En vista de tot això amb els [planos] que ens donà empendre el viatge de retorn, pasán tote la nit sense dormir i a més fent 3 km amb tot l'equipatge per l'ruta per agafar l'autobús. No sabíem l'hora de sortida d'aquest, i ens pasém desde les 3 de la matnade hasta les 6,30 hore de sortide esperán a l'intemperi, i sense mengar res, res noy els pasarem molt putes. [Flaqué 15, 1941, BR]

Les condicions que presentaven els camps de treball eren molt variades. Hi havia exiliats que tenien un sou: «Solo han empezado a pagarnos a partir del 26 de Febrero a razon de 5 francos. Mi capital actual son 43,35 pero espero aumentar con relativa rapidez» [Vaqué 66, 1940, L]. Al principi la paga que rebien era baixa tot i que s'estava a l'expectativa que augmentés: «Ya han empezado a pagarnos. En principio nos dan 1,25 por el Ejercito y 3,75 por la Cia de ferrocarriles cada dia. Dicen que nos pagaran mas» [Vaqué 65, 1940, L]. Alguns refugiats, com Marquès, es mostraven ben satisfets amb el salari que els pagaven: «Com cobrem tindré mes diners que un torero, a nosaltres ens paguent (si no ens timent) a raó de 17 francs pour jour que die-ho els francesos, que com pots veure els teus compatriotes encara ens tenent alguna consideració» [Marquès 3, 1941,

BR]. En alguns casos el treball no era remunerat, però el fet de sortir del camp de concentració ja compensava:

Yo confio que saldre del Campo pronto para trabajar pero, sin ganar sueldo ya que seguramente que á, los Hornos que hire á, trabajar son unos Hornos que estan haciendo en Carcasone y estos Hornos haran el pan para todos los Campos de Concentración, o sea, para los Españoles que estamos refugiados en Francia. Es por esto que no ganare nada pero, siempre valdra más que no estar en el Campo y más haora que ya se empiezan á sentir los rigores del frio y uno se encuentra sin ropa para abrigarse. [Biernés 2, sd, B]

Hi havia exiliats que tenien dies de festa: «ens consedei-xent 15 dies de permis per any. Ens fant unes condicions atmirables, ens donent tiquets per el suministre i al mateix tems ens paguent a raó de 12 francs per dia durant els dies de permis els quals ens donent per a delantat» [Marquès 3, 1941, BR]. De vegades es demanaven permisos per a sortir del camp de treball: «cuando tenga ropa y dinero pienso pedir un permiso de ocho dias para correr a tu lado. Se conceden algunos permisos de esta indole» [Vaqué 63, 1940, L]. Els permisos per visitar la família o amics solien ser d'una setmana: «Pronto empezaran los permisos a los que tenemos derecho como los soldados franceses que son de ocho dias. No sé cuando me tocará: pero es una esperanza mas que se abre en nuestro camino» [Vaqué 77, 1940, L]. A vegades les visites eren a la inversa, eren els treballadors de les companyies que rebien visites de fora: «Aquí hay muchos que les visitan las mujeres. Vienen a Nantes y pasan el dia juntos» [Vaqué 70, 1940, L]. En alguns casos es parla de vacances, però llavors sense cap més permís durant l'any: «Llevat de les vacances de “congés payés” no hi ha permisos si no és per algun cas de provada necessitat i urgència: malaltia o desgràcia familiar. I la època de “congés payés” s'obre el 1er de Juliol fins a fi d'Octubre» [Pujol 8, 1944, BR].

En general, tots els exiliats rebien amb il·lusió la notícia de sortir del camp de concentració per anar a treballar. Serrano, però, en va ser una excepció: «Dicen que este mes han de quedar liquidados los Campos, mas la solución que se nos presenta es el formar Compañias de Trabajo... ¡fijate que plan!» [Serrano 4, 1940, L]. Treballar per a una companyia va ser una de les novetats que l'exili va reportar a molts dels refugiats catalans a França. Pujol ho descrivia en aquests termes:

el primer d'Agost entrem al camp de Gurs (B.P.) i ja no ens hem separat més amb en Tomàs. El mes d'Octubre es reorganitzen les companyies de treballadors i es forma la nostra. Jo no coneixia l'organització de companyies doncs sempre havia treballat lliure. Per una casualitat em posen a l'oficina i he continuat fins avui i vaig continuant. Al camp de Gurs ens la passàvem molt bé, considerats, ben menjats i divertits [...] El treball és dur, molt dur, i pensa que no ho dic pas per mi. Al principi, malgrat la bona voluntat dels comanaments espanyol i francès (tenim un capità francès i el tinent ajudant que són bellíssimes persones), degut als inconvenients de transport i a les restriccions generals en matèria de queviures, el menjar ens anava bastant malament. Ara hem millorat quelcom i confiem que ho regularitzarem del tot. [Pujol 1, 1941, BR]

7.2. Treballar fora dels camps

Els exiliats ben aviat van adonar-se que les Companyies de treball o Grups de treballadors no deixaven de ser un altre sistema d'agrupació i de control, en els quals, segons ha assenyalat Tuñon (1976: 17), «se pretenderá hacer pasar a la muchedumbre de refugiados españoles». Es van adonar també que les condicions de vida en les companyies, en general, no eren gaire diferents de les dels camps de concentració. És per això que alguns exiliats ben aviat van intentar buscar feina pel seu compte, fora dels camps de treball. Ara bé, ser assalariat d'una empresa privada com un ciutadà més resultava molt difícil, a més d'il·legal durant un determinat període, com comentava Bolunya a Bruguera tot demanant-li ajuda per aconseguir feina:¹¹⁷

no poden donar-me satisfecio à la meva demande de colocacio car els reglaments en vigor prohibeixen l'utilitzacio de la mà d'obra estrangere en els serveis tecnicos. Trobo que tembe podien haber-ho dit avans d'omplonar

¹¹⁷ Quan l'1 de setembre del 1939 es va produir la invasió alemanya, el govern francès publicava dos decrets que, en cas de guerra, establien, d'una banda, la prohibició de llogar cap estranger si no es posseïa l'autorització de l'Oficina Departamental de Col·locació. D'altra banda, es decretava la utilització de la mà d'obra estrangera per les administracions públiques i establiments i serveis que funcionaven en interès de França a títol precari (per exemple, jornada laboral de 60 i 65 hores la setmana) (Díaz 1993: 168-169).

la fitxe. No podrieu mirar si podrien emplantar-me en altre servei adequat à la meva professio i que no tingues d'intervenir en el Bureaux tecnic? [Bolunya 3, 1942, BR]

Per a Bolunya aconseguir aquest treball representava, a més de llibertat, poder agrupar la seva família: «si lograba esser “embauché” el que em representaria en primer terme la lliberació del Grup i despres el poguer atendre assumptes d'ordre familiar» [Bolunya 5, 1942, BR]. Si no obtenia la feina Bolunya havia de tornar a Catalunya, amb la possibilitat que fos pres: «Vos prego que hi feu tot el que pogueu per tal pugui tenir satisfaccio, almentre em vaurè precisat en canviar de pensament i, malgrat el que pot esperar-me (la preso) à Espagne, anar-me a entregarme i que fassin de mi el que els he semblat» [Bolunya 6, 1942, BR].

Per ocupar els llocs de treball disponibles fora dels camps de treball eren prioritaris els treballadors de nacionalitat francesa, amb la qual cosa el patrons que volguessin contractar personal primer havien d'exhaurir la mà d'obra francesa abans d'assalariar exiliats. Vaqué es va veure afectat per aquesta normativa i ho va relatar en una carta:

fui con mi patrono por el asunto mio y despues de todo un dia de negociaciones se nos comunica que por orden del Ministerio del interior no podia continuar en dar continuidad a la mano de obra extranjera, hasta que no se haya regularizado el trabajo para los franceses. Dijeron que los extranjeros, no importa la nacionalidad, no tenian mas remedio que ser internados en compañías de trabajo, y que quiza, una vez reabsorbido la mano de obra francesa, entonces, según reglamentacion por region y por oficio, se daria trabajo a un reducido numero de extranjeros. La prensa confirma esto y ya son muchos los que han sido llevados al campo. Mi patrono ha puesto el asunto en manos del prefecto y asi estoy. [Vaqué 83, 1940, L]

No obstant les dificultats, els desig de molts exiliats era treballar fora de les companyies, fora dels camps de treball. Amb aquest objectiu, Fàbregues demanava a Bruguera un llistat d'empresaris del sector professional d'on ell provenia, la indústria surera:

Lo unico que te tengo que pedir [...] es de si lo sabes una pequeña relación de unos cuantos patronos de nuestra especialidad de maquinaria de corcho,

que yo al encontrarme aquí en Francia con mi familia habiendolo tenido que abandonar todo, quiero si puedo, de mirar de trabajar onradamente por reacer mi familia [Fàbregues 1, 1939, BR]

Els treballs fora dels camps de treball escassejaven i, com dóna entenent Vaqué, eren feines esporàdiques que, segurament, en molts casos no formaven part de la legalitat establerta:

hoy me han venido a buscar para hacer unos trabajos de tapiceria en una casa de unos señores, que es un chalet que hay cerca de Argelés. Mañana a las diez me vendran a buscar en auto para realizar dicho trabajo. La cosa tiene solo la importancia de sortear mejor a la Cia; pero fuera de esto, la utilidad que saque es muy elastica, dada la inseguridad con que los franceses nos ofrecen. Lo mismo podria serme una suerte que no serlo. Desde luego lo de Burdeos tiene preferencia mientras no salga con la certeza necesaria una cosa mejor. Incluso vacilo en darme de baja de la Cia ¡Tan pocas garantias me ofrece todo! [Vaqué 57, 1940, L]

Cateura, amb la condició de quedar-se a França i fora del camps, estava disposat a fer qualsevol feina. En una carta parlava de treballar a la vinya i en aquella època, recordem-ho, era una de les feines més desprestigiades:

ojalá hiciera la suerte que yo pudiera ser uno de los agraciados y pudiera quedarme a trabajar en Francia. No es que me haga ilusiones en este aspecto, ya que hace mucho tiempo que se nos ha vedado que nos forjemos ninguna, pero tambien se que en tí tendré una persona que ha de hacer todo lo posible para intentarlo y... quien sabe. [...] me pides si me atreveria a ser obrero del campo ya que te parece menos dificil, hacer algo, solo te diré una cosa: he trabajado en el campo, en la viña; no soy desde luego ningun especialista, pero cree que ante la posibilidad de restar en Francia, haria cualquier cosa. Precisamente llené una ficha como especialista de granja avícola, aunque de estas fichas no espero gran cosa. [Cateura 2, 1939, C]

no teniendo plaza fija, te ruego, prosigas tus trabajos para ver si puedo trabajar en pais civilizado aunque sea en la tierra porque donde estoy pasando el verano nos mandarán al campo otra vez y como puedes suponer no es ningun aliciente una vez se ha salido de el. [Cateura 4, 1939, C]

Davant les dificultats per trobar feina a França alguns exiliats van pensar que la solució era marxar cap a un altre país. El cas de Mèxic –el país que més refugiats catalans va acollir– l'examinarem en l'apartat següent. Tanmateix, hi va haver qui va considerar altres països com a alternativa als camps de concentració francesos. És el cas de Rodríguez:

Com que em sembla que aixó de poguer tornar a la nostra llar, va molt llarg, almenys aquesta es la impressió que tenim aci al camp (t'agrairia que si tu ho veus d'altre manera m'ho diguessis), hem pensat que era qüestió de pensar amb treballar, (a França o a les colònies del Nord d'Àfrica) a la Metròpoli, ho veig molt difícil, si no es en Empresas que treballin per la Defensa Nacional. Tinc entés que hi ha un decret, que diu que les empreses que necessiten obrers especialitzats, poden sol·licitar permis per a admetre ma d'obra estrangera. En saps alguna cosa, si no, no em pots indicar-me els tràmits que deuen fer-se per a poguer anar a Rabat, Meknes, Casablanca o algun d'aquests llocs [Rodríguez, E. 1, 1939, BR]

La millora en les condicions de vida en general que s'esperaven fora dels camps de concentració havien de servir per recuperar el desgast, físic i psíquic, que havia provocat el primer període d'exili i, en moltes ocasions, també el temps de guerra:

Este segundo periodo debe ser para nosotros un periodo de reconstrucción física y de saneamiento moral. Son muchas las taras (principalmente yo) que duermen en nuestro cuerpo. No en vano han transcurrido cuatro años en que hemos vivido en las peores condiciones. Por mi parte debo señalar que tengo una gran relajación nerviosa y una falta notable de retención mental. Son muchas las veces en que las ideas se me escapan con el azoque, y por mas esfuerzos que hago, no logro retener el estudio en mi cerebro. [Vaqué 63, 1940, L]

En alguns casos, treballar i viure fora dels camps no va resultar ser l'esperat i alguns exiliats, com exposava Ribell, van retornar als camps: «Segurament estranyaràs al rebre aquestes lletres, desde la meua antiga residència, resolució que per á mi ha sigut la millor tenint en compte que el treball m'era molt fatigós i el menjar ben poca cosa, fent que cada dia em trobés mes fatigat. [...] Fa uns dies que ens trobem altra vegada entre “fils de [...]” molt mes tristos que abans» [Ribell, 1, 1941, L]

En general, però, la tendència era el desig de deixar enrere els camps i el mitjà per aconseguir-ho era treballar. Barba (2009: 225) ho posava de manifest en el seu estudi: «Le travail n'est pas qu'une occupation. C'est aussi un moyen d'échapper au camp».

7.3. Mèxic

Mèxic va ser una de les alternatives que els exiliats van veure per millorar la seva situació, ja que els únics països que acceptaren rebre contingents de refugiats van ser els llatinoamericans, especialment Mèxic. L'actitud d'aquest país respecte als republicans «no tuvo igual en ningún otro país», segons ha declarat Vicente Llorens (1976: 125). Ja durant la Guerra Civil, el govern mexicà havia mostrat solidaritat amb la República, quan li va donar suport en la Societat de Nacions i quan, davant l'acord de la No Intervenció, va enviar a l'exèrcit de la República les armes que va poder. A més, en les dècades de 1930 i 1940 es produïa a Mèxic l'inici d'un notable desenvolupament econòmic, social i cultural. En els primers mesos de 1939, el general Cárdenas, coneixent la difícil situació dels refugiats espanyols a França, va decidir admetre'ls a Mèxic de manera il·limitada. Val a dir, però, seguint l'estudi de Llorens (1976: 125), que aquesta decisió va provocar reaccions adverses «no solo entre sus adversarios políticos, sino por parte de campesinos, obreros y profesionales, cuyo nacionalismo económico ha sido siempre muy fuerte en todas partes». Així, entre els mesos d'abril i agost del 1939 uns 6.000 espanyols i catalans arribaren a Mèxic a bord de les expedicions navals del Sinaia, l'Ipanema i el Mexique. Val la pena recordar que la majoria d'aquestes expedicions van anar a càrrec del SERE. A l'acabament de la Segona Guerra Mundial, veient molts exiliats truncades les seves esperances de tornar, molts van decidir viatjar llavors cap a Mèxic. D'aquesta manera, el nombre de refugiats procedents de l'exili republicà que aquest país acollí arribava a la xifra, segons els càlculs de Llorens (1976) d'entre 15.000 i 20.000, tot i que Marquès (1995) ha comptabilitzat un total de 21.750 refugiats.

Malgrat que emigrar a Amèrica no estava a l'abast de tothom – segons Díaz (1993: 73), «calia ésser una personalitat, ser proposat per un partit o central cindical i que la sol·licitud rebés el vist-i-plau de la comissió seleccionadora»–, molts refugiats provinents de les classes populars van

posar les esperances en el viatge cap a Mèxic, com per exemple Pascual, que en una carta dirigida a Bruguera ho expressava d'aquesta manera: «desearía que los trámites encaminados a lograr mi salida hacia México tuvieran pronto feliz realidad» [Pascual 1, 1939, BR]. Ara bé, els anònims de l'exili van trobar dificultats per ser admesos i molts d'ells finalment no van poder viatjar a Mèxic. D'una banda, coneixien l'acolliment que oferia aquest país, però també eren conscients de les condicions que havia posat, entre elles la d'assumir per part de les organitzacions republicanes el cost de l'expedició (Llorens 1976: 125). D'altra banda, per al govern mexicà va resultar impossible permetre l'entrada dels milers de persones, especialment la gent comuna, que França havia acollit. Mancebo (2008: 147) ha fet notar que no tothom va poder anar a Mèxic: «El proyecto inicial de dedicar a los refugiados a labores agrícolas no salió adelante, y aunque entre ellos hubo artesanos, obreros cualificados y técnicos, la emigración se componía de muchos intelectuales y profesores». Els exiliats que no formaven part del món cultural devien intuir que no els seria fàcil: en una carta, Flaqué no volia posar gaire esperances en la possibilitat d'exiliar-se a Mèxic:

Refarén a l'assumpte de el ya tan famós viatge a Mexic, vull dirte que per cartes rebudes aquí d'alguns que estem junts, companys de captiveri, enviades desde Toulouse o bé Marseille, amb ellas els diuan que el governt Mexicá subvencione a 300 francs per home i 200 per a dones i criaturas cade u, de marseille se diu que ya uns mengadors expresus per anar a mengar els refugiats i els que no i volen anar els donen 500 francs, veurem més endavant la vritat de tot aixó, però si tinc que dirte que n'estic tant tip de tantes subvencions i mengadors que no arriben may, que ya e perdud les esperances amb tot, i ojalá m'equivoquí, però el nostre assumpte crec yo que no será resolt de altre forme haste que ens aixin futut tos cap a Espanya, no te dic de que forme, o bé per aburriment els uns, calamitats els altres, i tips de sufriments aquí de la majorie [Flaqué 10, 1940, BR]

Deulofeu, tot i reconèixer que s'estava vivint una veritable eufòria en relació amb el viatge cap a Mèxic, mostrava desconfiança en aquesta solució:

hay un hecho que me interesa hablarlo un poco detalladamente y, personalmente. Se trata de nuestro tan cacareado embarque para tan lejanas tierras (México). Aquí hay una verdadera euforía; son muchos los

que han llenado la ficha. Desde luego es un trámite concreto, pero bastante vago, puesto que solamente se hace impulsado por esta euforía de que te hablo y la «autoridades» que lo libran son sumamente reservadas, no dando ningún detalle en torno del embarque: el puerto de embarque etc. etc. [...] Yo te digo mi verdad, por poco que pueda no embarco. Todo lo que sea salir de Europa, apesar de las circunstancias tan graves como atraviesa, me escama un poco. Con solo pensar con el inmenso «charco» me vienen náuseas. De todas maneras, apesar de todo pienso llenar la ficha de marras- por si acaso... [Deulofeu 8, 1940, L]

De fet, segons explicava Cateura, la solució de viatjar a Mèxic va arribar als exiliats populars a través de rumors i, per tant, es vivia amb il·lusió, però amb una notable incertesa:

Respecto al viaje tengo hace ya tiempo el mismo concepto que tú te has formado, esto es: que no pasa de ser una serie de rumores mas o menos fundamentados pero que aun no han pasado de serlo; por aquí andamos de coronilla; tan pronto se recibe una noticia alagueña, como otra descorazonadora en extremo; nadie sabe nada de concreto; unos andan con unas ilusiones fantásticas mientras otros no confian ya en nada. Yo me he puesto en un término medio y aunque de ilusiones no quiero vivir no por esto deja de quedarme aun, una (aunque muy debil) esperanza y confío en que el tiempo despeje la incognita; pero si llegara ¡con cuanto gusto y agradecimiento acepto tu proposición! Que mas pudiera desear que reencontrar el expatriamiento y al calor vuestro, la remembranza de la familia que se quedó, quien sabe si para siempre. [Cateura 2, 1940, L]

Per a Narro, un altre dels corresponsals de Laviña, la possibilitat de viatjar cap a Mèxic formava part de l'aventura que, en certa manera, per a ell representava l'exili. L'amoïnava, però, el fet de viatjar en grup. Ben mirat, viure en comunicat, formar part d'un grup, era una més de les característiques de l'exili republicà, tal com hem indicat anteriorment. Narro s'hi referia de la manera següent:

Tindrà aixó lloc a la nostra terra promesa, ço es: a Mexic? Que pensa voste, ara, d'aquest viatge: el creu o no real? Pel que a mi pertoca, jo no el crec ni deixo de creure.l. Si arriba l'hora de la marxa, jo marxare, continuant el procés de la nostra gran aventura, la fi de la cual no deixa veure's encara. Em molestará anar en tropa; pero les circumstancies

manen. Sempre he temut els desplaçaments per grans masses, on l'individu es perd, pero jo penso, que per necessitat hi haurà tard o d'hora, un destriament i la personalitat sorgirà de l'anònim que ofega. [...] L'altre dia ens feren formar a lo que en podriem dir.ne pati i ens preguntaren quins volien anar a Espanya i quins al Nou Mon. Tothom va respondre que cap América amb el braç aixecat; tothom menys algú que no va gosar presentar.se. [Narro 3, 1940, L]

Per alguns refugiats, com explicava Narro, l'opció de Mèxic era l'alternativa de tornar a Espanya. Per a d'altres esdevenia gairebé l'única opció vàlida ja que la tornada a l'estat espanyol era del tot insostenible, segons reconeixia Laviña:

despues de meditar todo cuanto me dices he quedado de acuerdo contigo referente a nuestra situacion aquí en Francia. Yo comprendo que aqui la vida se nos hara completamente imposible y que no pudiendo regresar a España, es mejor que aprovechemos la ocasión que se nos presenta para ir a Méjico. ¿Qué nos espera alli? Ninguno lo sabemos. Yo creo que si el gobierno americano nos admite en su pais sera para emplearnos en algo. ¿Encontraremos dificultades? Nadie lo sabe tampoco pero afrontaremos lo que sea. Estamos acostumbrados a todo y tenemos unos espíritus tan fuertemente forjados ya, que nada nos los ablandera. [Laviña 6, 1940, L]

La incertesa del viatge cap a Mèxic era present en totes les escriptures dels refugiats dels sectors populars que en un moment o altre van plantejar-se la possibilitat de refer les seves vides en aquest país. Ara bé, n'hi havia, com Laviña, que hi confiaven més que altres. A diferència de Laviña, el seu company, Vaqué, es malfiava que tot plegat no fos un engany i que, fins i tot, el veritable destí no fos Mèxic. A més, dubtava que una vegada arribats al nou país hi hagués feina per a tots. En realitat, Vaqué s'estava preguntant si canviar França per Mèxic milloraria la seva situació:

Ahora bien como ya te habrás enterado por la prensa, se nos brinda la ocasión de irnos a Mejico de una manera oficial. Esto crea una nueva incertidumbre en nuestro camino. Varias incognitas se nos presentan y yo recuro a ti con claridad y con toda la cruda sinceridad. Primero: ¿Quien nos asegura que no obligarán a ir a España a los que opten por quedarse? Segundo ¿Quién nos asegura que en Mejico halleemos el trabajo y no una larga estancia en un campo? Tercero ¿Podremos continuar trabajando en

Francia? En mi modo de ver, si se trabaja se está mejor en Francia que en Mejico; pero, quien nos los asegura? De otra parte ¿Y madre? No podemos confundir los sentimientos con la realidad. Llevarla a Mejico es exponerla a mucho, y ninguna ventaja se vislumbra, mas bien, inconvenientemente será un obstáculo. [Vaqué 83, 1940, L]

Com es pot observar en aquest paràgraf, un altre dubte que exposava Vaqué era si havia de viatjar tota la família, ja que per a les persones grans suposava un altre esforç, a més de les dificultats d'afrontar un nou canvi. Vaqué declarava a la seva companya, Rosa Laviña, la inquietud envers la mare d'aquesta:

No puedo negarte que si en Mejico las cosas no nos van mal, madre no estaria tampoco mal. Yo quisiera tan solo evitar lamentaciones que pueden evitarse. Nosotros no podemos elegir a nuestro gusto, somos arrastrados por fuerzas ajenas que no podemos domeñar. No somos los dueños de nuestro destino, sino sus vasallos. Deberíamos hablar claro a madre y que ella decida. En ultimo caso yo no me opongo ni mucho menos a que venga sino, que lo que quiero evitar es imponerle unas [...] más duras. Ella tiene dos caminos España o Mejico. En España no ha de temer nada, en Mejico ha de temerlo todo. Ahora bien. Un cariño mas profundo que el tuyo y el mio no lo hallará fuera de nosotros [Vaqué 84, 1940, L]

Al seu torn, Laviña li contestava:

Hoy, cuando le he hablado me ha contestado que queria vivir a nuestro lado, que no queria dejarnos y que seguiria nuestra suerte pensando que con salud lo conseguiriamos todo [...] así que cuando se abran los tramites procura indagar bien. ¡En tu mano lo dejo todo amor mio! Si en algo te ves imposibilitado me lo comunicas rapidamente y los dos lo solucionaremos [Laviña 6, 1940, L]

Un altre exiliat que no veia possible el viatge al continent americà per causes familiars, sobretot per l'avançada edat de la mare, era Rodríguez:

No m'ha agafat la “ratxa fobiolenca d'emigració” que esmentes, no perquè tingui por de l'aventura i si perquè tinc –per desgràcia poser–, el sentit del deure i de la responsabilitat bastant aguditzat. On voldries que anés jo, amb la dona, la nena que té ara 17 anys, el petit que en té 7 i la mare que

en té 71? Sabs els centenars de milers de francs que calen, solament per pagar els passatjes? A mes la mare no hauria volgut venir i on deixar-la éssent jo unic fill? Si haguessim estat sols la dona i jo, no dubtis que faria mes temps que tu que hauriem travessat “el gran charco” [Rodríguez, A. 2, 1952, BR]

Si la solució de Mèxic era vista amb incertesa, també quedar-se a Europa, amb la Segona Guerra Mundial acabada d’esclatar, representava inseguretats pels refugiats catalans: «La prensa de hoy insiste en ello, en que nos vayamos a Mejjico pues no hay paza en estos instantes para los extranjeros, debido al paro obrero. [...] Tanto Nieves como Serrat estan dispuestos a marchar, ante la inseguridad de “la nueva Europa”» [Vaqué 84, 1940, L].

Els dubtes eren constants i encara que s’hagués fet una sol·licitud per exiliar-se a Mèxic, de vegades es repensava i no s’hauria acceptat aquell destí en cas de ser admès, segons constatem en aquest fragment de Cateura: «aunque tengo hecha una ficha para México –ya que por aquel entonces era la única solución– no se me ha perdido nada por allí al contrario, un aviso de embarque, ahora, echaría por tierra todos mis planes e ilusiones y quizá me negaría a embarcar» [Cateura 2, 1939, C]. Qui efectivament va renunciar a l’acceptació d’embarcar cap a Mèxic va ser Andreu, corresponsal de Tarradellas. Un temps després, però, al complicar-se la situació amb els esdeveniments de la Segona Guerra Mundial demanava novament i de manera urgent poder sortir cap a aquest país:

El mes de març passat vaig renunciar l’embarcament cap a Mèxic, alegant motius de salut, però en realitat, fou perquè no ho creia pertinent i pensava poder resistir aci. Els aconteixements s’han precipitat, prenen un caire poc favorable pels que tenim fills que estan o depenen de les Companyies de T.E. destacats. Al meu fill, que fà de mecànic des de que és a França, corre el perill d’esser mobilitzat amb els especialistes francesos que foren [exceptuats] o bé hauria d’anar a fer el servei militar a Espanya en una companyia de càstig durant tres anys. El meu nebot es troba en igual cas. [...] Per a totes aquestes raons, allò que ahir vaig renunciar, avui m’interessa urgentment i em sembla l’única solució, doncs no em veig en cor de passar l’hivern en aital grau de feblesa i voldria, si us fos possible, m’incloguessiu en la propera llista d’embarcament, i si fos per embarcament parcial o reduït, encara us ho agrairia mes. [Andreu 1, 1942, T]

Josep Tarradellas, aleshores Conseller Primer de la Generalitat a l'exili, solia rebre correspondència de refugiats procedents dels sectors populars, els quals generalment demanaven ajuda econòmica o burocràtica al conseller. Pel que fa a la qüestió de Mèxic, una altra de les cartes que va rebre Tarradellas va ser la d'Antich. En aquesta ocasió el corresposnal havia arribat al destí i exposava a Tarradellas la desagradable experiència de l'entrada al país americà:

El suposo enterat amb detalls de tota la nostra odissea. Es un fet inconcebible la forma desconsiderada amb que hem sigut tractats pel Consulat de Mèxic. O bé es tracta d'una ineptia total, o de causes inconfessables. De totes maneres s'ha mancat als principis més elementals de simple humanitat. Per explicar tots els motius que em fan dir aixó, necessitaria una conversa o un extens reportatge. L'actitud d'aquests individus del Consulat ha estat envers nosaltres, francament dégoutant, com diuen els francesos, per a no dir criminal. Es imperdonable que es jugui amb una tal lleugeresa amb la vida i la sort de les persones, i encara, a la nostra arribada, la seva actitud ha sigut d'una indiferència tan absoluta, que estic segura de que si s'hagues tractat d'un carregament de bestia, haurien demostrat més interès. Ni una paraula d'afecte, ni de consideració, ni de conçol. La persona que en nom de tots, va sol·licitar una entrevista, per tal de donar compte de tots els incidents del viatge, va tenir d'esperar a ésser rebut, dret, al carrer, fins a les 6 de la tarde. La tarja s'havia passat al mati i es tractava de 80 persones completament desamparades a causa de la seva manca d'organització, fent la més honorable de les suposicions.

Jo crec que es farà el possible per a que els dirigents de Mèxic tinguin coneixement d'aquest fet i de tots els que es deriven del mateix origen.

Tot això, tractant-se del fet en conjunt. En quant a mi, personalment, la mostra que he tingut ocasió de conèixer aquí, m'ha tret en absolut les ganes de fer coneixença amb la resta dels mexicans.

Referint-se al nostre cas particular, a l'arribada a Marsella, considerant la situació amb la màxima serenitat possible, els meus fills varen decidir el seu retorn a Barcelona. Havien perdut el treball i es feia difícil per a res dir impossible, conseguir un nou contracte en els moments actuals; la casa desfeta; gastat tot el que tenien i fins el que no tenien, esgotat el subsidi que em pagaren i que es va invertir en despeses de viatge; de cara a un hivern dur i ple de privacions, varem decidir partir. [Antich 2, 1942, T]

7.4. Retorn

Per a molts refugiats l'objectiu del viatge a Mèxic es va veure aviat un projecte irrealitzable: molt poques sol·licituds eren acceptades i les classes populars eren el sector més rebutjat. En un cert moment, Flaqué perdia tota esperança: «crec, i aquesta serà la única nostre solució, ya que l'de Mexic, sembla que s'ha anat aigua avall. Veurem lo que pasa» [Flaqué 9, 1940, BR]

D'altra banda, a mesura que avançava l'exili, treballar a França, ja fos en companyies de treball o per a petits empresaris, es feia cada vegada més difícil. Amb aquest panorama, doncs, la possibilitat que quedava per abandonar les penúries dels camps de concentració era el retorn a Catalunya. Aquest, va ser, segons Serge Barba (2009: 113), més nombrós del que inicialment s'esperava: «Malgré les mises en garde des refugiés les plus politisés, malgré les doutes, les incertitudes et les peurs, les retours ont été plus importants qu'on aurait pu le penser». Tot i que és difícil quantificar el nombre de repatriaments per la complexitat dels moviments de refugiats dintre i fora de l'estat francès, l'historiador Javier Rubio (1994: 40) estima que van ser al voltant de 350.000 persones les que l'any 1939 van tornar.

Tanmateix, el que es constata a la correspondència popular de l'exili és una gran desconfiança i oposició al retorn. Ja sigui pel temor a topar amb les represàlies del nou règim, per l'hostilitat d'una part de la població, o per la ferma ideològica, molts exiliats van mostrar-se contraris a aquesta opció, almenys en un principi. Flaqué, per exemple, s'hi negava rotundament, encara que això significués tornar al camp de concentració. En canvi, pel que fa a la seva família també exiliada, preferia que tornessin a Catalunya abans d'entrar novament al camp de concentració:

Per aqui se parla molt del ya famós viatge per a Mexic, no se lo que yá del sert sobre ell, sont tantes las ganas que ya de que se resolgui l'nostre asumpte que a vegades dic pot esser que a la fi se recordin d'nosaltres, o bé ya avorrers de tot, te toqui agafar el camí cap a Espanya passi lo que passi, qui sap s'aquesta serà la nostre solució. Hare que yo abans d'partir per el nostre pais aguantaré tot el tems que pugui, si me toca surtir cap al camp allá an-nixi, però si vull dirte que els meus no hi posaran pas els peus, primerament cap a Palafrugell, se lo mal que el pasan i no permetaria de cap de les maneres que ells el tingueren de sofrir [Flaqué 5, 1940, BR]

Un altre dels exiliats que es va oposar a acceptar la proposta de retorn va ser Narro: «cuando uno de esos días a la gente del Hospital se nos reunió para proponernos un regreso colectivo –aunque voluntario– a España, apenas si había alguien que lo aceptara. Desde luego, nadie de los de mi grupo» [Narro, memòries, 397].

El conflicte bèl·lic empitjorava la situació dels refugiats catalans que romanien a l'Estat francès. El juny de 1940 es va produir la invasió per part dels alemanys i el fet de quedar-se a França va provocar que molts refugiats es veiessin involucrats en una nova guerra. Alguns, com Marquès, van haver de viure l'experiència de molt a prop:

hé tingut sort degut a que ens destinarent a fortificar a la frontera belgue i havem tingut que sortir per els pels, lo cual de la nostre companyia falten uns vint, que la major part d'ells els contem victimas de l'aviació. Ens tingue-rent fortificant hasta l'ultim moment, tant és així, que durant dos dies teni-em l'artilleria francesa a redera nostre fent foc, hasta el dia 13 aproximadament a les nou de la nit, que el mig d'un bat.i bull terrible ens donarent l'ordre d'acampi qui pugui, trovant-nos no solsament batuts per a l'artilleria, sino que amés la motoritzada havia passat devant el nostre campament, pero amb direcció a la carratera general, però degut a que els espanyolets ja estem tant escarmentats, desde alguns dies ens havi-em fet d'un mapa d'aquell sector, tenint ja el nostre itinerari tressat per a si es donava el cas, d'haver de sortir pitant lo cual solsament aig de dir-vos, que la primera nit fer-em 50 kmts, o sigui ens planta-rem a Bouziers a hòn teni-em que agafar al tren, pero degut els grants bombardeig que pega-vent aquest poble, ens fou completament impossible poguer-hi agafar al tren que per sort, vaig entrar-hi junt amb un altre, per informar-nos si realment hi havia al tren que ens esperava; mentres la companyia, o sigui part d'ella ens espera-vent als afores, que francament no pensava sortir-ne dels grants bombardeig que hi pega-vent durant aquella tarda [Marquès 1, 1940, BR]

La nova situació es veia amb recel i temor. Flaqué ho expressava preocupat, veient un futur dubtós i insegur:

no sabém pas encare quina será la nostre sort després de finida la guerra, hare que no podem esperar-ne rés de bó tal com han anat les coses el mellor ens obligan tornar cap a n'el nostre pais, esperan am le nostre sort lo que convinguen, yá que pots figurarte que les plaças que en la actualitat

estém ocupán serán transferidas a n'els d'el pais. Allavors no tenim cap solució més que pasar l'frontera. Veurem i crec que no a tardar l'que disposen de nosaltres [Flaqué 4, 1940 BR]

Les notícies que arribaven sobre l'acord entre els governs pel retorn dels refugiats eren confuses i aquest col·lectiu s'hi referia, a vegades, amb certa ironia, com ho mostra el testimoni de la carta de Marquès:

l'entrevista de Franco i Petain diu que un dels punts mes importants els quals han tractat els dos homes d'estat a sigut del retorn a Espanya dels 140 mil refugiats espanyols i que en principi el nostre "Gran Generalisimo" está d'acor en atmitir-los; además don la coincidència que aquesta ordre de marxa ha sigut donada a totes les companyies i per consecuent ja tens els refugiats que es veuent "caminito la frontera" i acta seguit davant d'un guardia civil amb un vigoti d'un metro prenent la mida d'un traje. Jo no vull dir que tot això sigui sert, porque soc un dels que creu-ent que aquí no ens hi trovem encara per miracle, o sigui que hi ha algú que mira per nosaltres, o del contrari ja faria dies que ens haguerent llimpiat el forro; pero de totes maneres d'aixó hi ha algo per lo que ara vaig a dir-te. Resulte que tenim un Capità que es dels d'en Gusto de l'Orient i que com es molt natural está mes o menys enterat de l'actualitat i avui mentres preniem cafè junts l'hi he tocat una miqueta la manxeta i m'ha dit: sentiria moltisim Marqués tenir-me que separar de vosaltres per el fet de que s'os portin a Espanya pero de totes maneres res os té que passar i jo he roflat el nas porque es la primera vegada que parla amb aquest to [Marquès 4, 1941, BR]

Per alguns refugiats catalans el retorn era l'opció més desitjava: «hay rumores que el sabado de esta misma semana sale la primera expedición para España, pues yo seguramente que saldre a la segunda, por que yo lo unico que estoy deseando es de poderme hir lo más pronto possible al lado de mis familiares» [Borràs 8, 1939, BR]. Per aquest motiu calia l'obtenció del salconduit, el document que els autoritzava a travessar la frontera, el qual solia venir expedit des de Catalunya o des del consolat a Perpinyà. Un testimoni d'aquest fet és la carta de la família Poch escrita des de Palafrugell a Bruguera per notificar-li que havien obtingut la documentació per al retorn del seu fill Enric Poch, intern en aquell moment al camp d'Argelers:

tot seguit havem gestionat l'obtenció de l'abal i certificat que l'eximirien d'el pas pel Camp de Concentració si es la seva lliure voluntat el retornar. [...] dintre curt tractarem de vencer les dificultats qu'hi posen disposicions rescents per portarlos-hi personalment o bé per persona qu'es posi a la seva disposició per acompanyar-lo si no vol restar exilat [...] que tot i volent-lo molt á casa ens conformarem amb la seva decisió si en venir-lo a trobar no vol acompanyarnos per temor a esser cridat de nou ó per ferma voluntat de no vindre [Poch 1, 1939, BR]

Flaqué també explicava com un altre company exiliat havia rebut l'acreditació per part de les autoritats del seu municipi en la qual es declarava que no tenia antecedents desfavorables al govern d'aquell moment:

m' entero que l'amic Gaspar Seguis surti cap a Espanya, am un aval que l' mandaren de Palafrugell, aquest hera firmat per el cap de Falange, en Blanc, ex president d'el Fraternal per més senyas y l'alcalde gestor Blanqué dient am ell que tan a la falange com a l'Ajuntament no constaba res contre ell. [Flaqué 3, 1939, BR]

Més endavant, era el mateix Flaqué qui demanava ajut a Bruguera per tramitar el retorn de la seva dona i fills, ja que no suportava per més temps volia que els seus estimats continuessin patint les crueltats que suposava la vida a l'exili:

si me pots arribar al Consulat de España a portar aquesta demande que junt am aquesta te envio. Perqué faixin com mes aviat mellor els papers, perquè els meus estimats dona y fills puguen empendra el viatge cap a Palafrugell, ya que n'e tirada une altre y no e rebut resposta, a més una dona de Palamós que lo feu dos dias abans, ya sorti el dijous, a veura si tu m'hé pots donar un cop de má per fer que els meus no pateixin més [Flaqué 6, 1940, BR]

D'aquesta manera, al novembre de 1940 Anita Rocas i els seus dos fills van retornar a Catalunya, deixant l'espòs per a ella i el pare per als nens a l'altra banda de la frontera. En una carta dirigida a Bruguera, Flaqué explicava l'experiència del retorn de la seva família:

surtien de Argelés a les 6 de el mati, tocan-li fer dos km a peu carregade amb l'equipatge fins a l'estació, pots comptar l fret que degueren pasar i més els nostres estimats fill i fille, i a n'aquella hora. Surtiren d'la estació de aquest poble a les 8 de el mati cami de Cerbera arriban a n'aquest poble a les 9, que fins a les 3 de la tarde no surtiren cap a Port Bou, fen-se carrec la policia espanyole en dit poble, el cuál sortiren cap a Figueras a les 6,30 arreibán a les 8,30 de la nit. Allí tingueren que fer cap a presentarse altre volte a la policie l'cuál els prengueren els noms i tot seguit els digueren que els que tinguessin medis podian anar a n'els seus pobles respectius. L'Anita tot seguit telefoná a n'el seu germá Joan, el cuál no se doná pas mandre per anar-los a buscar pots comptar l'escena que se desarrollá segons me diu ella, sol-sement feros el carrec que cuánt la meba estimada done estava perlán per telefón l'meba cunyade no su volia pas creura, dienli que dintre de 2 hores el meu germá estaria allí a recullirlos amb la seva camioneta. Resumin a les 12 de la nit ya estava allí es a dir a Figueras i a les 3 de matinade arribaban a Palamós [...] De Palafrugell m'parla, dientme que está molt contenta de la rebuda que l'han fet nostres amistats d'allí, i que llástime de no ave-ri anat més aviat, es a dir em lo que me explica está contentisima, a més els nostres estimats Manel i Angelina tembé molt contens ya que totom está per a ells [Flaqué 12, 1940, BR]

Mesos més tard, trobem el mateix Josep Flaqué gestionant altra vegada la documentació necessària per sortir de França. Aquesta vegada, però, el salconduit era per a ell mateix: finalment havia decidit emprendre el seu retorn. La paperasa encara devia trigar un temps a ser enllestida donat que la tornada de Flaqué la datem uns mesos després d'aquesta carta:

La meva solució crec tenirla pronta determinada. Espero rebra diners de uns companys dintre pocs dias, ya que en una altre ocasió me socorriren, i me digueren que si en tingués necessitat un altre dia ferían tembé lo que podrán, si es que me els envian me faré fer el salvaconduit tot seguit per a Perpignan, molts de els companys de aquí tembé se els han pirat, te diré que de 24 homes quedém 10 [Flaqué 14, 1941, BR]

Si Flaqué va decidir-se pel camí del retorn va ser en part per la confiança que li mostrava la seva dona, la qual havia tornat a Catalunya uns mesos abans, i devia dibuixar-li un panorama tranquil i gens conflictiu per a la seva possible arribada. No obstant això, Flaqué se'n malfiava i contemplava la possibilitat de ser pres una vegada passada la frontera, la

qual cosa, en efecte, es va produir i Flaqué va haver de restar tres mesos a la presó de Girona abans de produir-se el desitjat retrobament familiar:

la sogre parlá amb dos de falange, la cuál l'digueren que yo no tenia cap falte per a res, i Anita a parlat amb algunes persones me diu les cuáls trubaren molt estrany la meba fugida, i que per el fet de la meba marxe me feia responsable de algo que yo no avia fet, i me diu que te confianse en que arreglará el meu assumpte, aixó es amics meus, que me cal esperar i qui sap si de tot aixó en sortirá algo de bó, ella te confiança, i qui sap si es el mateix deçitg de veureme en el seu costat que li don aquest esperit d anim, are que yo no desconfio i no veig altre cami que aquest, á, me diu que en cás que me toqués tornar a n'el camp emprengui el cami cap allí que camp per camp els de Espanya [Flaqué 12, 1940, BR)

Un altre dels exiliats que va veure com el desig de retrobar-se amb la família va guanyar a la força de resistència a l'exili va ser Biernés. Malauradament, però, Biernés no va tenir gaire sort: en el camí de retorn va ser retingut nou dies a Figueres per tot seguit ser traslladat directament al camp de concentració de Reus. Durant els dies de reclusió a Figueres va esperar amb frisança la visita de la seva dona i al no rebre'n cap notícia ni senyal li va escriure una carta carregada de dolor i ressentiment:

nunca te podre perdonar de no haberme venido a ver en Figueras para que pudiera ver a nuestros hijos. Estuve nueve dias sufriendo esperando de un dia a otro poderlos abrazar. Yo no me explico que tengas el corazón tan duro de que no vinieras a llevarme a nuestros hijos. Si a ti no te intereso a mi eso no me preocupa lo que me preocupa son nuestros hijos. Traía una muñeca para la Rosé y un carrito para José y un pañuelo de seda para ti y lo he tenido que llevar a Reus conmigo por tu comportamiento [Biernés, 9, 1940, B]

Alguns refugiats, desorientats i dubtosos d'empendre el camí de tornada, demanaven consell a familiars que es trobaven a Catalunya o a d'altres exiliats:

aceptu els teus bons consells, a més que tot per la seguridad que me demostres envérs a l'meba persona, per els riscs que podria pasar i no dupto a l'altre costat, i me atenc a tot amb lo que tu me propossas [Flaqué 13, 1941, BR]

Per als familiars que es trobaven a l'altra banda de la frontera resultava molt difícil aconsellar els refugiats a França ja que no podien preveure la reacció de les autoritats franquistes. Burgete, en concret, només podia garantir al seu sogre exiliat a França, Francesc Puig, un lloc de treball, però no la seguretat de deslliurar-se de repressions polítiques:

(refiriendome siempre a mi suegro) me tiene completamente desorientado en lo que concierne a sus ganas de venir aca. Quiere que le de seguridades y otras hipotesis que en realidad no estan a mi alcance yo lo unico que puedo hacer es lo que tu ya sabes que haria si tu, o el, o los dos os decidierais a venir de la forma convenida y aquí os aseguraria Trabajo que ya es algo en actuales circunstancias [Burgete 7, 1943, BR]

Algunes famílies es mostraven favorables al retorn dels seus sostenint que res havien de témer. Era el cas de Rosa Laviña que, segons hem deduït per la resposta de la carta que Laviña devia haver enviat a Bedalú, el seu germà l'animava a fer el pas:

de lo que me dices que tu hermano te ha escrito y te dice que os marcheis sin temor de nada yo en tu lugar me iria y por lo menos te verias librada de todas esas miserias que estamos pasando aqui en Francia porque tienes que tener en cuenta que ahora viene el invierno y hara mucho frio y con la poca comida que dan en los campos seria facil que cayeras enferma, no lo tomes como consejo porque sobre este particular yo no aconsejo a nadie, solo digo lo que yo aria si me encontrase en tu situación [Bedalú 1, 1939, L]

Altres familiars, en canvi, com els de Serrano, desaconsellen del tot el seu retorn donades les circumstàncies personals d'aquest exilat. Ho constaten dues de les cartes que Serrano va adreçar a Laviña:

De mi familia tuve carta anteayer, están todos sin novedad, pero cada vez con mas insistencia me recomiendan que no regrese a España. Como cada uno sabe lo suyo me hacia yo cargo que el encierro me esperaba si volvía a nuestra Patria, mas en la carta que te cito con toda claridad me recomienda mi querida madre, que por la salud de mi cabeza, no vaya a España y mucho menos a Barcelona [Serrano 2, 1939, L]

Peiró posee unas grandes dosis de optimismo que yo no comparto. Habla de preparar las maletas, de próximos regresos a España, de amnistias, de Reyes y de una serie de cosas raras capaces de hacer volver loco al tío mas templado. Yo como digo nada creo, pues presto mas credito a las cartas de mi madre y por lo que la “vieja” dice comprendo que no está dispuesta la Falange a transigir. [Serrano 3, 1939, L]

Cateura, per la seva banda, era ell mateix que s’adonava del perill que corria tornant a Catalunya, perill de perdre per sempre dona i fills, d’un i quatre anys, que s’havien quedat a Cruïlles (Baix Empordà): «Si voy y me fusilan, cosa la mas natural del mundo por mi actuación en los últimos tiempos, los pierdo a todos igualmente y con ello no soluciono nada» [Cateura 1, 1939, C].

Un altre exiliat que tampoc estava disposat a tornar al país d’origen si no hi havia canvis en la situació política era Vaqué:

Todo es admisible con tal de no ir a España. [...] A España con o sin Amnistia no he pensado ir nunca, sino hubiera un Gobierno Republicano de Izquierdas. Aun asi, supeditada mi voluntad, a la decision de la organización. El unico motivo que me induzca a ir, es si la organización En [julemo]¹¹⁸ es aceptada. Cuando esto sea asi, pensare seriamente mi situacion, mientras no! [Vaqué 31, 1939, L]

Al seu torn, Marquès també estava decidit a resistir la cruesa l’exili a fi de deslliurar-se de les represàlies que de ben segur el règim franquista hagués posat en pràctica en cas de tornar:

Per enfrontar la nostre situació es necessari fer us d’una force de voluntat increïble, però a lo que respecta ami,estic disposat avants d’entregar-me a les garres d’aquests presumits i inmorals de Falange, de passar totes les calamitats les quals es puguin presentar [Marquès 3, 1941, BR]

Malgrat l’esperit de resistència, visible sobretot en els primers temps d’exili, tot refugi esperava en el fons del seu cor tornar algun dia al lloc d’origen: «la teva ferma convicció –com és també la meva– de que els durs

¹¹⁸ Segurament es tracta del nom de l’organització escrita en esperanto, llengua que sovint és utilitzada en alguns mots o fins i tot frases per aquest exiliat de tendència anarquista.

moments de prova que hem d'aguantar desde fa temps ens portaran a un demà venturós amb la [...] dels nostres anhels. Doncs, fermes i forts fins el fi!» [Pujol 3, 1942, BR]. Així, l'espera del retorn, com el portador de la felicitat a la vida humana, s'anunciava en termes entusiastes.

7.5. L'exili continua. Entreteniments

Si bé la xifra d'exiliats s'anava reduint a mesura que avançava el temps i amb l'esclat de la guerra mundial, milers de persones van veure les seves il·lusions de retorn truncades i van haver de mantenir-se exiliats a França durant anys, repartits de la forma més diversa per tot el territori francès on seguirien les seves vicissituds històriques. Segons Soler i Sabaté (1992: 137), «fins la fi de la guerra mundial els exiliats no s'adonarien que l'exili podria ser, per a molts d'ells, definitiu. Uns desfarien els paquets fins aleshores sempre preparats per al retorn, altres mai deixarien de tenir el més indispensable en una maleta sempre a punt davant l'esperança, també sempre frustrada, de la caiguda del franquisme».

Superat el dramatisme dels primers temps d'exili, els refugiats deixaven entreveure en els seus escrits que, de mica en mica i a mesura que transformaven en relativa normalitat la seva vida als camps, podien gaudir de petits plaers i certes llibertats: «puc fumar i de tant en tant fer alguna “cervesota”; amb el que guanyem –encara que poc– n'hi ha per segells i per algun petit extraordinari de menjar o beure. ¿Que més puc desitjar?» [Pujol 1, 1941, BR]. Per trencar la rutina dels camps, en alguns d'ells, com en el d'Agde, es van organitzar companyies teatrals i les funcions que van portar a terme entretenien els exiliats, tant els que feien d'actors, com Serrano, com els altres que eren els espectadors:

mis aficiones teatrales no han decrecido, hasta el extremo de que estando en el Campo de Agde, en unión de varios compañeros, formamos una compañía y tras lograr el necesario permiso del Mando Francés, dimos varias representaciones ante selectos publicos de Refugiados [Serrano 2, 1939, L]

Una de les activitats predominants entre els més afortunats –els que vivien lliurement o que disposaven de dies de festa o permisos per sortir del

camp— era anar al cinema, com explicava Massot: «Avui inirem amb Santos i dos altres companys catalans al cinema. Fan una pel·lícula titulada “Les filles du Rhône”. Si siguessim joves i solters, potser ens faria agafar ganes de casarnos en el país» [Massot 9, 1942, BR]. En arribar el bon temps, molts refugiats preferien les distraccions a l'aire lliure. Vaqué, en una de les cartes que va escriure a Laviña, tot explicant l'experiència d'un dia de pesca projectava la imatge bucòlica d'un dia assolellat de primavera amb la verdor del prat i la canterella de l'aigua del riu en moviment:

he ido junto con unos soldados franceses a pescar al río, en lugar de meterme en las calles de la ciudad. A lo largo del río se extiende un prado de un vivo verdoso, que se pierde a lo lejos como una sabana verde tendida hasta el horizonte. Me he estirado al suelo, a unos metros del cauce. Eran las dos de la tarde donde los rayos solares se aunaban al silencio susurrante de la naturaleza, que siente ya la primavera sacudir sus entrañas. Mis mejillas se apoyaban sobre la hierba, cuyo aroma dilatava mis sentidos, mientras que su fresca humedad aliviaba sobre mi tez, el ardor del sol. El agua corría cantarina en su infatigable afán de llegar al mar. Las tenues [...] garabateaban mil destellos de oro, como si los rayos deshechos del sol trataran de ganar a nado la orilla. [Vaqué 65, 1940, L]

A Pujol també li agradava, si el temps ho permetia, aprofitar les hores lliures per fer passejades i excursions a la muntanya: «Els dies de festa m'en vaig d'excursió, muntanya amunt» [Pujol 1, 1941, BR]. Quan el temps no era favorable a les excursions l'alternativa d'esbarjo era el cinema:

Segueixo fent algunes excursions a muntanya i passejades per aquests voltants. També faig alguna escapada a Lourdes i algun diumenge a la tarda vaig al cinema a Argelès-Gazost. Avui mateix que fa un dia plujós aniré al cinema. Volia sortir per bolets, que ja han començat a sortir-ne, però el temps m'ha desbordat. [Pujol 3, 1941, BR]

Un altre dels entreteniments de Pujol era la lectura:

Ara em toca fer la passejada fins Argelès o agafo un llibre i cerco un lloc pels voltants, sota un arbre o vora el torrent que amb la fosa de les neus baixa impetuós i ple, i de llocs n'hi han de veritablement pintorescs i

agradables, per a passar-hi llargues estones de les festes llegint, en contemplació o reposant [Pujol 5, 1943, BR]

En situacions difícils, llegir pot resultar una ajuda important per suportar la desesperació, per trobar la força necessària per resistir i mirar cap endavant. Tal com ha explicat Norman Manea (2006: 37), «La literatura è stata una grande chance bello sforzo di resistere alla degradazione, di sopravvivere al buio. Durante il blocco di Leningrado, in piena guerra, quando la gente mangiava topi e moriva di freddo, molti trovarono una forza rigeneratrice straordinaria nel rilegere Tolstoj e Dostoevskij. Primo Levi, ad Auschwitz, era rinato rileggendo Dante». Per a aquest escriptor, la literatura era més que un refugi, era la connexió amb la resta de la humanitat: «La literatura, ne ero convinto, confermava di essere non solo un rifugio spirituale in tempi difficili, ma anche un ponte verso i nostri simili di ogni dove, un'apertura verso il mondo» (Manea 2006: 132).

Entre els exiliats provinents de les classes populars, la literatura, així com el gènere històric, també era present, tal com queda reflectit en algunes de les cartes que van escriure: «Es un lloc on vaig sovint i portava un volum d'Henry Bordeaux, molt interessant.» [Pujol 6, 1943, BR]; «He encontrado un libro más: “El llac de las dames”. [...] Todavía espero encontrar el libro de Baroja, titulado “Las noches del buen retiro”» [Solé 1, 1939, L]; «Ahora tengo “España contemporánea” de Rubén Dario» [Solé 2, 1939, L].

Ara bé, les lectures més habituals entre les persones d'aquest sector solien ser la premsa que circulava pels camps, com ara el diari francès *La Dépêche* de Tolosa: «S'acaba de lleixir aquí “La Depe[c]he” la cuál porta noticias molt interesans per a nosaltres» [Flaqué 1, 1939, BR], o *Le Petit Dauphinois* de Grenoble: «Segons vaig llegir l'altre dia a n'el diari “Le Petit Dauphinois”» [Marquès 3, 1941, BR], o *L'Indépendant* de Perpinyà: «tot el que passa en aquest camp ja ho llegeixes en “L'Indépendant” una mica més abultat» [Salvador 1, 1939, BR]. No només la premsa francesa circulava pels camps: amb el diari català *La Vanguardia* es podia contrastar les notícies d'altres mitjans: «Vaig rebre una Vanguardia, que suposo la vas enviar tu. Tèn donc les gràcies. Ara hi ha un company que la compra cada dia La Vanguardia i en deduim moltes coses» [Salvador 1, 1939, BR]. Alguna vegada fins i tot algun refugiat rebia premsa europea, més enllà de França: «ha rebut un diari suis titular el “Ginebra”» [Marquès 4, 1941, BR].

Amb la premsa internacional els refugiats podien estar al dia de la situació política, econòmica i social d'Espanya:

la prensa de los países aliados no vacila en comentariar la situación española y publica grandes informaciones sobre el arreglo de nuestro País. Se explica la terrible vida en España, se da cuenta de los “tejemanejes” políticos para derribar el franquismo, de las idas y venidas de nuestros políticos, de la opinión de los partidos y organización finalmente de lo que hay acordado: Restauración, reinado del príncipe Juan. Gobierno de unión nacional, amnistia amplia, regreso de los 200.000 exiliados, devolución al Estado Español del oro depositado en México, etc. Etc. [Serrano 4, 1940, L]

Amb les informacions dels diaris estrangers, Serrano va arribar a la conclusió que la dictadura de Franco seria més llarga del que en un principi s'havia previst. Tot i així, aquest exiliat no devia imaginar-se que el règim franquista governaria fins a la mort del general:

yo ante esto, tengo formada la misma opinión que tú, amiga Rosa. Creo que el Régimen que sufre hoy España llegará a hundirse, pero no tan pronto como se nos quiere hacer ver. No dudo que se trabaja por la desaparición del falangismo, pero todo es a base de diplomacia y a mi entender no puede esta nada en contra de los que se sustentan en la fuerza. Franco caerá o por descomposición interior de España o por presión exterior acompañada de garrotazos; si de otra manera sucediese lo que deseamos, no puedo negar que me causaría profunda extrañeza. No sé si soy demasiado escéptico o pesimista, pero mas que nada me parece que mis palabras llevan visos de realidad, ¡hay que conocer al fascismo! [Serrano 4, 1940, L]

Encara que es constata la recepció de premsa tant nacional com internacional, el més habitual era la manca d'informació de la qual els exiliats es lamentaven sovint: «Aquí llevat les notícies de premsa (dreta) i las que corrent per el camp (radio xavola) poc savem de l'exterior, aixi es que t'agraire les notícies interessants que puguis donart-nos» [XX 1, 1939, BR].

Una de les activitats molt present entre dels exiliats, la qual solien portar a terme aprofitant les hores lliures, era escriure a familiars i amics: «No me siento atraído por las diversiones que me ofrecen los pueblos. El

Domingo ya no salí a ninguna parte. Pasé la tarde escribiendote» [Vaqué 66, 1940, L]. També Pujol aprofitava les hores del diumenge per escriure a l'amic Bruguera: «avui és el primer diumenge que tinc lliure i l'aprofito per a escriure unes lletres» [Pujol 9, 1944, BR]. En el capítol següent (8) ens aturarem en aquesta ocupació, tan important entre els refugiats populars donat que era el seu únic mitjà de comunicació amb familiars i amics.

7.6. Segona Guerra Mundial

Amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial el setembre de 1939 i l'ocupació de França per part de l'Alemanya nazi el juny del 1940, molts refugiats catalans i espanyols es van veure, d'una manera o d'una altra, involucrats en un nou conflicte bèl·lic. Els camps van passar a un segon terme i els refugiats van patir la duresa de la guerra: van haver de treballar clandestinament o van haver d'incorporar-se a les files de l'exèrcit francès. Segons l'historiador Manuel Tuñón (1976: 15), es calcula que aquell setembre del 1939 romanien refugiats a França 251.000 espanyols:

La inmensa mayoría de aquellos hombre y mujeres estaban aún en campos y centros de alojamiento respectivamente. Sin duda, ya habían salido de los campos algunos trabajadores contratados para la industria y más para faenas agrícolas, otros reclamados por familiares y algunos de profesiones intelectuales, pero el porcentaje de esos que podían moverse con mayor facilidad era muy reducido.

Amb la declaració de guerra tot va canviar. Les persones que formaven part de les CTE van ser desplaçades cap a la frontera alemanya i les que encara restaven refugiades als camps «se quería imperiosamente que saliesen a trabajar, en una u otra forma, o que se alistasen para combatir, aunque siempre en condiciones más desfavorables que los naturales del país» (Tuñón 1976: 15) . En aquest sentit, Tuñón (1976: 17) ha puntualitzat que «La Administración francesa no estaba dispuesta a soportar el peso de una población así inactiva [...]. Los “Batallones Marcha” (que vienen a sustituir al alistamiento en la Legión) y las Compañías de Trabajo serán los dos cauces fundamentales por donde se pretenderá hacer pasar a la muchedumbre de refugiados españoles».

Entre els exiliats procedents de les classes populars, l'inici d'aquesta nova guerra va comportar una situació encara més difícil, marcada pel desànim general i la reflexió. Vaqué, que vivia la situació de ben a prop, escrivia: «Aquí se vive el torbellino de la guerra. Sus alteraciones en la vida diaria y los posibles peligros aereos. Donde estas, tienes una mayor tranquilidad en este respecto salvo que hubieran otras complicaciones» [Vaqué 79, 1940, L]. Flaqué, a l'inici del conflicte, expressava que estava disposat a lluitar contra els alemanys defensant el país que l'havia acollit:

si m'preguntan per inscriurme y posarme a disposició de la llei que fa referencia a nosaltres, estic disposat a posarmi i defensarla per lo que sigui necessari, contra el criminal feixisme e hitleriá, que així se que defensaré la llibertat del nostre tan volgut poble, aquesta llei ben definida, nosaltres en cas de Guerra tenim els mateixos deures que cuál sevol ciudadá de aquest país, en cas contrari de no aceptarte no pots continuar aqui [...] si ens necesiten que no ho dupto que en aquests moments els som necessaris [...] sortirem per a treballar, aixi l'espero y deçitxo. [Flaqué 1, 1939, BR]

Narro manifestava la seva preocupació per la situació europea de la manera següent: «Europa es una foguera. D'un moment a l'altre cremaran els seus extrems desde la península Ibérica fins als Balcans que es on tindrà lloc jo diria que la solució es la guerra. Es un fet biològic que es verifica i que per disort nosaltres en som testimonis» [Narro 3, 1940, L].

Malgrat els estralls que provocava la nova guerra, molts exiliats confiaven en la derrota del feixisme nazi i tenien l'esperança que amb aquesta derrota el règim de Franco caigués, amb la qual cosa se'ls obria el camí de retorn:

companys que sacrificaven llurs vides per una causa que es la unica que ha de salvar-nos a tots, en contre d'aquest feixisme que vol fer lo mateix en aquesta terra tant acollidora. Ojalà –d'això n'estic segur– s'estrelli ara d'una vegada i amb la seva derrota poguem tots ésser ben feliços. França conservant la seva llibertat tant característica i nosaltres tornant a les nostres llars i recobrar en elles la nostra felicitat tant anyorada. [Formosa 1, 1940, L]

Encara que feia temps que es preveia, ha sigut gran la sensació que ha causat veure com els estralls del conflicte s'han estès a llocs fins ara tan Pacífics. Però qui sab si això ferà que arribi més aviat l'arranjament

general pel que tots tant somniem. En fi, paciència i coratge [Pujol 2, 1941, BR]

Marqués opinava que era força probable que Espanya participés en el conflicte bèl·lic mundial:

segons es deixa entreveure per el més d'Abril hi ura una xamfaina que donarà gust i que tal vegada la "Grande y Libre" també i estarà pel mig, que es lo que els hi falta per el duro; pero amic el Generalisimo no tindrà altre remei que fer honor els seus compromisos i malgrat i ésser molt dura l'ordre rebuda ultimament no l'hi toca altre que complir-la o del contrari... [Marquès 4, 1941, BR]

La nova situació de guerra va comportar que en el pensament de molts exiliats en fessin presents els records de la tragèdia que va suposar per a ells la Guerra Civil espanyola. Sens dubte, les circumstàncies els portaven a reflexionar sobre els fets ocorreguts en el seu país i les conseqüències d'aquests:

Cuando pienso en España, hoy en ruinas, cuando pienso en los hogares que quedaron desechos, destrozados por la furia brutal de la lucha, cuando pienso que el monstruo todavía no está saciado de sangre, ni indignación es tan grande que, poco me costaría para aborrecer a todo el mundo, que ha asistido impasible a tanto crimen. ¡Civilización, progreso! Donde estáis? [Deulofeu 5, 1940, L]

El sadismo de la gentuza, que gobierna nuestro Pais, es algo inconcebible, amiga mia, algo que no tiene nombre. No puedo menos que compadecer al pobre Pueblo Español, que tras luchar con tanto tesón, por funestas jugadas que con él han hecho se ha visto precipitado a un abismo sin fondo y de sangre. [Serrano 2, 1939, L]

En el cas de Cateura, la nova situació conduïa, a més, cap al desig d'una nova lluita que havia de servir per castigar les atrocitats comeses pel feixisme en el seu país:

algun día, quizá no lejano, volveremos a luchar para poder decir a los que nos subyugan ahora ¡rendid ahora cuenta de vuestros crímenes, ante el tribunal de la Humanidad!; y volvamos a darnos las manos fraternalmente en la lucha emprendida, tú por desgracia, para vengar a los tuyos, ya que

no los podrás volver a ver; yo para rescatar a los míos, hoy bajo el yugo del fascismo y todos juntos para hacer pagar caro a tanto crimen y tanta ignominia como se han cometido con el pueblo español. [Cateura 1, 1939, L]

La situació d'alguns refugiats durant la Segona Guerra Mundial, com és el cas de Vaqué, va fer que passessin de ser refugiats a ser observadors de l'arribada d'altres refugiats provinents de les zones ocupades pels alemanys. Donat que, en certa manera, era com reviure el tràngol que ells havien patit, però, aquesta vegada des de l'altra banda, de seguida van solidaritzar-se amb els nouvinguts:

Como puedes suponer, el desenvolvamiento de la guerra paralizará, creo, un tanto nuestra reunion. Son cientos de miles de refugiados que afluyen de los paises y terrenos invadidos al interior y principalmente en mi departamento. Unos trenes suceden a otros. ¡Cuántas imágenes han acudido a mi mente! He visto en ellos, la misma expresion de angustia y de infortunio que matiza los rostros de los que por iguales motivos cruzaron los Pirineos. El Domingo ultimo, mientras nos preparábamnos para comer, un tren de refugiados belgas y holandeses, se paró junto a nuestro emplazamiento esperando via libre. Con un gesto espontaneo, del corazón, todos los hombres de la Cia llevamos nuestra comida y el desayuno del dia siguiente, a las mujeres y a los niños que ausentes de su tragedia elevaban sus bracitos como llamándonos. Dimos sopa, patatas, frutas, huevos, café, vino, mermelada, galletas, chocolate, paté... y todo el pan que poseíamos, además de cuantos alimentos poseíamos en particular. Aquellos seres cuya habla nos era extraña, sentian sus ojos humedecidos de gratitud. Ellos supieron comprender que era el verdadero corazon del pueblo quien les ofrecia con humildad todo cuanto tenia. Y eramos nosotros mas que ninguno, que sin farándulas ni discursos, podiamos penetrar en los sufrimientos de aquellas criaturas diezmadas por la misma barbarie que nos diezmó a nosotros. ¡Ojalá no sufran como nosotros hemos sufrido! Que no sean vejados como nosotros lo fuimos! ¡Que puedan volver de nuevo a sus hogares aunque nosotros no podamos volver nunca! La prensa publicó nuestra accion, decia textualmente “ à proximité des miliciens espagnols faisant partie d'une compagnie de travailleurs ont en tout récemment un geste que nous voulons signaler: pour pouvoir acheter des tablettes de chocolat destinées au casse-croûte des petits réfugiés, ces hommes ont vidé leurs poches, et se sont même passés de déjeuner. Une femme venait de recevoir un pot de confiture; elle

s'est empressée d'en faire des tartines pour les enfants...” Y el Capitan frances de la Cia, nos leyó una orden ensalzando el acto y mostrando la gratitud. [Vaqué 79, 1940, L]

7.7. Esperança pel futur, records del passat

La correspondència de l'exili està feta de l'experiència viscuda, dels records del passat, sovint evocats amb immensa nostàlgia, i de les esperances pel futur. En la descripció del futur que els exiliats feien en els seus escrits prenien vida idees que es manifesten, de vegades, en termes entusiastes. L'exiliat confiava que la seva situació milloraria i sobretot esperava, com un ocell migratori, el dia del seu retorn, que generalment pronosticava en un futur immediat i en un escenari de retrobament familiar idíl·lic. Altres vegades, quan cap solució garantia l'estabilitat i seguretat que el refugiat desitjava, el futur era vist amb una bona dosi d'incertesa i, generalment, de desconfiança.

Vaqué, en una de les seves cartes, mentre feia balanç del passat augurava un futur millor:

Lo primordial es conservar la salud y no desesperar. Con todas sus maximas y crueles miserias hemos cruzado de cabo a cabo tres años de guerra y un terrible y a veces angustiosos año de campo de concentracion. Todo está pasado. Lo que llegue o falte aun, no es ni será tan duro, y ademas no tan largo [Vaqué 62, 1940, L]

Per a Serrano el més important era sortir dels camps: «no me forjo ilusion alguna y únicamente ambiciono poder abandonar los Campos, volver a la existencia del trabajo y... vivir mi vida... lo mas lejos que pueda de alambradas, barracones, ranchos y vigilancias continuas» [Serrano 4, 1940, L]. Preveia que fora dels camps podria reagrupar la família i començar una nova trajectòria:

mi decisión, ya te la puedes imaginar, firmemente dispuesto estoy a afrontar cuanto el exilio nos depare, siendo únicamente mi ilusión esperar que llegue el dia de abandonar los Campos, para reintegrarme a la Vida y a la Humanidad, procurando rehacer el futuro que los asesinos de España

han truncado. Y en cuanto me sea posible me dedicaré con ahinco a sacar a los míos del “Imperio Azul” y traerlos a mi lado. [Serrano 2, 1939, L]

De vegades en els plans de futur hi havia el penediment per als fets del passat:

No quiero que nunca mas mis nobles deseos sirvan para engordar cerdos como en la ocasión pasada. [...] te diré que de este sentido mi ambición no estará satisfecha mientras no me vea en un país Americano y trabajando sin descanso en una gran clinica de tipo pelicula. Así quiero ayudar hoy a la humanidad. [Paniagua 1, 1939, L]

L’esperança cap al futur venia sovint dipositada amb el desenvolupament de la guerra. Marquès intuïa esdeveniments que resultarien favorables per a ells: «De la nostre situació general, per al moment está obscura, pero de totes maneres, jo crec que passada la primavera es veurá algo clara; l’any 41 será any de grans aconteixements» [Marquès 2, 1940, BR]. Quan arribava la data pronosticada i la situació no havia millorat, Marqués continuava confiant en el futur, insistint en una prompte solució:

Jo crec que dintre un plas no molt llarg llunyà veurem aconteixements els quals ens permetrà veure una miqueta més clara la situació. De totes maneres tinc completa seguretat que els aconteixements es desenvolupant favorables a nosaltres, que si bé de moment no ens permet obtenir lo que nosaltres desitgem; en canvi ens facilitarà les nostres ambicions [Marquès 3, 1941, BR]

Una de les fites més assenyalades pels exiliats eren les festes de Nadal: Serrano i Pujol s’hi referien així: «Creo no tomarás a mal que por Navidad no os haya felicitado, es mi opinión que los momentos actuales no se prestan a tal cosa, en cambio no dudo en transmitirte los deseos de que el próximo año 1940 sea mas dichoso para todos y que nos reporte la libertad tan añorada» [Serrano 3, 1939, L]; «Confio en la possibilitat de menjar els turrons de Nadal tranquilament en familia» [Pujol 6, 1943, BR]. Pujol va ser un dels exiliats de per vida i, paradoxalment, mai va perdre l’esperança que el seu exili tindria un retorn. El 1941 escrivia: «crec que no va per llarg; em sembla veure a l’horitzó una clariana, o començament d’ella, per on ha

de sorgir la llum benefactora per a nosaltres» [Pujol 1, 1941, BR]. Tres anys més tard, però, sense que la *llum benefactora* hagués fet acte de presència, continuava a l'exili imaginant el dolç moment de la tornada:

compto que tal joia serà completada amb la de poguer abraçar a tots els bons amics, de retorn i bé a casa nostra. I que els aires de la nostra costa portant-nos en barreja inmillorable la sentor de la mar i la flaira dels pins, ens seran ben propicis i ens ajudaran a refer-nos la tranquil·litat d'esperit i allunyar el record de les amargures passades [Pujol 8, 1944, BR]

Tampoc aquesta vegada les expectatives de Pujol van complir-se. Amb l'obertura de la frontera, el 1948, la seva dona va tornar a França (el 1939 havien travessat la frontera tota la família, però veient les dures condicions del camp, uns mesos després la dona i els fills van tornar a Palafrugell): feia 9 anys que no es veien. Els seus fills, els veuria encara més tard, en una visita que aquests van fer a Perpinyà el 1949 amb un permís especial que havien aconseguit. El 1962 Miquel Pujol va viatjar fins a Palafrugell (una estada de pocs dies) en motiu del casament del seu fill petit, però el retorn definitiu no va arribar mai.

En tot el temps d'espera, però, Pujol no va deixar mai de somiar amb un futur que, sovint, construïa amb la imatge idealitzada del passat. Diverses cartes són el testimoni d'aquest fet:

Una ajassada a la sorra de Tamariu, un bany en aquelles aigües que no tenen igual! Que ens han de guarir tots els mals humors que hagim acumulat durant aquestes temporades de dissort! que bé ens provarà quan poguem delectar-nos-hi [...] no els canvio per la nostra Cala de Cabres, La Pedrosa, Aigua Xelida i els volts del Cap de Begur. [Pujol 1, 1941, BR]

Amb quina enyorança recordava les marxes cap a Fitor, a Aigua Gelida o cap a Cala de Cabres a cercar reigs. ¡Ja hi tornarem, però! [Pujol 3, 1942, BR]

Em parlen de Tamariu i ja em fan "rodar el cap". Com m'encisa el record de la nostra platja! Me l'estimo més que la muntanya i això que el Pirineu, amb els seus imponents panorames, em té entusiasmat. Però és la veu de la nostra terra que al nom màgic de Tamariu remou en mi inesborrables records, em sembla flairar les delicioses sentors dels aires de les nostres contrades [Pujol 7, 1943, BR]

Per a Deulofeu era tan gran la nostàlgia per la terra que havia deixat enrere que en una ocasió, mentre es trobava al camp de Sant Cebrià, va anar fins a la ratlla de la frontera per contemplar el paisatge de l'altra banda:

A los pocos días de nuestra llegada, quise darme el gusto; tengo que decírtelo, el melancólico gusto de contemplar el suelo patrio. Me dirigí hasta la misma línea fronteriza y allí fumé no se cuantos cigarros, dejé galopar libremente mi pensamiento y mas triste que alegre me volví de nuevo a la barraca. A nadie vi aquel día, solamente bosque y cielo, cielo y bosque, pero aquella que veía no era Francia, era España, es donde tengo los míos... donde lo tengo todo y de donde lo espero todo. Ya no he vuelto mas ¿para que? [Deulofeu, 9, 1941, L]

Al seu torn, Narro també recordava amb enyorament la seva ciutat natal: «No tinc neguit per la Pàtria, pero es ben cert que m'agradaria fer una passejada pel Parc de la Ciutadella de la meva Barcelona i veure els anecs sota el claustre de la Catedral i pendre una "sibeca" amb patates fregides» [Narro 1, 1940, L].

8. Relacions i comunicacions en la distància

8.1. La correspondència a l'exili

En situacions de reclusió, com la que es pogué experimentar en els camps de refugiats (v. § 6.2), la correspondència adquireix una gran transcendència. Verónica Sierra (2003: 58) en un estudi que ha portat a terme sobre la correspondència de la presó El Dueso (Santander) assenyala que «una de la mayores alegrías y principales preocupaciones del recluso en su día a día era la llegada del correo. Las cartas alimentaban la esperanza del preso, sostenían su ánimo y mantenían los lazos con todo aquello que se encontraba al otro lado». L'autora sosté que el pres troba consol i confort en la correspondència: «La carta, tanto la que se escribe como la que se recibe, llega a convertirse en todo un mecanismo de protección psicológica para el recluso, en un espacio en el que éste encuentra consuelo». En un altre estudi sobre l'escriptura dels presoners de guerra italians realitzat per Quinto Antonelli (2008: 5) es posa en relleu que la pràctica de l'escriptura és com una teràpia per afluixar les tensions acumulades per la situació reclusió: «C'è nella pratica della scrittura un evidente sollievo della tensione psichica provocata dalla reclusione». Per tant, en circumstàncies difícils, d'allunyament o de separació de l'entorn social i/o familiar, l'activitat d'escriure correspondència posa en marxa un procés d'autèntica reparació per a les persones que s'hi troben involucrades. Una altra de les funcions de la correspondència, segons l'estudi antropològic conduït per Ferdinando Mirizzi sobre testimonis escrits per persones que havien estat mobilitzades durant les guerres del segle XX, és preservar la memòria i fer que la memòria individual esdevingui memòria col·lectiva:

gli autori delle lettere dal fronte hanno la funzione di essere portatori di ricordi individuali e di una memoria vivente in grado, in maniera talvolta anche inconsapevole, di costruire selettivamente ponti tra le generazioni comunicando un insieme di valori su cui finiscono con il costituirsi i principi etici e il profilo identitario del proprio gruppo comunitario. Così la memoria individuale diventa collettiva, in quanto la sua trasmissione attraverso dirette testimonianze personali o documenti epistolari può produrre condivisione a livello sociale. Così è proprio quella memoria a

conferire specificità e omogeneità, coesione e continuità alla comunità e al paese (Mirizzi 2009: 17-18)

En l'exili català del 1939 la correspondència va esdevenir una de les activitats més notables i característiques, tal com hem apuntat a l'apartat anterior. Els refugiats dels sectors populars no només tenien la necessitat vital tant de comunicar notícies seves com de rebre'n de familiars i amics, sinó que l'escriptura els omplia les hores buides, el temps mort, exercitant la ment i el cor. Com que en els primers temps d'exili mantenir contacte per carta amb els familiars no era senzill, Flaqué informava Bruguera que havia reeixit en aquesta tasca: «sostenim correspondencia am els meus familiars de Palamós, am els de Palafrugell, am totes ens diuan que estan bé, que treballen, home que ya te pots figurar l' putas que els deuen pasar» [Flaqué 3, 1939, BR]. El correu era una de les principals preocupacions i, al mateix temps, alegries de l'exiliat.¹¹⁹ Era l'única forma de comunicació dels refugiats populars i rebre la primera carta *de casa* era una notícia magnífica: «vaig tenir carta de casa la primera que he tingut d'ells dirigida directament a mi amb data trenta d'abril com podrás comprovar tu mateix perque te l'adjunto. M'ha diuen que t'han escrit dues cartes i no han tingut contestació» [Roig 2, 1939, BR]. Rebre carta d'una persona estimada sempre ha estat un plaer, una alegria, però durant l'exili ho va ser doblement. En els primers temps, el funcionament del correu era molt precari i irregular, amb la qual cosa la primera carta, a vegades, es feia esperar:

después de tanto tiempo de no saber nada de nadie –familia y amigos– y habiendo ya mandado cinco cartas a diferentes destinatarios para intentar que llegaran a casa, y habiendo resultado inútiles todos cuantos trabajos había intentado, ayer, repito y por mediación de mi cuñado José, que se encuentra, refugiado en Barcarés, recibí carta de mi compañera Luisa, de la que no había sabido nada, desde el mes de agosto pasado [Cateura 1, 1939, C]

Els exiliats tenien tanta urgència per comunicar-se amb els familiars més propers que, com testimonia Cateura, les primeres cartes s'enviaven

¹¹⁹ La importància del correu en circumstàncies d'exili és un dels aspectes que hem abordat a l'apartat 3.1. d'aquesta tesi.

sense el corresponent franqueig. Aleshores, no és d'estranyar que no arribessin al seu destinatari: «a poco de cruzar la frontera les escribí –sin sello– pidiéndole que me sacara y no me contestaron y pienso de que quizá no llegaron sus cartas a sus manos debido a la falta de franqueo» [Cateura 3, 1939, C].

Escriure des dels camps no era fàcil, sobretot quan les cartes anaven adreçades a l'estranger. En aquest sentit, Ramir Bruguera, pel fet de trobar-se fora dels camps d'internament i amb la nacionalitat francesa, va ser un pont molt important, ja que tant era l'intermediari del correu que sortia dels camps i es dirigia a Catalunya, com el del que des de Catalunya s'adreçava als interns dels camps. Flaqué li va demanar i agrair en diverses ocasions el favor que li feia actuant d'intermediari entre ell i la seva dona que es trobava a Catalunya: «si es que a tu no te bé pás malt la meba correspondència te la rematrant a case teba ya que yo de moment no l'tinc fixe, com la done une volte a case me escriura tot seguit i a la teva direcció» [Flaqué 6, 1940, BR]. El contacte a França de Flaqué era sempre Bruguera: «esperu de tu Ramir que si tens alguna lletra de ella me l'envies alli ahon me trobi, ya que yo allá ahon me trobi estaré amb contacte amb tu» [Flaqué 10, 1940, BR]. Flaqué oferia a Bruguera llegir la seva correspondència familiar. Val a dir que aquesta és una de les característiques de la correspondència popular a l'exili: la carta sovint es llegia públicament entre un mateix col·lectiu o es convidava als amics a llegir la correspondència particular: «Si tens alguna lletra per a mi, ya que l'espero de els meus estimats done i fills, no dupto que la enviarás tot seguit, donám-te la llibertad per si la volts llegir» [Flaqué 13, 1941, BR]. Al seu torn, Massot i Poch també van demanar a Bruguera de ser el mitjancer per mantenir correspondència amb familiars de l'altra banda de la frontera: «El motiu d'aquestes ratlles es per dir-te que si has rebut alguna carta, o quant la rebis, destinada a mi, i tu tens dificultat de portar-la personalment a ca'n Valls demanes a en Mon si vol fer el favor de portar-li» [Massot 4, 1939, BR]. Per a Poch, Bruguera era l'única via de comunicació per arribar al seu fill que es trobava al camp d'Argelers: «No tinguent altre per comunicar-nos amb el noi que ton mitja voldriem li fessis avinent» [Poch 1, 1939, BR]. En el cas de Poch, Bruguera, a més de ser l'intermediari del correu, li va proporcionar roba i aliments i el va acompanyar fins a la frontera perquè pogués tornar a Palafrugell, on hi havia tota la seva família. La funció de Bruguera era, a vegades, recollir la correspondència que arribava de les

famílies dels refugiats i, d'altres, a la inversa, fer arribar els escrits dels exiliats a les seves famílies: «Un novell petit servei. Voldríes tirar al correu l'adjunta postal? Perdona l'ús que fem de la vostra adreça, però actualment es el mitjà més eficient que tenim» [Rodríguez, E. 4, 1939, BR].

Depenent de la zona en què es trobaven els exiliats, les dificultats de la comunicació per correu empitjoraven, fent-se, de vegades, del tot impossible. Massot ho constatava: «La comunicación desde aquí dicen que es difícil.[...] Estoy algo impaciente de que no haya tenido noticias» [Massot 16, 1941, BR]. De la mateixa manera, Puig s'hi referia: «no cregueis que d'ací ahont estic pugui escriure directament á ells puig això es zona pruibida i per tan es prohibit el escriure al estranger. Ho em probat i ens han retornat les lletres» [Puig 1, 1943, BR]. Mentre Puig i Massot es preocupaven pel fet de no poder enviar notícies seves, Pujol s'amoïnava al no rebre'n del seu cunyat, després d'haver estat separats i destinats a diferents camps dins de França: «Ara estic preocupat perquè fa més de dos mesos que no sé res del meu cunyat [...] no sé que pensar del seu silenci» [Pujol 9, 1944, BR].

D'altra banda, Rosa Laviña també va fer d'intermediària del correu, malgrat que les condicions en què es trobava Laviña eren ben diferents de les de Ramir Bruguera. Tot i així, en una certa època Laviña devia trobar-se en una zona i en una situació més propícies que altres companys d'exili, motiu pel qual va fer també de mitjancera de molta correspondència: «Te adjunto una carta ya franqueada para España, leela y la cierras y la mandas. Cuando tengas respuesta ya me lo comunicaras. Te adjunto también carta para Tomasa. ¡No olvides firmarla!» [Vaqué 62, 1940, L]. Laviña, al distribuir el correu també el podia llegir: «Así es que continuarás siendo tú la que mandará las cartas. Dos o tres días despues de esta carta te mandaré otra que contendrá: una para mi casa, franqueada; pero abierta para que la leas. La cierras y la mandas. En la misma carta te mandaré la de Madam Tomasa.» [Vaqué 61, 1940, L]

A fi d'assegurar que l'escrit arribés al seu destinatari i de rebre la corresponent resposta, les instruccions que es donaven eren molt precises. Rodríguez les exposava així a Bruguera:

Et prego vulguis tirar al correu l'adjunta carta per a casa. Al lloc del remitent he posat solament 4, Impasse d'Alger. Ens vares dir un día que hi havia molts estadants a la casa i que estaria millor posar-hi "chez

Bruguera”. Per posar l’adreça més camuflada no l’hi he posat i més tinguent en compte que la postal, que varem rebre darrerament i de la que més amunt et parlo portava d’aquella manera la direcció. Si tu ho creus convenient en el mateix sobre al lloc del remitent pots posar-hi “chez Bruguera” i si no pots avisar –i potser seria lo millor– al porter o a qui reculli les cartes del immoble que tot el que vagi per a Jacques Cabarroques va per tú [Rodríguez 6, 1939, BR]

El corresponsal que no rebia correu es planyia comptant els dies que havia passat esperant una ratlla, o de les cartes que havia escrit i que l’altre no havia rebut, o que havia rebut amb gran retard:

Si saps, notícies de Palafrugell, t’agrairé moltíssim me les facis conèixer, doncs, com ja t’he dit mes amunt, estem gairebé comunicats amb la família, hem rebut d’ells dues cartes solament, i encara molt breus, nosaltres els hi hem contestat, però des del día 8 del que som, no en sabem res. Y de la meva, xicota, la Paquita, no n’he sapigut res absolutament. [...] Fa uns dies, li vaig escriure, per, avió, i em vaig permetre indicar-li, que m’escrivés a la teva adreça i a nom de la teva esposa. Confio que no et sabrà greu [Rodríguez 1, 1939, BR]

La pèrdua de la correspondència enviada era un fet freqüent en aquella època i circumstàncies. Massot el va patir en diverses ocasions i, en una carta, ho lamentava de la manera següent:

M’extranya en gran manera que en dita carta no facis esment d’haver rebut la meva de data 10 del corrent en la que contestava la teva del 8 del mateix. [...] M’extranya que tingui tanta poca fortuna en la meva correspondència, doncs s’em perden o s’em extravien cartes d’una manera ja massa constant. A veure si aquesta tindrà millor sort [Massot 8, 1942, BR]

Per aquest motiu, calia insistir i enviar el missatge diverses vegades: «No sé si habrás recibido otra carta mía, pero por si se hubiese extraviado, cosa muy possible debido a la forma que marcha esto, te mando la presente con el objeto de que tengas mi dirección» [Massot 15, 1941, BR]. En un moment donat Rodríguez i Bruguera van perdre contacte i quan el van recuperar el primer retreia al segon no haver estat més persistent, no haver enviat una segona carta al no rebre resposta de la primera: «El que em costa

mes de dispensar-te –ja saps que soc franc i dic sempre el que penso–, es que, veient que no et contestava, no insistissis almenys amb una segona lletra, car la primera, per mil circumstàncies imprevisibles, hauria pogut no arribar a les meves mans» [Rodríguez, A. 2, 1952, BR].

Per a Vaqué escriure es va convertir en una veritable obsessió. Mentre es trobava al camp d'Argelers va conèixer la que seria la seva companya per a la resta de la seva vida, Rosa Laviña. Tots dos estaven interns al mateix camp, però separats per la filferrada que dividia els barracons dels homes i els de les dones. Tan profund era l'amor que sentien l'un per l'altre (tal com es pot veure en l'apartat 8.5., «L'amor a l'exili») que es van escriure una correspondència diària que s'entregaven personalment entre els filferros que separaven els dos camps. Amb el pas del temps van poder sortir del camp, però en diferents moments i amb diferents destins, així que l'anada i vinguda de cartes va continuar fins que finalment van poder viure plegats. Vaqué reconeixia que era qui escrivia més pàgines de la seva companyia: «Los que me ven escribir, dicen siempre “A que capitulo estas?” Siempre cuentan las paginas que escribo y dicen si pienso hacer una novela por entregas. No hay nadie en la Cia que escriba tantas paginas como yo» [Vaqué 71, 1940, L]. Certament, les cartes que escrivia Vaqué eren d'una extensió notable, entre cinc i quinze cares de full, i freqüents, vuitanta-nou se'n conserven adreçades a Laviña. Les nits solien ser el temps de l'escriptura per a Vaqué. Les hores de la nit són més propícies per al joc i la fantasia, i apareix en el pensament o en el somni la persona estimada: «Te escribo de noche, con una luz sobre la mesa, mientras los demás duermen tranquilamente, soñando quizá con los suyos queridos» [Vaqué 63, 1940, L]. Al mateix temps que es delectava escrivint a la seva estimada també anhelava profundament els escrits que rebia de Laviña, els quals esdevenien la seva gran alegria, l'única ambició:

Esta semana ha sido larga en esperanzas. Cada dia esperar el mañana, y una vez llegada esta, espera del otro dia. Asi ha ido rodando mi anhelo, y como una piedra en la nieve, a medida que los dias se sucedian, mi espera se acrecentaba. Es, al fin, en sabado, que cerrando la semana me ha reservado la gran alegria de recibir lo que mas, y lo unico que mas ambiciono en estos momentos. [Vaqué 70, 1940, L]

Si rebre carta de l'estimada era motiu de joia per a Vaqué, quan aquestes no arribaven o les seves eren retornades s'enfonsava en la tristesa i el turment d'imaginar-se la seva companya en la pitjor situació:

No sabes bien mio cuanto he padecido estos ultimos dias que se añadia al no saber nada de ti, el que me devolvieran tu carta con la anotacion "partie sans laisser adresse. Mil conjunturas me han torturado el cerebro y he sentido infinitas ganas de llorar para mitigar mi sufrimiento. [...] He supuesto en medio de mi inquietud que algo malo te habia ocurrido. [...] ¡Que amargura y que tristeza se apoderaba de mi, cuando llegaba el correo y nada habia para mi! Excuso decirte la impresión que me causó al recibir tu carta devuelta y en la forma que lo fue. Hoy, pues, mi alegria no ha tenido limites [...] Al fin, veo que nada malo ha sucedido [Vaqué 79, 1940, L]

8.2. Xarxa social d'amics i familiars

Com veiem, doncs, la carta garantia el manteniment de lligams entre persones que s'havien hagut de distanciar. Pels refugiats, la correspondència va esdevenir un instrument per mantenir les relacions socials i familiars. Els exiliats participaven en l'intercanvi dels seus pensaments amb els dels seus familiars enmig d'unes circumstàncies dramàtiques. En molts escrits no només s'explicava l'experiència personal del moment, sinó que es reportaven informacions d'altres persones que arribaven a través d'altres cartes rebudes. La carta s'alimentava d'informacions que venien d'altres documents. Aquesta intertextualitat feia que la correspondència tingués la funció que en altres circumstàncies tenien els llocs de reunió o tertúlia, com ara els cafès. La carta era el substitut de la conversa oral. Per exemple, Marquès explicava a Bruguera notícies que havia rebut d'amics i de la família:

vareig tenir carta de les dónes den Buigas i l'Iglesies, les quals em comuniquent que hân quedat presoners amb els al·lamanys i adamès hi há presoners segons elles, en Rei i en Toritas de Montràs. [...] De la meva familia, tinc notícies normalment els quals segons èm comuniquent, están bé de salut [Marquès 1, 1940, BR]

En alguns casos fins i tot s'invitava a llegir de manera pública una determinada carta o que aquesta fos adreçada a un altre receptor, després que el primer l'hagués llegida. És el que demanava Massot a Bruguera: «Records a la família Mont i Sardó, als que prego doneu a llegir o expliqueu la present» [Massot 9, 1942, BR]. Al seu torn, Planas li demanava que li reenviés la carta que possiblement rebria de la seva companya des de Sabadell: «tinc de dir-te, amb l'alegria que pots suposar, son tres les lletres que ja he rebut d'ella, totes amb anterioritat a la teva, aixís es que si es cas que dintre alguns dies et contestés, et prego la retresmetis a l'adreça que mes avall poso» [Planas 1, 1939, BR]. Una vegada llegida una carta es podia reenviar a altres companys compartint, així, les informacions del seu contingut: «He llegit la teva lletra que en data 29 de nos prop-passada dirigies a n'en Pujol» [Girbal 1, 1941, BR]. En altres ocasions, la xarxa de relacions socials mitjançant la carta venia donada pel fet d'escriure el text conjuntament amb altres companys –una altra característica atribuïble també a la correspondència d'exili: «ahir varem rebre una carta, feta conjuntament de la companya d'en Formosa i la meva, la qual ha sigut portada particularment aci i tirada en un poblet fronterís dels Pirineus Orientals» [Ribell 1, 1941, L]. Tal com es desprèn d'aquests fragments, el correu permetia crear una xarxa social d'informacions en què el receptor de la carta actuava de pont, distribuint notícies i informacions diverses entre familiars que no es podien comunicar.

Entre les informacions que es feien circular sobre els exiliats, el més important era donar compte del lloc on es trobaven els companys i la feina que feien. En diverses ocasions, Flaqué va notificar a Bruguera informacions d'altres companys d'exili.

l'altre dia baix anar a Belfort que desde d'aquí uns 9 km i me trubá a n'en Pugades que fá de pagés, es a dir baquer, ya que are solsement se cuide de bacas i bous y en Lluís Pagés, el fill d'en Calzade el que feia de lampista, cuánt tenian la cooperativa a de Palafrugell, ya el cuneixas, precisament yo l'parlá de vusaltres, i ell me digué que pasá un tems a Perpignan, donam-me molts recorts, cuánt yo us escrigui me digué [Flaqué 11, 1940, BR]

He tingut une lletra de en Ramir Deulofeu, que parlan de uns cuands companys d'aquí, tembé aixiliats, m'en don novas [Flaqué 5, 1940, BR]

Al mateix temps, en una altra carta, Flaqué constata desconeixement on es trobaven altres refugiats alhora que relatava les últimes informacions que en tenia, importants segurament per seguir el seu recorregut i així poder esbrinar on eren:

Tinc que dirte que a n'aquest camp no i es, estic segur de es-seri l'sabria. he fet els pasos necessaris y no he pas lograt trovar el seu parader. [...] De en Marti Laviña pasá junt am en Josep de la brigada Municipal, el 7 o 8 de Febrer per el Boulou, i baix perlari i m'digué que se n'anaven a la Estació per agafar el tren, en una expedició que feian de donas, criaturas y homes de edad avençada, aixi es que segurament s'troban per l'interior d'França o bé per el Mon. [Flaqué 2, 1939, BR]

Altres refugiats, en canvi, vivien desvinculats de la resta de companys i només el contacte amb Bruguera els mantenia, en certa manera, al corrent de la situació: «Visc molt desconectat dels nostres paisans» [Girbal 1, 1941, BR]. Alguns demanaven a Bruguera l'adreça d'altres companys exiliats per posar-s'hi en contacte: «Desde fa un cuant tems que hé perdut gairebe el contacte amb tots els palafrugellencs, lo cual si este-ho enterats del peradero d'alguns d'ells os agrairia que m'explique-su algo» [Marquès 2, 1940 BR]. Quan no arribaven cartes de la família es temia el pitjor: «fa molt de temps que no he tingut carta de casa i estic ansiós porque sé que allí la represi6n continua d'una manera molt dura. T'agrahiria moltissim de que em comunicuessis si tens tu noticies d'allí, ja que penso que pugui haver passat algo desagradable als de casa» [Massot 3, 1939, BR].

Separats de les seves famílies, els refugiats vivien amb una inquietud que es veia augmentada amb la manca de notícies. El correu era l'únic mitjà per atenuar la distància i la frontera que, en moltes ocasions, els separava; quan les cartes no arribaven el patiment i l'angoixa es feien més presents que mai. Cateura ho va viure així:

he pasado algun tiempo que estaba de tal manera descorazonado por la falta de contacto, con los que hasta en los momentos mas críticos y en las penalidades mas duras, no habíamos desmayado y lo soportábamos todo con un alto grado de valor y comprensión [...] perdí contacto con todo el mundo exterior, incluso con mi pobre Luisa. Ahora ya se ha pasado (al menos aparentemente) aquel mal momento y solo me faltaría para acabar

de tranquilizarme saber algo de Luisa. Esto es lo que hace vivirme con sobresalto; si al menos supiera algo concreto! [Cateura 2, 1940, L]

Cateura va recórrer als refugiats que havien decidit tornar a Catalunya per establir contacte amb la seva dona, la qual s'havia quedat a Cruïlles en el moment de la retirada per tenir cura dels fills, massa petits en aquell moment per emprendre l'incert viatge:

he podido hacerle llegar nuevas mias verbales por mediación de tres soldados que se han retirado a España; ella aun no me ha contestado, pero como supongo que dichos soldados han de ingresar primero en un campo de concentración español, confío en que llegará pronto su respuesta ya que no le sobra tiempo. [Cateura 3, 1939, C]

Quan arribaven notícies de l'altra banda de la frontera, de Catalunya, les informacions que contenia la carta no només eren de la família més directa sinó també de coneguts i de veïns. En primer lloc i gairebé de manera mecànica –la qual cosa va esdevenir, com hem observat en el capítol dedicat a l'estilística de la correspondència, una de les característiques de la correspondència d'exili–, s'afirmava que tots es trobaven bé amb la finalitat de tranquil·litzar el refugiat. Tot seguit, es passava a explicar la situació laboral i econòmica en general i, de mica en mica, s'entraven en detalls que, sovint, es contradieien amb la situació exposada inicialment d'aparent estabilitat:

De Palafrugell, segons les darreres noves que tenim de case, ens diuan que están be, en Pere, casat amb la Pilar habitan a n'el nostre pis, ell treballa de paleta am en Perla, ens diuan que están bé, encare que de butxaca crec que no l'passant molt bé, ya que ens parlan de que quand disposaran de medis s'faran fotografias per enviar-nos una foto, això bolt dir que l'pasan un poc putas. De Palamós, i de els meus, mes o menys l'mateix, am la particularitat, segons les sevas lletras que els hant molestat molt, sobre l'asumpte d'el meu volgut germà Manel, que per indicis s'troba amagat, m'penso a Barcelona, pots comptar tu, que per a saber d'ells, i per atrapar-lo, lo putas que els deuan aver fet pasar, segons ells está bé, però noy en tant tems de esser reclós, pots comptar al seu esperit de les ansias d'llibertat que te el pobre, i sens saber cuand tems pot dorar aquest estat d'coses, am l'negra que está l'oritçó. [Flaqué 5, 1940, BR]

En general, les notícies que arribaven de Catalunya no eren gaire esperançadores pels exiliats anònims: manca de feina, augment dels preus i del cost de vida, repressió política, misèria i injustícia:

la vida esta mas difícil de lo que puedas imaginarte y hay que hacer verdaderos milagros para vivir, yo en dos meses que no trabajo llevo gastadas entre pitos y flautas, mas de tres mil pessetes. Te digo esto para que te hagas una idea de los precios astronomicos que reinan y que apesar de haber de todo, te hacen la vida dificultosa. [Bruguete 2, 1942, BR]

La situació actual al nostre país no es pas gaire esperançadora. Pels fugitius que cada dia passent la frontera sabem que la repressió augmenta [Salvador 1, 1939, BR]

a Juan Doménech le han sido impuestos 20 años de cárcel. El “paraíso” franquista sigue dando sabrosos frutos ciminales! ¿De que habran acusado esos canallas a esos pobres muchachos? Y pensar que tienen el cinismo de gritar a pleno pulmón: España, una grande y libre, ¡que sarcasmo! [Deulofeu 5, 1940, L]

Ens parlen amb tota claretat de lo que passa a Espanya (les seves miseries, injustícies, etc, etc) i ens diuen que per el mateix conducte els diguem la nostra situació aquí per si es possible poguer-nos reunir [Ribell 1, 1941, L]

Tot i que els corresponsals solien amagar-se mútuament les privacions a què es veien sotmesos a fi d'estalviar sofriments a l'altre, moltes vegades era fàcil deduir-les. És el cas de Cateura que intuïa l'extrema situació econòmica que la seva dona estava travessant quan aquesta enviava dues cartes en un mateix sobre per tal d'estalviar un franqueig:

hoy he vuelto a tener carta de Luisa y en ella me incluye una para tí, rogándome encarecidamente que yo le de correo lo que me presto gustisísimo, aunque de paso me dá un gran pesar. Comprende Carmela como deberá estar mi Luisa que ni pueda franquear una carta con solo 10 centimos que cuesta; no es este caso solo el que me tiene de malhumor; hace tiempo le pedía me mandara una foto de ellos tres y en sus contestaciones siempre me pagaba con evasivas hasta que en la de ayer me dice francamente que no dispone de medios monetarios para hacerlo; y yo sin poder hacer nada para ellos; ahora mismo vengo a ganar unos 65

francos diarios y cuando llegue el verano puedo llegar a ganar hasta 80 y no obstante ellos se morirán de hambre. [Cateura 6, 1940, C]

En aquest fragment apareix també la qüestió de la fotografia, una de les peticions freqüents a les cartes de molts exiliats. La fotografia venia a ser el substitut de la presència física i tenir una imatge en paper dels éssers estimats satisfeia en certa manera el desig de tenir-los a prop. Un desig que, com expressava Bonet, no era possible fer-lo realitat: «ja podeu pensar les ganes que tenim de veureus pero i han molts inconvenients car nosaltres no podem alegar tenir familia a Fransa aixis es que per ara no podrá ser i la vritat que ho sentim molt» [Bonet 6, 1948, T]. A vegades l'enyorança era també envers el lloc d'origen i en aquest cas també hi havia qui demanava la fotografia per suplir la mancança: «si puedes mandame una fotografia de la playa de Palamos ó de Llafranch» [Biernés 1, sd, B].

8.3. Escriptura, censura

Després de tot el que hem vist fins ara, es pot afirmar que el correu era una de les prioritats dels exiliats anònims, però la correspondència de l'exili republicà no va ser una empresa fàcil. Disposar de paper, segells i estilogràfica era fonamental; de vegades, però, el problema no era els materials de què es disposava, sinó la competència epistolar de cadascú o, fins i tot, el volum de feina i la disponibilitat personal. No cal dir que la limitació principal de la correspondència d'exili, com es pot imaginar, va ser la censura franquista, que pot explicar, a més, l'opció lingüística en determinats documents, com hem pogut observar en el capítol dedicat a l'ús de les diferents llengües (v. § 4).

Les restriccions de tipus material anaven lligades, com és evident, a la situació econòmica. Juli Deulofeu va haver de posposar el desig d'establir correspondència amb Rosa Laviña, ja que la seva economia no li permetia obtenir els segells necessaris: «como mi situación económica – igual que la tuya– estaba en situación muy precaria, no disponía de sellos para emprender una correspondencia de localización. [...] Mi deseo hubiera sido dirigir una carta a tu nombre al Hospital, pero no tenía el sello necesario. Así hemos pasado hasta hoy» [Deulofeu 2, 1939, L]. Flaqué, donades les circumstàncies en què es trobava en un determinat moment del

seu exili, va haver de demanar al seu corresponçal que en la propera carta li adjuntés el franqueig corresponent per poder-s'hi comunicar de nou: «Sento molt altre volte molestarte, però per las circunstancias que me trobu, te demanu amb l'teva contestació si no te vé malement i pots posarme tan solts un segell per escriur-te, no te demano rés mes que aixó» [Flaqué 10, 1940, BR]. Per la seva banda, Serrano s'havia de refiar dels segells que es repartien mensualment entre interns al camp d'Argelers: «esperamos que nos repartan los mensuales sellos de la "F"» [Serrano 4, 1940, L]. El repartiment de segells, segons constata Díaz (1993: 103-104), també es produïa al camp de Vernet (Arieja): «Tenien dret a escriure als familiars dues vegades al mes –però per imperatius de la censura els catalans havien de fer-ho en espanyol– i rebien segells de 0'90 francs per franquejar les cartes; també tenien dret a percebre un paquet de queviures mensual que sovint era saquejat pels gendarmes en passar el control». Un altre dels camps on es portava a terme el repartiment de dos segells mensuals, segons documenta Barba (2009: 224), era al de Bram: «Les internés avaiant droit à deux timbres par mois pour la franchise postale de leur courrier».

Tanmateix, l'ajut per franquejar la correspondència no es produïa en tots els camps. Biernés només podia enviar les cartes que escrivia quan la seva germana, resident al Voló (França), li feia arribar segells ja que ell des del camp de Bulatnera (Rosselló) no podia obtenir-los. Per aquest motiu les cartes no eren tan freqüents com hauria volgut:

te dije que tú me escribieras á menudo aún, que me dispensaras que yo no te escribiera tanto pués yo tengo de escribir cuando tengo sellos o sea, cuando mi hermana me manda sellos para poderte escribir. Aqui las cartas sin sello las retienen es decir que ya no salen del Campo y como puedes comprender si no es con sello no puedo escribir. [...] Cuando salga á trabajar ya veras que te escribire diariamente però haora me es del todo imposible [Biernés 7, sd, B]

Al mateix temps, la dona de Biernés tampoc podia enviar correspondència massa sovint al seu marit ja que no disposava de recursos econòmics propis i eren els seus pares qui costejaven el franqueig: «no quiero que hagas correr ni cinco centimos á tus padres para escribirme ya sabes que he sido contrario á estas cosas toda la vida. Si tus padres les sabe mal que me escribes á menudo pués no me escribes nada más cuando te lo digan ellos» [Biernés 7, sd, B].

Un altre dels materials imprescindible per poder escriure era la ploma estilogràfica o el llapis. Vaqué en demanava a Laviña: «Si puedes, quiero que me mandes plumillas, pues todo lo que uso para escribir es de prestado, excepto el papel, que diste tu, y que agoniza. ¿Por qué me diste los sellos? Ahora no me hacen falta, pues no escribo a nadie en espera de salir» [Vaqué 30, 1939, L]. En canvi, quan va ser ella qui va proposar comprar-se una ploma per escriure-li, ell li ho va desaconsellar tot suggerint utilitzar el llapis i així disposar dels diners per a d'altres necessitats:

Me dices en la tuya que piensas comprarte una pluma estilografica para aprovechar todos los momentos para escribirme. [...] Pero, oye una cosa Mirnja. Yo sé que los francos que gastarás en la pluma para darme la alegría de tus cartas, te hacen falta para otras cosas que son más necesarias para ti. En el presupuesto del mes que vas a cobrar no debes añadir este gasto. Comprate cosas mas utiles para ti. Te falta ropa, puedes comprarte algo de fruta. Lo que sea pero que te sea realmente util. El escribirme mas es mas bien una cuestion sentimental que debemos ir nivelando. [...] No quiero que gastes dinero que se puede evitar y que sea para tus necesidades. Tu intencion me alaga mucho nena mia, y espero que sabrás ver la razón. En todo caso me escribes pedazos a lapiz. Para mi tiene el mismo valor. [Vaqué 70, 1940, L]

Massot, al seu torn, també es lamentava del mal funcionament de la ploma en què escrivia: «Y acabo, perché creu que amb la ploma que t'escric en tinc un tip; es una veritable escombria (la que vam comprar a las Nouvelles Galeries s'em trencá)» [Massot 6, 1940, BR].

La dificultat per escriure una carta no només venia donava per la insuficiència de materials sinó també per la competència que poguessin tenir els exiliats en matèria epistolar. És possible que la majoria d'ells no haguessin hagut d'escriure mai cap carta i que una bona part, segurament, des que van deixar l'escola no havien escrit més de dues ratlles seguides. L'exili els va conduir cap a aquesta nova activitat, esdevenint en molts casos gairebé una obligació. Escriure correspondència va resultar un veritable esforç per a qui no hi estava habituat. Flaqué aprofitava la seva carta per enviar notícies d'un company a qui resultava molt feixuc escriure: «Diràs a la mare de en Josep Comas que estem bé, ya l'escriurá, però li costa molt agafar la pluma» [Flaqué 4, 1940, BR]. Pels que la pràctica epistolar era nul·la, la dificultat era encara major. Al final de cada carta se

solen trobar excuses per les molèsties que possiblement es causarien al destinatari per culpa d'una escriptura precària. Va ser el cas de Roig: «M'ha dius en la teva que t'escrigui de la manera que sapigue i aixis u faix» [Roig 1, 1939, BR]. A vegades l'escriptura incerta i tremolosa no era per la manca de formació sinó per la fam, el fred o la debilitat: «No hagas caso, a mi letra pues tengo las manos completamente heladas» [Serrano 4, 1940, L].

Amb més o menys competència molts es van veure empesos a explicar la seva situació personal i, per tant, a produir unes escriptures que probablement en unes altres condicions no s'haurien generat. La correspondència va esdevenir una de les activitats habituals de l'exili; contestar les cartes que a un li arribaven era una atenció i gairebé un deure que tenien els refugiats. Si s'havien acumulat diverses cartes, no es podia dedicar tot el temps que s'hauria volgut o que hauria estat necessari per a cada resposta i llavors el text no sortia com al seu autor li hauria agradat: «Perdona si aquesta lletra em surt quelcom desgavellada. Entre ahir i avui he escrit un munt de lletres i postals, a la família, a tú, a altres amics, i encara estic nerviós. Altra vegada ja t'escriuré més reposadament» [Pujol 4, 1943, BR].

Com anunciàvem, un altre dels problemes amb què va topar la correspondència de l'exili republicà va ser la censura, un fenomen, com sabem, associat a les conseqüències de la Guerra Civil. Durant els primers anys i mentre la frontera era tancada, la censura franquista s'aplicava de manera general en la correspondència. Amb l'obertura de la frontera, la censura es va suprimir, però només oficialment ja que a la pràctica es continuava portant a terme, com podem observar segons el testimoni de la carta que Just Cabot adreçava als seus germans el març de 1948, publicada en el llibre en què Valentí Soler biografia el periodista:

Ja sé que oficialment no n'hi ha, però el fet és que de tant en tant algun funcionari, probablement castellà per acabar-ho d'adobar, agafa a ull un paquet de cartes, les obre i les llegeix. Com que oficialment no hi ha censura per tant les cartes no poden decentment ser trameses a l'expedidor amb el sobre enganxat amb una tireta de paper engomat dient que ha estat oberta per la censura, la carta és tirada al cove i, *si te he visto no me acuerdo*. [...] Segons sembla, aquesta mena de censura inconfessada s'exerceix ara sobretot per qüestions econòmiques i no pas polítiques. El que empaiten els censors és les revelacions que gràcies a la

correspondència particular puguin tenir sobre tràfic de divises, evasions de capitals per petites que siguin i afers d'aquesta mena. (Soler 2008: 99-100)

Les cartes dels exiliats estan plenes d'al·lusions a les limitacions a què es veien sotmesos per la por que els textos escrits no arribessin al destinatari o, encara pitjor, que el règim franquista emprengués represàlies contra ells o contra la seva família. Quan l'exiliat desconeixia les dimensions de la censura, el més segur era no escriure directament als familiars. És la decisió que va prendre Rodríguez, el qual només per mitjà de la carta d'un amic va fer arribar a la seva família senyals de la seva existència: «Nosotros no les hemos escrito ni una palabra por miedo a complicarles la situación. Pero no obstante por mediación de un amigo de aquí que ha escrito a sus familiares de España hemos probado de hacerles saber que estamos bien» [Rodríguez 7, 1939, BR]. També Cateura manifestava la por de comunicar-se directament amb la seva dona i els seus pares i, al mateix temps, intuïa la d'ells al no rebre'n cap carta:

Ya te expliqué en los terminos de su ultima carta, que mucho me dan que pensar y lo peor es que no puedo dirigirme a ellos por no causarles males peores y sinó ¿porque tampoco me escriben mis padres? Y su madre bien podria escribirme como otras veces lo habia hecho. ¡Nada! Todos callan cuando todos saben mi dirección. [...] Solo una cosa te pido con el alma: cuando vuelvas a escribir a la suegra de Amado, veladamente, preguntale si ella puede darte alguna noticia, por medio de mi madre, sea la que sea. [Cateura 2, 1940, L]

Per aquest motiu, Cateura va haver de comunicar-se amb la seva dona a través d'una amiga. Les cartes que s'intercanviaven, però, eren escrites amb insinuacions i imprecisions, sense poder manifestar de manera oberta i clara idees, pensaments o fets, amb l'objectiu d'esquivar la censura franquista:

has de saber que, al darme cuenta del peligro que para Luisa entrañaba el que yo directamente le escribiera, lo hice por mediación de Rosa y en ella, con palabras ambiguas, le dábamos cuenta de nuestra situación; en la suya, luisa, y con el mismo sistema, –sistema ya popular en todas las cartas que de España llegan– me dice que me esté quieto, que no me mueva por

ahora, que por allí las cosas no andan como debieran y me deja entender que su ilusión sería poder salir de aquel infierno. [Cateura 2, 1939, C]

he vuelto a tener noticias de Luisa; en ellas me entera de que está bien aunque veladamente me indicia que por ahora, mi vuelta a España ofrece serios peligros [Cateura 3, 1939, C]

me ha dejado entrever las ganas inmensas que tiene de venir o al menos yo lo he entendido así [Cateura 6, 1940, C]

La censura del règim franquista va provocar, doncs, una correspondència condicionada, sense llibertat d'expressió. Una més de les llibertats arrabassades als refugiats de l'exili republicà.

Donat que la correspondència era un dels béns més preuats de l'exiliat, se solien conservar totes les cartes rebudes i si es donava el cas que se n'havien de desfer, per exemple durant algun dels trasllats que dins de França molts refugiats van haver de realitzar, es vivia amb gran tristesa i dolor: «Comprendo con que dolor debias ver consumirse mis cartas, yo hubiera hecho igual ¡con que dolor tendria que quemar todas las tuyas! Pero no habia mas remedio y hiciste bien» [Laviña 2, 1940, L]. Per a Deulofeu, a més, desfer-se de les cartes rebudes va significar interrompre el contacte durant molt de temps amb Laviña, ja que al sacrificar la correspondència l'adreça també es va perdre:

La correspondencia fué una de las cosas sacrificadas por la dureza del viaje. Lo senti y lo siento en el alma. La tenía toda coleccionada. Era muy abundante i interesante para mi. Me la quería una enormidad, pero... Al despedirme de ella, tuve que hacerlo con tanta prisa, que no pensé en retirar las señas de algunos compañeros –entre ellos– tu, y como que solamente había recibido una carta con tus nuevas señas, no las recordaba. [Deulofeu 6, 1940, L]

Altres mitjans de comunicació de l'època, el telèfon i el telegrama, eren poc utilitzats pels exiliats anònims provinents dels sectors populars, segons es desprèn amb l'escassetat en què en parlen. Només en dues cartes de tot el corpus examinat en fan esment:

Cuando llegue a casa eran las diez y acto seguido de coger aviso¹²⁰ fui a la Poste y allí estuve hasta las doce menos cuarto ya que habia [...] muy simpático y se esforzaba en tener comunicación con Perpignan. Ante la imposibilidad de hablar ayer contigo te puse yo un llamamiento para que acudieras tu hoy a las diez de la mañana y fijate mi sorpresa cuando hoy fui a las diez y me enseñan un telegrama [...] diciendo que eres desconocido. [...] Me telegrafias si hay algo urgente o me pones otro aviso seguro de que yo lo recibiré con tiempo para acudir a él [Argüelles 24, 1942, BR]

El segon cas es tracta d'una comunicació entre Bonet, un exiliat popular, i Josep Tarradellas. En aquesta ocasió, donada la posició social d'un dels comunicants (una persona del món polític que no pertany als sectors populars) semblaria que la comunicació telefònica era, si no habitual, menys estranya del que era per a la majoria de refugiats de les classes populars:

No extrañeu que hem tardat uns dies a escriureus porque esperabem el Diumenge que el paseu á la finca per á telefonarvos i ens varen dir que estariu ausents per 8 dies porque vos voliem donar les gracias per teléfono car l'altre vegada que varem telefonar en Sebastià va penjar deseguida y no vaig pogervos hablar i em va saber molt de greu. [Bonet 5, 1948, T]

8.4. El *colis*

Com que els refugiats als camps francesos no podien ser alimentats de manera suficient pel país que els acollia, van haver de sol·licitar ajuda a la família o a amics propers perquè els enviessin queviures i productes de primera necessitat. Ara bé, si la comunicació per carta era complicada, tal i com acabem de veure, l'enviament de paquets era encara més difícil. En aquest sentit, l'ajut de persones com Ramir Bruguera era vital per gestionar el *colis*. Diferents refugiats van manllevar en els seus escrits aquest mot francès –*colis*– per anomenar els paquets que rebien de les seves famílies i d'amics, i que solien contenir majoritàriament aliments de primera necessitat. Evidentment, aquests enviaments els suposava una gran

¹²⁰ L'avís a què es refereix Argüelles en aquesta carta era que Ramir Bruguera l'havia telefonat.

alegria i fins i tot una petita festa, tal com explicaven el germans Rodríguez en una de les seves cartes: «haig de donar-te les més expresives, gràcies, per el teu paquet, que fou degudament, devorat amb els màxims honors, per tota la troupe de palafrugellencs, que constituïem, la barraca, celebrant així la diada de Pasqua, que s'esqueia aquell dia» [Rodríguez, E. 1, 1939, BR]. S'ha de tenir en compte, però, que els paquets tramesos no sempre arribaven en bon estat, tot i la cura amb què parents i amics els preparaven per enviar-los als refugiats:

Respecte als “colis” t’haig de dir que s’en rebien de tota mena: uns intactes, altres vergonyosament “violats”. El teu primer el vaig rebre perfectament bé, verge! L'altra no sols desgavellat, sinó que foradat, amb proves de que hi havien massegat per a treure'n alguna cosa. La paperina de les lleties, vessada i la de les pastes, rebentada, sense però que semblés faltar-hi contingut. Amb aquell enrenou ja em vaig suposar que havia “volat” quelcom, però no podia atribuir que fora tant com ara amb el que m'indiques puc comprovar que hi faltava. No hi havia ni els ous durs, ni la llonganissa, ni el sucre. Com que degueren sustreure-ho palpant pel forat que t'he dit havien fet al paquet, segurament no arribaren a poguer tocar la cansalada que sinó hauria també faltat. Aquesta hi estava íntegra, perfectament embolicada. ¡Ja veus doncs com anaven dessortadament les coses allà! A la premsa es llegeix cada dia que l'atemptat als colis és, vergonyosament, un mal molt generalitzat [Pujol 5, 1943, BR]

En canvi, Massot assegurava que no tenia problemes per rebre paquets, l'inconvenient per a ell era donar a conèixer a la família la seva variable situació i les necessitats bàsiques que estava travessant:

Aquí se reciben muy bien los paquetes; hay una Seguridad absoluta y los entregan intactos. Entérate de si hay manera de poder recibir materias alimenticias de España, pues delante el caso apurado de mi situación intentaria de ver si puedo recibir ayuda de mi casa, aunque ello sé que seria un golpe durísimo para ellos al saber mi verdadera posición [Massot 19, 1942, BR]

Massot, però, desconeixia com s'havien de portar a terme els enviaments; en canvi, Marquès, el qual estava al corrent del funcionament habitual del sistema, va demanar a Bruguera que fos l'intermediari entre ell i la seva família per rebre els paquets que aquesta li enviaria:

vaig a demanar-vos un favor que es el següent: Doncs, resulte que la meua família m'han anunciat que si trovo una família particular per a dirigir un paquet de 500 grams per correu, que mel manderi-en, degut a no permetre-hi mandar-lo directament a cap Unitat de treballadors estrangers; i com he dit anteriorment fent us de la nostre amistat, m'hà atreueixo a demanar-vos si teni-ho a bé a que el dirigeixint á vosaltres; tinguent la completa seguretat que em contestere-ho afirmativament [Marquès 2, 1940, BR]

La tramesa de productes alimentaris no només venia de la família, el mateix Bruguera i altres companys d'exili també enviaven el *colis* a aquells més necessitats. Pujol va ser un d'ells: «Oportunament em va arribar el teu mandat, pel que te remercio. Vaig fer honor al teu amable envio ajuntat-me la darrera nit de l'any a uns companys que la celebraren amb un senzill i alimentici “pisculabis”» [Pujol 8, 1944, BR]. En un altre moment van ser els companys d'exili que van fer arribar el *colis* a aquest mateix refugiat. En aquella ocasió, Pujol explicava les condicions de les trameses adreçades al camp de Vernet (Ariège), on ell es trobava en aquell moment: «Nuestros amigos de Pierrefitte nos han enviado algo de comer, pero como solo podemos recibir un colis por mes, por individuo, de un máximo de cinco kilos y además desde fuera también hay grandes dificultades para procurarse artículos» [Pujol 10, 1943, BR].

En algun cas els enviaments es van fer en sentit contrari, de França a Catalunya. La misèria i la fam en què van viure molts exiliats va adquirir dimensions extremes, però els que van creuar la frontera no eren els únics que patien privacions. A l'altra banda, a Catalunya, hi va haver famílies que es van veure mancades del marit, del pare, és a dir, del cap de família, el qual en moltes ocasions representava l'única font d'ingressos familiar. Algunes de les dones que van haver de posar-se al capdavant de la casa van trobar-se amb noves dificultats quan van ser acusades de *rogés* i discriminades a la feina, de manera que la situació d'algunes cases va esdevenir tant o més miserable que la d'alguns exiliats. Cateura, testimoni d'aquest cas, de seguida que la seva posició a França li va permetre guanyar diners, feia enviaments a la seva dona:

he estado 3 meses sin noticias de España lo que quiere decir, sin saber nada de la familia. Tambien habia sido suspendido el permiso de enviar

1.000 ff. mensuales a España, que me habia concedido la Casa de Cambio y que era una gran ayuda para que Luisa pudiera hacer frente a la situación. [Cateura 10, 1943, C]

Aquestes trameses, però, tampoc estaven exemptes de dificultats. Cateura explicava amb tot detall la burocràcia i gestions necessàries per garantir la subsistència de la seva dona i fills a Catalunya:

voy a darte los detalles de lo que tuve que hacer para poder hacer una transferencia de fondos a España. Una advertencia preliminar tengo que hacerte: a partir del primero de enero, quedaron suspendidos los tales envios. [...] Voy a los detalles: ante todo Luisa tuvo que enviarme un certificado de necesidad de su parte, expedido por la alcaldía de su residencia; mas claro, dicha alcaldía certifica que mis envios son necesarios a mi esposa en razón de los hijos, etc, etc; otro certificado de la compañía que me emplea, atestiguando el promedio anual de mi sueldo y con estos dos documentos, una demanda a una sociedad bancaria (yo lo hice por la Societe Generale, otros por el “Credit Lyonnais”) para que tramiten del “bureau de echanges”, mi peticion de transferir mensualmente a mi esposa, etc, 1000 ff.; una vez aprobado por dicho “bureau”, la petición, no hay otra cosa a hacer, que enviar cada mes los 1.000 ff. mas 50 por gastos de envio y ellos los traspasan a la cuenta corriente que abren a la persona interesada, en una de las sucursales tuyas en España. [Cateura 11, 1945, C]

Els enviaments podien anar en els dos sentits: de Catalunya a França o de França a Catalunya. Mentre Narro enviava a la seva germana les il·lustracions que realitzava durant el seu internament, aquesta li feia arribar diners, pessetes que al travessar la frontera es convertien en francs francesos.¹²¹ En el fragment següent Narro explica com es produïa aquest intercanvi:

[Mi hermana] encuentra el medio de hacerme llegar dinero, no por vías ordinarias sino clandestinamente; nada tan difícil y nada tan fácil. En Barcelona, alguien –concertado de antemano– recibe X cantidad en

¹²¹ Els dibuixos de Josep Narro sobre l'estada en diferents camps de concentració es van exposar per primera vegada al museu Terrus d'Elna entre el 17 de maig i el 12 d'octubre del 2014 sota el títol “Josep Narro. Dessiner la vérité nue des camps du Roussillon (1939-1941)”.

pesetas, convertidas en francos al llegar a la frontera y que un tercer agente pone honrada y oportunamente en mis manos. Al parecer no es difícil el paso –a escondidas– de los Pirineos. En el Campo, algunos los franquearon así: Evaristo cruzaría la línea fronteriza de noche y a pie. Y así lo debió hacer Camilo. Y hasta mis dibujos (en ilustraciones y los apuntes de refugiados) seguirían ese camino. Evaristo me proporcionó el mensajero –un desconocido para mí–, que se comprometía a entregar a mi hermana el paquete (bastante voluminoso) con los dibujos, el paquete llegó intacto y oportunamente. Y no se habló allí de remuneración, ni la hubo. Y por trochas desconocidas y peligrosas y de noche, habrá hecho el viaje aquel recadero humanitario. [Narro, memòries, 396]

8.5. L'amor a l'exili

L'ambient d'exili encaixa malament amb l'amor; si no fos per la correspondència entre Rosa Laviña i Pere Vaqué, les cartes d'amor del corpus que hem analitzat serien ben escasses.

Rosa Laviña i Pere Vaqué es van conèixer al camp d'Argelers l'octubre del 1939, quan aquest camp es reobrí després que el juliol d'aquest mateix any havia estat buidat. Recordem que Laviña, nascuda a Palafrugell el 1918, anarquista i responsable de les Joventuts Llibertàries d'aquest municipi, havia sortit cap a l'exili amb els seus pares i una nena refugiada aragonesa que havien acollit. A la frontera van haver de separar-se del pare i ja no el tornarien a veure més: va morir un mes i mig més tard a l'hospital d'Arràs (departament dels Alts Pirineus). Les dones i la nena van ser transportades a Le Mans on van romandre fins que, amb la declaració de guerra contra Alemanya, va arribar l'ordre d'expulsió de totes les refugiades espanyoles. Un tren les portava directament a la frontera: qui no hi estigués d'acord aniria directament al camp d'Argelers. Així va ser com Laviña i la seva mare van arribar al camp. De seguida, per no estar tot el dia sense fer res, Laviña es va oferir de voluntària a l'hospital del camp. Entre les tasques que realitzava a l'hospital, havia de fer encàrrecs i havia de passar per davant els barracons dels homes, separats dels de les dones per les filferades. Així és com va conèixer Vaqué:

Cuando pasábamos por las alambradas del campo de los hombres, nos echaban papelitos y nosotras los recogíamos. Cuando llegábamos a la

enfermería, llevábamos los bolsillos llenos de mensajes. Entre ellos, un día, encontré una carta dirigida a todas las mujeres del campo. Decía así: “Compañera española, de donde quiera que seas...” Y citaba todas las provincias de España, diciendo que nos admiraba y nos daba ánimos a todas. A medida que íbamos leyendo, Clemen y yo, los ojos se nos llenaban de lágrimas. De tanto dejarlo a unas y a otras, al final se me extravió, cosa que lamento mucho. Al final de la carta firmaba Pedro Vaqué y ponía el número de su barraca, por si queríamos escribirle. Le contestamos enseguida y poco a poco se entabló una correspondencia que luego quedó limitada entre Pedro y yo. Él tenía veintiséis años y yo veintidós.¹²²

Per a Laviña i Vaqué el calvari de l'exili es va veure alleugerit amb la felicitat de l'amor que es professaven i que s'expressaven amb les cartes que s'escrivien diàriament i s'entregaven directament a través de les tanques de filferros que els separaven dins el camp:

La mayoría se han hundido con el paso del infortunio, mientras que nosotros, en el infortunio hemos hallado la felicidad, y no una felicidad pasajera o momentánea, sino una felicidad mas profundamente arraigada que lo que es costumbre a una sociedad cualquiera. Por esto es tambien que soy mas optimista que ninguno y que nunca. [Vaqué 63, 1940, L]

De vegades, els fragments d'aquestes cartes fan pensar en la lírica trobadoresca: l'autor –Vaqué– era el cavaller enamorat:

Ayer, nuestro encuentro fué un verdadero cielo de dicha. [...] Hoy esta tarde, recordaré, con la posible intensidad, lo que veinticuatro horas antes me era un goce infinito. ¡Que hermosa estabas ante la intensa dicha de la caricia prolongada! Esta sola dicha tuya ya era para mi un motivo de felicidad. [...] El Domingo, al estar a tu lado, recobré alientos y esperanzas. Nuestro amor será siempre el vencedor. Et rien de plus epouse aimée. ¡Tinc unes ganas de mossegarte! [Vaqué 53, 1940, L]

L'amor era l'antídot contra tots els mals i desgràcies de l'exili:

¹²² Testimoni oral de Rosa Laviña, el dia 30 de setembre de 1988 a Tolosa, recollit per A. Rodrigo (1999).

Lo interesante es que nuestro amor se salve y que esto será así si no abandonamos cobardemente. ¡Hay que sufrir mas! Pero nosotros llegaremos al fin. Esta meta sera el balsamo constante a nuestras heridas. [...] unidos indisolublemente por el mas hermoso de los sentimientos humanos. ¡Corage compañera adorada! [...] Tu y yo somos jovenes unidos por un amor inagotable, podemos sufrir todas las miserias que nos asalten [Vaqué 50, 1940, L]

El record que Laviña i Vaqué van conservar del camp d'Argelers era ben diferent del de la resta d'exiliats. Per als enamorats els records eren dolços, tendres, i fins i tot, en certa manera, van trobar a faltar el camp una vegada en van haver sortit: «Yo tambien a veces añoro el campo; lo añoro porque en el todo me habla de ti. Es allí que te hablé, entre alambres y arena. Allí que te amé y allí es donde deshechos en el aire estan los mas bellos momentos de mi vida» [Vaqué 78, 1940, L]. En una altra carta, Vaqué recordava un dels moments més importants viscuts al camp: el primer petó: «Y he recordado una noche friolenta y ventosa, en que entre el susurro del aire sono el chasquido prolongado de un primer beso» [Vaqué 65, 1940, L].

No només Vaqué escrivia a Laviña mentre es trobaven interns al camp d'Argelers. Altres refugiats també van apreciar la simpatia i bellesa de Laviña, i li demostraven aquest sentiment amb diferents escrits i, fins i tot, amb poemes com és el cas d'Evarist Ribell (vegeu annex 2, transcripcions del número 96 al número 103).

8.6. Amistat i solidaritat

A l'exili, la presència dels companys, dels ja coneguts i dels nous, reconfortava el dia a dia dels que compartien la tràgica experiència de la diàspora. Als camps, de seguida, es va formar un ambient en què cada exiliat s'inseria sense esforç, un ambient que unia amb un estret lligam els "companys d'aventura": «farem que et recordis força de la vida dels Camps de Concentració. Aquella vida tant tragica però, que per la seva tragedia, ha reportat els companys i amics més bons, els veritables. Son les situacions materialment dificils que reporten aquestes coses d'ordre moral» [Formosa

2, 1940, L]. Per a Camil Formosa, aquella amistat sobrevinguda en circumstàncies adverses era l'amistat autèntica:

Avui novament hem poso a la màquina per a contestar una carteta d'aquesta amigueta tant simpàtica i que el desterro ens ha deparat el gust de coneixer. Es una de les bones coses que, enmig de tanta tragedia, hem tingut. [...] Apart del que representa estar en un desterro i en un camp, voltats d'alambrades i completament incomunicats amb la civilització, l'ambient s'havia ja anat familiaritzat amb nosaltres i ell ens havia reportat unes amistats tant sinceres que, comprenc que fins a cert punt es trobin a mancar. Son les amistats dels moments difícils de la vida, i son, per aquest motiu, les amistats més bones i francas. [Formosa 1, 1940, L]

El fet de compartir experiències i conviure en una determinada situació, sobretot quan aquesta és l'exili, acostava certes persones i, alhora, les distància, potser, d'altres. Costa donava entendre que les amistats de l'exili eren les úniques que li quedaven:

Un amigo (hombre o mujer) es otro corazón que late con el mismo ritmo del propio; ninguna coacción subyuga sus sentimientos; es un obediente de los dictados del Amor [...]. Yo, cuento hoy, con escasísimos amigos, y, todos ellos son también víctimas de Júpiter. El Destino nos ha unido en el mismo carro del Destierro [Costa 1, 1939, L]

Les amistats de l'exili van lligades, sovint, a imatges i experiències inoblidables:

Les amistats ací solen ésser fugitives perquè són darrera de les altres. Però això permet, de la mateixa forma, coneixement que no poden esborrar-se mai, perquè a ells van lligats troços de la pròpia vida. Si recordo el Ventraire, he de pensar, forçosament en Voste; el record d'en Ribell va lligat a la seva imatge; molts pensaments meus han estat suggerits per una conversa amb Voste; en fi, la sorra d'aquest rec; el passeig que voregue les alambrades; la oficina, els corredors, guarden quelcom de la seva presència. [Narro 2, 1949, L]

A vegades, a més de fer noves amistats, s'intentava establir relació amb antigues coneixences, per exemple els convilatans que també es trobaven exiliats, per ajudar-se mútuament i fer pinya davant les dificultats:

Celebro el que ya estés en contacto con nosotros compañeros de Palafrugell y como tu muy bien dices entre todos es necesario formar una estrecha solidaridad y que nuestros enemigos encuentren cuantas dificultades sean necesarias para que en ningún momento puedan salir triunfantes en sus propositos y malos instintos. Por lo que conviene a nosotros puedes contar con nuestra ayuda en lo que sea necesario, y espero nos pondrás al corriente de todo cuanto sepas tanto si nos antañe a nosotros como no. [Laviña 8, 1939, L]

La solidaritat entre les persones refugiades va marcar, sovint, la vida a l'exili. Companys de Deulofeu oferien la seva amistat i ajuda en allò que estigués al seu abast a dones refugiades que es trobaven sense recursos en el camp:

En mi anterior te puse un p.d. en la que te decía que un compañero mío, deseaba entablar relación con alguna mujer de las que todavía tenéis la desgracia de permanecer en el campo de concentración. Pués bien, hoy ya no es uno solo sinó que son varios los compatriotas que movidos por nuestro característico humanismo y solaridad, me han pedido te dijera que al contestarme, me mandaras las señas de cuatro o cinco de vosostras, las mas necesitadas, para prestarles tambien su desinteresada ayuda, cada quincena. Nuestras posibilidades son pocas, nuestros ahorros son pequeños, pero nuestro corazón sigue siendo tan grande y generoso como antes, es un detalle muy propio de nosotros. En medio de nuestras penas, de nuestras nostalgias, que satisfacción se experimenta, cuando podemos constatar que a pesar de todo y de todos, seguimos tan firmes como siempre! Compartimos separados, pero juntos, nuestras pocas alegrías así como nuestras muchas penas. [Deulofeu 3, 1940, L]

8.7. Morir a l'exili

Les condicions de vida a l'exili eren condicions de mort. El fred, la desnutrició, tota mena de privacions i de malalties van fer que moltes persones no poguessin superar tantes penalitats i algunes van morir. Martí Laviña, pare de Rosa Laviña, va ser una de les víctimes. Tenia 57 anys i va morir sol, en un hospital, sense notícies d'on eren la dona i la filla, de les

quals s'havia separat en el pas de frontera. Una de les amistats de Rosa li escrivia expressant el condol:

Con sentimiento he leído la noticia de la defunción de tu padre y me hago cargo de cuanto me dices. Acertadamente colocas a tu buen padre entre los caídos por su amor a la libertad, y te aseguro, amiga mía, que todas las existencias que se han esfumado, no han sido vanamente, pese a todas las trabas, la Humanidad sigue adelante y día llegará en que la memoria de los desaparecidos, sera honrada dignamente [Serrano 2, 1939, L]

Qui no havia de lamentar una pèrdua a l'exili l'havia de lamentar a la Guerra Civil:

¿Quién, mas o menos, en la guerra sufrida, no ha perdido todo o una buena parte del todo? Yo, soy uno que lo he perdido todos absolutamente. El monstruo apocaliptico me ha dejado sin nadie. (El nada, no importa). He, pues, de volver a empezar. He de forjar con amistad y afecto la intima sociedad llamada ¡Mis Amigos! Por que quien posee un amigo lo posee todo. [Costa 1, 1939, L]

En el cas de la família Llavià, el dolor es multiplicava ja que a la mort d'un fill s'hi havia d'afegir l'absència de dos més, un dels quals en parador desconegut. Per aquest motiu la família es va posar en contacte amb Bruguera per demanar-li ajuda per localitzar-lo: «profundo agradecimiento de unos padres adoloridos por la desgraciada muerte del hijo Ramiro q.e.p.d. y la ausencia de Luis que se encuentra en Bilbao y Ernesto por el cual nos interesamos» [Llavià 1, 1939, BR].

Alguns casos eren especialment dramàtics donada la situació llastimosa en què quedaven les persones més properes a les víctimes. El cas que Vaqué es referia en el fragment següent n'és un exemple:

Hoy he ido al entierro de un español que ha fallecido de enfermedad en el hospital. Hemos ido diez, y alli hemos encontrado a su esposa llorando desconsoladamente sobre el cadaver. ¡Que tristeza compañera mia, ante el dolor de aquella mujer! Se queda sola y con tres hijos pequeños. Hacia poco que se habia evadido de Espagne y no tiene nada ni a nadie. Hasta ahora la tienen refugiada en un pueblecito, de aqui en adelante veremos. Le hemos dado todo el dinero que tenemos encima y ademas pienso proponer a mi compañía de ayudarla en principio con una suscripcion

colectiva y despues según sus necesidades y nuestras posibilidades.
[Vaqué 80, 1940, L]

Morir a l'exili, igual com morir a la guerra, era morir per la pàtria, la qual cosa convertia les víctimes en herois: «Otra noticia, que a lo mejor ha llegado a tu y a tu conocimiento es la de la muerte de Buhigues, en el destierro; uno mas entre los tantos y tantos que van pagando su tributo a la Patria» [Cateura 8, 1942, C]. Per aquest motiu, al llarg del temps s'han anat aixecant diversos memorials i monuments. En un d'ells, tot intentant reagrupar les despulles dels exiliats morts a Prats de Molló, Bonet demanava ajut econòmic a Josep Terradellas per portar a terme l'objectiu: «Es tracta del trasllat al cementiri municipal de les ossamentes de 36 Compatriotes morts en Prats de Molló durant els mesos de febrer y mars de 1939, en el exode i a consecuencia de les ferides que tenien en defensa de la República» [Bonet 1, 1950, T].

8.8. La ironia

El caràcter de les classes populars és, en general, senzill, sense conflictes interiors, sense artificis, sense fer grans preguntes al món i als seus problemes, com podria ser, per l'època en què centrem aquest estudi, la guerra mundial. Tot és simple i si no ho és l'home d'aquest sector social ho simplifica en el seu pensament rectilini. Davant el terrible escenari d'exili, alguns refugiats populars van recórrer a l'humorisme i a la ironia per donar color a la seva vida i per explicar les seves dramàtiques experiències. L'humorisme conferia a la correspondència de l'exili un to juganer i tenia una funció important entre els exiliats: com s'hauria suportat l'exili sense l'humor? La broma era un alleujament tant pel que escrivia com pel que rebia la carta. De vegades només eren matisos, com el to sarcàstic que Francesc Puig utilitzava per expressar el mal funcionament del correu: «Vemos que a Vd. le llega la correspondencia con identica irregularidad que a nosotros» [Puig 8, 1942, BR]. En altres ocasions és possible que l'emissor tan sols cerqués el somriure del receptor per desdramatitzar la situació, com per exemple quan Biernés informava de la seva nova feina de carboner i llenyataire al bosc francès: «Bueno esposa querida, cuando recibas esta carta ya estaré haciendo de Tarzan de los

Monos en el bosque» [Biernés 6, sd, B]. Altres vegades, com el fragment següent d'Argüelles, el to irònic era més evident:

tuve una visita invitandome a ir a pasar el verano en Argelers. Estaban tan interesados en ello que no pude negarme y me puse camino de la playa en un plan completamente diferente del que en tu companyia havia llevado el verano anterior. Pasé en Argelers unos veinte dias que valen diez años. Conocí bien a fondo todo aquello... luego de sopeton me dicen que cambiamos de domicilio y aquí me tienes rumbo a [...] en cuyo campo “vegeté” hasta el dia 14 de Junio en que de nuevo me vi libre (?) [Argüelles 11, 1940, BR]

Massot, en una carta on informava Bruguera del seu nou destí i de les primeres impressions d'aquell lloc, va utilitzar un estil marcadament humorístic i en certa manera sarcàstic, possiblement per fugir del dramatisme de la situació en què vivia:

Sortirem ignorant ahont ens portaven; ara hem sapigut que aquest poble té una mala fama que es ben coneguda de tota la comarca. Hi ha una mina de carbó qu'es ahont devem nosaltres anar a treballar. Estem encuadrats en un grup i no sabem pas qui es que ho administra, pero ens maten de gana. El menjar consisteix en porros i 300 gr de pà per dia. Potser volen debilitar-nos abants de fernos baixar a la mina, pero jo tenia entés que debia ésser tot el contrari. Ja deus comprendre que s'ens han quedat les cartes de racionament, que com et dic, no sabem qui les administra, pero estant encuadrats dintre un grup, deuran ésser molts els que “dirigeixin”. En fi, no puc donar-te molts detalls perquè soc “nou” ací, i encara no estic gaire enterat. Ahir ocorregué una desgracia en la mina: una explosió de grisú: un mort i quatre o cinc ferits, pero això no té importància, avui els enterren. Diuen que el treball de miner, es un treball pesat, pero jo penso que serà tot el contrari, porque si fos així farien que es pogues ben reposar durant les hores de descans, pero ens han donat uns llits de fusta amb unes planxes també d'el mateix, que quant t'aixeques estas mes masegat que mai. Pero això no te gran importancia tampoc, perquè esta en perfecta consonancia amb la sala ahont está el dormitorio, lavabo (que no existeix) menjador (que tampoc) vater (que menos), etc. Els catalans en diriem una cuadro, i els castellans en diuen una “pocilga”. Hi han per cortines millons de terenyines i tenim la roba usual penjada amb fils ferros i cordills per alla ahont podem. La primera impresio qu'et fa quant entres en aquest

edifici d'el [---]¹²³ (que tal es el nom) es la de que ets a casa d'un drapaire. Per altra part, les notícies qu'et donen els "veterans" sont bastant encoretjadores: No es pot comprar rès per a menjar, perque l'agricultura es poca i les terres son magres i no hi hà ni una habitaciò per llogar enlloc, i encare que n'hi hagués tampoc es podria obtenir, perqué els pagesos de per ací, com els de tot arreu, ja tenen masses sous i sols fan operacions a base del sistema d'intercanbi.

Diuen que al cap d'un mes de treballar al fons de la mina ja tindrem suplementes en el menjar i un litre de vi per dia: Caldrá per això que baixem a 800 metres de profunditat i caminar uns 2 kms. en posició ajupida i després manejar el pic o la pala durant 8 hores completament nù, perqué el calor que hi fà es tal que [regales] com una font de pertot arreu. Aixó si, et paguen un jornal bastant elevat, pero sembla que els descomptes el deixen reduit a zero, pero això tampoc importa, perque aquí, segons es veu, amb diners sols pots comprar la premsa, anar al cine una o dugues vegades per setmana, anar de tant en tant a fer una "jiribilla" a Marsella (depassem en 20 km. al nord) o emborrachar-te de cervesa, que ací, encara es despatxa sense ticket.

En aquest moment es posa a plourer, i aixó em dona una idea per a la tarda: anar a cercar caragols; els caragols han abundat extraordinariament, segons diuen, en aquest lloc, pero ara, devant els abusos, ja cal qu'es vagi bastant lluny si s'en vol recullir una menjada. Una ventatja enorme es que tenim el carbó de franc i tot el que volem; el foc está encès dia i nit que dona goig, la llástima es que no tenim rès per a courer! [...] no se ben exactament a que es degut, si, a la gana o a la poca higiene i confort que hi hà o a la manca de consideració que es té al treballador de [---] sembla que ací les desercions estan en l'ordre del dia el personal es va renovant continuament; diuen però, que els dirigents (chefs) sont sempre els mateixos. Encara no ens els han pas presentat; unicament algún miner d'els pous antics que queden m'en ha assenyalat un i els altres ja els he conegut jo mateix: son els que sont grassos.

El treballador que baixa a la mina tampoc cal demanar-li els [---] sols cal donar un cop d'ull general sobre la seva persona. [Massot 9, 1942, BR]

¹²³ En aquesta carta hi ha uns quants mots guixats, que corresponen al nom d'un lloc, els quals marco amb [---]. Sembla com si l'autor o una altra persona hagués volgut amagar el lloc des d'on s'escrivia.

8.9. La identitat, l'espai, els altres

Norman Manea (2006: 113-114) escribia que l'exiliat ha experimentat «la gioia e i temori della liberazione, la nostalgia dell'appartenenza e lo choc dell'estraniamento, la rinascita “col sudore della fronte” dall'anonimato, il trauma e il deserto dell'ignoto». Segons l'autor, l'exiliat adquireix «un senso più vasto del mondo e dell'alterità, un più severo senso di responsabilità, una coscienza acuita della morte, vale a dire una più lucida comprensione dell'effimero, delle limitazioni e dell'illimitatezza». Sens dubte, l'experiència de l'exili capgira sempre les vides dels que la pateixen. La pèrdua, la separació, la desorientació, d'una banda, i la integració en un nou ambient, de l'altra, provoca canvis i ruptures en la identitat personal i col·lectiva dels refugiats. La transformació, però, no és immediata, sinó que durant un bon temps, o fins i tot durant tota la seva vida, l'exiliat oscil·la entre passat i present, es mou entre «formazione-deformazione-nuova formazione», fins que, a poc a poc, apareix el “jo” que l'ha de representar en la nova esfera social (Manea 2006: 294).

La identitat és un dels temes present en els textos (cartes o memòries) escrits per persones anònimes que estaven o havien estat exiliades, malgrat els autors mateixos no en fossin conscients i ni tan sols es plantegessin obertament el tema identitari. Tal i com ha exposat Jan Assmann (1997: 99), la identitat «è un fattore pertinente alla coscienza, ovvero al processo per cui un'immagine inconscia di sé si fa riflessiva». Segons l'antropologia, la identitat és la representació d'un mateix (o d'un “nosaltres”) respecte als altres: «l'attenzione degli umani si è rivolta da sempre all'umanità stessa, ossia al “Sé” e all'”Altro” intesi tanto come soggetti individuali quanto come soggetti collettivi» (Fabietti 2004: 137). És a dir, els termes d'identitat i d'alteritat –la pertinença o la distinció respecte als altres– són aspectes paral·lels (o complementaris) i alhora oposats, en el sentit que es necessiten un a l'altre per definir-se, perquè la presència d'un implica necessàriament l'altre: «Appartenenza da un lato e distinzione dall'altro sembrano infatti costituire due aspetti opposti, e tuttavia complementari, del vivere e del sentire umani» (Fabietti 2004: 137).

Quan parlem d'identitat distingim entre identitat individual, personal i col·lectiva. D'acord amb l'explicació d'Assmann, primer de tot cal matisar

que tant l'identitat individual com la personal formen part de la identitat que fa referència al "jo", mentre que la identitat col·lectiva s'atribueix al "nosaltres". Assman diferencia identitat individual i personal d'aquesta manera:

L'identità individuale è l'immagine, organizzata e fissata nella coscienza del singolo, dei tratti individuali che lo distinguono da tutti gli altri; è la coscienza della propria irriducibile singolarità, della propria inconfondibilità e insostituibilità, sviluppata seguendo il corpo come criterio e filo conduttore. L'identità personale, per contro, è l'incarnazione di tutti i ruoli, le caratteristiche e le competenze che spettano al singolo in virtù del suo inserimento in costellazioni specifiche della compagine sociale. (Assman 1997:99)

Dit d'una altra manera, la identitat individual es refereix als aspectes físics i als aspectes casuals de la vida, com les dates del naixement i de la mort; en canvi, la identitat personal té a veure amb els interessos personals, amb l'actitud i amb la capacitat d'entendre la vida. Per això mentre la identitat individual és fixa, la identitat personal és mòbil i canvia depenent de la posició que es pren davant diversos moments de la vida. Aquesta identitat es construeix a partir de la relació entre l'individu i l'ambient social i natural en què es troba.

Pel que fa a la identitat col·lectiva, diem que fa referència a «l'immagine che un gruppo costruisce di sé e in cui i suoi membri si identificano» (Assman 1997:101), i té a veure amb «il sentimento di appartenenza ad una comunità» (Imbriani 1996: 21). L'individu té consciència de pertànyer a una identitat col·lectiva quan comparteix amb altres elements que són reconeguts com a propis. Aquest sentiment de pertinença es pot donar a partir de comportaments, idees i conviccions que tendeixen a establir una frontera, una línia imaginària i simbòlica, amb altres comportaments, idees i conviccions. En el cas de molts catalans de l'època del final de la Guerra Civil i la postguerra, aquesta frontera no només era imaginària sinó també física ja que les persones que van creuar la frontera entre Espanya i França formaven part d'una identitat col·lectiva que contrastava amb un altre "nosaltres" amb el qual s'hi reconeixien moltes de les persones que s'havien quedat al lloc d'origen. Cal remarcar també que el lligam d'una persona a una identitat col·lectiva, igual com succeix amb la identitat personal com acabem de senyalar, pot canviar al

llarg de la vida i, fins i tot, un mateix individu pot sentir-se que pertany a diversos grups al mateix temps.

En situacions de desarrelament, com la de l'exili republicà del 1939, el sentiment de pertinença a una comunitat es trenca i l'exiliat, lluny de casa i sentint el nou país com un lloc distant, haurà de mirar d'encaixar en un altre context social, amb una llengua nova, amb altres tradicions i altres convencions. En poques paraules, l'exiliat haurà de reidentificar-se personalment i col·lectivament.

Un dels primers patiments que va marcar un abans i un després en les vides dels que aquell any van refugiar-se a França, un abans i un després de l'exili, va ser la separació i el trencament de moltes famílies republicanes. A més, segons l'estudi sobre l'exili realitzat per Francie Cate-Arries (2012: 44), el dolor per la separació familiar es va veure augmentat per la pèrdua de les pertinences personals que durant el viatge els republicans van haver de deixar enrere o que van ser confiscades per les autoritats: «sus escasas pertenencias se ven disminuidas todavía más cuando los agentes fronterizos franceses confiscan, ilegalmente, muchos objetos. Plumas estilográficas, cámaras, máquinas de escribir y relojes son los artículos citados con más frecuencia, que se tienen que ceder para satisfacer los rapaces bolsillos de los guardias». Aquesta doble pèrdua –la familiar i la material–, juntament amb la desorientació pel desplaçament geogràfic dels exiliats va provocar canvis i ruptures en la identitat personal i col·lectiva dels refugiats catalans a França. Les escriptures populars evidencien el desarrelament de l'exiliat: tot i que en general en les narracions del corpus que analitzem no en parlin directament, la forma com els refugiats descrivien i designaven els llocs i les persones és una manera de construir la identitat.

L'exili va implicar sortir d'un país i entrar en un altre. Ho explicaven Josep Flaqué i Miquel Pujol, però des de punts de vista diferents: Flaqué parlava de «la meba fugida» [Flaqué 1, 1939, BR], mentre Pujol s'hi referia amb l'«entrada a França» [Pujol 1, 1941, BR]. Des de la mateixa perspectiva de Flaqué, Rodríguez parlava d'un company com a «fugitiu d'Espanya»: «Suposo t'agradarà saber que en Joan Radresa, al que era Regidor del P.S.U. a Palafrugell, es troba al camp de St Cyprien, fugitiu d'Espanya, després d'haver passat 3 m. al camp de concentració de Brams» [Rodríguez 1, 1939, BR]. La utilització del mot «fugir» mostra com els mateixos exiliats eren plenament conscients de la seva condició.

En una anàlisi sobre identitat és interessant observar com la denominació dels espais geogràfics representa un identificador de la identitat. El fet que Rodríguez, en el fragment que acabem de citar, parlés de «fugir d'Espanya» no és pas un cas singular: molts corresponsals van fer servir aquest topònim i mai utilitzaven el de Catalunya per designar el lloc d'on procedien: «nuestra inolvidable España» [González, 1, 1939, L]. Només un testimoni de tota la correspondència analitzada es refereix a Catalunya: «M'agradaria saber que fara Voste: si quedar-se aci, si anar a l'America o retornar a Catalunya. Quins perills l'esperen al nostra país?» [Narro 2, 1940, L]. Designar amb aquests termes el lloc d'origen podria explicar-se, segons Díaz (1993: 8), pel fet que entre la massa de ciutadans anònims molts pocs assumien el «fet nacional ja que la majoria de vegades s'autodefineixen “espanyols” i subsidiàriament “catalans”». Això, tal com ha apuntat Díaz, obeeix al fet que la majoria de l'emigració permanent procedia de les files de la CNT –organització sindical que no solament no havia entès mai la qüestió nacional sinó que la ideologia que destil·lava provenia de matriu estatal– i del PSUC –partit que al llarg de la Guerra Civil havia quedat atrapat a la xarxa del PCE i no havia tingut temps de difondre entre la seva militància de base un ideari català.

No sempre, però, els refugiats catalans anònims utilitzaven un topònim; la manera amb la qual els refugiats designaven l'espai d'origen varia al llarg dels diferents textos que van escriure: vegem-ho.

N'hi havia que anomenaven el lloc de procedència amb un sentit més local, com Flaqué, que tant utilitzava el topònim: «desde Palafrugell» [Flaqué 12, 1940, BR], com el genèric, «poble»: «en cas que la teva volguda Carmela emprengui el viatge cap el nostre poble, cuánd parli amb la meba volguda done, i referent a mi, que li digue que estic bé» [Flaqué 13, 1941, BR]. Marquès, fent servir també el topònim, magnificava el lloc d'origen a l'escriure totes les lletres amb majúscula: «ir a pasar la fiesta en nuestro inolvidable PALAFRUGELL» [Marquès 9, 1942, BR]. També Pujol parlava des d'un punt de vista local, però més ampli al referir-se a la comarca: «Acostumat com estava a la vida plàcida i lleugera de la nostra incomparable i inoblidable comarca, el contrast fou al principi violent. Però hom s'acostuma a tot, la qüestió és tenir bona salut» [Pujol 1, 1941, BR]. En una altra ocasió aquest mateix refugiat lligava la seva localitat d'origen a la costa: «I [compto] que els aires de la nostra costa portant-nos en barreja immillorable la sentor de la mar i la flaira dels pins, ens seran ben propicis i

ens ajudaran a refer-nos la tranquil·litat d'esperit» [Pujol 8, 1944, BR]. Les referències a la costa i al mar eren habituals entre els originaris d'aquests llocs. Era el paisatge que marcava els seus orígens i durant l'exili encara els acompanyava tot i que, des de la nova perspectiva, aquest paisatge adquirís nous significats: «lo que hemos de desear es que termine pronto el duelo actual para poder volver a reunirnos en nuestro añorado rincón de la Costa Brava» [Trilla 1, 1941, BR]. En una altra ocasió Flaqué es referia al lloc de procedència reduint l'espai a la llar familiar: «tu els orientarás a le millor manera que tu te semble per poder empendra el viatge cap a case» [Flaqué 7, 1940, BR]. Un altre exiliat, Costa, en només dues línies d'una mateixa carta incloïa el topònim, la comarca, la costa i la regió: «He dicho amiga porque es de Palafrugell. También, “Ampurdanesa”. En nuestros rostros irradia toda la belleza de la Costa-Brava. Eh, mujer catalana! Cuanta nobleza en tu rostro» [Costa 1, 1939, L]. Com veiem, és constant l'ús d'adjectius referents al lloc d'origen per qualificar persones i objectes, així com la utilització de gentilicis.

A la correspondència de l'exili era freqüent també utilitzar el terme de «la terra» com a sinònim de país: «te unes ganas de pirár d'aquí, res noy la terra, un l'anyore per més bé que estigui i més cuánd n'est privad de ella» [Flaqué 5, 1940, BR]; «la nostre tant estimada terra» [Flaqué 1, 1939, BR]; «confiant en que un dia o altre se normalitzarà la nostre situació, poguent retornar a la nostre volguda terra amb el cap ben alt» [X 1, 1939, BR]. En aquests casos, i en altres que hem vist anteriorment, el possessiu («nostra») és el que especifica l'espai al qual el refugiat es refereix en la seva narració. A l'utilitzar-lo en plural implica que el lloc de què s'estava parlant era comú de l'emissor i del destinatari de les cartes i que, a més, el sentien com a propi. Aquest possessiu lligat al lloc de procedència ressalta, doncs, la identitat que compartien aquestes persones –i, per tant, identitat col·lectiva–, la qual es feia més present, almenys en els primers temps d'exili, a causa de les circumstàncies d'allunyament en què es trobaven. D'altra banda, els adjectius d'aquests fragments («estimada», «volguda») són indicadors del sentiment d'afecte i tendresa que compartien els corresponents envers un espai. De manera similar, Pujol també s'hi referia, de vegades amb connotacions positives: «aquests indrets que tan estimem» [Pujol 1, 1941, BR]; de vegades amb connotacions negatives: «la situació al nostre dissortat país» [Pujol 2, 1941, BR]. El sentiment pel lloc de procedència era compartit molt sovint per l'emissor i el receptor i, per tant, una raó per la

qual podien designar el seu lloc de procedència en aquests termes, sense ser més explícits o sense utilitzar un topònim que potser delimitava massa estrictament el territori i podia tenir connotacions polítiques.

Un altre dels exiliats, Marquès, utilitzava diferents maneres d'anomenar el lloc d'origen. Quan utilitzava l'expressió «la nostre inoblidable pàtria xica» [Marquès 3, 1941, BR] ho feia per distingir el territori més concret, el poble o comarca on havia nascut, del més general, la nació. Aquesta era designada pel mateix Marquès com a «la “Grande y Libre”», tot prenent irònicament el lema franquista. Amb aquest mateix to, al·ludia el país que en aquell moment era governat per Franco: «en el país de Paco el Sordo no tenent cap necessitat de prendre “Vino [Quinal]” per a fer-los-hi despertar la gana» [Marquès 2, 1940, BR]. En aquest cas Marquès estava parlant del vi de quina, un estimulants per a la gana dels nens que s'utilitzava a principis del segle XX. Donades les circumstàncies que vivia el país en aquell moment, Marquès explicava que no calia utilitzar-lo perquè els nens mengessin: la gana no els faltava pas.

Un altre dels llocs a què havien de referir-se el refugiats en els seus escrits era el nou espai en què es trobaven, el que els havia acollit: l'espai de l'exili. Com és evident, no utilitzaven l'afectuositat que feien servir per designar el lloc d'origen, però, en general, en parlaven positivament: «aquell bell país no em desagrada pas, molt al contrari, am lo poc que he vist el trobu admirable» [Flaqué 1, 1939, BR], «un bon pais rodeixat de altes montanyes, pasán al centre un riu que el fá la mar de pintoresc» [Flaqué 3, 1939, BR], o bé amb indiferència: «aquestes altes montanyas» [Flaqué 7, 1940, BR], «aquest mont perdut» [Flaqué 13, 1941, BR]. Per a Marquès, el problema del nou entorn era el fred que hi feia: «Per aquest pais com és molt natural fa molt fret; doncs avui mateix el termòmetre marca 24° baix sero, com vosaltres compendre-ho, els que estem acostumats al clima de la nostre pàtria xica, aquest pais s'ens fa molt pesat, tant es així, que aquest ivernt crec que la dinya-rem de fret» [Marquès 2, 1940, BR]. En canvi, Pujol, gran admirador del paisatge i la natura, descrivia l'espai d'acollida en aquests termes:

Desd'Arreau, última estació del ferrocarril fins a Bareilles on estem, que és el darrer poblet de la vall, al peu de les muntanyes, hi han uns vuit kilometres de pujada, seguida però no brusca. En el camí es troben altres tres poblets, amb les característiques dels poblets de muntanya, que semblen de joguina [Pujol 1, 1941, BR]

Aixó es magnífic; Bareilles i voltants era molt bonic dintre la seva rusticitat, però en un recó de món. Ací és diferent, el paisatge es més imponent, grandios. A més ací és un centre d'estiueig, d'excursions i sports d'hivern i St. Sauveur a 2 km és una estació termal de nomenada. [...] Mentres t'escric puc delectar-me, només aixecant el cap, en la contemplació a través dels finestrals a dreta i esquerra, d'aquests alts pics coberts de neu, que el sol del capvespre irissa d'una llum de foc. Anit i el matí ha nevat, dijous i divendres ja havia nevat també. Aquesta tarda s'ha asserenat i fa sol, la nit segurament glaçarà de debó. Compto si tinc lliure poguer fer algunes bones excursions per aquests voltants [Pujol 2, 1941, BR]

A l'hora de designar l'espai més concret, especialment el primer que van trepitjar quan van entrar a França —és a dir, els camps de concentració—, els refugiats eren més negatius: Flaqué parlava d'«aquell infern» [Flaqué 3, 1939, BR] mentre González s'hi referia com a «esos campos del diablo» [González 1, 1939, L]. Narro, per la seva banda, es referia al camp com a «la sorra desolada»: «Fora d'aquest petit detall jo estic content del seu allunyament de la sorra desolada: lo dolent es que hagi arribat a coneixerla» [Narro 5, sn, L]. Així mateix, Pujol, sempre més contingut, anomenava els camps com a «aquell internament»: «I creu que la meua natural gran alegria de deixar aquell internament es troba esmorteïda pel recort dels amics que hi he deixat» [Pujol 4, 1943, BR]. Quan feien referència al camp de refugiats d'Agde, utilitzaven el terme amb què se'l coneixia popularment: el camp dels catalans,¹²⁴ tal com explicaven en una carta els germans Rodríguez: «gairebé tots van marxar a Agda, al camp dels catalans» [Rodríguez 1, 1939, BR]. Quan més endavant els exiliats van ser traslladats als camps de treball, per a Flaqué la imatge no variava gaire: «anem a pasar mes putes que cain, a n'aquestas alterres» [Flaqué 10, 1940, BR].

Aquests fragments mostren que fins i tot en els casos en què els exiliats veien amb bons ulls el lloc d'acollida, mai van utilitzar per referir-s'hi les fórmules afectives i possessives en què anomenaven el país d'origen. En la manera de designar l'espai s'hi pot observar una forma d'identitat fonamentada amb l'alteritat, és a dir, que la designació de l'espai propi, el d'origen, es fa en funció del nou espai, el de l'exili, i a la inversa. De la mateixa manera, a l'hora d'anomenar les persones (un mateix, els

¹²⁴ Sobre el camp d'Agde vegeu l'article de Mireia Capdevila (2007).

altres exiliats, els que s'han quedat, els oriünds dels país d'acollida) també es construeix una identitat del «jo», quan el «nosaltres» entra en relació amb «els altres». Vegem com era percebuda aquesta alteritat en la correspondència dels exiliats.

Les cartes dels refugiats catalans provinents dels sectors populars fan referència a un «nosaltres» en relació amb grups diferents. Un d'ells és la família: Flaqué en parlava així: «als meus estimats» [Flaqué 6, 1940, BR], «els meus estimats done i fills» [Flaqué 7, 1940, BR], «els meus estimats petits i done» [Flaqué 7, 1949, BR], «la meva volguda done i fills meus» [Flaqué 9, 1940, BR], «la meba estimada familie» [Flaqué 12, 1940, BR], «els que tan estimu» [Flaqué 12, 1940, BR]. Per a Pujol eren «els meus volguts familiars» [Pujol 1, 1941, BR], i per a Roig «els meus essers estimats» [Roig 1, 1939, BR]. Com veiem, sempre hi ha el possessiu i un adjectiu d'afectuositat («meus estimats», «meva volguda»...) per marcar la relació que s'establia entre qui parlava i aquest grup de persones.

Un altre dels grups que es formaven per construir el «nosaltres» (o «els meus») era el dels companys. En aquest cas, s'observa que moltes vegades el lligam s'establia en relació amb el territori d'origen comú: Girbal ho feia referint-se al país: «dels nostres paisans» [Girbal 1, 1941, BR], Marquès a la pàtria: «els nostres pobres compatriotes» [Marquès 3, 1941, BR], Rodríguez al poble: «la troupe de palafrugellencs» [Rodríguez 1, 1939, BR]. En una altra carta, Marquès utilitzava un diminutiu del gentilici: «els espanyolets ja estem tant escarmentats» [Marquès 1, 1949, BR]. Altres vegades els companys es designaven d'acord amb expressions que havien sorgit com a conseqüència d'haver creuat la frontera: Rodríguez parlava de l'«etiqueta de refugiats» [Rodríguez 1, 1939, BR]; Flaqué anomenava els companys com a: «companys d'aquí, també aixiliats» [Flaqué 5, 1940, BR]. En tots dos casos es pot observar que qui parla comparteix unes característiques amb unes altres persones que fa que se situïn dins un mateix grup o col·lectiu creat a partir d'unes circumstàncies noves. Aquests mots («refugiats», «aixiliats») són més especificadors que el terme de «palafrugellencs» utilitzat anteriorment, ja que exclouen una part d'aquest grup més ampli, però, en canvi, inclouen persones que el terme «palafrugellencs» no inclou. Aquesta (auto)qualificació evidencia el fet – exposat una mica més amunt – que un individu pot pertànyer a diferents identitats col·lectives al mateix temps i que la identitat col·lectiva no

existeix per si mateixa, sinó que és una qüestió «di *identificazione* ad opera degli individui che vi hanno parte» (Assman 1997: 101).

En oposició al grup de designacions basades a identificar-se amb les similituds que presentava un determinat col·lectiu hi ha les expressions que representaven el grup que l'exiliat veia com «els altres». D'una banda, «els altres» eren els que durant l'enfrontament es trobaven en el bàndol dels anomenats nacionals, franquistes o, una vegada acabada la guerra, els vencedors. Flaqué s'hi referia com a «criminals»: «no cal fiarse mase de les bones paraules de aquesta colle de criminals» [Flaqué 3, 1939, BR], mentre que per a Marquès eren «presumits i inmorals de Falange»: «Per enfrontar la nostre situació es necesari fer us d'una force de voluntat increible, però a lo que respecta ami, estic disposat avants d'entregar-me a les garres d'aquests presumits i inmorals de la Falange, de passar totes les calamitats les quals es puguin presentar» [Marquès 3, 1941, BR]. Alhora, en una altra carta, Marquès anomenava irònicament Franco com «el nostre “Gran Generalissimo”» [Marquès 4, 1941]. En aquesta ocasió, a l'utilitzar el possessiu «nostre» amb to sarcàstic donava a entendre que la victòria franquista representava la seva derrota i, per tant, el possessiu no indicava afinitat sinó divisió. Les designacions de l'alteritat, com les que acabem de veure en aquests tres fragments, eren la base per a la construcció i la representació de la identitat política dels exiliats que ho escrivien o ho pensaven. Segons ha observat l'antropòloga Maria Minicuci (1997: 22), l'escriptura esdevé «parte constitutiva del processo di creazione di identità, che contempla molteplici identità in gioco, non solo da recuperare o da conservare e una nuova da costruire [...] il bisogno di scrittura è allora insieme bisogno di storia e di identità». En aquest sentit, un altre antropòleg, Francesco Marano (2001: 159), també ha exposat la relació entre escriptura i construcció de la identitat: «la scrittura, in quanto pratica di costruzione dell'identità, reca le tracce dei drammi personali e/o sociali che si sono svolti all'interno di una persona e/o di un gruppo, e la cui rappresentazione intende momentaneamente risolvere attraverso il linguaggio per riconquistare il controllo del movimento dell'identità». Així doncs, a través del llenguatge i sobretot a través de l'escriptura «un individuo può ricostruire il proprio sé» (2001: 144).

A les escriptures populars de l'exili republicà, l'alteritat es veia representada, a banda dels franquistes, com acabem de veure, per les persones originàries del país d'acollida –els ciutadans francesos. Com que

ja ens hem referit a aquest col·lectiu en l'apartat en el qual exposàvem la relació dels refugiats amb el poble francès, ara no hi tornarem a fer esment i remetem directament a l'apartat 6.7. d'aquesta tercera part de la tesi. Sí, però, que ens aturarem amb altres mostres d'alteritat, una d'elles la representada per les persones que van romandre a Catalunya. Dins d'aquest grup, Serrano distingia aquells que es tancaren en l'interior de la seva consciència i sofrint (potser podríem anomenar aquest sector com a l'exili interior de les classes populars) d'aquells que acusava de «traïdors» per haver passat al bàndol contrari:

Canet, Manzana y Orellana, hombres de confianza a quienes quise traerme, sostuvieron en su interior una fuerte lucha, pero por un concepto equivocado del sentimentalismo decidieron quedarse para convivir en el Imperio Azul y hoy día nadie sabe nada de ellos. Oliveras, Virgili y otros, reflejo del hombre amorfo, sin idea y sin capacidad, allí quedaron y como son personas que a todo se amoldan están en Barcelona llevando una juerga continua sin juzgar lo que sido la Tragedia Española. Los hay tambien traidores, como Pedro Tort, que está de cabo de escoltas en un batallón de "prisioneros rojos". Y como los que cito se la vida de casi todos. Desde los primeros momentos he procurado enterarme del camino seguido por los que hipócritamente se llamaron "compañeros de lucha". El buen Prenafeta, vive feliz en Mataró al lado de su esposa y su hijita Carmen. Salvans vino conmigo, estuvimos juntos en Saint Cyprien y en Agde, marchando a España a últimos del mes de Junio [...] Y aquí en Francia pocos quedamos [Serrano 2, 1939, L]

L'alteritat es podia donar fins i tot dins el mateix grup de persones que compartia la condició d'exiliat, quan les circumstàncies i els destins prenién sentits oposats. Per exemple, els exiliats que van poder embarcar cap a Mèxic no van ser gaire ben vistos pels que van quedar exclosos i van haver de romandre en els camps: «i els que embarcaran cap a mexic serán els que sempre se l'an pasade bé, tant a Espanya com a França» [Flaqué 10, 1940, BR]. Inclús en el mateix camp les afinitats per uns marcaven diferències amb els altres, que eren vistos sovint com a inferiors: «seguro que no habré de arrepentirme de nada, antes al contrario pues estoy muy contento de haber perdido de vista "para siempre" a ciertos refugiados de baja categoría que continuan en el Hospital; aunque lamenté de separarme

de algunos buenos amigos y compañeros que aún quedan allí» [Carbonell 2, 1940, L].

Enmig de les representacions del «nosaltres» i «els altres» hi havia el cas de Ramir Bruguera, que per les circumstàncies biogràfiques (v. § 4.2) – recordem que va néixer a Reims i, per tant, tenia la nacionalitat francesa, tot i que des dels tres anys i fins al moment de l'exili va viure a Catalunya – tan aviat era considerat dins un grup com dins l'altre. Per un costat, pels corresponsals de Bruguera, aquest formava part del seu col·lectiu pel fet d'haver conviscut plegats un llarg temps en el mateix espai –Palafrugell–, compartint amistat, ideologia, costums, llengua... En aquest sentit, Flaqué sempre s'hi adreçava amb amistat i afectuositat: «company volgut» [Flaqué 1, 1939, BR], «excel·lent company que a sigut durant un cert tems de joventut i de exili» [Flaqué 5, 1940, BR], «estimat amic» [Flaqué 7, 1940, BR]. Al seu torn, Pujol i Poch també mostraven la seva amistat a Bruguera: «bon amic» [Pujol 1, 1941, BR], «etern amic» [Poch 1, 1939, BR]. Per l'altre costat, però, Bruguera, com a conseqüència d'haver nascut a França, tenia la nacionalitat francesa, parlava francès i no havia hagut de passar pels camps quan el 1938 va entrar a França. Per això, alguns dels corresponsals consideraven Bruguera com un francès, tal com es desprèn en aquest fragment que Rodríguez escrivia a Bruguera: «es en gran part la causa del nostre caffard, que dieu els francesos» [Rodríguez 1, 1939, BR]. Tanmateix el mateix Rodríguez, en una altra carta, reconeixia el sentiment de Bruguera cap al lloc d'origen: «Si más adelante sabemos algo más de por allí bajo ya lo comunicaria pues no dudo que os interesara saberlo, especialmente a Ramiro que se siente aún tan palafrugellense com sempre». [Rodríguez 9, 1940, BR]. Tot plegat indica que el límit entre el «nosaltres» i «els altres» no era precís, no hi havia una frontera rígida, ni es podia determinar de manera objectiva: depenent de l'òptica en què cada exiliat observava els altres es construiria un imaginari o un altre que establiria la identitat personal de cadascun d'ells i la col·lectiva per la suma dels diferents punts de vista.

Un altre identificador d'identitat que detectem en algunes epístoles són les referències als costums i les tradicions. Un dels símbols més representatius del poble català era la sardana i Josep Ros, que havia format part de la Colla de Sardanistes de Palamós, la recordava en aquests termes: «Esperamos con paciencia el dia que vendras y nos encontraremos otra vez juntos en este simpático Ampurdán, punteando una “Sardana” como

símbolo de nuestra inquebrantable amistad» [Ros 3, 1941, BR]. A Catalunya, i sobretot en el món rural, era costum adreçar-se a les noies amb el nom de *pubilla* encara que no representés la tradicional hereva d'una família. Era així, amb aquesta nomenclatura tan catalana, com Ros, en una carta, anomenava a la filla de Bruguera: «Deseo que sigas prosperando junto con tu Carmela y tu encantadora “pubilla”» [Ros 3, 1941, BR].

En definitiva, les narracions dels exiliats eren una manera de construir la identitat, un marcador d'identitat. L'exili induïa les persones que van escollir aquest camí, o que sense escollir-lo s'hi van trobar, a pensar d'una altra forma i a utilitzar noves fórmules per designar l'espai i les persones. El desarrelament que sentien els exiliats, si bé en un principi podia provocar una reivindicació de la identitat, amb el pas del temps i al recomençar la trajectòria personal o familiar en un altre lloc possiblement es replantejava una nova identitat, també d'acord i en relació amb la percepció de l'alteritat. Així, la identitat de l'exiliat esdevé una barreja entre passat i present, és a dir, en paraules de Norman Manea (2006: 294), «l'esule diventa un ibrido, alla fin fine, con compromesso tra ciò che ha portato con sé e ciò che ha acquisito in seguito. Solo alla seconda o allà terza generazione, si può parlare davvero, di una nuova Patria formativa».

8.10. Reflexions lingüístiques

Els milers de catalans que van emprendre el camí cap a l'exili tot fugint de la guerra, dels bombardejos i de la inevitable repressió franquista deixaven enrere pertinences, amics, familiars, records i lligams amb el seu poble. Un dels lligams importants i difícil de desvincular-se'n era la llengua: el català. Norman Manea (2006: 90), que ha reflexionat llargament sobre aquest l'aspecte de la llengua en l'entorn d'exili, creu que «per quanto dura sia la situazione, non è facile staccarsi dal proprio paese, dalla propria lingua». L'exiliat ha d'acostar-se a una nova llengua per introduir-se en el nou entorn geogràfic, social i cultural: «L'assimilazione dell'emigrante, del rifugiato, dell'errante del nuovo ambiente significa il trasferimento dell'io in un'altra lingua e in un'altra cultura, nella quale cerca di trovare posto ed espressione» (2006: 294).

A la Catalunya del Nord del 1939, tot i que la llengua estatal era la francesa, el català com a llengua històrica era encara la llengua familiar,

almenys en els entorns més rurals. El fet que, en un principi, a l'altra banda de la frontera hi hagués el mateix domini lingüístic, que la frontera territorial no coincidís amb la lingüística, suposava per als refugiats catalans que aquell any van entrar a França un emparament, un asil. Va resultar especialment rellevant per a aquells que la llengua havia representat la seva eina de treball, com eren els polítics i els intel·lectuals. Per això, aquest grup social va reflexionar en molts dels seus escrits sobre la llengua que es van trobar a França i el que representava per al català en uns moments històricament transcendents. Segons Iglésias (2011 a), «per a la diàspora republicana catalana, la llengua catalana va ser, tant per la seva situació en l'àmbit públic, com per l'adhesió identitària dels parlants en l'àmbit privat, motiu de dolor i esperança, de preocupació i interès d'intuïcions i planificació».

Per a les classes populars, la llengua no era una de les preocupacions més remarcables. Les necessitats bàsiques –l'alimentació, el vestit i l'habitatge–, de les quals aquest sector en especial es va veure privat, eren el tema predominant en les seves escriptures. Tot i així, enmig de les reflexions sobre les seves penúries o quan aquestes necessitats es trobaven mínimament satisfetes, es van plantejar la qüestió de la llengua, si més no pel costat que els afectava més directament. La llengua se'ls va fer present i els va interrogar: quina llengua havien d'utilitzar en un registre –l'escrit– que per a molts va ser una de les novetats que l'exili els va reportar? Quina llengua havia de ser la de la relació familiar i social en el nou espai? Com van viure el procés d'adquisició d'una nova llengua –la francesa? Com van portar a terme el seu aprenentatge? Quines diferències observaven entre les llengües que usaven? Són qüestions que en algun moment alguns refugiats es van plantejar en els seus escrits al prendre consciència que la llengua era l'instrument de relació i de comunicació amb l'entorn en què es trobaven: d'una banda, hi havia la llengua familiar, la que havien après de petits, que sorgia espontàniament i amb la qual identificaven el seu passat; de l'altra, es van trobar amb la llengua que els oferia la inserció en el nou espai: la feina, l'escola, noves amistats... Testimoni d'aquesta dualitat és la carta que escrivia Josep Flaqué en el temps en què la família va viure plegada i amb certa normalitat, amb els nens de sis i deu anys escolaritzats. Per a Flaqué era important que els seus fills dominessin la nova llengua, que utilitzaven no només a l'escola sinó també dins l'entorn familiar, com a llengua de relació entre els germans:

els nostres estimats fills Manel i Angelina molt bé, ya són uns petits francesos, a casa entre ells sols parlen el francès, llevat cuánt els toca parlar am nosaltres, que lo fant en catalá, que no se els olvidara pas, però tenen mes facilitat de parle amb el llenguatge d'aquí. No me sap pas mal, al contrari, es interesan i mes per el motiu de anar els dos a la escola, que el practiquin fora d'aquest lloc. [Flaqué 5, 1940, BR]

En el cas de Flaqué, el pare valorava positivament que a casa hi haguessin dues llengües («No me sap pas mal, al contrari, es interesan»): la llengua de relació entre pares i fills (el català), i la llengua de relació entre germans (el francès). Flaqué volia tant que els fills mantinguessin el català («cuánt els toca parlar am nosaltres, que lo fant en català, que no se els olvidara pas»), com el fet que haguessin adoptat el francès entre els germans: la nova llengua familiar, de la casa, permetria als fills de Flaqué un accés més fàcil a l'escola, «per el motiu de anar els dos a la escola, que el practiquin fora d'aquest lloc». Les llengües de la família, per a Flaqué, dibuixaven dos espais: el nucli familiar, format per pares i germans, i la relació família-entorn, és a dir, fills-escola. En aquest sentit, però des d'un altre àmbit lingüístic, l'escriptor Norman Manea opinava que la llengua que es parlava a casa, tot i que perd la funció de comunicació amb l'exterior, resta en la intimitat de l'exiliat:

Quando ci riferiamo all'esule, non possiamo trascurare la lingua esiliata. In esilio, la lingua parlata "a casa" perde il suo ruolo di comunicazione con l'esterno, ma rimane, il più delle volte, dominante nel pensiero e nell'intimità dell'esule. Tra la lingua esiliata, la lingua di "partenza" e la lingua di "arrivo", divenuta lingua ospite, nuovo domicilio sociale, si producono, ovviamente, interferenze, influenze, in una dinamica con molte variabili. (Manea 2006: 294)

En el cas d'altres exiliats, la nova llengua anava més enllà, ocupava nous espais: en la família Bruguera, els pares ja van decidir parlar en francès als fills. Segons explica la filla, M. Rosa Bruguera, va creuar la frontera amb els seus pares quan tenia tres anys i, tot i que en aquella època devia començar a parlar el català, un cop a França els seus pares sempre li van parlar francès, encara que entre pare i mare es parlessin en català. M. Rosa va començar a parlar el català molts anys més tard, amb l'àvia, quan a

l'any 1952 aquesta va anar a viure amb la família a Perpinyà.¹²⁵ Així doncs, el francès va esdevenir la llengua principal i la de l'escolarització per a la filla dels Bruguera: «me decias que vuestra idolatrada hija María Rosa, estaba hecha una francesita, que iba a la escuela y que empezaba a leer y escribir» [Cateura 8, 1942, C]. També, un altre dels corresponsals de Bruguera, des de Barcelona, constatava i s'alegrava del coneixement que la nena mostrava de la llengua francesa:

Celebramos que vuestra adorable hijita María-Rosa se porte bien y que se haya convertido en una verdadera francesita, de este modo cuando nos volvamos a ver podremos conversar con ella en la bella lengua de Molière. [Trilla 1, 1941 BR]

Observem, doncs, que la llengua francesa no només era ben considerada pels que es trobaven exiliats a França sinó que també des de l'altra banda de la frontera s'apreciava i s'associava a autors reconeguts com a exponents de la cultura en majúscula, com ho expressava Trilla a Bruguera al relacionar-la amb Molière. Un altre cas en què des de Catalunya es valorava positivament la coneixença del francès és el de la filla gran de Joan Massot, que es va posar a estudiar aquest idioma per poder, així, travessar la frontera amb un major domini lingüístic i reunir-se amb el seu pare exiliat a França. Quan el 1939 Massot va emprendre el camí cap a l'exili va deixar les seves filles de onze i quatre anys a càrrec dels avis, a la casa pairal de Mont-ras, ja que la mare de les nenes es trobava a Madrid, on havia marxat un any abans amb el seu germà, una persona propera als moviments franquistes. Massot, en una de les seves cartes, explicava: «La Mercedes m'escriu també una carta en la qu'em diu qu'està estudiant el frances amb gran dalit perquè diu que vol venir a reunirse amb mi á França» [Massot 7, 1940, BR]. El francès també va ser, doncs, la llengua d'una possible reunió familiar entre membres d'una mateixa família separats per la frontera.

Si dins l'entorn familiar dels exiliats la llengua francesa havia entrat a formar part de determinats espais, més importància devia tenir dins els camps, on aquesta llengua oferia als exiliats la possibilitat de vincular-se laboralment a l'administració, amb els conseqüents avantatges que això

¹²⁵ Aquesta informació és fruit d'una entrevista amb Rosa M. Bruguera, realitzada el dia 6 de juny de 2012.

suposava. És el cas de Josep Salvador, un altre dels palafrugellencs que va sortir amb l'èxode republicà del 1939. Gràcies al domini que Salvador tenia de la llengua francesa –l'havia après principalment quan havia estat a París durant la dictadura de Primo de Rivera– va poder fer d'intèrpret al comissariat especial al camp de concentració d'Argelers. Un altre exemple de l'avantatge que suposava el coneixement de la llengua francesa el trobem en el cas dels germans Rodríguez de Palafrugell. Quan aquests es trobaven interns al camp d'Argelers van poder gaudir de certes millores gràcies al fet d'haver estudiat la llengua francesa amb el mestre Josep Sagrera Coromines a Palafrugell:¹²⁶

[Ens trobem] empleats al Commissariat Espécial del Camp, a les ordres del Commissaire, chef del Camp, prestant serveis de despatx, utilitzant els nostres, modestos coneixements de la llengua francesa. Aixó ens reporta, alguns beneficis, com es, més i millor menjar, netedat absoluta, allotjament, gairebé fora del camp i una serie de petites avantatges a més de fer pràctiques del francès, i fugir de la inactivitat. [Rodríguez, germans 1]

Els germans Rodríguez, Salvador i alguns refugiats més havien après el francès a l'escola on havien estat educats –segurament al centre privat l'Academia Palafrugellense, de Palafrugell. Altres exiliats, però, van haver d'aprendre la nova llengua amb el dia a dia i amb l'ajut mutu, com per exemple amb les petites lliçons de gramàtica francesa que van portar a terme a través de la correspondència Rosa Laviña i Pere Vaqué:

¿Quién te ha metido en la tête esto de “Ma chere epous”. Esto esta mal escrito, querida mia. Para el femenino se puede decir “Ma chere épouse” pero en el masculino hay que decir “Mon chere époux”. Los adjetivos posesivos varian según sean masculinos MON, TON, SON o femeninos MA, TA, SA. Esposa es: épouse, pero esposo es époux en vez de epous como tu has hecho. [Vaqué 50]

D'aquest fragment es desprèn l'interès que Vaqué mostrava per l'aprenentatge acurat de la llengua francesa. Ara bé, aquest exiliat no només valorava positivament el coneixement de la llengua del país on es trobava,

¹²⁶ Sobre la biografia de Josep Sagrera vegeu nota 80.

sinó que també veia una gran oportunitat en el fet de dominar altres llengües europees:

Los soldados franceses que hay aquí se han hecho muy amigos míos y me aprecian mucho. He ido dos veces a Nantes esta semana con ellos. Hay uno que es muy inteligente y sabe el inglés y el alemán. Yo le doy clases de español y él me da de inglés. Espero con las prácticas del inglés el conseguir hablarlo perfectamente lo que me dará nuevas posibilidades para el futuro. Además me corrigen cuantos defectos que pueden quedar en la pronunciación del francés. Dicen que yo hablo un francés puro y se asombran de ello. Me interesa llegar al completo y más perfecto conocimiento de estas dos lenguas pues ello me ha de proporcionar enormes ventajas para conseguir una posición mejor en beneficio de nuestro hogar. [Vaqué 63, 1940, L]

L'ajut dels soldats francesos per aprendre l'anglès no era suficient per a Vaqué, li mancava l'instrument essencial: un diccionari. Per aquest motiu, va demanar a la seva companya, Rosa Laviña, la quantitat de diners necessària per poder-lo comprar i avançar així amb l'aprenentatge d'aquesta llengua:

Ya te dije que estudiaba el inglés a fondo; pero me encuentro falto de un elemento fundamental. No tengo diccionario. Me interesa dominar lo más pronto posible el habla pues sé que en un momento determinado me beneficiará, y me encuentro que un diccionario regular vale 33 francos. [...] Yo he pensado nena mía –no te enfades ni me riñas– que si tu me mandaras esos 33 francos no me perjudicaría el ahorro para los pantalones y me podría sin su perjuicio comprar un diccionario con el cual sueño como un chiquillo con los zapatos nuevos. Hasta aquí, lo he ido sacrificando en aras de la ropa, pero creo también que el no adelantar en el inglés también es un perjuicio. [Vaqué 80, 1940, L]

El contacte amb el francès no sempre va ser per adoptar-lo d'una manera completa en determinats espais. Alguns exiliats van incorporar en els seus escrits mots, expressions o frases en francès, mostra d'integració d'elements de la nova llengua a la seva, i també com a evidència de la familiaritat que de mica en mica hi van anar adquirint. Alguns exiliats catalans a França van recórrer a determinades expressions franceses amb la

voluntat de fer un primer pas cap a un domini més complet de la llengua. Quan Rodríguez explicava a Bruguera les condicions del nou allotjament on es trobava va utilitzar lèxic francès: «me olvidaba decirte que tenemos en ella eau chaude, chauffage et parquet» [Rodríguez 9, 1940, BR]. Un altre exemple és el cas de Vaqué per referir-se al seu casament: «Te he mandado una carta certificada con el documento acreditativo de notre mariage» [Vaqué 62, 1940, L]. Al seu torn, Argüelles en les seves cartes també utilitzava sovint mots extrets del francès, per exemple, per anomenar l'ofici que estava desenvolupant: «Como ves ya soy un chauffeur completo en Francia con lo que mis posibilidades de ganarme el pan son ahora bastante positivas» [Argüelles 8, 1940, BR]. En una altra ocasió en què aquest mateix exiliat recorria a la llengua francesa per expressar-se va remarcar amb un parèntesi en el text el bon ús que feia d'aquesta llengua: «Hay un motivo y por esto te voy a “deranjar” (buen frances, eh?) [...] seguro de que tú como siempre estarás bien dispuesto a dar un “coup de main” a quien necesite» [Argüelles 18, 1941, BR]. Argüelles, però, era conscient que els mots francesos que incorporava en la seva retòrica en llengua castellana no eren propis del seu bagatge lingüístic i, en canvi, els relacionava amb l'entorn del seu corresponsal, Bruguera: «Despues de hace algun tiempo parece que todo me sale mal y si bien es verdad que no desespero también lo es que estoy al “but” como vosotros decis» [Argüelles 7, 1940, BR]. Un altre corresponsal de Bruguera que en els seus escrits assenyalava diferències entre ells era Marquès: «a raó de 17 francs pour jour que die-ho els francesos» [Marquès 3]. Fixem-nos que a l'utilitzar Marquès la segona persona del plural («die-ho») incloïa Bruguera dintre del grup de francesos, encara que hagués viscut fins a aquell moment la major part de la seva vida a Catalunya (recordem que Bruguera, nascut a Reims, tenia la nacionalitat francesa). En una línia similar, quan els germans Rodríguez feien el joc lèxic amb les dues llengües, també incloïen Bruguera en el grup dels francesos: «la inactivitat, que es en gran part la causa del nostre caffard, que dieu els francesos [...], en fi, demain sera mieux, com també dieu els francesos; com pots veure, ja sé unes quantes dites franceses, i em sembla que la propera carta te l'escriuré en francès a veure si hi trobaras gaires faltes» [Rodríguez 1, 1939, BR]. Per tant, ja fos perquè Bruguera al ser ciutadà francès no va haver d'anar als camps de refugiats, o fos pel seu domini de la llengua francesa, se'l percebia com un dels «altres», dels que

dominava la llengua francesa, i no com un dels que s'estaven integrant en el nou món lingüístic que amb l'exili havia sorgit.

Els corresponsals de Bruguera tenien consciència d'estar incorporant en els seus escrits mots o girs provinents d'una altra llengua i per això, d'una manera o una altra, cada corresposal ho marcava gràficament. Si en la seva carta els germans Rodríguez distingien amb el subratllat els mots de la nova llengua («del nostre caffard», «en fi, demain sera mieux»), altres exiliats, com Bolunya o Sanchez, ho feien amb les cometes: «si lograba esser “embauché” el que em representaria» [Bolunya 5], «creo encontrar la felicidad y bienestar que buena falta nos hace tras la “tempête” [...] decidles que me acuerdo del “réveillon” [...] Termino ya con el papel y he de hacer “point et à la ligne”» [Sanchez 1, 1942, BR]. En tots dos casos es produeix una distinció entre les dues llengües, marcant en l'escriptura la inserció de mots o expressions d'una altra llengua amb diferents recursos tipogràfics: el subratllat, en un cas; les cometes, en l'altre. Tanmateix, és curiós que quan es tracta de topònims solien perdre la consciència de la utilització d'una altra llengua ja que no assenyalen amb cap marca el topònim escrit en francès: «Vernet-les-Bains», va escriure Girbal [Girbal 2].¹²⁷ Fins i tot en un mateix document hi trobem sovint el mateix topònim, a vegades en català a vegades en francès: «Perpignan / Perpinyà» [Massot], «Pyrénées / Pirineu» [Pujol]. Un altre aspecte remarcable pel que fa a la influència de la llengua francesa és la francesització del nom propi que algun exiliat va escriure en la correspondència. En trobem un exemple a la carta que Massot va dirigir a Bruguera, en el moment en què Massot informava de la seva nova adreça: «Massot Costa Jean / Campo 3, baraque 335 / Argeles s/Mer» [Massot 13, 1941, BR].

No només el francès va ser llengua d'influència i de reflexió en la correspondència popular de l'exili. Com és sabut, la major interferència que el català havia tingut fins aquell moment era amb el castellà per la situació de diglòssia que es va produir a partir de finals del segle XIX, com hem explicat a l'apartat 4.6. Aquest fenomen una vegada a França no s'esborra i alguns refugiats ho van tenir ben present en els seus escrits, com és el cas de Francesc Fàbregues segons podem comprovar en el fragment següent, on, a més, podem observar com l'autor constata la dificultat de la gent

¹²⁷ Notem que en aquest mateix document apareixen les formes «Vernet-les-Bains» i «Vernet». Aquesta última tant podria tractar-se de la forma catalana del topònim com de l'abreviació del mot francès.

més gran per aprendre el francès, al contrari del que succeïa amb els més joves:

Me perdonaras, en que te escriba en Español y es porque no tengo mucho al corriente el Catalán por escribirlo, aun que es bergonzoso decirlo y siendolo, per lo practico [...] De lo de mi familia, se por ahora que todos estan Buenos y gozan de buena salud y ya tengo dos franceses, porque me lo hablan como tu pero los mayores, nos cuesta mucho, nos falta lo principal, buen humor [Fàbregues 4, 1949, BR]

Escriure en castellà va esdevenir l'única opció de comunicació per als exiliats que no disposaven de coneixements suficients del català. Això no obstant, el català era ben present i alguns van voler deixar clar que el fet d'utilitzar el castellà no significava que no defensessin la seva llengua materna: «No dominando la lengua catalana, les escribo en castellano. Ello no significa que sea un mal catalan. Defenderé siempre el terreno, la lengua materna y nuestras libertades» [Baulo 1, 1976, T]. La consciència que els refugiats catalans volien mantenir la seva llengua a l'exili i dins l'entorn familiar queda testimoniada en els seus escrits: «els nostres estimats fills Manel y Angelina bé, molts grans s'han fet, semblen ya francesos, parlán correctament, hare que a casa no olvidém el nostre idioma» [Flaqué 4, 1940, BR]. Per tant, si abans assenyalàvem l'orgull que sentia Flaqué pel domini del francès que presentaven els seus fills, també és remarcable com defensava la continuïtat del català dins l'àmbit de la família.

Una altra de les llengües present en un dels fons estudiat és l'esperanto. Era la llengua que en aquell temps es considerava que havia de ser la llengua internacional, la llengua que esborraria les fronteres lingüístiques propiciant així l'acostament de la classe obrera de tots els països europeus. Segons ha observat l'esperantista Hèctor Alòs (2012), a principis del segle XX molts obrers van trobar en l'esperanto l'ideal de justícia i d'igualtat a més d'una manera eficaç de satisfer els seus desitjos de comunicar-se amb altres persones d'arreu del món, particularment companys de les mateixes classes socials. A Catalunya, es té notícia de l'esperanto per primera vegada el 1896 i en pocs anys els cursos d'esperanto es van estendre a moltes poblacions i, sovint, van ser finançats pels mateixos ajuntaments, cosa que indica l'interès que aquesta llengua tenia (Poblet 2004).

En la correspondència entre Rosa Laviña i Pere Vaqué podem veure reflectit l'interès i l'atracció cap a aquesta llengua, ja sigui amb la incorporació d'alguns mots en esperanto a les cartes escrites en català o castellà, ja sigui amb la reflexió posterior que sobre aquest fet va escriure Laviña. Es pot observar, per exemple, en una carta en què ell havia escrit «Estimada Mirnja» i en la qual, anys després, ella hi va anotar: «Mirnja, es el nom que varen posarme, es un nom amb esperanto» [Vaqué 2, 1939, L].¹²⁸ De la mateixa manera, en una altra carta, Vaqué escrivia: «Nuestra mirada yerra sin encontrarnos, desde el marco de la ventana que es la pupila siempre abierta a la luz de nuestro Migrejo» [Vaqué 1, 1939, L]. Anys després Laviña va escriure en aquesta mateixa carta una anotació que diu: «"Migrejo" es el nom que li havien donat a la barraca y el que escriu, es el que mes endavant va ser el meu marit».¹²⁹ Altres exemples d'esperanto que hem recollit en aquest epistolari són: «Kara edzino» [Vaqué 1951, L] (estimada esposa), «Kara kunulino» [Vaqué 1951, L] (estimada companya), «Bone, mia te hara, bralsmenoza al cîry. Miltrounbray hisos de ue» [Vaqué 1951, L].

En resum, el discurs lingüístic que podien fer els exiliats de les classes populars era generalment limitat i encara que la llengua no fos una reflexió recurrent en la correspondència d'aquest grup de refugiats, en algun moment, els va interrogar. La relació que van mantenir amb cadascuna de les llengües que van utilitzar traspua en les seves cartes, ja sigui quan s'hi referien directament o quan només introduïen mots i/o expressions i els marcaven per indicar que eren conscients de l'alternança de llengües que estaven utilitzant.

¹²⁸ En una altra carta Vaqué va utilitzar el nom de *Mirnja* mentre especificava que es tractava d'un nom simbòlic: «Te amo Mirnja. Nombre simbólico, sueño sublime, realidad inverosímil» [Vaqué 58, 1940, L].

¹²⁹ Pel que fa al nom de *Migrejo* hem arribat a la conclusió que feia referència a la condició d'exiliat si tenim en compte que *migri* en esperanto significa *migrar* i el sufix – *ej* indica el lloc on es desenvolupa una acció (Alòs – Carbonell, 1997) . Per tant, *Migrejo* podria ser el lloc on es reuneixen els que viuen fora de la seva pàtria, els emigrats.

Conclusions

En la part introductòria d'aquesta tesi quedava reflectit que l'objectiu principal que ens ha guiat en aquests anys de recerca ha estat l'anàlisi de les escriptures populars en un context molt concret, el de l'exili republicà del 1939. Som conscients que a l'haver tractat de manera pluridisciplinària el nostre camp estudi ha limitat l'aprofundiment d'alguns aspectes. No hem pretès fer un estudi concloent sobre un punt concret i delimitat, sinó més aviat abraçar el conjunt d'elements que sorgeixen a partir d'aquest tipus de documents per obrir camí en l'àmbit d'estudi de l'escriptura popular contemporània del nostre país.

De la nostra recerca destaquem que els materials d'escriptura popular que hem trobat més abundantment en els arxius que hem examinat són les cartes, tot i que les memòries personals també hi són presents. És per aquest motiu que hem traçat el marc teòric d'aquests dos tipus de documents personals i, alhora, els hem posat en relació amb el nostre corpus d'estudi (v. § 3). La pràctica epistolar evoluciona, eixamplant-se i transformant-se considerablement, al llarg del segle XIX i especialment al segle XX. En aquella època, la correspondència va proliferar entre aquells sectors populars que, tot i estar alfabetitzats, no havien assolit un aprenentatge complet de l'escriptura en general. Tot i així, quan les circumstàncies ho van requerir —com el context d'exili que hem examinat—, es van posar a escriure cartes de manera massiva i constant, amb la qual cosa el correu va esdevenir el mitjà de comunicació per excel·lència. Aquesta correspondència és una valuosa font d'informació, un testimoni directe, que posa de manifest aspectes socials de l'època i dels interlocutors, així com del context històric en què es produeix l'escriptura de la carta.

El model textual dels epistolaris que hem estudiat és deutor en bona part dels manuals de correspondència i/o dels llibres escolars en què l'art epistolar hi tenia un paper destacat. Aquests llibres contenen fórmules i models que en certa manera es reproduïen, o s'intenta reproduir-los, en els textos de la nostra base documental. En el nostre estudi, hem pogut acarar els manuals preceptius de l'època amb quaderns escolars dels col·legis on molt probablement havien assistit els autors del corpus (fins i tot hem localitzat algun quadern del mateix autor de la correspondència

analitzada) i, finalment, hem pogut confrontar aquests documents amb les cartes que van escriure en el context d'exili. Això ens permet establir que les recomanacions dels manuals sobre l'estructura, la claredat, l'estil o, fins i tot, la distribució de l'espai en blanc, si bé es veuen reflectides en les llibretes dels alumnes, de manera més o menys exacta, pel que fa als textos de les classes populars exiliades no aconseguen seguir-les de manera integral.

Pel que es desprèn de la nostra anàlisi, les epístoles escrites per persones provinents d'aquest sector social s'inspiren en els models canònics, però no els poden reproduir íntegrament. En conseqüència, el text resultant sol ser encarcerat per la barreja d'espontaneïtat i de rigidesa que presenta. La part de la carta on els corresponents més s'acosten a la fórmula epistolar és en l'encapçalament i en el tancament. En la salutació inicial, per exemple, hem observat que una mateixa persona utilitzava de manera idèntica en tota la seva correspondència un determinat patró, el qual hem deduït que havia estat après en castellà atès que a l'escriure les cartes en català es produïa una vacil·lació ortogràfica important en un mateix mot (v. § 3.1.8.1.). En aquesta part del text era molt habitual fer referència a l'estat de salut, tant del propi com el de l'interlocutor. Una altra característica respecte al text d'obertura que comparteixen la majoria de les epístoles analitzades és la d'informar sobre l'última carta rebuda i/o enviada per assegurar que no se n'havia perdut cap entremig, cosa, d'altra banda, força freqüent durant els primers mesos d'exili. En el tancament, també s'utilitzaven formes estereotipades per mostrar afecte envers el destinatari i les persones properes a aquest. En aquesta part, donada la importància que tenia la correspondència durant l'exili, els interlocutors solien demanar una resposta ràpida a la seva carta. Finalment, quant a la signatura, gràcies al fet que es podia llegir, hem constatat que aplega informacions no només de l'emissor sinó també sobre el grau de proximitat entre els corresponents; per exemple, una signatura simple, només amb el nom de l'autor, sol indicar una relació propera entre remitent i destinatari.

De la distribució de l'espai escrit en el paper (l'amplitud dels marges, la separació entre ratlles, etc.) hem deduït, d'una banda, les privacions que patien els exiliats, entre elles l'escassetat de paper per escriure. D'altra banda, aquestes característiques són indicadores també del sector social al qual pertanyien els corresponents; les classes populars

tendeixen a comprimir més el text i a no respectar les normes d'estil pel que fa a aquest aspecte.

Respecte a les memòries personals, la principal diferència que hem pogut observar en relació amb la carta és la distància del text amb el moment dels fets. Les memòries són una escriptura feta a través dels records i amb la transformació que implica el pas del temps al prendre distància de l'experiència viscuda. Per tant, amb aquests dos gèneres d'escriptura popular la panoràmica de l'exili que hem obtingut inclou dues perspectives ben diferents i distants, interessant a més quan hem pogut comparar els textos d'un mateix autor, els escrits en el moment dels fets (les cartes) i el text elaborat anys més tard (les memòries). El document de memòries del nostre corpus confirma molts aspectes teòrics desenvolupats pel principal especialista d'aquest tema, Philippe Lejeune, com per exemple els salts temporals que alteren l'ordre cronològic de la narració (*flashback* i *flashforward*), o els motius pel quals s'escriu l'obra autobiogràfica. En el cas de les memòries de Josep Narro, podem afirmar que la lluita contra la soledat que tant l'oprimia en l'última etapa de la seva vida i la necessitat de realitzar un balanç amb la pròpia vida són les principals motivacions de la seva escriptura.

L'examen dels epistolaris de la nostra base documental ens permet fer observacions rellevants en relació amb l'ús de les llengües, tot i que caldria l'exploració de molts més documents per arribar a dades que, encara que no fossin concloents, poguessin mostrar resultats més consistents. De les dades obtingudes es desprèn que la llengua predominat en la correspondència dels sectors populars entre els anys 1939 i 1952 és el castellà, tot i que el català hi té una presència destacable, i en un grau molt menor també hi trobem algunes cartes en francès. Per aproximar-nos als motius que van induir a la tria d'una determinada llengua, hem analitzat els diversos factors que hi podien contribuir: el destinatari, l'emissor, el lloc i el moment de l'escriptura, així com el perfil sociolingüístic i educatiu dels corresponents. Hem constatat que el tipus de relació entre corresponents podria influir a l'hora d'utilitzar una llengua o una altra. En l'epistolari Bruguera, en què els autors provenien del mateix lloc, es coneixien bé i, en molts casos, hi havia una amistat des de feia temps, hi ha un gruix de cartes en català més elevat que en l'epistolari Laviña, en el qual la majoria dels corresponents es van conèixer al camp d'Argelers i, per tant, la relació entre

ells encara tenia un grau de formalitat, cosa que demostra també el tractament de «vostè» d'algunes cartes.

Respecte als emissors, tot i trobar-nos dins el terreny de les classes populars, no totes les persones responen a un mateix perfil; com és obvi, n'hi ha que el seu nivell d'escolarització i cultural en general és més superior que d'altres. Sembla que aquest bagatge educatiu no estigui relacionat directament amb la llengua de l'escriptura. Josep Flaqué, un dels corresponsals que presenta un grau d'alfabetització més baix, va escriure pràcticament tota la seva correspondència en català, però les persones amb un nivell d'escolarització més alt, com Joan Massot o Miquel Pujol, també ho van fer, quan ho permetien les circumstàncies, com són el lloc i el moment de l'escriptura. Pel que fa a aquets elements, és significatiu que els primers anys d'exili (1939, 1940 i 1941) són els anys en què el percentatge de cartes escrites en català és més elevat, i els camps de treball, l'espai des d'on se n'escriuen més en aquesta llengua, seguit dels camps de refugiats.

Amb tot, un dels factors que va contribuir de manera decisiva amb la distribució dels usos lingüístics detallats al capítol 4 va ser el context social, lingüístic i educatiu en què es van formar i van viure els autors dels epistolaris. En el tombant del segle XIX al segle XX, Catalunya està marcada per una diglòssia que afectava ja tots els sectors socials, incloent les capes populars, les últimes en incorporar-s'hi. Aquest fet es va produir bàsicament per la integració d'aquest sector de la societat a l'ensenyament. En aquella època la llengua predominant a l'escola era el castellà, malgrat els esforços que es van destinar des del govern de la Mancomunitat de Catalunya i des d'associacions com l'APEC, que reivindicava la introducció del català als centres educatius. Si ens centrem en Palafrugell – la població on havien nascut o vivien abans d'exiliar-se una gran part dels autors del corpus examinat– la situació de l'escola pública era força precària, motiu pel qual les acadèmies privades van proliferar. En aquests centres, a més de l'ensenyament en castellà i, en alguns, també en català, s'hi podia aprendre també el francès. El coneixement d'aquesta llengua, reflectit en algunes de les epístoles, va representar un veritable avantatge per alguns exiliats, atès que els va permetre millorar les seves condicions dins els camps de refugiats (v. § 8.10). A més de l'escola, els palafrugellencs d'aquell temps van poder ampliar la seva formació amb les activitats, les conferències i els cursos que es promovien des del Centre Fraternal, el casino popular d'aquesta població que, a més, comptava amb

una biblioteca on es podien llegir llibres i premsa, tant en castellà com en català. Per tant, tot sembla indicar que els autors de la correspondència analitzada podien escriure, de manera més o menys acurada, tant en català (la llengua oral del dia a dia) com en castellà (la llengua apresada a l'escola) i en pocs casos en francès. Si la llengua que en aquella època s'associava a l'escriptura era el castellà, pensem que els que van decidir utilitzar el català per comunicar-se mitjançant la carta va ser per la relació de proximitat amb l'interlocutor i pels elements identitaris que compartien. Els corresponents eren persones vinculades a un paisatge físic i humà comú: el territori natural on havien crescut, i els sentiments en relació amb una comunitat, una història, i per sobre de tot, una llengua que els unia.

Encara pel que fa a la llengua, a més d'analitzar la distribució dels usos de les diferents llengües, aquesta tesi ha tingut com a objectiu caracteritzar el model textual de l'escriptura popular en el context exposat. La interferència de llengües és un dels trets que distingeixen aquest gènere textual, tant en els escrits en català, en els quals les interferències més destacables provenen del lèxic i la morfologia castellanos (principalment amb barbarismes o préstecs semàntics), com en els textos en castellà, en què es produeix generalment una interferència del català amb un canvi de codi (*code switching*). La diferent tipologia d'interferències que apareix indica que les provinents de la llengua castellana són fenòmens lingüístics interioritzats en el subconscient dels autors (segurament, en alguns casos, també es manifestaven a nivell oral), és a dir, els escrivien sense adonar-se que eren mots o construccions impròpies de la llengua catalana que s'havia escollit per escriure el text. En canvi, les paraules, expressions o, fins i tot, frases en català que van inserir en els textos en què la llengua general era el castellà és un fet que s'explica per la intenció de l'autor, per la plena consciència que tenia de l'alternança de llengües. Ara bé, aquesta alternança es podia produir per dos motius diferents: per desconeixement, ja que s'havia après el castellà i els preceptes generals de la llengua de manera incompleta; o per fer més efectiva i viva l'expressió o el sentiment que es volia transmetre, cosa que succeïa quan s'entrava en el terreny més íntim que compartien els refugiats. Pel que fa a les interferències de la llengua francesa, hem de dir, en primer lloc, que són interferències associades al context d'exili i que només poden explicar-se per aquesta circumstància. Les trobem tant en les cartes escrites en català com en castellà, generalment

marcades gràficament en el text per l'autor, la qual cosa indica la voluntat dels exiliats per integrar-se en el nou territori.

Les escriptures populars es caracteritzen també de manera significativa per la influència de la llengua oral. Els sectors populars, novells en l'activitat epistolar i limitats en el coneixement de l'escriptura, recorrien de manera habitual a les formes de la llengua parlada. Cal remarcar, però, que fer ús de la llengua oral no era una elecció estilística voluntària per a les classes populars, com podia ser-ho per als escriptors que dominaven la llengua escrita, sinó que era l'únic mitjà de què disposaven per comunicar-se. Per aquest motiu les expressions que anomenen populars sovintejaven en les cartes dels refugiats d'aquest sector social (v. § 5.4). Tanmateix, al costat d'aquestes solucions contrasten expressions o estructures pròpies de la llengua culta (v. § 5.5) . La barreja d'aquests elements (el registre oral i popular amb el registre culte) és un fenomen freqüent de l'escriptura popular, però sobretot es produeix en les cartes que, dins la classificació que tot seguit presentem, incloem en el model que mostra un grau de correcció i adequació lingüístic més elevat.

Si bé l'epistolografia popular que hem analitzat presenta uns trets comuns que ens permeten definir-la (la simplificació, l'espontaneïtat, les interferències lingüístiques i, especialment, el marcat caràcter oral), ens adonem que no podem parlar d'un sol model textual homogeni que l'identifiqui. En primer lloc, l'escriptura marcada profundament per la llengua oral, amb errors ortogràfics greus de tota mena i sense gairebé cap influència de la llengua formal escrita representa el model més baix, i sol correspondre's amb aquelles persones amb un nivell d'alfabetització i cultural baix. En segon lloc, hi hauria el model representat per textos que mostren un cert coneixement de la llengua escrita, però encara la vacil·lació ortogràfica i la influència de la llengua popular i oral hi són molt presents. En darrer lloc, el tercer model seria aquell que presenta la coneixença d'algunes solucions de la llengua culta, o fins i tot literària, i de les convencions pròpies de l'escriptura, i el relacionaríem amb aquelles persones amb un bon nivell d'alfabetització i/o d'aprenentatge autodidacte tant cultural com lingüístic.

Després d'analitzar els aspectes lligats amb la llengua, ens hem centrat en la part que anomenen *microhistòria*, és a dir l'experiència individual de l'exili (§ 6, 7, 8). La categorització temàtica, degudament analitzada i contextualitzada, ens ha portat a concloure que els motius pels

quals més freqüentment s'escrivien els exiliats anònims eren exposar la situació personal, demanar ajuda (ja fos de tipus econòmica, material o administrativa) i promoure les relacions amb altres refugiats o amb els amics i la família de l'altra banda de la frontera. Les persones que el 1939 van emprendre el camí de l'exili van lliurar-se a la sort dels camps de refugiats francesos i a un futur incert. L'escenari dels improvisats camps a la sorra d'Argelers envoltats d'una simbòlica filferrada va ser el primer xoc. La fam, el fred i les malalties van presentar-se ben aviat, provocant una de les més grans tragèdies de la nostra història contemporània. Subsistir va esdevenir l'únic objectiu: amb cinc cigarretes es podien obtenir tres-cents grams de pa, escrivia un refugiat que va portar a terme aquesta mena d'intercanvis per sobreviure a les infrahumanes condicions. Afortunadament i gràcies, en part, a l'organització i l'esforç de les persones recloses, la situació dels camps va millorar i els exiliats van poder-hi desenvolupar certes feines, depenent del seu bagatge professional i educatiu. Tanmateix, la manca de llibertat, la condició d'exiliat i la separació familiar encara els aclaparava i, a vegades, el desànim, la desesperació i la pena queden reflectits en la correspondència, malgrat que la tendència general dels escrits sigui el to contingut, possiblement per evitar l'angoixa del destinatari.

Quan els refugiats catalans van veure que el seu exili duraria més del que havien previst, van pensar a buscar alternatives al camp de concentració. Les possibilitats eren diverses. La creació de les *Compagnies de Travailleurs Étrangers* va ser ben rebuda pels interns que van veure l'oportunitat per millorar la seva qualitat de vida i, alhora, sortir de la inactivitat que patien als camps i de la qual es lamentaven. Les feines més habituals eren les de llenyataire, carboner o les relacionades amb la guerra, com la fortificació de la frontera o el treball a la mina, tots treballs molts durs i sovint subjectes a condicions adverses com el fred o l'aïllament. Per tant, ben aviat van adonar-se que les companyies de treball no deixaven de ser un altre sistema d'agrupació i control, i per això, molts refugiats van decidir buscar feina fora d'aquestes. Aquesta tasca, però, no era fàcil ja que la prioritat dels patrons era llogar en primer lloc els treballadors de nacionalitat francesa. Una altra opció que van contemplar algunes persones va ser la possibilitat de viatjar a Mèxic; tanmateix, poca gent de les classes populars va ser admesa per poder emprendre l'esperat viatge. Finalment i com és obvi, hi havia l'alternativa del retorn a Catalunya que, encara que en

un primer moment fos una opció refusada per la por a les represàlies del nou règim o a l'hostilitat d'una part de la població, al final va ser la solució que va posar fi a l'etapa d'exili de moltes persones.

No tots els testimonis epistolars reporten les experiències d'exili des del punt de vista negatiu. A mesura que es reduïa el nombre d'exiliats, les dures condicions dels camps es van anar moderant i fins alguns parlen de petits plaers: anar al cinema, passejades, lectures, etc. Llegir resultava un suport important contra la desesperació. Entre les classes populars, la lectura més habitual era la de la premsa; es llegien diaris francesos com *La Dépêche* o *L'Indépendant*, però a vegades també arribava algun diari català com *La Vanguardia*. Ara bé, una de les activitats més importants en el temps lliure i que va adquirir una gran transcendència durant l'exili va ser la d'escriure cartes. El correu era l'únic mitjà per mitigar la distància, representava una gran alegria i, alhora, una font de preocupació quan no n'arribava. Els exiliats tenien la necessitat vital tant de comunicar notícies seves com de rebre'n de familiars i amics, però, a més, l'activitat epistolar era una manera d'omplir les buides, d'exercitar la ment i el cor, i de preservar la memòria. Tanmateix, aquesta activitat no es va veure pas exempta de dificultats. Els corresponents dels epistolaris es queixaven, a vegades de la manca dels materials necessaris (paper, segells i ploma), d'altres vegades, de la seva escassa competència per escriure cartes (o per escriure en general). Tampoc hem d'oblidar la censura franquista, que va comportar una correspondència condicionada, a més de les restriccions d'alguns camps: dues cartes a la setmana a dies fixes, recordava un dels refugiats en una carta.

Si la comunicació epistolar era complicada, més difícil era encara l'enviament de paquets –el *colis*, com l'anomenaven els refugiats–, un element, d'altra banda, bàsic per fer front a les restriccions alimentàries que alguns patien de manera desmesurada. Cal subratllar que els enviaments es portaven a terme en dos sentits, ja que a l'altra banda de la frontera, a Catalunya, la misèria i la fam eren també molt notòries i, de vegades, van ser els exiliats els que feien enviaments als familiars que s'havien quedat a casa. A la llar familiar, molts refugiats hi havien deixat l'amor, però també n'hi va haver que el van trobar a l'exili, com testimonia l'extensa correspondència amorosa que van mantenir Rosa Laviña i Pere Vaqué dins el camp d'Argelers, la qual posa de manifest els records dolços i tendres

que aquestes persones van conservar de l'exili contrastant amb els de la resta d'exiliats.

L'experiència d'exili va provocar canvis i ruptures que van transformar la identitat personal i col·lectiva de les persones que la van viure. Malgrat que els protagonistes no en fossin conscients, els seus escrits reflecteixen la separació respecte a una identitat i l'apropament cap a una altra de nova. A l'hora d'anomenar els espais geogràfics –el país d'origen que havien deixat enrere, i el territori francès que els havia acollit– es percep la relació identitària que els lligava a cadascun d'ells. Els termes d'afecte, tendresa i nostàlgia en què és descrit l'espai que fins al 1939 era propi i comú d'un grup de persones (ho mostra, per exemple, el possessiu «nostre» amb el qual es narra el lloc d'origen) contrasta amb l'expressió prudent però esperançada amb què es defineix el nou espai, el de l'exili. De la mateixa manera, a l'hora d'anomenar les persones (un mateix, els altres exiliats, els que s'havien quedat i els autòctons del país d'acollida), per exemple amb la utilització de possessius i adjectius, els refugiats marcaven clarament qui formava part del grup, és a dir amb qui s'identificaven (expressions afectuoses) i amb qui relacionaven l'alteritat (expressions fredes o ofensives). En la manera de designar l'espai i les persones, doncs, s'observa una forma d'identitat fonamentada en l'alteritat, quan el “jo” (la identitat personal) entra en relació amb el “nosaltres” (la identitat col·lectiva) i amb “els altres” (l'alteritat, el punt de referència per determinar la pertinença o la distinció respecte a un grup). El desarrelament que sentien els exiliats, encara que al principi pogués motivar una reivindicació de la identitat, amb el pas del temps i al començar una nova trajectòria personal o familiar en un altre lloc possiblement es replantejava també una nova identitat, construïda en relació amb la percepció de l'alteritat.

Per acabar, una de les qüestions interessants que des del nostre punt de vista sorgeix a les epístoles és les reflexions al voltant de la llengua, encara que aquest no fos un dels temes que més preocupaven els exiliats anònims. El pas de frontera va significar passar a viure en un nou context lingüístic i un replantejament de la llengua d'origen, el català. La relació que es va establir entre la llengua familiar, amb la qual els exiliats identificaven el seu passat, i la del nou país, la qual els oferia la integració en el nou territori, s'evidencia en algunes cartes. D'una banda, una de les preocupacions dels refugiats era mantenir la seva llengua, el català; per

aquest motiu, a vegades lamentaven no tenir prou coneixements per escriure les cartes en aquesta llengua o es queixaven quan la censura fronterera o del camp on estaven no els permetia l'ús del català. D'altra banda, valoraven positivament l'aprenentatge del francès, ja que suposava avantatges tant per a la feina com per als nens que anaven a l'escola. Una altra llengua que es troba en la correspondència, en un grau molt menor, és l'esperanto, una llengua que en aquell temps i per a les classes obreres es considerava que havia de ser la llengua internacional, la que esborraria les fronteres lingüístiques. Algunes persones van incorporar mots d'aquesta llengua en les seves cartes possiblement per mostrar la seva adhesió als moviments anarquistes que impulsaven aquesta llengua.

La diversitat de qüestions que arran de les escriptures populars s'han obert en aquesta tesi ens porta a concloure que l'estudi d'aquest gènere textual és necessari per aprofundir en el coneixement d'aspectes encara inexplorats de la història lingüística i cultural del nostre país. Cal localitzar, inventariar i analitzar de forma exhaustiva els documents personals d'escriptura popular conservats en arxius públics i privats; cal donar a conèixer i editar aquests textos mitjançant els quals poder encetar noves vies d'anàlisi que situïn en un primer pla els anònims en les narratives de la història de les llengües i de les disciplines que hi són contigües. Creiem que amb aquesta tesi hem contribuït a obrir el camí que encara falta per recórrer.

Conclusioni

Nella parte introduttiva di questa tesi si evinceva che l'obiettivo principale che ci ha guidati durante questi anni di ricerca è stata l'analisi delle scritture popolari in un contesto molto concreto, quello dell'esilio repubblicano del 1939. Siamo coscienti che, avendo utilizzato un approccio pluridisciplinare al nostro campo di studio, sia stato limitato l'approfondimento di alcuni aspetti. Non si è preteso di fare uno studio definitivo di un punto specifico e delimitato, ma piuttosto di abbracciare l'insieme degli elementi che sorgono a partire da questo tipo di documenti, per aprire il cammino nell'ambito della scrittura popolare contemporanea del nostro paese.

Della nostra ricerca segnaliamo che i materiali di scrittura popolare che abbiamo trovato in maggior numero negli archivi che abbiamo esaminato sono le lettere, pur essendovi presenti anche le memorie personali. È per questo motivo che abbiamo tracciato l'impianto teorico di questi due tipi di documenti personali e, allo stesso tempo, li abbiamo messi in relazione con il nostro corpus di studi (v. § 3). La pratica epistolare evolve, ampliandosi e trasformandosi considerevolmente, attraverso il secolo XIX e specialmente nel secolo XX. In quell'epoca, la corrispondenza proliferò in quei settori popolari che, anche se alfabetizzati, non avevano raggiunto un pieno apprendimento della scrittura in generale. Tuttavia, quando le circostanze lo hanno richiesto – come il contesto d'esilio che abbiamo esaminato –, si sono prodigati a scrivere lettere in modo massivo e costante, cosa che ha fatto della posta il mezzo di comunicazione per eccellenza. Questa corrispondenza è una preziosa fonte d'informazione, una testimonianza diretta, che mette in evidenza aspetti sociali dell'epoca e degli interlocutori, così come del contesto storico in cui si produce la scrittura della lettera.

Il modello testuale degli epistolari che abbiamo studiato è debitore in buona parte ai manuali di corrispondenza e/o dei libri di testo in cui l'arte epistolare aveva un ruolo distaccato. Questi libri contengono formule e modelli che in un certo modo vengono riprodotti, o si cerca di riprodurli, nei testi della nostra base della documentazione. Nel nostro studio, abbiamo potuto comparare i manuali obbligatori dell'epoca con i quaderni scolari dei colleghi nei quali molto probabilmente erano andati gli autori del corpus

(abbiamo addirittura localizzato qualche quaderno dello stesso autore della corrispondenza analizzata) e, alla fine, abbiamo potuto confrontare questi documenti con le lettere scritte durante l'esilio. Questo ci permette di stabilire che le raccomandazioni dei manuali circa la struttura, la chiarezza, lo stile, o, perfino la distribuzione dello spazio lasciato in bianco, sebbene si vedano riflesse nei quaderni degli alunni, in modo più o meno esatto, nei testi delle classi popolari esiliate non sono seguite integralmente.

Come emerge dalla nostra analisi, le epistole scritte da persone provenienti da questo settore sociale s'ispirano ai modelli canonici, però non li possono riprodurre del tutto. Per questo, il testo risultante è solito essere poco flessibile, data la mescolanza di spontaneità e rigidità che presentano. La parte della lettera dove i corrispondenti più s'avvicinano alla forma epistolare è l'intestazione e la chiusura. Nel saluto iniziale, per esempio, abbiamo osservato che una stessa persona utilizzava in modo identico durante tutta la sua corrispondenza lo stesso modello, per cui è stato dedotto ch'egli aveva appreso tal formula in castigliano, dato che scrivendo lettere in catalano si producevano esitazioni ortografiche importanti di una stessa parola (v. § 3.1.8.1.). In questa parte del testo si era soliti fare riferimento allo stato di salute, tanto del proprio come dell'interlocutore. Un'altra caratteristica rispetto al testo d'entrata che condividono la maggior parte delle epistole analizzate è quella d'informare sull'ultima lettera ricevuta e/o inviata, per assicurare che nel mentre nessuna era andata persa, cosa, d'altra parte, abbastanza frequente nei primi mesi d'esilio. Nella chiusura, si usavano anche forme stereotipate per dimostrare affetto nei confronti del destinatario e le persone a lui vicine. In questa parte, data l'importanza che aveva la corrispondenza durante l'esilio, gli interlocutori erano soliti chiedere una risposta rapida alla propria lettera. Infine, per quanto riguarda la firma, essendo leggibile, abbiamo constatato che include informazioni non solo del mandatario ma anche sul grado di prossimità tra i corrispondenti; per esempio, una firma semplice, solo con il nome dell'autore, suole indicare una relazione di vicinanza tra mittente e destinatario.

Dalla distribuzione dello spazio scritto sulla carta (l'ampiezza dei margini, la separazione tra le linee, ecc.) abbiamo dedotto, in primo luogo, le privazioni che soffrivano gli esiliati, tra cui la carenza di carta per scrivere. In secondo luogo, queste caratteristiche mettono in luce anche il settore sociale a cui appartenevano i corrispondenti; le classi popolari

tendono a comprimere di più il testo e a non rispettare le norme di stile per quanto riguarda questo aspetto.

Se ci riferiamo alle memorie personali, la principale differenza che abbiamo potuto osservare rispetto alle lettere è la distanza tra il testo e il momento dei fatti. Le memorie sono una scrittura fatta attraverso i ricordi e con la trasformazione che implica il corso del tempo nel prendere distanza dall'esperienza vissuta. Quindi, con questi due generi di scrittura popolare la panoramica dell'esilio che abbiamo ottenuto include due prospettive ben differenti e distanti, punto che si rivela ancora più interessante quando si è potuto comparare i testi di uno stesso autore, gli scritti al momento dei fatti (le lettere) e il testo elaborato anni dopo (le memorie). Il documento delle memorie del nostro corpus conferma molti aspetti teorici sviluppati dal principale specialista di questo tema, Philippe Lejeune, come per esempio i salti temporali che alterano l'ordine cronologico della narrazione (*flashback* e *flashforward*), o i motivi per cui si scrive l'opera autobiografica. Nel caso delle memorie di Josep Narro, possiamo affermare che la lotta contro la solitudine che tanto l'opprimeva nell'ultimo e la necessità di realizzare un bilancio della propria vita sono le principali motivazioni del suo scrivere.

L'esame degli epistolari della nostra base di documenti ci permette di fare osservazioni rilevanti in relazione all'uso delle lingue, anche se sarebbe necessario l'esame di molti più documenti per arrivare a dati che, seppur non conclusivi, possano comunque mostrare risultati più consistenti. I dati ottenuti evidenziano che la lingua predominante nella corrispondenza dei settori popolari tra il 1939 e il 1952 è il castigliano, pur avendo il catalano una presenza notevole, e in misura molto minore ci sono anche alcune lettere in francese. Per avvicinarci alle ragioni che hanno portato alla scelta di un linguaggio particolare, abbiamo analizzato i vari fattori che potevano aver contribuito: il destinatario, il mittente, il luogo e il tempo dello scritto, e il contesto sociolinguistico ed educativo dei corrispondenti. Abbiamo constatato che il rapporto tra corrispondenti potrebbe influenzare l'uso di una lingua o di un'altra. Nell'epistolario Bruguera, in cui gli autori provengono dallo stesso luogo, si conoscono bene e, in molti casi, c'era un'amicizia da molto tempo, c'è una quantità di lettere in catalano più elevata che nell'epistolario Laviña, nel quale la gran parte dei corrispondenti si conobbe al campo di Argelers e, di conseguenza, la relazione tra loro aveva ancora un certo grado di formalità, cosa dimostrata anche dall'uso del «Lei» in alcune lettere.

Rispetto ai mittenti, pur trovandoci nel terreno delle classi popolari, non tutte le persone rispondono allo stesso profilo; com'è ovvio, ce ne sono alcuni il cui grado di scolarizzazione e culturale in generale è superiore. Sembra che questo bagaglio educativo non sia direttamente in relazione con la lingua della scrittura. Josep Flaqué, uno dei corrispondenti che presenta un grado d'alfabetizzazione dei più bassi, scrisse praticamente tutta la sua corrispondenza in catalano, però le persone con grado di scolarizzazione più alto, come Joan Massot o Miquel Pujol, pure lo fecero, quando lo permettevano le circostanze, come il luogo e il momento in cui scrissero. Rispetto a questi elementi, è significativo che sono i primi anni d'esilio (1939, 1940 i 1941) quelli in cui la percentuale di lettere scritte in catalano è più elevato; i campi di lavoro sono il luogo da dove ne sono state scritte di più in questa lingua, seguiti dai campi dei rifugiati.

Detto questo, uno dei fattori che contribuì in modo decisivo alla distribuzione degli usi linguistici spiegati in dettaglio nel capitolo 4 fu il contesto sociale, linguistico ed educativo in cui si formarono e vissero gli autori delle lettere. Con il passaggio dal secolo XIX al secolo XX, la Catalogna fu segnata da una diglossia che interessava già tutti i settori sociali, inclusi gli strati popolari, gli ultimi a incorporarsi. Questo fatto si produsse fondamentalmente grazie all'integrazione di questo settore della società all'insegnamento. In quell'epoca la lingua predominante a scuola era il castigliano, malgrado gli sforzi fatti da parte del governo della Mancomunitat de Catalunya e da associazioni come l'APEC, che rivendicavano l'introduzione del catalano nei centri educativi. Se guardiamo a Palafrugell – il paese dov'era nata o viveva, prima dell'esilio, la gran parte degli autori del corpus esaminato – la situazione della scuola pubblica era abbastanza precaria, motivo per cui le accademie private proliferarono. In questi centri, oltre all'insegnamento in castigliano e, in alcuni, anche in catalano, vi si poteva ancora imparare il francese. La conoscenza di questa lingua, riflessa in alcuni scambi epistolari, rappresentò un vantaggio concreto per alcuni esiliati, poiché permise loro di migliorare le loro condizioni nei campi dei rifugiati (v. § 8.10.). Oltre alla scuola, gli abitanti di Palafrugell di quei tempi poterono ampliare la loro formazione con le attività, le conferenze e i brevi corsi promossi dal Centre Fraternal, il centro di riunioni popolari di questo paese che, inoltre, poteva vantare una biblioteca in cui si potevano leggere libri e stampa, tanto in castigliano quanto in catalano. Quindi tutto sembra indicarci che gli autori della

corrispondenza analizzata potevano scrivere, in modo più o meno accurato, sia in catalano (la lingua orale quotidiana), sia in castigliano (la lingua imparata a scuola) e, in pochi casi, in francese. Se la lingua che in quell'epoca veniva associata alla scrittura era il castigliano, coloro che decisero di utilizzare il catalano per comunicare attraverso le lettere lo fecero, probabilmente, per la relazione di prossimità con l'interlocutore e per gli elementi identitari che condividevano. I corrispondenti erano persone vincolate a un paesaggio fisico e umano: il territorio naturale in cui erano cresciuti, i sentimenti in relazione a una comunità, una storia, e soprattutto, una lingua che li univa.

Oltre ad analizzare la distribuzione degli usi delle differenti lingue, questa tesi ha avuto come obiettivo, rispetto sul versante linguistico, la caratterizzazione del modello testuale della scrittura popolare nel contesto esposto. L'interferenza di lingue è uno dei tratti che distinguono questo genere di testo, tanto negli scritti in catalano, nei quali le interferenze più rilevanti provengono dal lessico e dalla morfologia castigliana (principalmente con barbarismi o prestiti semantici), quanto nei testi in castigliano, in cui si produce di solito un'interferenza del catalano con un cambio di codice (*code switching*). La diversa tipologia d'interferenze che appare indica che quelle provenienti dalla lingua castigliana sono fenomeni linguistici interiorizzati nel subcosciente degli autori (sicuramente, in alcuni casi, si manifestava anche a livello orale), le producevano senza accorgersi che erano parole o costruzioni improprie nella lingua catalana scelta per scrivere il testo. Al contrario, le parole, espressioni o, addirittura, frasi in catalano che inserirono nei testi in cui la lingua generale era il castigliano è un fatto che viene direttamente dall'intenzione dell'autore, dalla piena coscienza che aveva dell'alternarsi degli idiomi. È vero anche che questa alternanza si poteva produrre per due differenti motivi: per ignoranza, avendo imparato il castigliano e i precetti generali della lingua in modo incompleto; o per rendere più effettiva e viva l'espressione o il sentimento che si voleva trasmettere, cosa che succedeva quando si entrava nel terreno più intimo che condividevano i rifugiati. Rispetto alle interferenze della lingua francese, dobbiamo dire, in primo luogo, che sono interferenze associate al contesto d'esilio e che sono dovute solo a questa circostanza. Le troviamo nelle lettere scritte sia in catalano, sia in castigliano; di solito sono marcate graficamente nel testo dall'autore, un dettaglio che manifesta la volontà dell'autore d'integrarsi nel nuovo territorio.

Le scritture popolari si caratterizzano anche in modo significativo per l'influenza proveniente dalla lingua orale. I settori popolari, nuovi nell'attività epistolare e limitati nella conoscenza della scrittura, si rifacevano abitualmente alle forme della lingua parlata. È necessario sottolineare, però, che l'uso della lingua orale non era una scelta volontaria per le classi popolari, come invece poteva esserlo per gli scrittori che dominavano la lingua scritta, poiché era l'unico mezzo che avevano a disposizione per esprimersi. Per questo motivo le espressioni che definiamo "popolari" erano sempre più comuni nelle lettere dei rifugiati di questo settore sociale (v. § 5.4.). Vicino a queste soluzioni coesistevano comunque espressioni o strutture proprie della lingua colta (v. § 5.5.). La combinazione di questi elementi (il registro orale e popolare e quello colto) è un fenomeno frequente della scrittura popolare, soprattutto delle lettere che, nella classificazione di seguito presentata, includiamo nel modello che mostra un grado di correzione e adattamento linguistico più elevato.

Se è vero che l'epistolografia popolare che abbiamo analizzato presenta dei tratti comuni che ci permettono di definirla (la semplificazione, la spontaneità, le interferenze linguistiche e, soprattutto, lo spiccato carattere orale), ci rendiamo conto che non possiamo parlare di un unico e omogeneo modello testuale che la identifichi. In primo luogo, la scrittura contraddistinta profondamente dalla lingua orale, con errori ortografici gravi di ogni tipo e senza praticamente nessuna influenza della lingua formale scritta, rappresenta il modello più basso e di solito corrisponde alle persone aventi un livello d'alfabetizzazione e culturale basso. In secondo luogo, c'è il modello rappresentato da testi che mostrano una certa conoscenza della lingua scritta, anche se l'esitazione ortografica e l'influenza della lingua popolare e orale sono ancora molto presenti. Infine, il terzo modello è quello che presenta la conoscenza di alcune soluzioni della lingua colta, o addirittura letteraria, e delle convenzioni proprie della scrittura, correlabile a quelle persone con un buon livello d'alfabetizzazione e/o d'apprendimento autodidatta tanto culturale, quanto linguistico.

Dopo aver analizzato gli aspetti legati alla lingua, abbiamo voluto soffermarci sulla parte che definiamo *microstoria*, ovvero l'esperienza individuale dell'esilio (§ 6, 7, 8). La categorizzazione tematica, debitamente analizzata e contestualizzata, ci ha portati a concludere che i motivi per cui gli esiliati delle classi popolari si scrivevano più frequentemente erano esporre la situazione personale, chiedere aiuto (fosse di tipo economico,

materiale o amministrativo) e favorire le relazioni con altri rifugiati o con gli amici e la famiglia dall'altro lato della frontiera. Le persone che nel 1939 intrapresero il cammino dell'esilio si abbandonarono al destino dei campi dei rifugiati francesi e a un futuro incerto. Lo scenario dei campi improvvisati sulla sabbia d'Argelers circondati dal simbolico fil di ferro fu il primo shock. La fame, il freddo e le malattie comparvero ben presto, provocando una delle più grandi tragedie della nostra storia contemporanea. Sopravvivere divenne l'unico obiettivo: con cinque sigarette si potevano ottenere trecento grammi di pane, scriveva un rifugiato che portò a termine questo tipo di scambio per sopravvivere a quelle condizioni subumane. Fortunatamente, e grazie in parte, all'organizzazione e allo sforzo delle persone recluse, la situazione dei campi migliorò e gli esiliati vi poterono sviluppare certi lavori, a seconda del loro bagaglio professionale ed educativo. Ciò nonostante, la mancanza di libertà, la condizione d'esiliati e la separazione dalla famiglia comunque li sopraffaceva e, a volte, lo scoraggiamento, la disperazione e la pena si vedono riflessi nella corrispondenza, anche se è vero che la tendenza generale degli scritti ha un tono contenuto, probabilmente per evitare sentimenti d'angoscia nel destinatario.

Quando i rifugiati videro che il loro esilio sarebbe durato più di quanto avessero previsto, cercarono alternative al campo di concentramento. Le possibilità erano differenti. La creazione delle *Compagnies de Travailleurs Étrangers* fu ben accolta dagli interni che videro l'opportunità di migliorare la loro qualità di vita e, nello stesso tempo, uscire dalla stasi che soffrivano nei campi e di cui si lamentavano. I lavori più abituali erano il taglialegna, il carbonaio o quelli in relazione alla guerra, come la fortificazione della frontiera o il lavoro nella miniera, tutti compiti molto duri e spesso soggetti a condizioni avverse come il freddo o l'isolamento. Quindi ben presto si accorsero che le compagnie di lavoro continuavano ad essere un altro sistema di raggruppamento e controllo, per questo molti rifugiati decisero di cercare lavoro fuori da queste. Questo compito, però, non era facile poiché la priorità dei padroni era di contrattare in primo luogo i lavoratori di nazionalità francese. Un'altra opzione che contemplarono alcune persone fu la possibilità di partire per il Messico, anche se pochi delle classi popolari furono ammessi al tanto desiderato viaggio. Per finire, com'è ovvio, c'era l'alternativa del ritorno in Catalogna che, anche se in un primo momento fu un'opzione affatto considerata per

timore delle rappresaglie del nuovo regime o dell'ostilità da parte di alcuni, fu la soluzione che poi pose fine alla tappa dell'esilio di molti.

Non tutti i testimoni epistolari parlano delle esperienze d'esilio in termini negativi. Più si riduceva il numero di esiliati, più le dure condizioni dei campi si moderavano, addirittura alcuni parlano di piccoli piaceri: andare al cinema, passeggiate, letture, ecc... Leggere era un aiuto importante contro la disperazione. Tra le classi popolari, la lettura più abituale era la stampa; si leggevano quotidiani francesi come *La Dépêche* o *L'Indépendant*, però a volte arrivava anche qualche giornale catalano come *La Vanguardia*. Tuttavia resta il fatto che una delle attività più importanti nel tempo libero e che acquisì grande importanza durante l'esilio fu la scrittura delle lettere. La posta era l'unico mezzo per mitigare la distanza, rappresentava una grande allegria e, insieme, una fonte di preoccupazione quando non arrivava. Gli esiliati avevano il bisogno vitale tanto di comunicare loro notizie a familiari e amici, quanto di riceverne, in più, l'attività epistolare era un modo per riempire i vuoti, di esercitare mente e cuore, e di preservare la memoria. Attività che non fu comunque esente da difficoltà. I corrispondenti epistolari si lamentavano, a volte della mancanza dei materiali necessari (carta, francobolli e penne), a volte della loro scarsa competenza nello scrivere lettere (o rispetto allo scrivere in generale). Non dobbiamo nemmeno dimenticare la censura franchista, che portò ad una corrispondenza condizionata, oltre alle restrizioni particolari in alcuni campi: due lettere alla settimana a giorni fissi, ricordava uno dei rifugiati in una lettera.

Se la comunicazione epistolare era complicata, ancora di più lo era l'invio di pacchi – il *colis*, come lo chiamavano i rifugiati –, un elemento, d'altra parte, essenziale per affrontare le restrizioni alimentari di cui alcuni soffrivano in modo smisurato. È necessario sottolineare che le spedizioni venivano fatte in entrambi i sensi, giacché anche dall'altro lato della frontiera, in Catalogna, la miseria e la fame erano note e, a volte, furono gli esiliati stessi che fecero invii ai familiari rimasti a casa. Nel focolare familiare, molti rifugiati avevano lasciato l'amore, ma ce ne furono anche altri che lo trovarono in esilio, come testimonia l'estesa corrispondenza amorosa che ebbero Rosa Laviña e Pere Vaqué nel campo d'Argelers, che mette in evidenza i dolci e teneri ricordi che queste persone conservarono dell'esilio, in contrasto con quelli del resto degli esiliati.

L'esperienza dell'esilio provocò cambi e rotture che trasformarono l'identità personale e collettiva delle persone che la vissero. Malgrado i protagonisti non ne fossero coscienti, i loro scritti riflettevano la separazione rispetto ad un'identità e l'accostarsi ad un'altra nuova. Quando nominavano i paesi geografici –il paese d'origine che si erano lasciati alle spalle e il territorio francese che li aveva accolti –si percepisce la relazione rispetto all'identità che li legava ad ognuno di questi. Le parole d'affetto, tenerezza e nostalgia con cui è descritto lo spazio che fino al 1939 era proprio e comune di un gruppo di persone (ce lo mostra, per esempio, il possessivo «nostro» usato per narrare il luogo d'origine) contrastano con l'espressione prudente, e tuttavia speranzosa, con cui si definisce il nuovo spazio, quello dell'esilio. Allo stesso tempo, quando venivano nominate le persone (lo scrittore stesso, gli altri esiliati, quelli che erano rimasti e gli autoctoni del paese che li accoglieva), per esempio attraverso l'uso di possessivi e aggettivi, i rifugiati marcano chiaramente chi formava parte del gruppo, ovvero coloro con cui s'identificavano (espressioni affettuose) e coloro che rappresentavano l'alterità (espressioni fredde e offensive). Nel modo d'indicare gli spazi e le persone, dunque, s'osserva una forma d'identità basata sull'alterità, quando l'"io" (l'identità personale) entra in relazione con il "noi" (l'identità collettiva) e con "gli altri" (l'alterità, il punto di riferimento per determinare la pertinenza o la distinzione rispetto a un gruppo). Lo sradicamento patito dagli esiliati, seppur all'inizio potesse motivare una rivendicazione dell'identità, col passare del tempo e l'avviarsi verso una nuova traiettoria personale o familiare in un luogo differente, probabilmente portava a ripensare anche ad una nuova identità, costruita in relazione alla percezione dell'alterità.

Per concludere, una delle questioni interessanti che dal nostro punto di vista sorge dagli scambi epistolari è la riflessione intorno alla lingua, pur non essendo questo uno dei temi che più preoccupavano le classi popolari. Passare la frontiera significò passare ad una vita con un nuovo contesto linguistico e una riconsiderazione della lingua d'origine, il catalano. La relazione che si stabilì tra la lingua materna, con la quale gli esiliati identificavano il loro passato, e quella del nuovo paese, che gli offriva la possibilità d'integrarsi nel nuovo territorio, è messa in risalto in alcune lettere. Da una parte, una delle preoccupazioni dei rifugiati era mantenere la loro lingua, il catalano; per questo motivo, a volte soffrivano il non avere abbastanza conoscenza della propria lingua per poter scrivere le lettere o si

lamentavano quando la censura di frontiera o del campo in cui erano non gli permetteva l'uso del catalano. D'altra parte, apprezzavano positivamente l'assimilazione del francese, perché dava vantaggi tanto a coloro che lavoravano, quanto ai bimbi che andavano a scuola. Un'altra lingua che si trova nella corrispondenza, in un grado decisamente minore, è l'esperanto, una lingua che a quei tempi e per le classi operaie si considerava dovesse essere la lingua internazionale, quella che avrebbe cancellato le frontiere linguistiche. Alcune persone incorporarono parole di questa lingua nelle loro lettere probabilmente per dimostrare la loro adesione ai movimenti anarchici che appunto la sostenevano.

Le diverse questioni che a partire dalle scritture popolari si sono aperte in questa tesi ci portano a concludere che lo studio di questo genere testuale è necessario per approfondire la conoscenza di aspetti ancora inesplorati della storia linguistica e culturale del nostro paese. È necessario localizzare, inventariare e analizzare esaustivamente i documenti personali di scrittura popolare conservati negli archivi pubblici e privati; è necessario far conoscere e pubblicare questi testi grazie ai quali dare il via a nuove prospettive d'analisi che pongano in primo piano gli autori anonimi e le narrative della storia delle lingue e delle discipline in esse contenute. Crediamo con questa tesi di aver contribuito ad aprire un cammino che dovrà ancora essere percorso.

Bibliografia general

- ALBERCA, Manuel (2000), *La escritura invisible*, Gipuzkoa: Senda.
- (2007), «El boom autobiográfico en España», dins *Memoria. Revista de estudios autobiográficos*, 3. Barcelona: Universitat de Barcelona, p.191.
- ALÒS FONT, Hèctor (2012), «Esperanto i redreçament lingüístic i nacional abans de la II Guerra Mundial» dins *Kataluna Esperanto, llengua internacional i drets lingüístics*, 360, Sabadell: Associació Catalana d'Esperanto, p. 3-19.
- ALÒS FONT, Hèctor — CARBONELL PINYOL, Jordi (1997), *Diccionari Essencial Esperanto–Català*, Sabadell: Associació Catalana d'Esperanto.
- ALTMAN, Janet Gurkin (1982), *Epistolarity: Approaches to a form*, Columbus: Ohio State University Press.
- AMOR LÓPEZ, Sílvia (2011), «Els manuals epistolars impresos a Catalunya (segles XVI, XVII i XVIII)» dins *Manuscrits Revista d'història moderna*, 29, Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, p. 65-84.
- (2015), *La práctica epistolar a Catalunya (1700-1850): Usos de la carta familiar*, Barcelona: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- ANGUERA, Pere (1997), *El català al segle XIX. De llengua nacional a llengua del poble*, Barcelona: Editorial Empúries.
- ANTÓN PELAYO, Javier (2005), *La sociabilitat epistolar de la família Burgués de Girona (1799-1803)*, Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials.
- (2008), «Los usos populares de la cultura escrita en el Antiguo Régimen», dins MANTECÓN NOVELLÁN, Tomas A., *Bajtin y la historia de la cultura popular*, Santander: Ediciones de la Universidad de Cantabria, p. 71-96.

- (2011), «La difusión social de los manuales epistolares: Girona, siglo XVIII» dins *Manuscrits Revista d'història moderna*, 29, Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, p. 85-94.
- (2011 b), «Editorial» dins *Manuscrits Revista d'història moderna*, 29, Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, p. 11-13.
- ANTONELLI, Quinto (2008), *Scritture dell'estremo: i diari dei prigionieri di guerra*. Trento: Archivio della scrittura popolare. [Consultat online: www.museostorico.tn.it (4-07-2013)].
- ASSMANN, Jan (1997), *La memoria culturale*, Torino: Einaudi.
- BAGUÉ, Enric (1995), *El Palafrugell popular*, Girona: Diputació; Palafrugell: Ajuntament.
- BARBA, Serge (2009), *De la frontière aux barbelés. Les chemins de la Retirada 1939*, Perpinyà: Trabucaire.
- BARRASA PINEDO, Josep Lluís (2011), «Aquelles escoles. Els locals que serviren d'escola al Baix Empordà: segle XIX», dins *Estudis del Baix Emporda*, vol. 30, p. 125-156.
- BENET, Josep (1995), *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BERRUTO, Gaetano (1987), *Sociolinguistica dell'italiano contemporaneo*, Roma: La Nuova Italia Scientifica.
- BIBILONI, Gabriel (1997), *Llengua estàndard i variació lingüística*, València: Eliseu Climent.
- BOUREAU, Alain (1991), «La norme épistolaire, une invention médiévale», dins CHARTIER, Roger (dir.) (1991), *La correspondance. Les usages de la lettre au XIXe siècle*, Paris: Fayard, p. 127-158.
- BORI FONTESTÁ, Antonio (1914), *Manuscrito metódico*, Barcelona: Imprenta y librería de Montserrat.
- BOU, Enric (1993), *Papers privats. Assaig sobre les formes literàries autobiogràfiques*, Barcelona: Edicions 62.

- BRUNI, Francesco (1984), *L'italiano. Elementi di storia della lingua e della cultura*, Torino: Unione Tipografico-Editrice Torinese.
- BUSQUETS, Joan — MOLERO, Josep (1993), *L'ensenyament a Palafrugell*, Girona: Diputació; Palafrugell: Ajuntament.
- (2000), *L'escola Torres Jonama i el seu temps*, Girona: Diputació; Palafrugell: Ajuntament.
- CABALLÉ, Anna (1995), *Narcisos de tinta. Ensayos sobre literatura autobiográfica en lengua castellana*, Madrid: Megazul.
- (2005), «La década auto/biográfica», dins *Memoria. Revista de Estudios Autobiográficos*, núm 2, Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 2-3.
- CABEZAS FONTANILLA, Susana (2002), «La correspondencia en la historia de la Inquisición: génesis documental e importancia social», dins SÁEZ, Carlos — CASTILLO, Antonio, *La correspondencia en la historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar*, Madrid: Biblioteca Litterae, 3 Calambur, 109-120.
- CAFFARENA, Fabio (2002), «La Grande Guerra delle parole: epistolografia e scritture popolari», dins SÁEZ, Carlos — CASTILLO, Antonio, *La correspondencia en la historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar*, Madrid: Biblioteca Litterae, 3 Calambur, 469-486.
- CAMARA BASTOS, Maria Helena (2002), «De padre a hija: Cartas sobre la educación de Cora (1849)», dins SÁEZ, Carlos — CASTILLO, Antonio, *La correspondencia en la historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar*, Madrid: Biblioteca Litterae, 3 Calambur, 329-348.
- CAMPILLO, Javier (2011), «Josep Salvador, librero y editor del exilio en Toulouse», dins AZNAR, Manuel — LÓPEZ, José Ramón (ed.), *El Exilio Republicano de 1939 y la segunda generación*, Sevilla: Renacimiento, Biblioteca del exilio, p. 921-930.
- CAMPILLO, Maria — VILANOVA, Francesc (2007), «Els camps: primera estació dels camins de l'exili», *L'Avenç*, 322, p. 18-19.
- CAMPILLO, Maria (ed.) (2010), *Allez! Allez! Escrits dels pas de frontera, 1939*, Barcelona: L'Avenç.

- CAPDEVILA, Josep Maria (1926), *Com s'ha d'escriure una carta en català*, Barcelona: Editorial Barcino.
- CAPDEVILA, Mireia (2007), «El “Camp dels catalans” d'Adge», *L'Avenç*, 322, 20-27.
- CARBONELL, Natàlia — FERRERÓS, Carla, «Joana Colom: l'exili d'una mestra de Garrigàs» dins *Alberes*, n.2, Cassà de la Selva: Editorial Gavarres, 2009, p. 77.
- COROMINES, Joan (1980 – 2001), *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona: Curial.
- CASTILLO, Antonio (2002), «De la suscripción a la necesidad de escribir», dins CASTILLO, Antonio, *La conquista del alfabeto. Escritura y clases populares*, Gijón: Ediciones Trea, S.L., p. 21-52.
- (2002), «Del tratado a la práctica. La escritura epistolar en los siglos XVI y XVII» dins SÁEZ, Carlos — CASTILLO, Antonio, *La correspondencia en la historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar*, Madrid: Biblioteca Litterae, 3 Calambur, p. 79-108.
- (2003), «De las manos al archivo. A propósito de las escrituras de la gente común», *Percursos. Revista do Centro*, p. 257-289.
- (2011), «“Me alegraré que al recibo de ésta...”. Cuatrocientos años de prácticas epistolares (siglos XVI a XIX)», dins *Manuscrits Revista d'història moderna*, 29, Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, p. 19-50.
- CASTILLO, Antonio — MONTERO, Feliciano (coord.) (2003), *Franquismo y memoria popular. Escrituras, voces y representaciones*, Madrid: Siete Mares, S.L.
- CASTILLO, Antonio — SIERRA, Verónica (dirs.) (2014), *Cinco siglos de cartas. Historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*, Huelva: Universidad de Huelva.
- CATE-ARRIES, Francie (2012), *Culturas del exilio español entre las alambradas. Literatura y memoria de los campos de concentración en Francia, 1939-1945*, Barcelona: Anthropos.

- CHARTIER, Roger (dir.) (1991), *La correspondance. Les usages de la lettre au XIXe siècle*, Paris: Fayard.
- CLEMENTE, Pietro (2013), *Le parole degli altri. Gli antropologie e le storie della vita*, Pisa: Pacini.
- CORTADELLAS, Xavier (2005), «Josep Barceló i Matas, el mestre que va ser poeta», *Revista de Girona*, 229, p. 76-81.
- (2010), «Defensant la República amb llibres», *Revista de Girona*, 262, p. 30-34.
- CORTELAZZO, Manlio (1972), *Avviamento critico allo studio della dialettologia italiana*, Pisa: Pacini, vol. III (*Lineamenti di italiano popolare*).
- CURBET, Jordi (2004), *Epistolografia popular a l'Alt Empordà (s.XIX)*, Girona: CCG Edicions.
- (2005), «La edición y la escritura popular», comunicació presentada a la taula rodona *Escribir y archivar la propia vida*, Universidad de Alcalá de Henares.
- (2012), *El dietari de Joaquim Fina, de Palafrugell (1842-1878)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Col·lecció "Scripta", vol. 3).
- DALMAU, José (1927), *El primer manuscrito*, Girona: Dalmau Carles, Pla, S.A.
- DAUPHIN, Cécile (1991), «Les manuels épistolaires au XIXe siècle» dins CHARTIER, Roger, *La correspondance. Les usages de la lettre au XIXe siècle*, Paris: Fayard, p. 209-278.
- DAUPHIN, Cécile — POUBLAN, Danièle (2014), «La correspondencia familiar como objeto histórico», dins CASTILLO, Antonio — SIERRA, Verónica (dirs.), *Cinco siglos de cartas. Historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*, Huelva: Universidad de Huelva, p. 203-222.

- DE MAURO, Tullio (1970), *Per lo studio dell'italiano popolare unitario*, nota lingüística a Anabella ROSSI, *Lettere da una tarantana*, Bari: De Donato, p. 43-75.
- D'ACHILLE, Paolo (1994), «L'italiano dei semicolti», dins *Storia della lingua italiana*, v.II, Torino: Einaudi.
- (2003), *L'italiano contemporaneo*, Bologna: il Mulino.
- (2008), «Le varietà diastratiche e diafasiche delle lingue romanze dal punto di vista storico: italiano», dins *Romanische Sprachgeschichte. Ein internationales Handbuch zur Geschichte der romanischen Sprachen*, v.3, Berlin-New York: de Gruyter, p. 2334-2355.
- DÍAZ ESCULIES, Daniel (1993), *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945)*, Barcelona: Edicions de la Magrana.
- DREYFUS-ARMAND, Geneviève (2000), *El exilio de los republicanos españoles en Francia. De la guerra civil a la muerte de Franco*, Barcelona: Editorial Crítica.
- DURAN, Lluís (1997), *Pàtria i escola. L'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana*, Catarroja: Editorial Afers.
- ESPADALÉ, Josep (1993), «El cas de la indústria suro-tapera», dins *Revista de Girona* n.161, p. 84-91.
- ESPINET, Francesc (1994), *Teoria dels egodocuments. La literatura del jo i la historia*, Barcelona: Llibres de l'Índex.
- (1997), *Notícia, imatge, simulacre: la recepció de la societat de comunicació de masses a Catalunya, de 1888 a 1939*, Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions.
- FABIETTI, Ugo (2004), *Elementi di antropologia culturale*, Città di Castello: Mondadori Università.
- FABRA, Pompeu (1983), *Converses filològiques*, Barcelona: Edhasa.
- (2002), *Gramàtica catalana*, Barcelona: Teide. (primera edició 1956)

- FABRE, Daniel (1993), *Écritures ordinaires*, Paris: Éditions P.O.L. /Centre Georges-Pompidou.
- (2000), «Vivere, scrivere, archiviare», dins ANTONELLI, Quinto — IUSO, Anna, *Vite di carta*, Napoli: Ancora del Mediterraneo, p. 261-284.
- FELIU, Francesc (2008), «Problemas en l'edició de textos catalans de l'edat moderna», *Anuari Verdaguer*, 16, p. 353-376.
- FERRANDO, Antoni — NICOLÁS, Miquel (2011), *Història de la llengua catalana*, Barcelona: Editorial UOC.
- FERRER i GIRONÈS, Francesc (1985), *La persecució política de la llengua catalana. Història de les mesures preses contra el seu ús des de la Nova Planta fins avui*, Barcelona: Edicions 62.
- FIGUERES, Josep M. (2007), *Veus de l'exili, 20 testimonis de la diàspora catalana*, Valls: Cossetània Edicions.
- FORTEA MANZANARES, Laura — SIERRA BLAS, Verónica (2002), «La memoria de lo cotidiano. Correspondencia de un estudiante (1956-1957)» dins SÁEZ, Carlos — CASTILLO, Antonio, *La correspondencia en la historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar*, Madrid: Biblioteca Litterae, 3 Calambur, p. 553-574.
- GADET, Françoise (1989), *Le français ordinaire*, Paris: Armand Colin.
- (1992), *Le français populaire*, Paris: PUF.
- (2003), «“Français populaire”: un classificateur déclassant?», *Marges Linguistiques*, 6, Saint-Chamas (France): M.L.M.S., p. 103-115.
- GAITX, Jordi (2007), *L'exili del Baix Empordà al 1939*, la Bisbal d'Empordà: Ajuntament de la Bisbal d'Empordà.
- GARCIA, Josep-Vicent (2007), «Testimoni i ficció en la literatura concentracionària d'exili», *L'Avenç* 322, p. 35-41.
- GIBELLI, Antonio (2002), «Emigrantes y soldados. La escritura como práctica de masas en los siglos XIX y XX», dins Castillo, Antonio, *La conquista del alfabeto. Escritura y clases populares*, Gijón: Ediciones Trea, S.L., p. 189-223.

- GINEBRA, Jordi (2010), *Llengua, nació i modernitat. Projecte i conflictes en la Catalunya dels segles XIX i XX*, Valls: Cossetània, p. 91-110.
- GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep — MARQUÈS, Salomó — MAYORDOMO, Alejandro — SUREDA, Bernat (2002), *Tradició i renovació pedagògica. 1898-1939. Història de l'educació. Catalunya, Illes Balears, País Valencià*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GRAU, Josep (2006), *La Lliga Regionalista i la llengua catalana (1901-1924)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2015), «El català, llengua de govern: la política lingüística de la Mancomunitat de Catalunya (1914-1924)» dins *Revista de Llengua i Dret, Journal of Language and Law*, núm. 64, p. 86-101.
- GUIRAUD, Pierre (1965), *Le français populaire*. Paris: PUF.
- HEREDIA HERRERA, Antonia (1995), «La carta como tipo diplomático indiano», dins *Recopilación de Estudios de Diplomática Indiana*, Sevilla: Diputación Provincial de Sevilla, p. 65-95.
- IGLÉSIAS, Narcís (2010), «Llengua i immigració en la Catalunya contemporània», *Els Marges*, 92, p. 18-53.
- (2011), «La llengua com a lloc de supervivència frontera enllà. Reflexions lingüístiques dels refugiats de 1939», en JANÉ, Ò., *Observar les fronteres*, Catarroja: Afers, p. 287-300.
- (2011 b), «La llengua davant les experiències individuals de l'exili (1939-1945): fugida, desarrelament i guerra», dins *Afers 70: art, mercat i societat – mil anys de relacions i interferències*, Catarroja: Afers, p. 771-790.
- (2012), «Dos codis per al català: l'IEC i l'ALC. Anàlisi comparativa de la seva difusió en el món escolar (1913-1919)», dins *Fabra, encara. Actes del III Col·loqui Internacional "la lingüística de Pompeu Fabra"*, Barcelona: IEC, p. 95-106.
- IMBRIANI, E. — MARANO, F. — MIRIZZI, F. (1996), *La storia della mia vita. Quaderno di Gerardo Statuto*, Venosa: Edizioni Osanna.

- IMBRIANI, Eugenio (1996), *Il pensiero zoppo. Antropologia e retorica*, Venosa: Edizioni Osanna.
- IUSO, Anna (1999), *Scritture di donne*, Arezzo: Protagon Editori Toscani.
- JAUBERT, Anna (2010), «La correspondance comme genre éthique», dins *Argumentation et Analyse du Discours* [Consultat online: <http://aad.revues.org/985> (12-03-2013)].
- JEDLOWSKI, Paolo (2000), «Autobiografia e riconoscimento», dins ANTONELLI, Quinto — IUSO, Anna, *Vite di carta*, Napoli: Ancora del Mediterraneo, p. 209-216.
- JORDANA, Cèsar August (1931), *Correspondència familiar i de societat*, Barcelona: Editorial Barcino.
- EL KADAOU, Saïd (2011), *Cartes al meu fill*, Badalona: Ara Llibres.
- LEJEUNE, Philippe (1994), *El pacto autobiográfico y otros estudios*, Madrid: Megazul-Endymion.
- (2000), «Dove finisce la letteratura?» dins ANTONELLI, Quinto — IUSO, Anna, *Vite di carta*, Napoli: Ancora del Mediterraneo, p. 193-208.
- (2006), *Le journal intime*, Paris: Textuel.
- (2013), *Autogénèses. Les Brouillons de soi 2*, Paris: Éditions du Seuil.
- (2015), *Écrire sa vie*, Paris: Éditions du Mauconduit.
- LLORENS, Vicente (1976), «La emigración republicana de 1939» dins ABELLAN, José Luís, *El exilio español de 1939*, vol.1, Madrid: Taurus, p. 97-152.
- LUNA-BATLLE, Xavier (2011), *Libre de plantar vinyes e arbres (tractat d'agricultura del s. XV)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Col·lecció "Scripta", vol. 1).
- LUNA-BATLLE, Xavier — LUNA I BALAGUER, Joan (2014), *Llibreta de notes i cartes (1838-1846) de Narcís Batlle, masover de Montiró*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Col·lecció "Scripta", vol. 5).

- MANCEBO, María Fernanda (2008), *La España de los exilios*, València: Publicacions de la Universitat de València.
- MANDINGORRA LLAVATA, Mª Luz (2000), *Conservar las escrituras privadas, configurar las identidades*, València: Universitat de València.
- MANEA, Norman (2006), *La quinta impossibilità*, Milano: il Saggiatore.
- (2008), *La llengua nòmada*, Barcelona: Arcàdia.
- MANENT, Albert (1976), *La literatura catalana a l'exili*, Barcelona: Curial Edicions.
- MARANO, Francesco (2001), *Etnografia con una persona*, Potenza: Edizioni Ermes.
- MARFANY, Joan-Lluís (2001), *La llengua maltractada. El castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*, Barcelona: Editorial Empúries.
- (2008), *Llengua, nació i diglòssia*, Barcelona: L'Avenç
- MARQUÈS, Salomó (1995), *L'exili dels mestres (1939-1975)*, Girona: Universitat de Girona.
- (2002), *L'escola a Catalunya durant el segle XX. El testimoni de les germanes Macau Julià*, Girona: dLleure Gestió i Serveis Socioculturals, S.L.
- (2002 b), «Cultura republicana en el exilio francès. La cultura en los campos de concentración (1939-1943)», dins *Ensayos en homenaje a José Maria Muriá*, México: El Colegio de Jalisco, p. 301-320.
- MARTÍ, Joaquim (2009), *Josep Bernat i Baldoví. La tradició popular i burlesca*, Catarroja: Afers.
- MARTÍNEZ LORENTE, Gaspar (2014), «La red postal: renta real, servicio público y liberalización (siglos XVIII-XX)» dins CASTILLO, Antonio — SIERRA, Verónica (dirs.), *Cinco siglos de cartas. Historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*, Huelva: Universidad de Huelva, p. 455-472.

- MARTÍNEZ MARTÍN, Laura (2014), «La emigración a través de los testimonios personales y oficiales: una mirada cruzada» dins CASTILLO, Antonio — SIERRA, Verónica (dirs.), *Cinco siglos de cartas. Historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*, Huelva: Universidad de Huelva, p. 223-247.
- MARUNY, Lluís (2011), «La biblioteca del Centre Fraternal de Palafrugell (1887–1939)», *Estudis del Baix Empordà*, 30, p. 181-212.
- MASSIP, Àngels (2008), *Llengua i identitat*, Barcelona: Universitat de Barcelona.
- MILEO, Egidio (2004), *La luna nel risciacquo. Memorie della mia giovinezza*, Roma: Cisu.
- MILZA, Pierre, Peschanski, Denis (1994), *Exils et Migration. Italiens et Espagnols en France (1938-1946)*, Paris: L'Harmattan.
- MINICUCI, Maria (1997), *Ci trovammo bene nel futuro, storia di vita di un contadino: Antonio Mele*, Lecce: Argo.
- MIRACLE, Josep (1968), *Pompeu Fabra*, Barcelona: Aymà.
- MIRIZZI, Ferdinando (1999), «Lavoro e vita quotidiana nell'Alto Bradano tra memoria e rappresentazione», *Archivio di Etnografia*, 1, p. 73-93.
- (2009), «Un paese, una comunità, tante vite, tante storie», dins *Quaderni Santermani, Bolletino di storia, cultura e società del territorio murgiano*, 1, p. 16-24.
- MONÉS, Jordi (1984), *La llengua a l'escola (1714-1939)*, Barcelona: Barcanova.
- MONTOYA, Brauli (1986), *Variació i desplaçament de llengües a Elda i a Oriola durant l'Edat Moderna*, Alacant: Diputació provincial, Institut d'Estudis Juan Gil-Albert.
- MONTOYA, Brauli — MAS, Antoni (2011), *La transmissió familiar del valencià*, València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- MONTEAGUDO ROBLEDO, José Ignacio (2002), «De la necesidad de la escritura a la escritura de la necesidad. Cartas en el Archivo de la Escritura popular del Bajo Duero», dins SÁEZ, Carlos — CASTILLO,

Antonio, *La correspondencia en la historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar*, Madrid: Biblioteca Litterae, 3 Calambur, p. 575-586.

MORAL i AJADÓ, Xavier (1995), «Llengua i ensenyament al Principat» dins BALSALOBRE, Pep — GRATACÓS, Joan, *La llengua catalana al segle XVIII*, Barcelona: Quaderns Crema, p. 201-243.

MUNTADA, Lluís (2008), «L'or de la derrota», *L'Avenç*, 339, p. 55-57.

NADAL, Josep M. — PRATS, Modest (1982), *Història de la llengua catalana, I*, Barcelona: Edicions 62.

NAVARRO, Ramon (1979), *L'educació a Catalunya durant la Generalitat 1931-1939*, Barcelona: Edicions 62.

NAVARRO BONILLA, Diego (2002), «Buscar libros en la distancia: la correspondencia bibliografica en Aragón durante los siglos XVI y XVII», dins SÁEZ, Carlos — CASTILLO, Antonio, *La correspondència en la historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar*, Madrid: Biblioteca Litterae, 3 Calambur, p. 169-186.

NAVARRO MORENO, Pedro (2014), «El correo durante la dinastía de los Asturias: Los reinos de España y sus posesiones (1500-1700)» dins CASTILLO, Antonio — SIERRA, Verónica (dirs.), *Cinco siglos de cartas. Historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*, Huelva: Universidad de Huelva, p. 413-433.

OLIVAS RODRÍGUEZ, Josep (2012), *Al cor de la terra (El món agrari a les Terres de l'Ebre al s.XX)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Col·lecció "Scripta", vol. 2).

ORIOI DAUDER, Joan A. — ORIOI GIRALT, Joan (1995), *Diccionari de figures retòriques*, Barcelona: Llibres de l'Índex.

PALUZÍE, Estéban (1867), *Arte epistolar con el titulo de Guía del artesano*, Barcelona: Bellafila.

PALUZÍE, Faustino (1893), *Guia de la mujer*, Barcelona: Faustino Paluzíe editor

- PAYRATÓ, Lluís (1985), *La interferència lingüística, comentaris i exemples català-castellà*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- PESSARRODONA, Marta (2010), *França 1939. La cultura catalana exiliada*, Badalona: Ara Llibres.
- (2010 b), *L'exili violeta. Escriptors i artistes catalanes exiliades el 1939*, Barcelona: Meteora.
- PIGENET, Phryné (2007), «Entre la por, el menyspreu i la solidaritat», *L'Avenç*, 322, p. 28-34.
- PLANAS, Xevi (1997), «Rosa Laviña, l'anarquista de Palafrugell», *Revista de Girona*, 183, p. 18-23.
- PLUMMER, Ken (1989), *Los documentos personales*, Madrid: Siglo XXI de España Editores.
- POBLET, Francesc (2004), *Els inicis del moviment esperantista a Catalunya*, Sabadell: Kea.
- POUBLAN, Danièle (1991), «Affaires et passions. Des lettres parisiennes au milieu du XIXe siècle», dins CHARTIER, Roger (dir.) (1991), *La correspondance. Les usages de la lettre au XIXe siècle*, Paris: Fayard, p. 373-406.
- PUERTAS MOYA, Francisco Ernesto (2004), *Los orígenes de la escritura autobiográfica. Género y Modernidad*, Logroño: SERVA.
- PUJOL, Enric (dir.) (2009), *El somni republicà. El republicanisme a les comarques gironines (1900-1936)*, Barcelona: Viena edicions.
- PUJOL, Enric (coord.) (2003), *L'exili català del 1936-39. Un balanç*, Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona.
- RAFANELL, August (1993), «Une langue: deux fonctions. Des limites de la diglossie dans l'histoire du catalan», dins *Lengas*, n.34. p.31-47. Reproduït, en català, a RAFANELL (2000), *El català modern*, Barcelona: Empúries, p. 194-209.
- RENYÉ, Aleix (2014), «Entre solidaritat i menyspreu», *El Punt Avui* (19-02-2014), p. 20.

- RODRIGO, Antonina (1999), *Mujer y exilio 1939*, Madrid: Compañía Literaria.
- ROMERA Castillo, José (2006), *De primera mano. Sobre escritura autobiográfica en España (siglo XX)*, Madrid: Visor Libros.
- ROSSI, Annabella (1994), *Lettere da una tarantata*, Lecce: Argo.
- ROSSO, Elisa (2005), *Italiano popolare e francese popolare*, Tesi di laurea, Università degli Studi di Padova. [Consultat online: www.varietapopolare.altervista.org (6-07-2014)].
- RUBALCABA PÉREZ, Carmen (2002) «*La inaccesible distinción: la imagen de la escritura epistolar en las clases populares*» dins SÁEZ, Carlos — CASTILLO, Antonio (2002), *La correspondencia en la historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar*, Madrid: Biblioteca Litterae, 3 Calambur, p. 393-418.
- RUBIO, Javier (1994), «*La population espagnole en France: flux et permanences*», dins *Exil et Migration Italiens et Espagnols en France 1938-1946*, Paris: L'Harmattan, p. 40.
- SALA, Pere (2003), *Manufacturas de Corcho S.A. (antiga Miquel & Vincke). Líder de l'explotació industrial espanyola (1900-1930)*, Palafrugell: Museu del Suro de Palafrugell.
- SÁEZ, Carlos — CASTILLO, Antonio (2002), *La correspondència en la historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar*, Madrid: Biblioteca Litterae, 3 Calambur.
- SALVADOR, Marguerite (2007), *Figure d'exil*, (inèdit).
- SALVATELLA, Josep, COLOMÉ, Montserrat (2000), *Crònica d'un segle: Palafrugell 1900-1999*, Palafrugell: Baix Empordà.
- SEGARRA, Mila (1985), *Història de l'ortografia catalana*, Barcelona: Editorial Empúries (288-382).
- SIERRA BLAS, Veronica (2003), *Aprender a escribir cartas. Los manuales epistolares en la España contemporánea (1927-1945)*, Gijón: Ediciones Trea.

- (2003 b) «"Al otro lado de las rejas". Correspondencia a los presos del centro penitenciario de el Dueso (Santander, 1936)», dins CASTILLO, Antonio — MONTERO, Feliciano (coord.), *Franquismo y memoria popular. Escrituras, voces y representaciones*, Madrid: Siete Mares, S.L., p. 55-97.
- (2009), *Esos papeles tan llenos de vida... Materiales para el estudio y edición de documentos personales*, Girona: CCG Edicions.
- SIESS, Jürgen (2010), «Introduction», dins *Argumentation et Analyse du Discours* [en línia], 5: *La lettre, laboratoire de valeurs?*, consultat el 12-03-2013: <http://aad.revues.org/1001>
- SOLDEVILA, Carles (1926), *Correspondència amorosa*, Barcelona: Editorial Barcino.
- SOLÉ, Felip (2009) *Camp d'Argelers* [documental DVD] (també consultable a: www.tv3.cat/videos/1681659)
- SOLER, Valentí (2008) *El periodisme silenciats: Just Cabot. Vida i cartes de l'exili (1939-1961)*, Barcelona: A Contra Vent Editors.
- SPITZER, Leo (1976), *Lettere di prigionieri di guerra italiani 1915-1918*, Torino: Boringhieri.
- STELLA, Maria Carmela (2007), *Una storia lucano-calabra, scritti di Leonardo Antonio Lanza, "libero zampognaro"*, Bari: Edizioni di Pagina.
- TARGHETTA, Fabio (2013), *"Signor Maestro Onorandissimo". Imparare a scrivere lettere nella scuola italiana tra Otto e Novecento*, Torino: Società Editrice Internazionale.
- TEMPESTA, Immacolata (2009), «La narrazione fra scritto e parlato», dins AMENTA, Luisa — PATERNOSTRO, Giuseppe, *I parlanti e le loro storie: competenze linguistiche, strategie comunicative, livelli di analisi: atti del Convegno*, Palermo: Centro di studi filologici e linguistici siciliani, p. 133-146.
- TUÑÓN DE LARA, Manuel (1976), «Los españoles en la II Guerra Mundial y su participación en la resistencia francesa», dins ABELLAN, José Luís, *El exilio español de 1939*, vol.2, Madrid: Taurus, p. 12-87.

- TUTINO, Saverino (2000), «Scrivere di sé: storie e memorie», dins ANTONELLI, Quinto — IUSO, Anna, *Vite di carta*, Napoli: Ancora del Mediterraneo.
- VARGAS, Miguel Ángel (2002), «Comunicación epistolar entre trabajadores migrantes y sus familias», dins *La conquista del alfabeto. Escritura y clases populares*, Gijón: Ediciones Trea, S.L., p. 247-266.
- VERENI, Piero (2000), «Il paradosso nazionale in un'autobiografia di confine», dins ANTONELLI, Quinto — IUSO, Anna, *Vite di carta*, Napoli: Ancora del Mediterraneo.
- VILA, Pep (1997), «Dues cartes del periodista Eugeni Xammar (1943)», *Revista de Girona*, 184, p. 52-53.
- VIOLA, Patrizia (1999), «Cartas», dins VAN DIJK, Teun A., *Discurso y Literatura*, Madrid: Visor, p. 181-203.
- WEINREICH, Uriel (1953), *Languages in contact. Findings and problems*, Paris: Mouton. Traducció catalana: (1996), *Llengües en contacte*, Alzina: Bromera.
- XARGAY OLIVA, Xavier (2015), «La festa de la Bellesa de Palafrugell (1905)» dins *Plecs d'Història Local* (suplement de *L'Avenç*), 157, p. 5-7.

Webliografia

- Recull de les Cròniques i les Històries de la Població i la Gent de Palafrugell* www.palatiofrugelli.blogspot.com [consulta 26-04-2012]
- Grup d'Història del parlamentarisme* www.historia-parlamentaria.uab.cat [consulta 27-04-2012]
- Le Petit Dauphinois de 1939 à 1944* www.resistance-en-isere.fr/uploads/Document/1/Doc143.PDF [consulta 20-07-2012]

La Dépêche du Midi www.presseurop.eu/es/content/source-profile/1658151-la-depeche-du-midi [consulta 20-07-2012]

L'Indépendent www.presseurop.eu/es/content/source-information/32621-independent [consulta 20-07-2012]

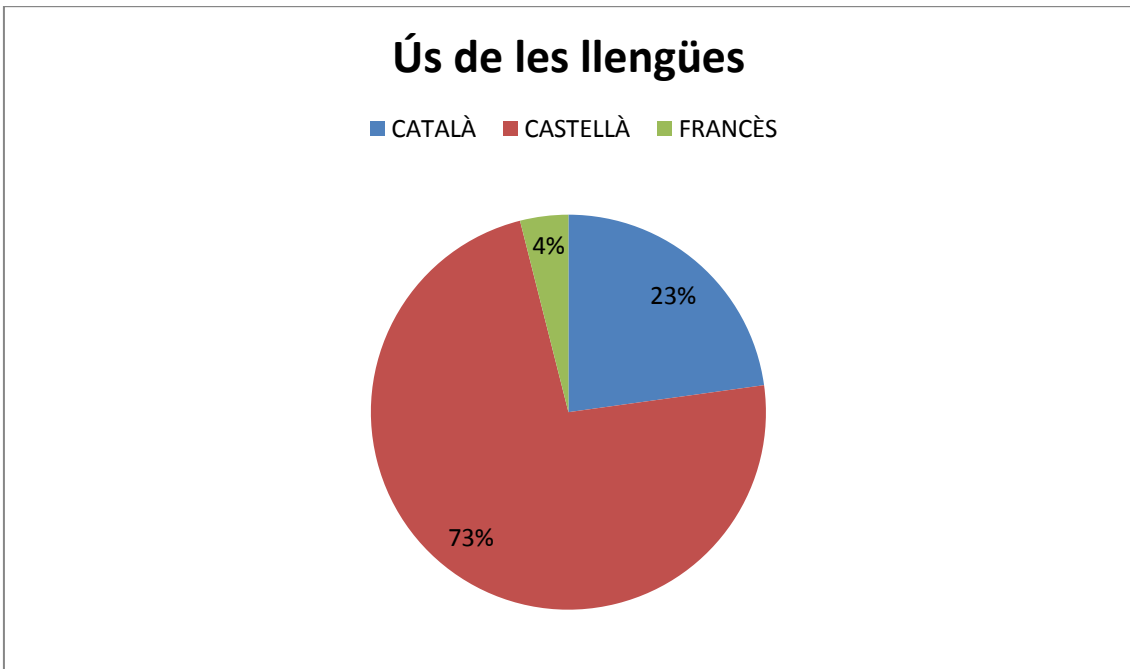
Arxiu Municipal de Palafrugell http://pandora.palafrugell.cat/cgi-bin/Pandora?collection=premsa;xslt=form-simple;result_xslt=list;lang=#top [consulta 26-07-2012]

Diccionari descriptiu de la llengua catalana
http://www.iec.cat/coneixement/entrada_c.asp?c_epigraf_num=21
[consulta 11-01-2016]

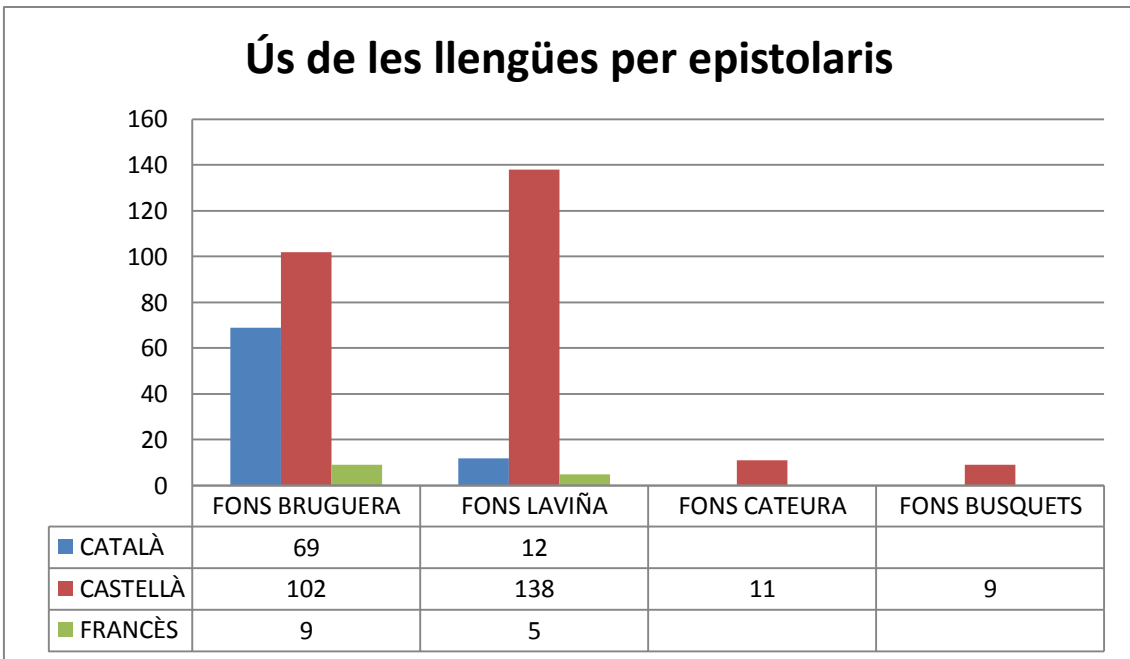
ANNEXOS

ANNEX I: Gràfics

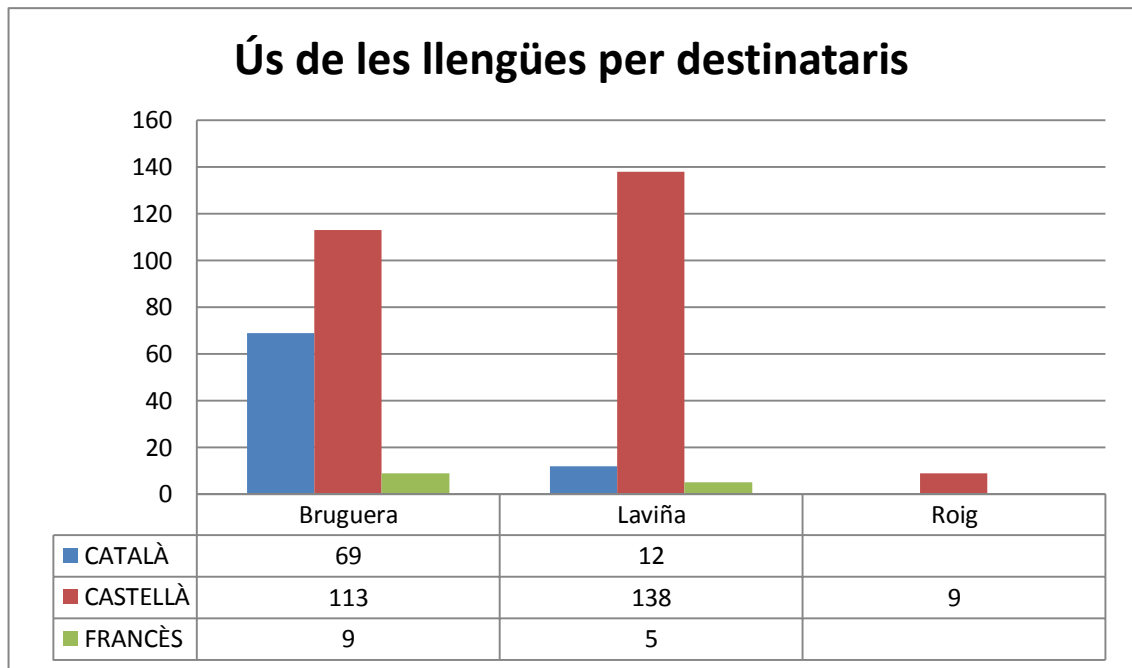
Els onze gràfics que presentem en aquest apartat corresponen a l'anàlisi que hem portat a terme en el capítol 4 d'aquesta tesi. El gràfic 1 mostra l'ús de les llengües en els epistolaris; el gràfic 1b evidencia l'ús de les llengües en els diferents epistolaris; el gràfic 2 representa l'ús de les llengües tenint en compte els destinataris; el gràfic 2b mostra les cartes rebudes per Ramir Bruguera; el gràfic 2c pertany a les cartes rebudes per Rosa Laviña; el gràfic 3 concerneix a la correspondència generada per anys en cada llengua; el gràfic 3b mostra la correspondència generada per anys en la totalitat de llengües; el gràfic 4 evidencia el lloc on es va portar a terme l'escriptura; el gràfic 5 mostra els corresponsals i les llengües utilitzades; el gràfic 6 correspon a les cartes emeses per Joan Massot, i, finalment, el gràfic 7 fa referència a les cartes emeses per Josep Flaqué.

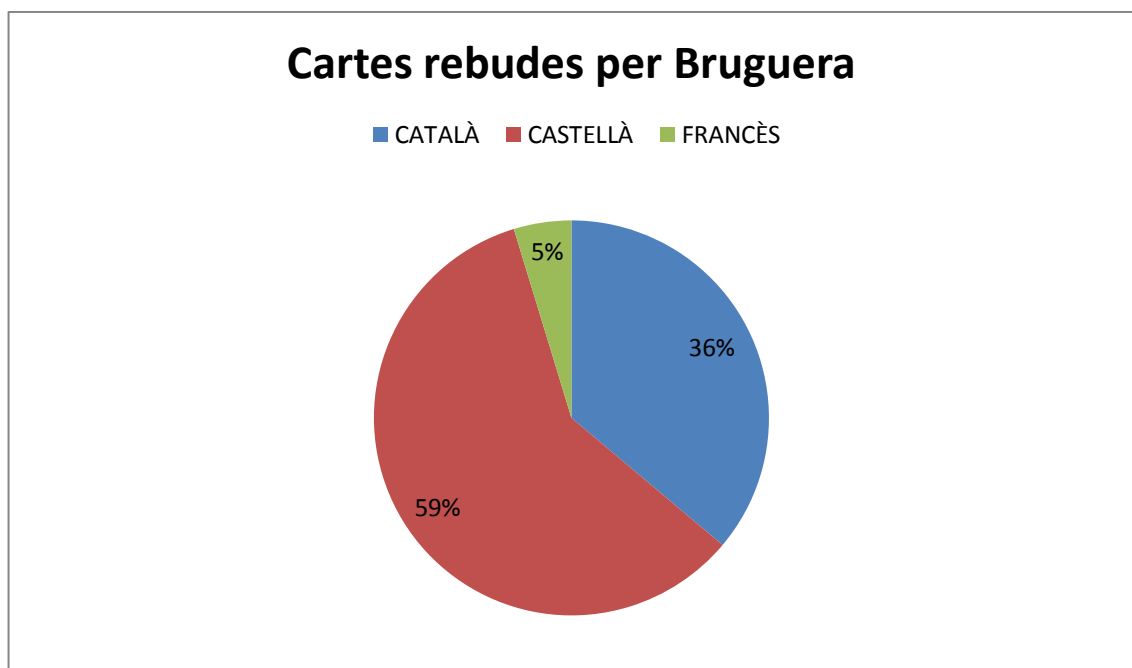
Gràfic 1: Ús de les llengües en els epistolaris

Gràfic 1b: Ús de les llengües per epistolaris

Gràfic 2: Ús de les llengües per destinataris

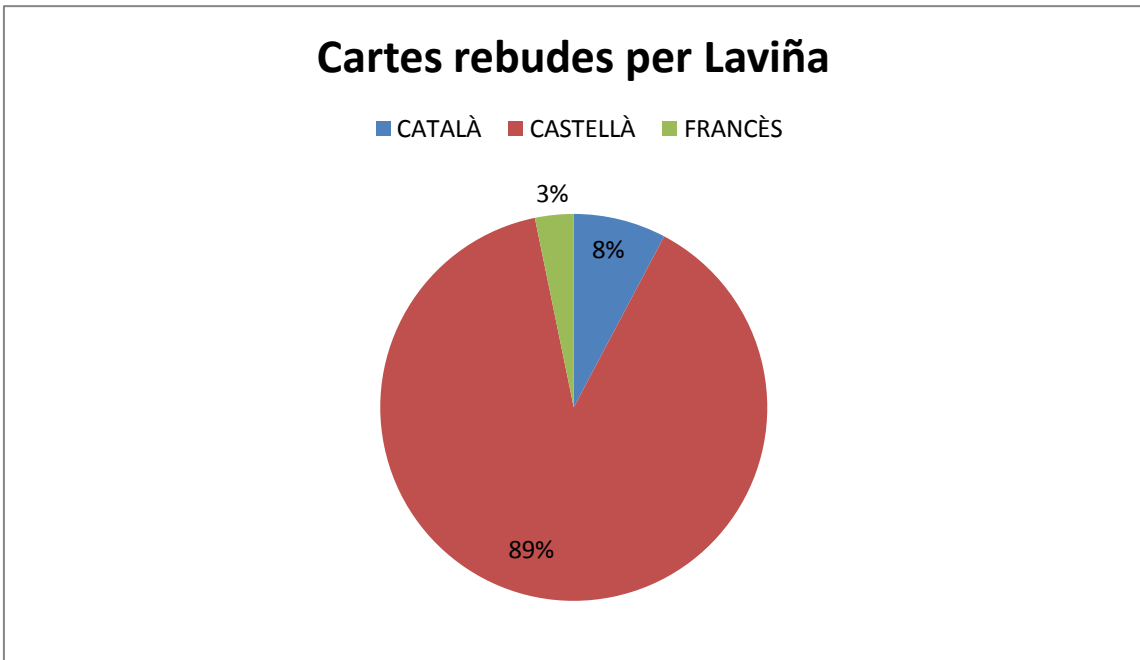

Gràfic 2b: Cartes rebudes per Ramir Bruguera

Cartes rebudes en català = 69

Cartes rebudes en castellà = 113

Cartes rebudes en francès = 9

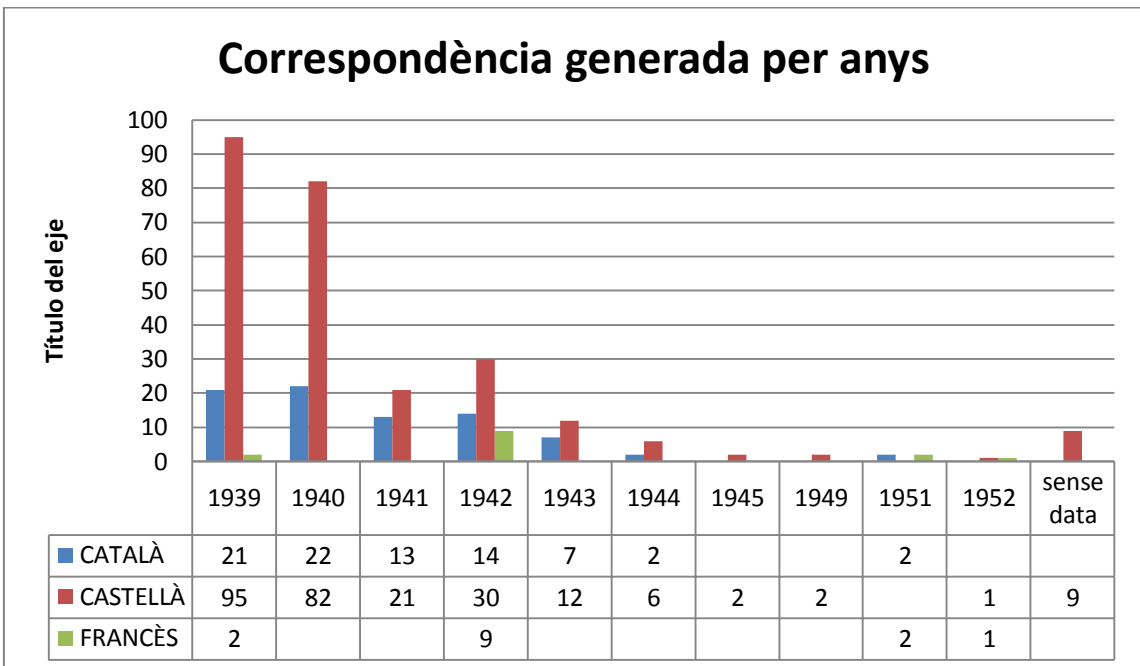

Gràfic 2c: Cartes rebudes per Rosa Laviña

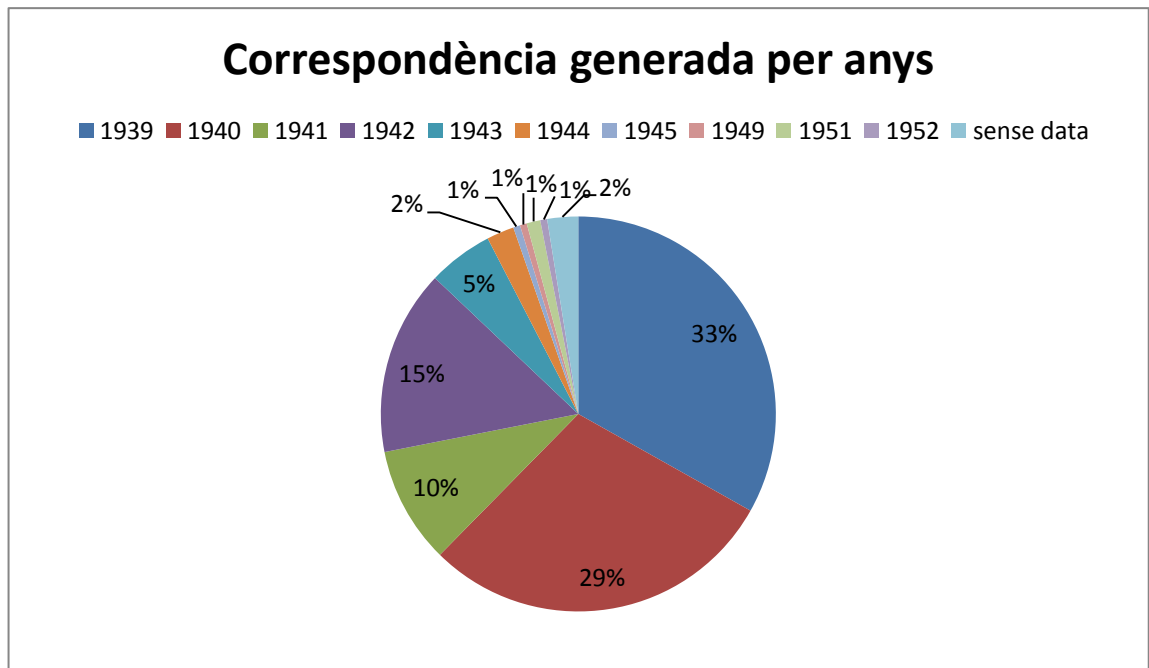
Cartes rebudes en català: 12

Cartes rebudes en castellà: 138

Cartes rebudes en francès: 5

Gràfic 3: Correspondència generada per anys en cada llengua.

Gràfic 3b: Correspondència generada per anys.

Nombre de cartes escrites el 1939: 118 (33%)

Nombre de cartes escrites el 1940: 104 (29%)

Nombre de cartes escrites el 1941: 34 (10%)

Nombre de cartes escrites el 1942: 54 (15%)

Nombre de cartes escrites el 1943: 19 (5%)

Nombre de cartes escrites el 1944: 8 (2%)

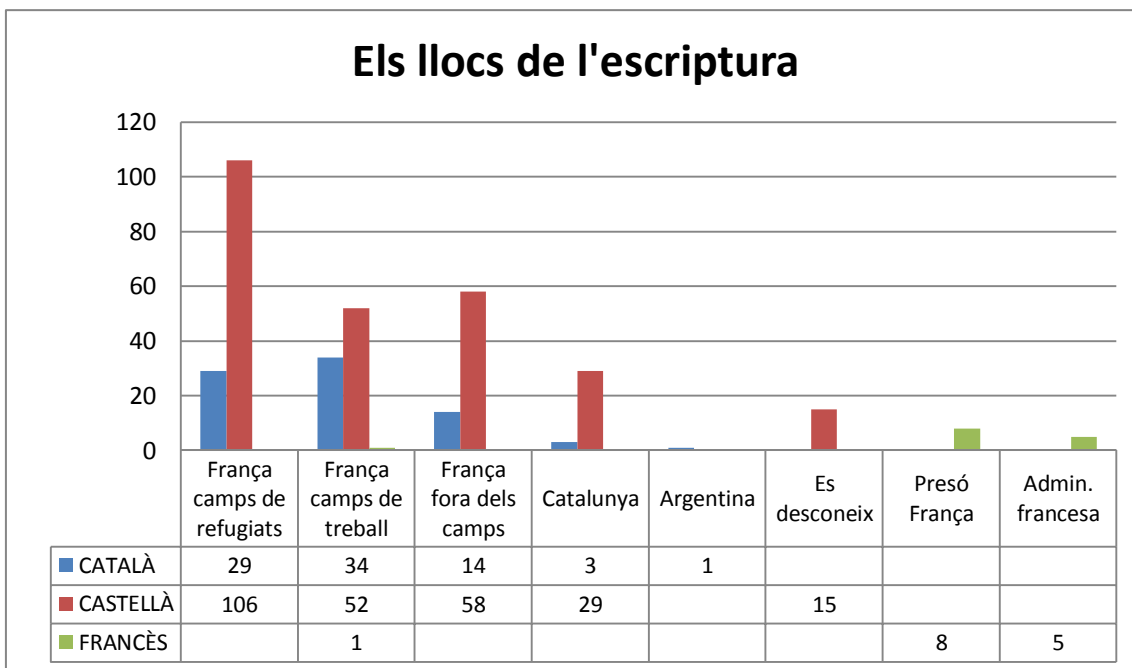
Nombre de cartes escrites el 1945: 2 (1%)

Nombre de cartes escrites el 1949: 2 (1%)

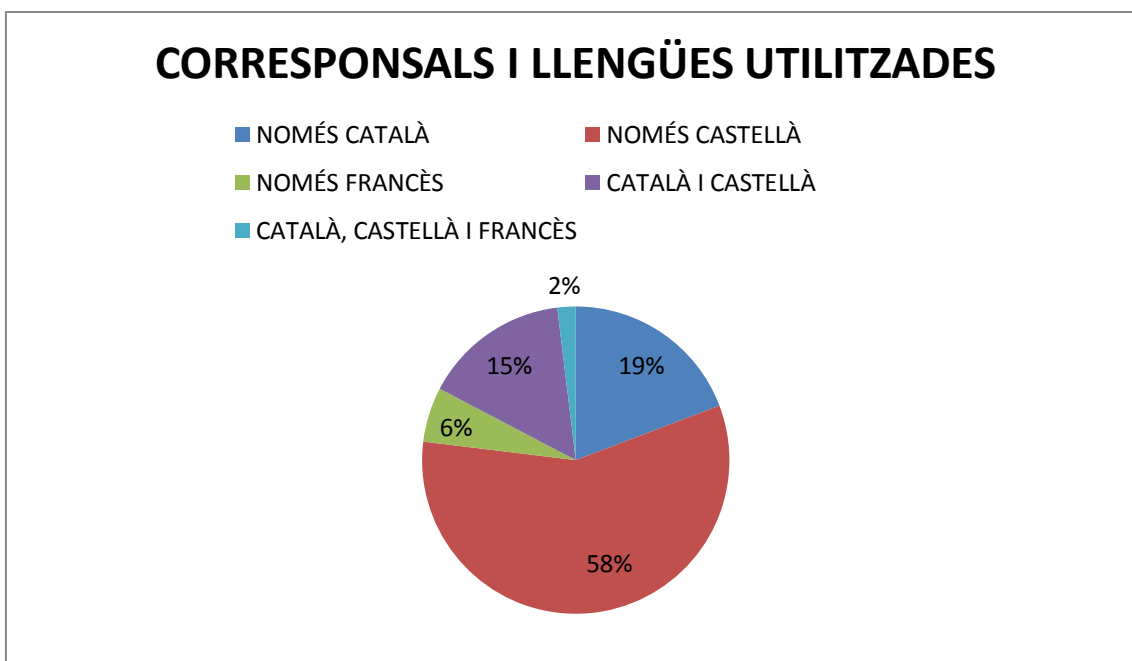
Nombre de cartes escrites el 1951: 4 (1%)

Nombre de cartes escrites el 1952: 2 (1%)

Nombre de cartes escrites sense data: 9 (2%)

Gràfic 4: Els llocs de l'escriptura.

Gràfic 5: Corresponsals i llengües utilitzades.

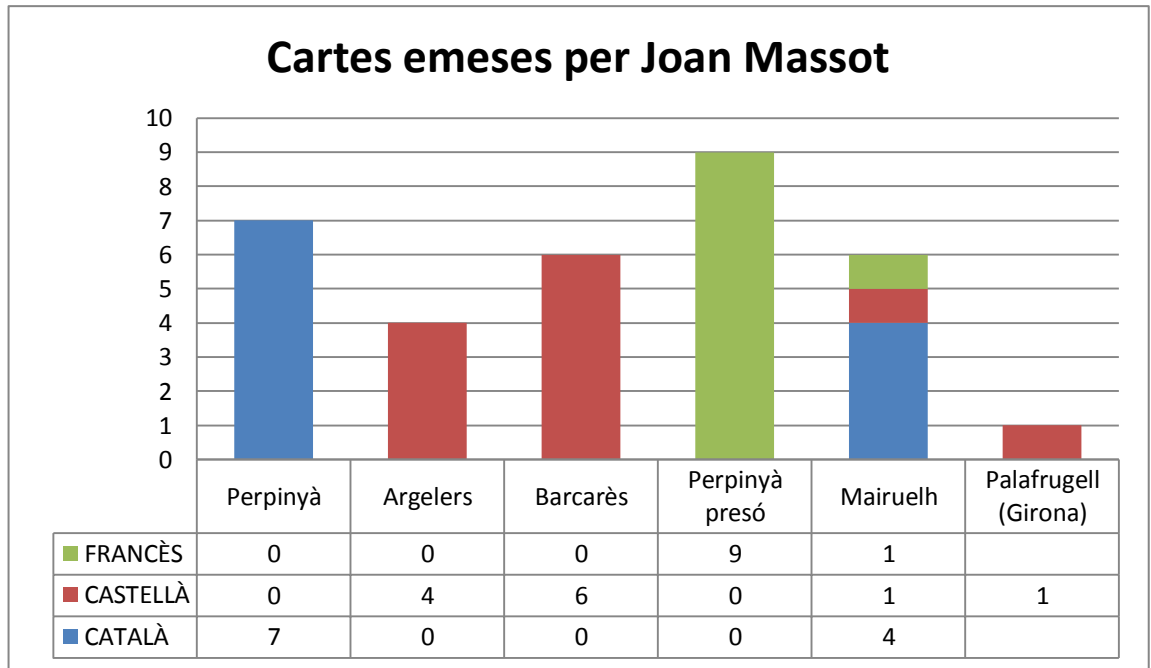
Nombre de corresponsals que escriuen només en català: 10

Nombre de corresponsals que escriuen només en castellà: 30

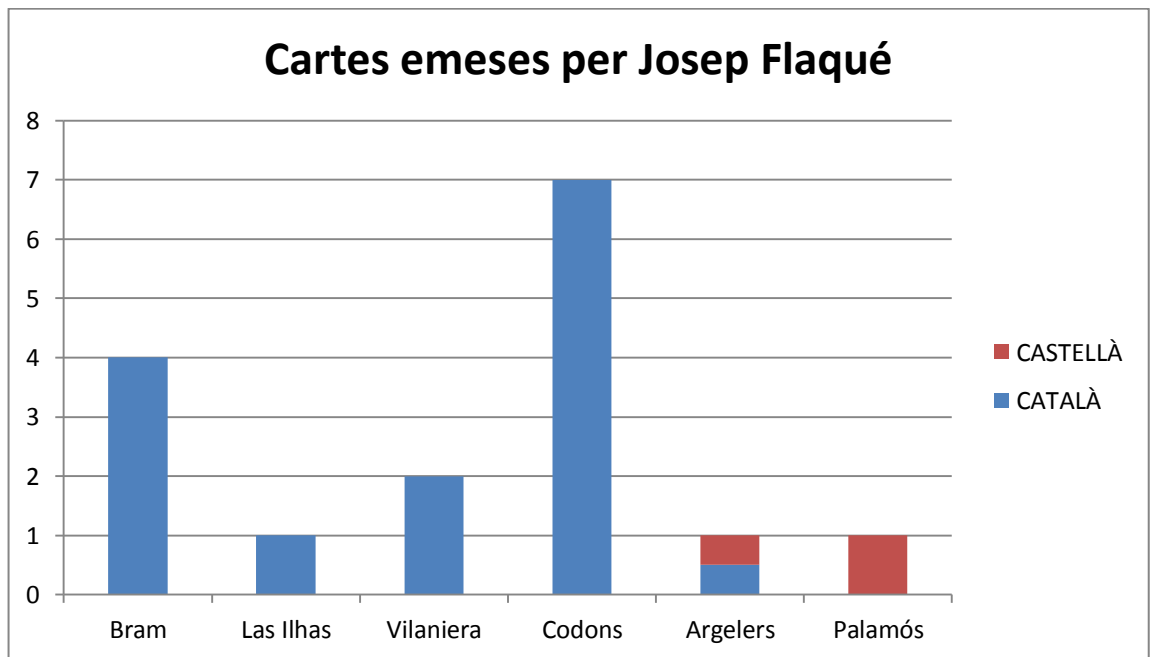
Nombre de corresponsals que escriuen només en francès: 3

Nombre de corresponsals que escriuen en català i en castellà: 8

Nombre de corresponsals que escriuen en català, castellà i francès: 1

Gràfic 6: Cartes emeses per Joan Massot.

Gràfic 7: Cartes emeses per Josep Flaqué.

ANNEX II: Edició

Dels 432 documents que formen el corpus d'estudi d'aquesta tesi, tot seguit presentem l'edició de 105. Hem seleccionat totes les cartes escrites en català dels epistolaris Bruguera i Laviña, però, a més, hem afegit les escrites en castellà dels corresponals que han resultat més rellevants en l'anàlisi que hem portat a terme.¹³⁰ Així doncs, de l'epistolari Bruguera, a més de les cartes escrites en català per diferents corresponals, hem inclòs les que van escriure en castellà Josep Flaqué, Joan Massot i Miquel Pujol (tots tres van utilitzar les dues llengües, tal com hem exposat al capítol 4). Pel que fa a l'epistolari Laviña, a més de les cartes escrites en català per diferents persones, editem una de les epístoles que va escriure Pere Vaqué, com a mostra de l'escriptura del corresponal que més cartes va redactar. Recordem que Vaqué va escriure tota la seva correspondència en castellà. Aquesta carta també reflecteix una de les temàtiques menys habituals en la correspondència de l'exili, l'amor.

Per determinar els criteris de la següent edició, hem tingut en compte, seguint els plantejaments de Francesc Feliu (2008) i Jordi Curbet (2005), les característiques del text i el tipus de lector al qual va dirigida l'edició. De les cinc opcions d'edició que tradicionalment es coneixen —reproducció fotogràfica, edició diplomàtica, edició diplomàtica-interpretativa, edició interpretativa i edició actualitzadora—, no hem seguit estrictament un dels models, sinó que hem fet una edició a mida, agafant els paràmetres més convenients, tal com ha proposat Curbet.

Per a aquesta edició, doncs, hem valorat sobretot el fet que el text ha de servir de base per establir el model lingüístic i estilístic de les classes populars durant el període en què s'emmarca l'estudi. A més de la utilitat que en aquesta tesi ha tingut l'edició dels documents, pensem que el recull també podrà ser font d'informació per a d'altres especialistes de la llengua i de la història, i també per a documentalistes, periodistes, psicòlegs, etc. Podem dir, doncs, que el potencial públic serà aquell provinent del món acadèmic i, per tant, el model d'edició més adequat creiem que és aquell que reproduceix amb la màxima fidelitat el text original.

¹³⁰ Dins els documents escrits en català hi ha 8 poemes, els quals hem considerat com a correspondència i hem inclòs dins l'epistolari, donat que eren lliurats per aquest mitjà de comunicació.

Per tot això, l'edició que presentem intenta ser respectuosa amb la llengua original, la puntuació i les convencions ortogràfiques: no hem regularitzat l'ús de majúscules i minúscules, ni hem desglossat abreviacions, ni tampoc hem esmenat errors ni lapsus i hem mantingut els subratllats dels originals. Hem conservat la disposició dels paràgrafs, tot i que no la de les línies, ja que el salt de ratlla no afecta ni la puntuació ni l'estilística. Les úniques intervencions que hem portat a terme són aquestes:

- Senyalització mitjançant la cursiva de la intervenció de mans diferents en una mateixa carta.
- Hem posat entre claudàtors paraules o grup de paraules de dubtosa escriptura, i també quan n'ha estat impossible la lectura. En aquest cas, enmig dels claudàtors hi ha tres punts com a indicació que manca un mot o un fragment.¹³¹
- Hem inclòs alguna nota a peu de pàgina per fer observacions històriques, lingüístiques o referent als topònims o antropònims.

Hem ordenat les cartes que s'editen alfabèticament pel cognom dels corresponsals i pel volum de cartes de cadascun d'ells hem transcrit primer les cartes escrites en català i a continuació les escrites en castellà, seguint un ordre cronològic. A la part superior de cada document editat incloem marcat en negreta: a) la informació de l'emissor, el receptor i la data, b) entre parèntesis hi ha la informació referent al fons, al número de volum i corresponçal (segons la referència que consta a l'arxiu), i l'arxiu d'on procedeix el fons, c) entre claudàtors, la referència que hem donat a cada carta, la qual hem utilitzat també quan hem extret alguna citació durant la redacció d'aquesta tesi, (el cognom del corresponçal, el número de carta seguint l'ordre cronològic, l'any, i el fons). La data que hi ha entre parèntesis i alineada a la dreta després de la referència a algunes cartes correspon a l'anotació que feia Bruguera en el moment en què contestava cada carta. Les sigles que hem utilitzat per elaborar aquesta informació són les següents: BR per referir-nos al fons de Ramir Bruguera, L per al fons de

¹³¹ En aquest apartat, hem de fer constar que hi ha hagut algunes grafies que, tot i no presentar-les entre claudàtors per tal de facilitar la lectura, les hem deduït pel context, ja que el traç que presentaven feia difícil entendre-les. Confiem que aquestes deduccions siguin les encertades. En cas de no ser-ho, demanem disculpes al lector.

Rosa Laviña, i AMP per referir-nos a l'Arxiu Municipal de Palafrugell. També hem fet servir les abreviatures vol. per designar el volum i c. per referir-nos al corresponsal.

Correspondència

1. Carta de Bonaventura Bolunya a Ramir Bruguera, 01-07-1942
2. Carta de Bonaventura Bolunya a Ramir Bruguera, 07-07-1942
3. Carta de Bonaventura Bolunya a Ramir Bruguera, 26-07-1942
4. Carta de Bonaventura Bolunya a Ramir Bruguera, 29-07-1942
5. Carta de Bonaventura Bolunya a Ramir Bruguera, 25-08-1942
6. Carta de Bonaventura Bolunya a Ramir Bruguera, 10-09-1942
7. Carta de Bonaventura Bolunya a Ramir Bruguera, 25-10-1942
8. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 19-04-1939
9. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 22-04-1939
10. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 06-08-1939
11. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 28-06-1940
12. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 28-06-1940
13. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 09-11-1940
14. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 18-11-1940
15. Carta d'Anita Rocas (Flaqué) a Ramir Bruguera, 26-11-1940
16. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 26-11-1940
17. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 08-12-1940
18. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 13-12-1940
19. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 18-12-1940
20. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 05-01-1941
21. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 19-01-1941
22. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 24-01-1941
23. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 10-05-1941
24. Carta de Tomàs Girbal a Ramir Bruguera, 06-06-1941
25. Carta de Tomàs Girbal a Ramir Bruguera, 10-06-1942
26. Carta de Tomàs Girbal a Ramir Bruguera, 23-08-1942
27. Carta de Josep Marquès a Ramir Bruguera, 30-08-1940
28. Carta de Josep Marquès a Ramir Bruguera, 20-12-1940
29. Carta de Josep Marquès a Ramir Bruguera, 09-02-1941
30. Carta de Josep Marquès a Ramir Bruguera, 19-02-1941
31. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 31-08-1939
32. Carta de Joan Massot a Carmela (Bruguera), 03-10-1939
33. Carta de Joan Massot a Carmela (Bruguera), 20-11-1939
34. Carta de Joan Massot a Carmela (Bruguera), 05-12-1939
35. Targeta postal de Joan Massot a Carmela (Bruguera), 24-12-1939

36. Carta de Joan Massot a Carmela (Bruguera), 07-02-1940
37. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 17-06-1940
38. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 18-04-1942
39. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 09-05-1942
40. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 22-05-1941
41. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 22-05-1941
42. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 26-05-1941
43. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 01-06-1941
44. Targeta postal de Joan Massot a Ramir Bruguera, 05-02-1942
45. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 19-02-1942
46. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 25-02-1942
47. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 25-03-1942
48. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 31-03-1942
49. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 11-04-1942
50. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 16-05-1942
51. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 20-06-1945
52. Carta de Sebastià i Rosa a Ramir Bruguera, 10-06-1942
53. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 10-06-1942
54. Carta de Joan Planas a Ramir Bruguera, 15-05-1939
55. Carta de Josep Poch a Ramir Bruguera, 30-04-1939
56. Carta de Francesc Puig a Ramir Bruguera, 25-04-1943
57. Carta de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 8-07-1941
58. Carta de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 21-12-1941
59. Carta de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 6-09-1942
60. Carta de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 16-05-1943
61. Carta de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 3-06-1943
62. Targeta postal de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 11-08-1943
63. Carta de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 07-09-1943
64. Carta de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 15-01-1944
65. Carta de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 30-07-1944
66. Carta de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 07-01-1943
67. Carta de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 11-03-1943
68. Targeta postal de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 08-04-1943
69. Targeta postal de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 12-04-1943
70. Targeta postal de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 26-04-1943
71. Carta d'Amancio Rodríguez a Ramir Bruguera, 24-05-1951
72. Carta de Ramir Bruguera a Rodríguez, 01-12-1952

73. Carta d'Emili Rodríguez a Ramir Bruguera, 29-05-1939
74. Carta de Josep Rodríguez a Ramir Bruguera, 10-06-1939
75. Carta de Josep Rodríguez a Ramir Bruguera, 16-06-1939
76. Carta de Josep Rodríguez a Ramir Bruguera, 24-06-1939
77. Carta de Josep Rodríguez a Ramir Bruguera, 11-07-1939
78. Carta de Josep Rodríguez a Ramir Bruguera, 08-08-1939
79. Carta d'Emili Roig a Ramir Bruguera, 24-05-1939
80. Carta d'Emili Roig a Ramir Bruguera, 26-05-1939
81. Carta de Josep Salvador a Ramir Bruguera, 15-05-1939
82. Carta d'Eugeni Xammar a Ramir Bruguera, 7-10-1943
83. Carta d'Eugeni Xammar a Ramir Bruguera, 30-10-1943
84. Carta de (desconegut) a Ramir Bruguera, 21-06-1939
85. Carta de Mariano Carbonell a Rosa Laviña, 16-02-1940
86. Carta de Camil Formosa a Rosa Laviña, 23-02-1940
87. Carta de Camil Formosa a Rosa Laviña, 06-03-1940
88. Carta de Camil Formosa a Rosa Laviña, sd
89. Carta de Camil Formosa a Rosa Laviña, sd
90. Carta de Josep Narro a Rosa Laviña, 31-05-1940
91. Carta de Josep Narro a Rosa Laviña, 02-09-1940
92. Carta de Josep Narro a Rosa Laviña, 24-09-1940
93. Carta de Josep Narro a Rosa Laviña, 01-03-1941
94. Carta de Josep Narro a Rosa Laviña, sd
95. Carta d'Evarist Ribell a Rosa Laviña, 01-03-1941
96. Poema d'Evarist Ribell a Rosa Laviña, febrer 1940
97. Poema d'Evarist Ribell a Rosa Laviña, febrer 1940
98. Poema d'Evarist Ribell a Rosa Laviña, febrer 1940
99. Poema d'Evarist Ribell a Rosa Laviña, febrer 1940
100. Poema d'Evarist Ribell a Rosa Laviña, febrer 1940
101. Poema d'Evarist Ribell a Rosa Laviña, gener 1940
102. Poema d'Evarist Ribell a Rosa Laviña, febrer 1940
103. Versos d'Evarist Ribell a Rosa Laviña, setembre 1940
104. Carta d'Evarist Ribell a Rosa Laviña, sd
105. Carta de Pere Vaqué a Rosa Laviña, 18-12-1939

**1. Carta de Bonaventura Bolunya a Ramir Bruguera, 01-07-1942 (BR,
vol. 2, c. 3, AMP). [Bolunya 1, 1942, BR]**

(3-7-42)

Meyreuil le 1° Juillet 1942

Mr. Bruguera Ramir

Perpignan (Pyr.Or.)

Molt Senyor meu i amic

Em plau adressar-vos la present per à anunciar-vos qu'el 23·6 vareg escriurer à la Breguet i que avui dia 1° he rebut resposta junt em un qüestionari que he omplert.

Confio, i vos ho recomano que vos interessa-reu a prop de las vostres amistats per a dounar-hi un petit impuls.

En espera d'altre ocasio qu'ens proporциони el veurens de nou em plau saludar-vos i desitjar-vos une vone salud à vos i als vostres.

Disposeu del vostre amic

B Bolunya

2. Carta de Bonaventura Bolunya a Ramir Bruguera, 07-07-1942 (BR, vol. 2, c. 3, AMP). [Bolunya 2, 1942, BR]

Meyreuil le 7-7-1942

Sr. Ramir Bruguera

Bolgut amic, Em plau correspondre la vostre carte em date del 3 dels corrents, la que va satisfer-me el tenir noves vostres, no solsament per el que fa referencia al meu assumpte, si no tambe per à sapiguer del vostre cusí. Verdaderament ho sento al que li ha passat, lloc que em un xic de paciencia podia facilment haber lograt el que varem parlar el dia la vostre visite.

Com vos dieu cal esperar a veurer qu'es el que passarà. Si jutjen que d'ici es pot fer quelcom, vos mateix escriviu al Chef o que escrigui el vostre cusi i com jo ja estic al corrent, no dubteu que vos-hi fare tot el que pugui.

Referent a l'assumpte meu, de la case Breguet en vareix rebre un qüestionari que vareix retornar-lo degudament escrit. Confio que donara el seu fruit.

Si ho creieu convenient i em diguessiu el dia que vos trovareu a Toulouse jo procuraria obtenir un permis qui em permeteria estar un dia enter à Toulouse, el que caldria es que m'avisesiu em uns 8 dies a la bestreta perque m'ho pogues aprepare.

La Mina "chaumera" del dia 12 al 19 d'els corrent i per mi seria bone ocasio. Si no fos per aqueixa dates no vol dir que tambe podria lograr-ho... a vostres mans vos ho deixo convençut que ho fereu be.

Quant tingueu l'ocasio saludeu al vostre cusi de una part i vos rebeu una cordial estreta de mà del vostre amic que vos desitja bona salud

B Boluña

3. Carta de Bonaventura Bolunya a Ramir Bruguera, 15-07-1942 (BR, vol. 2, c. 3, AMP). [Bolunya 3, 1942, BR]

(26-7-42)

Meyreuil 15-7-1942

Sr. Bruguera Ramir

Perpinya

Amic Bruguera, Air dia 14 vareix rebre carte de la casa "Breguet" en la qual em diuent que no poden donar-me satisfecio a la meva demande de colocacio car els reglaments en vigor prohibeixen l'utilitzacio de la mà d'obra estrangere en els serveis tecnicos. Trobo que tembe podien haber-ho dit avans d'omplonar la fitxe. No podrieu mirar si podrien emplearme en altre servei adequat a la meva professio i que no tingues d'intervenir en el Bureaux tecnic? Jo se que si es vol, s'em trovaria lloc hon emplear-me.

De totes maneres quedo igualment agrait i sentiria perdre el contacte em vos, de manera que podeu tenir la sertesesa que sempre que m'escriu-reu sereu correspost.

I del vostre cusi, que en sabeu? Digueu-li que reclami els jornals que li corresponent cobrar altrement es perdran.

Com sempre em plau repetir-me agrait i atent s.s.

El vostre amic

B Boluña

4. Carta de Bonaventura Bolunya a Ramir Bruguera, 29-07-1942 (BR, vol. 2, c. 3, AMP). [Bolunya 4, 1942, BR]

(Escrit a Toulouse le 11-8-42)

Meyreuil 29-7-42

Sr. R. Bruguera

Perpignail (Py Or.)

Benvolgut amic Bruguera,

Acabo de rebre la vostra del 26 dels corrents lo que m'ha alegrat tenir noves i sapiguer del vostre cusi en que malauradament la noticia que continua empresonat no es plaent si bé llur arrest no es per res delictiu.

Quant li escribiu ò si el vegeu, doneuli records de ma part.

Respecta el qu'em proposeu d'oferir-me com mecanic, l'idea es bona a la que jo no tinc inconvenient en fer la provatura, pero concientment jo no voldria enganyar a ningú car no vull enganyarme jo mateix. Vull dir que malgrat els meus coneixaments tecnicos jo no puc dir que poseixo coneixaments manuals per a portar una maquina. Se per exemple que com a fresador jo reuneixo certes condicions i que si volguessin [...] a donar-els-hi satisfaccio, lloc que la fresadora es una de les maquines que una vegada pasade en condicions de treball es ella la que tote sola fa el treball ¡ha! Pero cal posarle primerament en condicions per que pugui fer al treball. Jo sabré calcular per exemple la relacio que cal en el divisor per tallar un pinyo o [so da] dentade, pero el que jo no tinc cap practique i per tant (ho confeso) desconec es la manipulacio del plat divisor. Com aquest altres petits detalls que per mi em son dificultats si en els primers moments no puc contar en que la case m'els tingui en compte i que a prop meu s'hi trovi algu que pugui donar-me un cop de mà. Es ben notori que si pogues comptar en la benevolença del Chef de tallers en particular i que hi hagues qui en un cas apurat em dongues la mà, ja venceria les dificultats que inevitablement se m'han de presentar en el primer moment.

Jo dintre de la primera quinzena del proper mes d'Agost, tinc el projecte d'anar a Toulouse i si vos em procureu les senyas del vostre amic de la Breguet a qui em dirigia en nom vostre, i ell em dones l'esperança de que pogues trobar l'apoi en el sentit que acabo d'exposar-vos, resolutament jo em prestaría presentar-me com a mecanic per a trevaillar en una fresadora.

Soposo que m'aurè expresat lo suficient clar per à que m'hareu compres; no vull enganyar-vos ni vull que mes tard per culpe meva hi hagi qui vos pugui dir que l'aveu enganyat i per tant compromes en la feina. Vos-ho deixo à vostres mans i espero que en lo mes aviat possible em direu quelcom concretant sobre eix particular per el qual fa molts dies vinc cansant-vos.

Entre tant i en espera de las vostres encoratjoses noves em plau amic Bruguera, saludar-vos desitjanvos à vos i la vostre familia bone salud.

El vostre amic

B Boluña

5. Carta de Bonaventura Bolunya a Ramir Bruguera, 25-08-1942 (BR, vol. 2, c. 3, AMP). [Bolunya 5, 1942, BR]

(26-9-42)

Meyreuil 25-8-42

Amic Bruguera,

Despres d'haber passat 7 dias à Toulouse, al entrar de nou al Cantonament vareix trobar-me em la vostre carta del 12-8 el qual podeu figurar-vos la sorpresa que vareix tenir al assementar-me que vos vos trovabeu a Toulouse al mateix temps que jo i el que vareix sentir-ho no haver-nos trovat en que hagues estat per casualitat.

Per una mala explicacio (mes le que per mala interpretacio) vareix equivocar el viatge donç si be la Breguet que la Devoitime estaven en el "couge paye" i casi res vareix poguer fer. Em vareix presentar a la Devoitime per à fer les proves i com sigui que l'Ingenyer-chef no havia entrat de les vacances em van fer un exament preliminar el resultat del qual el sabre no se quand.

Vareix presentar-me a la Breguet decidid a oferir-me com mecanic i no vareix poder esser atés perque no hi havia ningu. Per essem impossible no vareix quedar-me mes temps car la meva permissio ja havia estat proulongade de 4 dies.

Enterat del contingut de la vostre carta la que trobo plena de optimisme em cal donar-vos las gracias per tot quand haven fet i feu per mi. Em les condicions que m'exposeu, estic decidid de fer la demande à la Breguet si d'aci uns dies no he tingut noticias de la Devoitime, sols que are em succeeix que no podre disfrutar d'altres permisos. Comque vos em dieu que devieu veurer à un amic vostre qui esta com a chef à la Breguet i que em comunicariu el resultat de la vostre entrevista, estic pendent del qu'em digueu per à pendre una determinacio.

Al escriurer demanant una plaça d'ovrer mècanic, creieu que cal fer mensio de la demanda anterior de Delineant?

Vos sembla que sense anar a fer les proves, m'enviarau una carte d'embauche?

Si pogues esser aixis m'aniria de primera car em ella ja podria fer la demande de lliberacio i no caldrie fer viatjes d'anar i venir.

Cregueu que si lograva esser “embauché” el que em representaria en primer terme la lliberació del Grup i després el poder atendre assumptes d’ordre familiar, vos en deuria un profund agraiment.

Queda a les vostres mans i espero qu’em direu quelcom.

Entre-tant, em plau aprofitar la vinentesa per a saludar-vos cordialment.

Maneu al vostre amic

B Boluña

**6. Carta de Bonaventura Bolunya a Ramir Bruguera, 10-09-1942 (BR,
vol. 2, c. 3, AMP). [Bolunya 6, 1942, BR]**

(26-9-42)

Meyreuil 10 Septembre 1942

Sr. Ramir Bruguera

Perpignan

Amic Bruguera,

El motiu de la present es per a anunciar-vos que en date d'avui he escrit à la Breguet sol·licitant una plaça de torner.

Vos prego que hi feu tot el que pogueu per tal pugui tenir satisfaccio, altrement em vaurè precisat en canviar de pensament i malgrat el que pot esperarma (la preso) à Espagne anar-me a entregarme i que fassin de mi el que els he sembli.

Els meus nervis no atmeten mes les impertinencies i el viurer en un Groupe.

Confiant que vos interessareu em plau saludar-vos i donar-vos les gracies a la bestreta.

El vostre amic de qui podeu manar.

B Boluña

7. Carta de Bonaventura Bolunya a Ramir Bruguera, 25-10-1942 (BR, vol. 2, c. 3, AMP). [Bolunya 7, 1942, BR]

Meyreuil 25-10-42

Sr. Remire Bruguera.

Benvolgut amic: Em [...] vos corresponc la votre del 26.9.42.

De la Berguet n'he rebut una oferta de treball com tornar pero teniu d'esser [...] en un altre grupo al que vareix contestar que no m'interessaba. Tinc pero entrada la lliberacio i confio de tenir-la... tinc treball a Saint-Jirons esperan arribi el moment d'esser alliberat com tinc de passar per Perpinya vindre a visitarvos si no us es molest. Sento l'havervos amolestat tant per arribar a aquest punt, pero amic, confio que comprendreu que sortir de hon estic per anar a un altre lloc que no se el que hi trobare prefereixo no mourem. En quand ens vegem ja parlarem del vostre cusi. Pendent de les vostres noticies em plau adressar-vos una cordial estreta de mans.

Vostre amic de qui podeu disposar

B Bolunya

8. Carta de Josep Flaqué Rovira a Ramir Bruguera, 19-04-1939 (BR, vol. 2, c. 7, AMP). [Flaqué 1, 1939, BR]

Bram 19 de Abril de 1939

Ramiro Bruguera,
Salud

Molt estimat amic: Al rebra aquesta desitjaria que estesis bé de salud, com també la teva volguda muller y fille, y faix vots perquè l'teva tant estimade filleta estigue mellor, y deçitjant un prompte resteblliment.

Ab faix carrec dels momens que deveu aver pasat tant tu com la Carmela, y m'he alegrat moltisim l'que me dius que el metge te ha dit que quedarà bé del tot y que l' celebros de cort.

En obrir la teva, amic Ramir, m'ha sorprés el chec postal que tu me ofereixes com ajut en aquestes circumstancies en que m'trobu, no se en quinas paraules podria calificar l'agraiment vers un company volgut, que no ha olvidad les nostres antigues amistats, però si tinc que dirte que el yo escriurta, la meba intenció no fou altre que ferte saber que me trobava tan yo com els meus estimats companya y fills a França, m'he fet carrec abans de fero, que per el poc temps que tens de residencia a n'el teu país, els pocs medis que devies comptar, que no poden esser més dels que tu am el teu esforç afanyes, se lo que es care la vida, tu no pots pas desempellarte de uns francs que te fan falte, es per aixó amic Ramir que te demano i creguis que la meva intenció no ha sigut altre que el posarme en contacte am tu i volger explotar les nostres vellas amistats, i també si vull dirte que no faixis cap sacrifici, si per algún cas me veigés apurat aleshores, sense embuts de cap mena acudiria seguidament per el teu desinterasat ajut, que ja te dic, que siestic l'mar d'agrait de aquest bell gest que no oblidaré mentre duri la meva existencia. Pots estar segur amic Ramir.

S'acaba de lleixir aqui "La Depe[c]he"¹³² la cuál porta noticias molt interesans per a nosaltres. La primera es un comunicat de l'embaixador de Mexic on el cuál diu que el Govern del seu país accepte els Refugiats Espanyols que els sigui imposible el retorn a Espanya, es-sent preferits y clasificats, els que aixin tingut carrecs de responsabilitat, yo i els meus si puc miraré de anari y seguir aquesta sort, hare bé, si ha una altre tembé de no menys interesant, aquesta del Govern Francés sobre els estrangers y refugiats residents a n'aquest país. Jo, si m'preguntan per inscriurme y posarme a dispusició de la llei que fa referencia a nosaltres, estic

¹³² Flaqué es refereix al diari francés *La Dépêche*, de Tolosa, creat el 1870.

dispusat a posarmi i defensarla per lo que sigui necessari, contra el criminal feixisme e hitleriá, que així se que defensaré la llibertat del nostre tan volgut poble, aquesta llei ben definida, nosaltres en cas de Guerra tenim els mateixos deures que cuál sevol ciudadá de aquest país, en cas contrari de no aceptarte no pots continuar aquí. El remei que tens es tornar a Espanya y yo am les circunstancias actuals no hi puc anar de cap manera, y per Mexic pot donarse el cas que te apliquin dita llei abans de ver yo aixi fer la sollicitud per anar a dit país, y aixi será que sensa mourás l'acceptut, y seguiré la meva sort, aquest bell país no em desagrada pas, molt al contrari, am lo poc que he vist el trobu admirable, afirmaria tot seguit pogueri treballar y quedarmi per a viure junt amb els meus.

Ahir al mati per una ordre de Comandant del Camp, feren una classificació de tots els oficis existens entre tots els Refugiats que ens veiem aquí, l'ferem molt mati y am pres-sas. Fa dos dias que ha cada barraca portaven unas fulles impresas i en francés en el cuál portava classificats, els noms de Metalurgia, Mecanics, [...] y Aviacio, Produc- y Distribució de Energia y altres però tots perteinexen a Industrias de Guerra, yo i soc inscrit, segurament, ya en vistes a probables esdeveniments, si ens necesiten que no ho dupto que en aquests moments els som necesaris [...] sortirem per a treballar, aixi l'espero y deçitxo.

De lo que m'dieu de Palafrugell que la vida es normal, per aquí les noticies que riben son al revés, no sé quina es la veritat, y a qui se pot creure en Cuscó mateix a tingut avui carta de la seva dona am una dels seus sogres de Palafrugell a dins diu que i-vaixi que es partirán el poc que tenen, y en cas de no an-nari lo perdaran tot lo que hi te, aixó amic Ramir, de lo poc que tenim, sembla que vol dir que es fotan de gane, n'ha une altre, ya dic de cert no se pas l'que yá, el fill de en Deulofeu a escrit a la dona de en Cuixart i li diu que el seu pare desde Riells, els escriu que en Donyó "l'escumbriaire" a sigut allí per a veure de emportar-se a n'el seu fill cap a Espanya y que l'han donat 24 horas de temps per a retornar, els ha dit que en Camós, Fina, angel Tormo, son en un camp de concentració de Reus, en Colón está amagat en una case, en Blanqué es Alcalde, ningú treballa, en Yusto junt am els germans menuts son els que junts am els guardias civils fan els saqueios, si es vritat aquesta situació en el nostre volgut poble, s'en diran moltes, ya dic no se que es cert, però sempre tens que pecar per lo pitxor.

De lo que me dius de les senyas del teu cunyat aquí no he pogut pas lograr de s'trobava la seva Divisió a França, e preguntat y no hi són pas donat raó.

Yo he dit am l'altre el mellor es a casa. No ya que desesperá y [...].

El prop diumenge vinent, vindran a veurme a n'aquest camp la meba estimada muller y fills, creu amic que espero am deçitg pogerlos tenir al meu costat, desde el 28 de Gener que no els he vist y en tinc ganes de abrasarlos, per hare están tots bé.

Sense mes y em molts recots de part meva a la teva volguda muller, Carmela i fot-li un pesic de part meba, petons a la no menys estimade filleta te abraça al teu bon amic que te deçixja molta sort y salud.

J. Flaqué Rovira

Treballar, aixi l'espero y deçitxo.

9. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 22-04-1939 (BR, vol. 2, c. 7, AMP). [Flaqué 2, 1939, BR]

Bram 22 de Abril de 1939.

Ramir Bruguera.

Salud.

Estimat amic: suposo que l'rebra aquesta deu estar a nel teu poder la meva del 17 del corrent, si no te he contestat mes aviat a sigut per el motiu de esperar el cobro del mandat que tu tant bonament me oferies y que ya el tinc cobrat.

De lo que m'demanes en la teba del 20 del corrent que miri si es trova a n'aquest, el bon amic Emili Roig, que per cert també ens coneixem bastant. Tinc que dirte que a n'aquest camp no i es,estic segur de es-seri l'sabria. he fet els pasos necesaris y no he pas lograt trovar el seu parader, he parlat am alguns companys Palafrugellencs y no m'han pas donat raó, en vistes de aixó me he procurat la direcció del Servei de Informació de Refugiats Espanyols, per a veure si tu logras escriuri. Tu trobaras el seu parader.

De en Marti Laviña pasá junt am en Josep de la brigada Municipal, el 7 o 8 de Febrer per el Boulou, i baix perlari i m'digué que se n'anaven a la Estació per agafar el tren, en una expedició que feian de donas, criaturas y homes de edad avençada, aixi es que segurament s'troban per l'interior d'França o bé per el Mon.

Llista de companys palafrugellecs que s'troban a n'aquest camp. Rusinyol, Hera, Llorenç Ferrer, Paco de la burra, no se el seu nom, Gubert mitja, Germans Caneba, Estrepit, Diego de Calella, Blaga petit, Plaja, Salgas, Pujol, Tomàs Gubol, Morató, Francuir, Cuscó, Saguis, Mauri Puig Emili, Magola de Calella. Vicente Martinez, Forgas polida.

Office de Refugiés Espagnols
4, Square de Brougere
Afit de Violette
Paris

Aquesta es la adressa per cas que te i vulguis dirigir, i tal com m'l'han dade.

No se si en l'altre que te baix escriure te i dic que en Camós, en Fine y angel Tormo se troban en un camp de concentració de Reus, en Colom está amagat en una casa, y per ultimas noticias de Palafrugell s'diu qe han tallat els cabells de alguna noya y donat [...], també s'ens ha dit que l'Alcalde de la Bisbal, el' dare,

homa de dretes a pasat la frontera fuixin de dit poble per el motiu de les barbaritats que estan fent els barbars criminals per la nostre tant estimada terra.

De aquestas noticias no se que ya de cert, el pitjo es vritat, saben els medis que han empleat en la nostre guerra. De els meus estimats companya y fills estan tots bé. Aquest darrer diumenge no els fou posible venir, els esperu el que ve per poguerlos abraçar.

Espero estimat Ramir que la teva tant volguda filleta segueixi, y deçitgo un prompte restabliment.

Donarás molts recorts a la Carmela de part meba y tu rep del teu bon amic un fort abras.

Salud.

J.Flaqué Rovira.

10. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 06-08-1939 (BR, vol. 2, c. 7, AMP). [Flaqué 3, 1939, BR]

Les Ylhes Cabardes, 6 Agost 1939.

Ramir Bruguera.

Salud.

Estimat amic: molt desitgeria que al rebra aquesta estesis be de salud tant tu com estimats muller y fille.

Primer que tot tinc que dirte, y suposo que te sorprendrá que me trobu junt am els meus estimats muller y fills, a casa de uns bons espanyols, que recolliren primer a la meba muller, y que la reclamaran a Bessyes, abun se trobaban refugiades, mes tant lo feren per a mi, els constá bastants treballs, però a la fi lograren que yo sortis de aquell infern.

A ne aquest poble que tenim la estada te per nom Les Ylhes Cabardes, se trova a uns 18 km de Carcassonne, es petit, 'l componen la major part espanyols, miners cuasi tots. Treballen en les conques mineras de Salsigne y Gilanyera, per cert bastan importants, es un bon pais rodeixat de altes montanyes, pasán al centre un riu que el fá la mar de pintoresc.

Te vaig a explicar les mebas activitats a n'aquesta, començant per a dirte que hasta poc els nostres estimats fills Manuel y Angelina se trobaban recollits a casa de uns espanyols a la Canneta, castán d'aquí uns 5 km, pots figurarte tu la anyorança nostre de tenirlos allunyats del nostre costat creu amic Ramir que petiem molt. Els nostres protectors, se en feren carrec de la nostre situació, y decidirem de acort junts comprar un petit bosc, y en el cuál yo em dedico a tallar arbres, per a la venda de llenya, que per cert te paga bastán, y sen així em lograt portar a nel nostre costat els nostres estimats fills, estem molt satisfets de tenirlos am nosaltres, encare que yo me sacrificui am aquest nou ofici per a mi de "bosquetá", que per cert es bastant pesat, y més després de mes de 5 mesos de estar in-nactiu, però am voluntat un se sent be de tot, y mes am aquestas distancias.

Tinc que dirte tambe, que després de esser operada la meba muller, com ya te vaig explicar am une altre, de la hernia, al cap de poc, y trobam-me yo al camp a [fou] la nostre estimade fille, a l'Hospital de Carcassonne, l'operació l' feren de costat de l'apendis, fou dificilísima, am pocas esperanças de salvarla segons digue el metge que tenia que operarla, però tingerem sort, y tot sorti bé, hare que la pobre pati molt estan alguns dies am un tubo posat a la ferida per donar pas al pús, estan

en dit establiment 40 dias, hare, en aquests moments, está molt bé de salud y bone com si no hagués pasat rés, y alt mateix temps tinc que dirte que yo no m'enterá may de rés hasta que ella sorti convalésenta y am l'Anita y en Manel vingueren a veurem a n'el camp, aleshores m'enterá de tot, la meba muller m'oculta tote la veritat per que yo no petis.

Yo tembé noy, n'e pasat quatre, a nel camp baix estar un més molt malalt de la cama, no te pots figurar lo que pati, si me aguesis bist no me ahuries pas conegut, de lo desconegut que estava, y sensa poguer-me moure res estava impossibilitat, y sort baix tenir de un bon imfermer, que no agués dit may, per l'interés que posá am mi, y que en tots momens no se separá pas de a mi, aquest es el bón company y amic Emili Puig, que no oblidaré may lo que fou per ami, prova de aixó es que faix dins de lo que puc, que com pots sopusar no pot esser molt però que almenys no el falti tabac.

De lo que me dius de al retorn a la seva llar del bon amic Emili Roig, espero y li deçitgo molte sort, yo la veritat per més avals que me fes-sin no me enganxarian pas, pot esser que no el pas-si rés però, no cal fiarse mase de les bones paraules de aquesta colle de criminals.

Junt am la teva, remesa per el company Puig aquesta semane, m'entero que l'amic Gaspar Seguis surti cap a Espanya, am un aval que l'mandaren de Palafrugell, aquest hera firmat per el cap de Falange, en Blanc, ex president d'el Fraternal per més senyas y l'alcalde gestor Blanqué dient am ell que tan a la falange com a l'Ajuntament no constaba res contre ell.

El més interesant de tot es que ell ja feia uns 15 dies que tenia dit aval, però perquè els demás companys no en fesin comentaris sobre ell, no tingué la valentia de dirlos, fins el mateix dia de la seva marcha, a les hores, els digué la veritat, y que si volien algo per els familiars de els que cadaben allí, que els an-niria a pasar records, y com pots supusar cada u els doná per els seus y deçitgarli molta sort, hare lo que me diu en Puig, ell es el primer de anar a Palafrugell, está compromés en les denúncies de en Palé, Cols, Joanama, ex carrabiners, semifacciosos, que precisament s'escapaven per a no an-nar al front, qui sap si per aixó el pot pasar algo, no el vui cap malt solts el decitjo molta sort y s'en surti de tot.

Tinc que dirte tembé que sostenim correspondencia am els meus familiars de Palamós, am els de Palafrugell, am tots ens diuan que estan bé, que treballen, home que ya te pots figurar l' putas que els deuen pasar. Te agraeixo molt amic l'teva bona intenció de venirme a veure a Brám, que per cert tembé m'ahuries trobat absent, y més am lo que me dius del tabac, se del teu bon cort, de amic y company que no te oblidare may. Res mes y am molts recorts als teus estimats, rep un fort abraç del teu bon amic que te aprecia molt.

Recors a la Carmela

J.Flaqué Rovira

Anita Rocas Compte

y fills

11. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 28-06-1940 (BR, vol. 2, c.7, AMP). [Flaqué 4, 1940, BR]

Villanière 28 Juny 1940

Mª Carmela Maldonado.

Perpignan.

Molt estimade amiga:

Al rebra aquesta deçitjeriem que estesiú tots bé de salud com es per hare la nostre.

En primer lloc tinc que dirte que estem 'm ansia per la sort que així pogut corre el teu volgut y estimat marit, Ramir, esperan que l' seba sort així sigut falaguera. I sorti en vida de aquesta dura batalla que ojalá estigui ya a n'el teu costat : lo deçitgem de tot cort a tant bon company i amic in-nolvidable de joventut, e exili, esperant tu Carmela ens l'comunicarás deseguida, per treur-nes el dupte de lo que a sigut de ell i per l'ansia que pasem.

En aquesta mateixa vá el nostre condol per l' mort d'el teu petit enfant, que nosaltres ignorabem, fins al rebra l'teva última, al mateix temps ens alegrem que tu sortisis bé d'aquest trance. I fem vots que en l'actualitat disfrutis de perfecte salud.

De nosaltres amiga Carmela, no sabém pas encare quina será la nostre sort després de finida la guerra, hare que no podem esperar-ne rés de bó tal com han anat les coses el mellor ens obligan tornar cap a n'el nostre país, esperan am le nostre sort lo que convinguen, yá que pots figurarte que les plaças que en la actualitat estém ocupán serán transferidas a n'els d'el país. Allavors no tenim cap solució més que pasar l'frontera. Veurem i crec que no a tardar l'que disposen de nosaltres. Aquí estem bé, yo relativament, baix trobar une bonne plaçe de mecanic electricista, i encantat noye,estic en une inportan mina que s'extreu barreixat am el coure certa cantitat d'or, molt important per cert, hare que de aquest preciós metall no en tens pas part, com se suposa, es una inportán empresa, am fundició aquí mateix, en el cual fa font el mineral que s'extreu de la mina, y a mi aquí me tens, cuidam-me de tota l'instalació de baix terra, i par de flotació. Com, treball a n'el taller, rés, no podia decitgar mellór. Però ya te dic, veurém lo que durará el nostre benestar, ya que em pasat un llarc tems, molt malament, pasém de privacions i arrastrats, particularment la meba volguda muller Anita, que ha pasat moltes hores al riu rentan per altres i fer feines, a vagades malt tretats, hare ella no s'cuida res més que lo de la case, que ya l'toca descansar, am lo que a pasat.

De els nostres estimats fills Manel y Angelina bé, molt grans s'han fet, semblan ya francesos, parlán correctament, hare que a casa no olvidém el nostre idioma, i tu, estimade petite fille? Esperem estigueu bé, ya m'faix carrec tembé lo grant que se deu aver fet, decitjant tembe estará be de salud, i de la nostre part l'fas molts petons.

Baix a acabar Carmela, esperán, em lo que te demanu, que almenys m'digues algo d'en Ramir el teu volgut company i que no tardaras.

Sens més i am molts abraçus d'la meba volguda companya que no vos olvidan, rebeu petons del nostres estimats fills y del vostre sincer amic que n'es.

J. Flaqué Rovira

Molts abraçus Carmela y petons de la teva volguda amiga que no vos olvida, i tembé espero me diràs com segueixen a casa teva i sobre tot el teu estimat Ramiro.

Anita Rocas Compte

Diràs a la mare de en Josep Comas que estem bé, ya l'escriurá, però li costa molt agafar la pluma.

12. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 28-06-1940 (BR, vol.2, c.7, AMP). [Flaqué 5, 1940, BR]

Villanière 22 Agost 1940.

A Ramir Bruguera.

Estimat amic: Al rebra aquesta decitgem que estau tots bé de salud, com es per are la nostre.

He rebut amb verdader plaer la teva lletra del 4 del corrent, i no cal dir-lo, al tardar tant tems de saber noves tebas, am la meva bolguda Anita, ya ens aviam pensat la male, o presoner o desaperagut, pots creure tu am quina alegria fou al veure tant solts els sobre, am l'teva lletra, la dona digué carte d'en Ramir, ella volia dir que te avias selvat de la crema, val mes aixis noy. Ho celebrém, que per els teus medis te aixis pogut reunir am els teus estimats dona i filleta.

Sobre la teva última te vull dir dos paraulas, aquestas vant encaminades amb les que tu me posas donan-nos las mes expresivas mercés per el nostre interes per la teva sort, nosaltres amic Ramir no em fet més que complir un deure envers un excelent company que a sigut durant un cert tems de joventut i de exili, lo cual no se olvida tant facilment, i mes per lo que tu curénd reberas las meas novas estant yo a Bram vingueras tot seguit per a la meba ajuda, am aquest, teu noble gest, no es per olvidá tant facilment, i més cuand yo en tenia nececitat.

Resumint: tu ya ets amb els teus, es lo més interesant, nosaltres aquí per are anem pasant, yo trebollo de mecanic i electricista a n'aquesta mina, no me recorda si te lo vaig fer saber, estic bé, are que no se lo que dorará, am la mania que tenen am els extranges i particularment nosaltres, molts d'aquí, els mateixos obrers, vergonya es an-nomenarlos son els primers, si vols tu ens tracte mellor l'empresa que aquestos desgraciats, es aixi, noy, no ya solaritat d'cap mena, inclús a n'els sindicats, no ens valoran, si no aviem firmat per el pais, es a dir enganxat, i am totes aquestas coses anem pasant els dias en espera que canvi la nostre sort, i mellor tracte.

De Palafrugell, segons les darreras noves que tenim de case, ens diuan que están be, en Pere, casat amb la Pilar habitan a n'el nostre pis, ell treballa de paleta am en Perla, ens diuan que están bé, encare que de butxaca crec que no l'passant molt bé, ya que ens parlan de que quand disposaran de medis s'faran fotografias per enviar-nos una foto, això bolt dir que l'pasan un poc putas.

De Palamós, i de els meus, mes o menys l'mateix, am la particularitat, segons les sevas lletres que els hant molestat molt, sobre l'asumpte d'el meu volgut germà Manel, que per indicis s'troba amagat, m'penso a Barcelona, pots comptar tu, que per a saber d'ells, i per atrapar-lo, lo putas que els deuan aver fet pasar, segons ells está bé, però noy en tant tems de esser reclós, pots comptar al seu esperit de les ansias d'llibertat que te el pobre, i sens saber cuand tems pot dorar aquest estat d'coses, am l'negra que está l'oritçó.

He tingut une lletra de en Ramir Deulofeu, que parlan de uns cuands companys d'aquí, tembé aixiliats, m'en don novas.

En Cuixart que s'trobava a Rennes am l'seva dona i fill, durant la ocupació d'els alemanys s'separaren, ell vingué a Toulousa fent llenya am en Pujol i dos d'altres d'Palamós, a n'aquest departament, de en Ruiz se creu continua a Bordeos, d'en Faiet i Gubert no en sap rés, en Joan Rodriguez es a Toulousa, a Bram s'troban en Llorenç Ferrer, Miquel Freixas, i Blaia altre vegade la desbandade, qui sap si aquesta bá per l'última, ya que in-dudablement el nostre asumpte demane esser resolt, no pot continuar, aixó de els camps de concentració, ya que per novas rebudas d'alli es una miseria, i més am les donas i enfans, es una pena veurals, per la manca de alimentació é higiene. Veurem, i crec a no tardar l'aclariment d'tot aquest estat de cosses.

Per aqui se parla molt del ya famós viatge per a Mexic, no se lo que yá del sert sobre ell, sont tantes las ganes que ya de que se resolgui l'nostre asumpte que a vegades dic pot esser que a la fi se recordin d'nosaltres, o bé ya avorrers de tot, te toqui agafar el cami cap a Espanya passi lo que passi, qui sap s'aquesta será la nostre solució. Hare que yo abans d'partir per el nostre pais aguantaré tot el tems que pugui, si me toca surtir cap al camp allá an-nixi, però si vull dirte que els meus no hi posaran pas els peus, primerament cap a Palafrugell, se lo mal que el pasan i no permetaria de cap de les maneres que ells el tingueren de sofrir.

De case de la meba Anita, ya parlan-lis yo de l'asumpte, ya ens diuen que ells i poden an-nari, l'mateix la meva familia de Palamós, are que segons ells, yo de moment no surti pas d'aquí, aquesta

p.

Donaràs molts recorts a la Teresa d'part d'el seu fill, está bé, a estat a case aquest mati, per les 11. L'he dit que l'escribia, se veu que per agafar la pluma es un poc mandrós, m'a dit que l'escriurá, are que si tarde no en faci cas ya te dic el que, de totas maneras está bé i que no pasi ansias. Res més.

seria la nostre solució en cas de yo quedar sens treball. De nosaltres, els nostres estimats fills Manel i Angelina molt bé, ya són uns petits francesos, a casa entre ells sols parlen el francés, llevat cuánt els toca parlar am nosaltres, que lo fant en catalá, que no se els olvidara pas, però tenen mes facilitat de parle amb el llenguatge d'aquí. No me sap pas mal, al contrari, es interesan i mes per el motiu de anar els dos a la escola, que el practiquin fora d'aquest lloc. Anita [...] s'portá com may, está molt bone, apenas la coneixariu, are aixó si, te unas ganas de pirár d'aquí, res noy la terre, un l'anyore per més bé que estigui i més cuánd n'est privad de ella, yo com sempre, dispusat a rejistir, lo que calgui.

Carmela, ya me faix el carrec de lo contenta que te posares cuand arribá al teu estimat Ramir, as tingut sort, yo que ya en creia am lo que tardabes a escriura que l'auria pasat alguna cosa, però are ya al tens al teu costat i solts te desitgu que pogueu viure am molte felicitat junts am la teva estimade filleta, am molts patons a ella de la nostre part, com tembé de els nostres te abraça, la teva amiga que no os olvida, i un fort pasic a n'en Ramir.

Anita Rocas Compte

Sense mes, te saluda ben afectuosament el teu bon amic que pots manar i disposar d'ell.

Te abraçe

J.Flaqué Rovira

13. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 09-11-1940 (BR, vol. 2, c. 7, AMP). [Flaqué 6, 1940, BR]

Bram, 9 Novembre 1940

A Ramir Bruguera.

Estimat amic: Al rebra aquesta molt decitgo que estigues bé de salud com també estimade dona y fille teva.

El motiu de aquesta, es per demanarte un favor si es que no te bé malement, aquest consisteix en que tu si me pots arribar al Consulat de España a portar aquesta demande que junt am aquesta te envio. Perqué faixin com mes aviat mellor els papers, perquè els meus estimats dona y fills puguen empendra el viatge cap a Palafrugell, ya que n'e tirada una altre y no e rebut resposta, a més una dona de Palamós que lo feu dos dias abans, ya sorti el dijous, a veura si tu m'hé pots donar un cop de má per fer que els meus no pateixin més, i espero de tu amic me donarás aquest plaer, almenys fés el que puguis que per aquí tenen molt de [fet].

Vull dirte tembé que yo estic am une lliste de llenyadors, podria esser que Diumenge o Dilluns ya surtis per a treballar, la marche es a Quillán, espero a n'aquest nou ofici sortir-ment almenys per a mengar, com pots pensar am l recança que sortiré d'aquí abandonán als meus tant estimats, per aixó acudeixo a tu que faixis lo que pugues perquè surtin lo més aviat mellor, a mes pensa am el camp, no cal n'parlar-ne més, ya te en fás carrec.

Une volte sortits, amb l'dona em cadat que baixaran a Perpignan am ella us parlereu, y tu l'orientarás per la seva marcha cap a Palafrugell y lo que tu te sembli que ella tingui que fer, així es Ramir que un cop aquí ells vindrán a casa teba i es posareu d'acord.

A més si es que a tu no te bé pás molt la meba correspondència te la rematrant a case teba ya que yo de moment no l'tinc fixe, com la done una volte a case me escriura tot seguit i a la teva direcció.

Per aquí noy [n'registis], vaig rebra la teva enviada a Villanière, y am lo que en ella me dius, sobre l'Carmela deçitgém que al rebra aquesta estigui lo més bé posible, deçitxan-bos bon-ne salud a tots, i satisfet de la teva situació al poguer treballar a n'aquest moment tant dificil que es tot.

Res més, une volte a Quillán te escriuré.

Mercés anticipades per lo que puguis fer per als meus volguts. Una abraçada a tots i am molts patons per la vostre petita fille, i de part d'els nostres fills els que no os olvidan.

A reveure i aviat Ramiro i Carmela. Amb molt de gust es deçitgu beures a tots.

Vostres,

Anita Rocas J.Flaqué Salud.

Baix [capit] per que no m'escopi el correu.

La contestació la fas a la Anita perquè pot esser que yo ya sigui fora.

Quartier D. Barraque 63.

(Aude) Bram

14. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 18-11-1940 (BR, vol. 2, c. 7, AMP). [Flaqué 7, 1940, BR]

Coudons, 18 Novembre 1940

A Ramir Bruguera,

Perpignan

Molt estimat amic: molt decitgo que al rebra aquesta deçitgeria que estesi be de salut com tembé volguda done i fille.

Desde aquesta te escric aquestas quatre ratlles per a ferte saber que yo estic treballan a Condom amb altres companys surtits d'el camp de Bram, treballan per un petró, a n'el bosc fen llenya i carbo, estem a 78 km de Bram, i de case als Pirineus, de [...] uns 100 km i 12 de Quillain.

Com pots sopusar e deixat a ne el camp de Bram els meus estimats done i fills, baix separarme de ells amb les llagrimas als ulls, però am la convicció de que promte surtirian cap a Palafrugell a pesar de tot tinc aquest consol. Ara si que tinc que demanarte amic Ramir que faixis lo que puguis per els papers per a sortir cap Espanya com te baix demanar a ne l'altre de no fa molts dias a veure el consulat l'que te diran.

Fes-lo almenys per ells el camp es terrible per a dones i criaturas, poc mengar i molta fret, no dupto gents de tu que faras l'que puguis per treurals de aquesta situació, l'Anita aixi l'espera de tu, i la vaig deixár amb la convicció que tu faries lo que pudesis perquè sortisin lo mes prompte posible.

Aixi es noy que espero de farás lo que podrás per que ells puguen sortir de aquesta [...], i més sent yo absent, un cop a case teva tu els orientarás a le mellor manera que tu te semble per poguer empendra el viatge cap a case, si els manca algo espero de tu farás els posibles per a complauer-los, i no duptes que yo treballaire si téns alguna despesa yo te la pagaré.

De moment i per manca de tems no te soc mes estens, am une altre ya te esplicaré d'lo que es la meba vida per aquestas altas montanyas, i no duptán, repeteixo estimat amic farás lo que podrás per els meus estimats petits i done.

Amb molts recorts a la teva estimade done i molts petons a teva no menys estimade fille te abraça el teu bon amic que lo es.

Josep Flaqué

Espero amb la teva proxima me donaras detalls de com, y si as aconseguir això sobre els papers.

15. Carta d'Anita Rocas a Ramir Bruguera, 26-11-1940, (BR, vol. 2, c. 7, AMP). [Flaqué 8, 1940, BR]

Argelers 26 de Novembre de 1940

Apreciados amigos Carmela y Ramiro y María Rosa. Molt desicharia que estiguesiu be de salut com es la nostra per ara.

El motivo de esta es par diros que ens trubem en Argelers sur Mer, lo primé que e fet al aribá a sigut apuntarme a la espedisio per España. Si puguesiu venir algun o altra a veurem deseguida perquè me penso marchar pronte si me poguesiu portá un chic de pa unas esperdenyas per mi divern numero 36 baratas si no teniu medis busqueulos que jo cuan vingueu us u pagaré tot, me gradaria pogueros veros a tots antes de marchar.

Sens mes per avui se despide la vostra amiga que us apresia molt.

Anita Rocas Compte

16. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 26-11-1940 (BR, vol. 2, c. 7, AMP). [Flaqué 9, 1940, BR]

Coudons 26 Novembre 1940

A Ramiro Bruguera.

Estimat amic: al rebra aquesta decitgeria que estesiú bé de salud tan tu com estimada sone i fille vostre.

E rebut amb molt goix la teva d'el 21 de el corrent, i am ella veig que gaudiu de salud cose que m'alegre moltisim.

Tinc que dirte que avui e rebut carte de la meba volguda done i fills meus amb retard i encare de Bram i en date de el 20, i tinc que dirte amic meu i amb pesar que el divendres prop pasat foren transportades a Argelés a les 5 del mati arribán a la estació de aquest poble a les 6 d'nit, un cop alli foren portades amb camions cap al camp, sense maletas i sensa mantes, tingueren que pasar la nit els pobres sense abrics, i pots comptar aixaguts sobre la sorre, rés noy calamitats en grant i injusticias in-humanes sobre nosaltres i mals trectaments. Tot això l'debém a un pais acullidor, rés no paga la pena ni de parlar-ne, comentaris a par i a consciencia de cada u, un altre dia pot esser en parlerem, yo particularment per els meus.

Aquesta Dolores Garcia que te parlo al darrera, yo treballo amb el seu marid i se que están juntes, te l'dic per un cas que ella fos fore.

Tinc que donarte les gracias amig Ramir per l'interés que te as prés amb els meus estimats prop n'el consul per a poguer marchar cap a Palafrugell, però noy are trobanse a Argelés, pot esser de no averi [...], ya que e tingut noves i me diu que l'han allistat par marchar cap Espanya, ya que semanals surten de 3 a 4 espedicions no se el dia que els tocará marchar i ojalá per a més i per acabar de peti ya fós demá, ya que yo noy sufreiro molt, i més al pensar lo molt que están ells.

Te vull demanar un fabor, aquest degut a les circumstancias que s'troben ells, se que es molt demanarte, i m's amb la situació que te deus trobar, però si te es posible el diumenge de arribar a Argeles, tant solts per a poguerlos portar un troç de pá, i si trobes algune cosa més, la Anita te francs i te pagará les despeses, al mateix l'encontres. Ella estará molt contenta de pogerta veurte i més a n'aquests moments tant dificils.

Li dius de la meba part que tingue anims, i que yoestic bé, que per a mi no pateixi pas, qui sap si dintre poc nusaltres tembé seguirem el mateix camí, ya que avui un company a rebut carta de el seu germá d'España i l'diu que se rumorexa per allí que tots els refugiats i serem portats, i crec, i aquesta será la única nostre solució, ya que l'de Mexic, sembla que s'ha anat aigua avall. Veurem lo que pasa.

Cuan parlis amb l'meba estimada doneli dons la direcció per cuand me escrigui a mi desde España, i de la meba part fas molts petons als meus estimats fill i fille.

Molts recorts a la teva volguda done i petons a la teva fille.

Amb gracias anticipades te abraça el teu bon amic

J.Flaqué

Adresse de Anita Rocas

Camp 8 B4

Barraque B15

Argelers sur Mer

En cas que no i fore ella demane per dolores Garcia que son compañes

17. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 08-12-1940 (BR, vol. 2, c. 7, AMP). [Flaqué 10, 1940, BR]

Coudons 8 Decembre 1940

A Ramir Bruguera, done i fille.

Molt estimats meus: al rebra aquesta deçitgeria que estesiú bé de salud com es per are la meba.

Abans que tot tinc que donaros les més expresibas mercés per lo que aveu fet amb els meus estimats done i fills i tenim amb compte les condicions que la Carmela tingué que desplaçarçe amb un tems dolén, l'Anita amb l'seva me esplica el parlament que tingueren les dos, a n'el tems que estigueren juntas, i [...] el sufriment que degué pasar amb el fort [...] que me digué la meva estimada dona.

Sobres la situació de ells a n'aquests moments no en sé pas rés, si continuen a Argelés o bé ya s'an marchat cap a Espanya, que a diros la veritat yo ya voldrie que se trobesin a casa.

Tinc que diros volguts amics, que a n'aquests moments i per conducte de la done de un company que se troba amb mi, i que ella está a la mateixe barraque de l'Anita, me fá dir que el dimecres prop pasat partien cap a Espanya, avui som diumenge i yo ya tenia aquesta que us escric cumençade. Ya pots figurar-te la alegria que e tingut al saber aquesta nove, a pesar que me dolt de l'anime la seva separació, però amics, almenys d'aquesta forma i ahurá evitat el sufriment de els meus tant estimats done i fills ya que al camp la vide es feia imposible une per la manca de alimentació i l'altre per manca de comoditats, i més el fret.

D'mi me sembla que la anem a pasar mes putas que cain, a n'aquestas alterres, ya fá 22 o 23 dias que estem aquí, i n'per el mengar ens podem sortir, rés noy ni cinc, ni per a comprar un segell, i el porvindre que s'nos presenta, ya fá dos dies que no sortim per l'neu, i a n'aquests moments continua nevan a 900 m de alture ya te pots fer carrec tu de la cantitat. Almenys y per are h'a un pam, i per el dir de la gent de aquí aquest tems dure almenys fins el febrer, aixi es amics meus que veurém lo que pase, i quin cami ens caldrá pendre, segur pitán, i l'més futut d'tot amb les mans al damunt d'el cap.

Refarén a l'asumpte de el ya tan famós viatge a Mexic, vull dirte que per cartes rebudes aqui d'alguns que estem junts, companys de captiveri, enviades desde Toulouse o bé Marseille, amb ellas els diuan que el governt Mexicá subvencione a 300 francs per home i 200 per a dones i criaturas cade u, de marseille se diu que

ya uns mengadors expresus per anar a mengar els refugiats i els que no i volen anar els donen 500 francs, veurem més endavant la vritat de tot aixó, però si tinc que dirte que n'estic tant tip de tantes subvencions i mengadors que no arriben may, que ya e perdud les esperances amb tot, i ojalá m'equivoqui, però el nostre assumpte crec yo que no será resolt de altre forme haste que ens aixin futut tos cap a Espanya, no te dic de que forme, o bé per aburriment els uns, calamitats els altres, i tips de sufriments aquí de la majorie, i els que embarcaran cap a mexic serán els que sempre se l'an pasade bé, tant a Espanya com a França, res més noy, veurám lo que pasa i crec a no tardar molt tems, i yo si tinc que dirte que soc un de els tants fastigaxats d'aquest modu de viure, esperaré lo que me diu la meba estimada done, i esperu de tu Ramir que si tens alguna lletra de ella me l'envies alli ahon me trobi, ya que yo allá ahon me trobi estaré amb contacte amb tu.

Sento molt altre volte molestarte, però per las cirsumstancias que me trobu, te demanu amb l'teva contestació si no te vé malement i pots posarme tan solts un segell per escriur-te, no te demano rés mes que aixó, i ojalá, un altre dia pugui pagarta lo que aveu fet per ami i els meus tant estimats esposa i fills meus.

Sens mes amb molts patons a la vostre estimada filleta os abraça vostre sincer amic que molt us volt.

J. Flaqué

**18. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 13-12-1940 (BR, vol. 2, c. 7, AMP). [Flaqué 11, 1940, BR]
(20-12-40)**

Coudons 13 Deçembre 1940.

A en Ramiro Bruguera y família.

Estimats amics: al rebra aquesta molt deçitgeria que estesiu be de salud com es per are la meba.

He rebut amb molt goix la teva d'el 10 d'el corrent. L'cuál pasu a contestarte. Amb primer lloc tinc que dirte que e rebut el gir de 100 francs que tu me envies, yo tinc que reprocharte aquest desenvolament que tu te fás per a mi, sabén yo i no dubto de la falte que deveu tenir vosaltres i de la necessitat d'aquests, a més als tractes eran de que si algo agués sobrat de lo que la Carmela perdrá a n'els meus estimats esposa i fills, que no sabré com recompensar-lo may, però tal com lo as fet, a pesar dels teus bons sentiments de ajut per a mi, me sap molt greu que vosaltres tingueu que anar male-ment, i més me dolt al aver-te demanat un segell que veritablement aquest y més que rés pot eser la cause de que tu tot seguit vinguesis per el meu ajut que si yo m'lo arribu a pensar ya may te lo agués demanat, i tinc que demanarte perdó per a la meba lleugereça.

Esplicat tot aixó amic Ramir te vull perlar clar sobre la meba situació, com l'de els demés companys que estém junts, y que no pot esser mes desestrosa.

Avui fá uns 8 dias que no podém treballar a n'el bosc degut a n'el malt tems, uns dias per neu i altres per ploure, solsement feste el carrec que cuasi a 900 m de altitut al clima que deu esser i amb un fret que pela. Dons almenys amb uns 22 dies de treball encare no pudém pagar els gastos de mengar i estém endeutats de no se cuáns francs, aixó volt dir que al guany d'casa ú a sigut nül, a pesar de tenir 3000 kgm. de carbó que amb tots aquests dies em produit.

El poc producte sortit fins are de el nostre treball de fer a fer el carbó, que la cantitat a sigut [...] de aquest vegetals, es degut que a n'e l'equip de carboners que portém se pot dir que numés han vist fer carbó, ya que si lo aguesisn sigut de debó pot esser a n'aquests moments tindriem uns 200 francs a la butxaca cada u, i are solsament deutes i sense ni cinc.

De lo demés els que solsament ens cuidém de derribar arbres i tallarlos per a les carboneras, fem de sobres el nostre treball, però que vols fer tu de la llenya si un cop desmunta la carbonera i envés de carbó te surt sendre, quedán perdudas unes

cuántes tones de arbres que per el nostre suó em portat allí i per a benefici de tots, rés noy que te esgarrifas i més al pensar amb la nostre triste situació a la cuál estém submesus.

Explicat tot aixó mes o meys te farás carrec de l'assumpte, are que a pesar de tot pensém subsanar aquestes deficiencias, però a n'aquest lloc es imposible, fá uns tres días que esperém el patró que es un tal Antonio Moreno que viu a Perpignan, a que ens tregui d aquí i que ens porti a un altre bosc que [deia] l'altre dia per telefon que li faltaba per completar el tracte dos firmes, i no duptem que dintre no molts pocs días surtirem d'aquests monts d'deu com volgarment s'diu.

Segons diuen pot esser que vinguem per aquí prop de Perpignan ya que se troban per la part baixa de el Pirineu, a un lloc que se pot treballar a n'aquest tems, veurém lo tems que se trigará aquest bon senyor a vindre, ya que aquí no fem rés, avui mateix el mati em surtit per anar a treballar, estám tot el mati a n'el bosc fins a l'1 d'la tarda i em tingut que plegar ya que els arbres glaçats se rumpien les destrals i per a la neu feia un fret que pelaba.

Aixi noy que amb totes aquestes miserias que te esplicu te farás carrec de lo putes que lo pasém, si m'veigereu dirian aquest no es en Pepitu, me refereixu a l'ofici que suporte i cambi tant a une persone, rés que semblu un carboner parlán clar.

Parlán d'miserias i no te manteixu cuánt te escrigui l'últim carte, era amb l'últim segell que me cadabe, a més aquí no pots demanar rés ya que qui mes qui menys se troba am la mateixe situació que yo me trobaba habans de que tu me enviesis el gir, are amb lo rebút ya e escrit a la meba estimada done, i l'esplicu lo que tu as fet per a mi, a més crec que ya será a casa i al rebra noves mebas, l'pobre se posará molt contenta, are yo espero amb deçitg les sevas i de els meus estimats fills.

Amb tot aixó celebros moltíssim que el teu amic Massot i cusi, sigue a n'aquesta, yo moltes vegades avia pensat d'ell i quin camí avia prés, ya que desde Argelés [...] ens trovarem mai més sabé d'ell, de la meba part l'dons molts recorts i un fort abraç.

Tinc que dirte que l'altre dia baix anar a Belfort que desde d'aquí uns 9 km i me trubá a n'en Pugades que fá de pagés, es a dir baquer, ya que are solsement se cuide de bacas i bous y en Lluís Pagés, el fill d'en Calzade el que feia de lampista, cuánt tenian la cooperativa a de Palafrugell, ya el cuneixas, precisament yo l'parlá de vusaltres, i ell me digué que pasá un tems a Perpignan, donam-me molts recorts, cuánt yo us escrigui me digué.

Per acabar amics meus, i de la meba part fareu un petó a la vostre estimada filleta M.Rosa que m'agraderia molt veure, i a vosaltres tant tu com na Carmela rebeu un fort abraç de el vostre sincer amic que molt us aprecia.

J. Flaqué.

Ramir te soc agraït per lo que as fet per a mi, moltisim. Te abraçe. [és escrit al lateral de la carta]

19. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 18-12-1940 (BR, vol. 2, c. 7, AMP). [Flaqué 12, 1940, BR]

(20-12-40)

Coudons, 18-12-40.

A 'n Ramiro Bruguera.

Perpignan

Molt estimat amic i familia: al rebra aquesta deçitgeria que estesiú bé de salud com es per are la meba.

Amb molt goix tinc que feros saber que e rebut carte de la meba estimade done i fills, ya desde Palafrugell.

Es baix a fer une petite descripció de lo que me compte ella en la seva, dien-me, que surtiren de Argelés a les 6 de el mati, tocan-li fer dos km a peu carregade amb l'equipatge fins a l'estació, pots comptar l fret que degueren pasar i més els nostres estimats fill i fille, i a n'aquella hora.

Surtiren d'la estació de aquest poble a les 8 de el mati cami de Cerbera arriban a n'aquest poble a les 9, que fins a les 3 de la tarde no surtiren cap a Port Bou, fense carrec la policia espanyole en dit poble, el cuál sortiren cap a Figueras a les 6,30 arreibán a les 8,30 de la nit. Allí tingueren que fer cap a presentarse altre volte a la policie l'cuál els prengueren els noms i tot seguit els digueren que els que tinguessin medis podian anar a n'els seus pobles respectius.

L'Anita tot seguit telefoná a n'el seu germá Joan, el cuál no se doná pas mandre per anar-los a buscar pots comptar l'escena que se desarrollá segons me diu ella, sol-ament feros el carrec que cuánt la meba estimada done estava perlán per telefon l'meba cunyade no su volia pas creura, dienli que dintre de 2 hores el meu germá estaria allí a recullirlos amb la seva camioneta. Resumin a les 12 de la nit ya estava allí es a dir a Figueras i a les 3 de matinade arribaban a Palamós.

Me parle molt com us podeu figurar de la meba estimada familie, i de la rebuda que els feren, com d'el meu germá Manel que tal com quedarem amb ella me deixa veura que no está junt amb els meus, segurament continua amagat, aquest es el meu pensament.

De Palafrugell m'parla, dientme que está molt contenta de la rebuda que l'han fet nostres amistats d'allí, i que llástime de no ave-ri anat més aviat, es a dir em lo que me explica está contentissima, a més els nostres estimats Manel i Angelina

tembé molt contens ya que totom está per a ells, podeu comptar vusaltres quin goix tingueren després de peti tán tems.

Me parle de l'amic Derio Mates que fa una semana está junt amb els seus, avent estat un any a un camp de concentració, i a hores d'are ya es lliure, l'cuál yo celebro molt.

M'diu que la sogre parlá amb dos de falange, la cuál l'digueren que yo no tenia cap falte per a res, i Anita a parlat amb algunes persones me diu les cuáls trubaren molt estrany la meba fugida, i que per el fet de la meba marxe me feia responsable de algo que yo no avia fet, i me diu que te confianse en que arreglará el meu assumpte, aixó es amics meus, que me cal esperar i qui sap si de tot aixó en sortirá algo de bó, ella te confiança, i qui sap si es el mateix deçitg de veureme en el seu costat que li don aquest esperit d anim, are que yo no desconfio i no veig altre camí que aquest, á, me diu que en cás que me toqués tornar a n'el camp emprengui el camí cap allí que camp per camp els de Espanya.

Aixis es amics meus que molt conten yo us done detalls de els que tan estimu, i més que no dupto que seré compartid a n'aquest goix per vosaltres, us conec i se que la meba alegria es la vostre i mes a n'aquest cás.

Me don molts recorts per a vusaltres i que no us olvide, ya que no es tan facil com aixó olvidar a tant estimats amics. Res més i amb molts petons a la vostre estimade filleta us abraça a vosaltres vostre sincer amic.

J.Flaqué

20. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 05-01-1941 (BR, vol. 2, c. 7, AMP) [Flaqué 13, 1941, BR] (19-1-41)

Coudons, 5 gener 1941.

A n'en Ramiro Bruguera.

Benvolguts meus: al rebra aquesta molt deçitgeria que estesiú bé de salut tan tu com estimats done i fille teba.

Pasu a contestar-te la teva derrera d'el 20 de el mes pasat, amb un poc de retard, l'cuál, i espero de tu me disculperás.

Referent amb lo que tu me dius en ella, tinc que dirte que aceptu els teus bons consells, a més que tot per la seguridad que me demostres envérs a l'meba persona, per els riscs que podria pasar i no dupto a l'altre costat, i me aténc a tot amb lo que tu me proposas.

Si volts tu, yo amb l'estat de anim decaigut que a certs moments yo mateix m'en done compte, degut aquest a la meba situació tant desventurada que estic pasan, y que pasan els días en pitxor, unes, i el mes dolorós de tot es l'abandó a que estém nusaltres a n'aquest mont perdut, el cuál amb tot aquest estat de cosas, ya moments que no duptarias pas gens, a fer una animalada, si volts tu, ya me comprens amic meu, lo [...].

La teva derrera me conforte molt amb tot lo que tu me aconsellas, lo cuál lo acepto amb molt agraiment les tevas paraules de ajut, yo tinc que dirte, que si per cuál sevol cause, prengué una decisició, abans te el pusaria a n'el teu cuneixament i com a consulte per a saber a que aténir-me.

De resultas de el tems la nostre situació se complica. Te diré que aquí dalt amb avui fan quatre días que está neván, i quin temporal noy, es una cosa que yo no havia presenciad may, ya llocs que aquesta a arribat a tapar les portes de les casas, que te diré yo uns dos metres, clar que aquesta altura no es general, però a 20 centimetres casi es a per tot arreu, i amb un fret que pela, te diré tembé que ens amb prestat voluntaris per a treure la neu de els carrers aquí ens tens 12 homes amb pales ubrin pás.

Te explicaré un cás bastán xocán, veurás que per poguer mengar si se en cal fer de cosas, inclús implorar la caritat.

Entre nosaltres se troba un metga naturiste, per cer comandán que fou de el nostre exersit, i bon company, que per la seba simpatia se a captat l'amistat de la majoria

de la població, ell ahir, i per resoldre el nostre problema, que per la manca de queviures s'feia critic, fou de porta en porta implorán per cada u de nosaltres, i que cade case se en fés carrec de ún tant solts per a nutrinos, lográn colocarnos a tots, es a dir que desde ahir, i per supar, ya lo ferem com les personas, yo mateix m'a tocat, a une case que solsement ya dos vells, ya que el fill se troba presoner en Alemanya, molt bone gent, yo com els demás els ayudém a per els treballs de la case, ya que tots tenen bestia, bous, bacas, y altres animals, rés noy me toca donar mengar al porc que aviat el matarán, netaixá l'cuadre, i a buscar aigua. Aquesta es tota la feine que tinc, are que per mengar molt bé, couen mongetas, patates, porc, formatge fet de ells, y coses per a l'estil, rés noy que tot aixó ya no sabia el gust que tenia.

Ara que no se el tems que ens caldrá continuar a tal, ya que la gent de aquest poble diuen que almenys esterém més de un mes al poguer entrar a n'el bosc, ya que per fondres la neu que ya es gelada, li caldria molt de sol, i com que cuánt ne fá no i toca, será la cause pot esser de no tornari més, veurem lo que resolt el petró, i si ens cambia de lloc, ya que inactius me crec yo que no podem continuar, i més de aquesta forma, veurem lo que pasa.

Referén a lo que m'dius que la dona de el teu amic Leandre Mont fou a Palafrugell, espero de tu que cuánt arribi, si te porta algune nove interesán me lo comunicarás tot seguit, i en cas que la teva volguda Carmela emprengui el viatge cap el nostre poble, cuánt parli amb la meba volguda done, i referent a mi, que li digue que estic bé, i que estic amb contacte amb vosaltres, si ya algo de nou per a mi que ella li digue, que a la volte la Carmela junt amb tu m'lo posareu al corrent.

De lo que tu me dius que si cal, tu puigarias aquí dalt per entrevistar-nos, te tinc que dirte, que no tenim necessitat de tal cosa, ya que per correspondencia ens entenem molt bé, i puguém evitar un viatge bastán costós per a tu, ya que coste francs, i el tems que se perd per manca de combinacions d'viatge, yo clar me agraderia moltisim puguerta abraçar i charlar un rato amb tu, però amb lo que te dic, prefereixu esperar un poc més i a un altre lloc, que segurament será més proche que aquest.

Si tens alguna lletra per a mi, ya que l'espero de els meus estimats done i fills, no dupto que la enviarás tot seguit, donám-te la llibertad per si la volts llegir.

Sense més i amb molts recots a n'el teu cusi Joan de part meba, com a la teva volguda done Carmela, molts petons a la vostre estimade filleta i tu rep de el teu bon amic un fort abraç, quedán a la teva disposició per a tot lo que te calgui.

Salud.

Josep Flaqué

21. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 19-01-1941 (BR, vol. 2, c. 7, AMP). [Flaqué 14, 1941, BR]

Coudons 19 Gener 1941

A n'en Ramiro Bruguera y familia:

Molt estimats amics: al rebra aquesta deçitgeria que gaudisiu de un perfect estat de salud com es per are la meba.

Paso a contestarte la teva de el 14 de el corrent, i en la cuál te done les mes expresivas mercés per l'interés en enviar-me l'letra de els meus tan volguts dona y fills, l'cuál la esperaba amb impaciencia, encare que, aquesta sigue escrita en fecha molt retardada, ya que es d'el 27 de el prop pasat mes de deçembre, però noy amb tot aixó es una alegria per a mi saber de la seva vida, per la cuál ya me figuro las restriccions que deuan pasar, i més amb la noticia que lleixi l'altre dia a la ("Depacho") referent a la manca de pá en Espanya que prenia proporcions catastroficas, i que l'Alemanya enviaba una certa cantidad de blat, de un estoc que la U.R.S.S. amb el seu últim trectac li proporcionaba, segurament tu el lleigires, rés noy que els pobres tembé deuan pasar la seva.

Jo continuo resistin per aqui dalt, are que noy tot te el seu fi, y yo ya estic a les portes, com ya te digué a ne l'altre estic recullit a casa de una bona gent, que me donen de mengar, els estic molt agrait, però noy no cal abusár, ya que me prengueran desinterasadament. Yo els faix tot lo que puc per a contentarlos, ells están contens de mi, però com que un dia els baix sentir dir que per 8 o bé 15 dias no els feia rés, i precisament avui s'acaba el terme de aquests últims dias que te anomenu, com comprendreàs tu, a mi me toca dirlés que no puc abusar més, i a vergonya a perdra els tinc que deixar. La meva situació surtin de aquesta casa no es gents falaguera, com pots suposar tu.

Amb tot aquest estat de cosas, i per la impossibilidad de poguer tornar a treballar a n'el bosc, ya que almenys ya més de un metro de neu, i que no se fondrá fins el més d'istiu segons diuan la gent de el poble, o resolt si no puixa pas el patró a buscarnos, y portarnos cap a Perpignan, veni yo per els meus propis medis, un cop aquí i parlat amb tu, amb lo que acordém, faré tot deseguit l'que a millor sigui convenient, si es necessari tornaré a Argelés encare que sigue per a pocs dias, rés no vull tirar ploms just el dia que m'aixi entrevistat amb tu.

Tinc que dirte que si vinc a casa teva no es en plan de abusár de la teva bonavolencia, molt al contrari me figuro cuál es la vostre situació, i més a n'el

tems que pasém no es per a tal cosa. La meva solució crec tenirla pronta determinada. Espero rebra diners de uns companys dintre pocs dias, ya que en una altre ocasió me socorriren, i me digueren que si en tingués necessitat un altre dia ferían també lo que podrán, si es que me els envian me faré fer el salvaconduct tot seguit per a Perpignan, molts de els companys de aquí també se els han pirat, te diré que de 24 homes quedém 10.

Si no ya cap novetat i es que vinc, que es molt probable, vos portaré unas cuántes patates, en tinc coullits almenys uns 6 kgm y espero en pocs dias més augmentar l'cantitat, si pogués portaros calque cosa més l'faria, però noy me pensu m'será dificil, l'unic serian cols, me dirás si es que en fan falte que les portaria, aquí no me costarán res. Te adjunto aquests tiquets de pá per si fan falte. Esperán en vreu tems rebra bones novas vostres, se despedeix de vosaltres el vostre bon amic que molt es volt.

Molts petons a la vostre estimade fille Maria Rosa, recorts a n'Joan y una bona estreta de ma a l'teva volguda Carmela.

Us abraça

J.Flaqué

22. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 24-01-1941 (BR, vol. 2, c. 7, AMP). [Flaqué 15, 1941, BR]

Coudons 24 Gener 1941.

A ne'n Ramir Bruguera i familia.

Perpignan

Estimats amics: al rebra aquesta molt deçitgeria que estesiú bé de salud com es per are l'meba.

El motiu de aquesta es per comuni-carte que si no tinc cap entrebanc el proper dilluns dia 27 sortiré de Quillan amb l'auto cart en direcció a n'aquesta, la sortida crec que es a las 8 d'el mati, diumenge m'ne entereré.

D'els gastos de viatge, si es que no rebu el mandat abáns de aquesta data, i que espero desde Villanière de uns bons amics, e trobat uns coneguts de Palamos que me el sufragarán. Aixó yo sense demanar-lis, saben la meba situació cuál es y m'se han ofert.

En pocas paraules te explicaré la nostre darrera azaña, i veurás per quin tipu estem nusaltres contrectats. Diumenge prop pasat, se presenta el patró en un camió per emportam amb ell, aquí paladaigavem molt amb ell, per les raóns de la abandó que es tingué tot aquest tems, i sense cobrar per rés de la llenya que tenim cupada, després de molt discutir, i amb amanaçes de que si no partiem amb ell en donaria part, a la fi ens embarquem sortin amb direcció desconagude, arribán després de fer uns 60 km a un poble ano-menat Roques d'[Frá], i a les 9,30 de la nit, es fá baixár y ens deixa a una petita gare abandonade, tota plena de aigua i sense palle per a dormir, ens dont [...] i apanyeuse, nosaltres en vista de aquest estat de coses i de el tracte poc humanitari d'aquest individu, i després de parlar amb set companys, que treballen per el mateix patró els cuáls s'troban més o menys com nosaltres, ya que els deu uns 1000 francs, a més a n'el bosc que treballan apenas se guanyan per mangar, per ser aquest poc poblat d'arbres i tots petits, que per fer entre tots 1 ½ m necesitas tot el dia.

En vista de tot aixó optém amb els [planos] que ens doná empendre el viatge de retorn, pasán tote la nit sense dormir i a més fent 3 km amb tot l'equipatge per l'ruta per agafar l'autobús. No sabiem l'hora de sortida d'aquest, i ens pasém desde les 3 de la matinade hasta les 6,30 hore de sortide esperán a l'intemperi, i sense mengar rés, rés noy els pasarem molt putes.

Altre volte a Condom, aquí entre cuatro cols, patates, grase de porc, naps, i coses per a l'estil, per l'caritat de l'bonna gent d'aquí aném registin, i mangém, are que

aquest estat d'cosas no pot durar, veurém com se solucionarà tot aixó, yo ya tinc presa la meba resolució, els demás companys que quedarán, i que son set, esperan acabar els papers per a veura si troban treball en un altre lloc, però els toca esperar fins el 17 d'el més entrán.

Per no cansarte més esplicant miserias, ya que tu deus pensar que cony me conte tante historia, i sempre amb cade carte l'mateix, però noy es l'realitat, aquí dalt no te saberia pás contarte, llevat que te digue que está blanc de neu, y que com a case maten un porc de 180 kg per munt, i i que no els manca patates, i amb el tems que pasém, no es poc tot aixó.

Per acabár si no ya rés de nou espero el dilluns per pogueros abraçar i veros, i mentrestant rebeu de el vostre sincer amic un fort abraç, i patons per la vostra estimada filleta Mª Rosa.

Saludos a n'en Joan.

J.Flaqué Rovira

23. Carta de Josep Flaqué a Ramir Bruguera, 10-05-1941 (BR, vol. 2, c. 7, AMP). [Flaqué 16, 1941, BR]

Palamós 10-5-41

A Ramiro Bruguera, esposa, y querida hija. Perpignan

Muy queridos amigos: Al recibo de esta mucho deseábamos que estuviéseis bien de salud como es por ahora la nuestra.

Hantes que todo os digo me disculpeis por mi tardanza en escribiros, motivada esta por ciertas causas que ya te explicaré en otro día.

Me encuentro con mis estimados esposa e hijos domiciliado en Palamós desde hace más de un mes, y con satisfacción os tengo que decir que estamos muy bien, estando yo empleado en la casa Esteva y Messer y de mi oficio, no pudiendome quejar de mi suerte ya que soy muy apreciado en el trabajo y con buen sueldo, solo te diré que corre a mi cuenta toda la instalación, tanto eléctrica como mecánica, encargándome yo de su conservación como montajés.

Por si no te enteraste tengo que decirte que pasé un mes justo en Gerona, no siéndome posible escribirte desde allí por no tener tu dirección, de vuelta a Palafrugell fui a visitar a tu querida madre y más familiares, cumpliendo tu encargo, y que con mucha alegría me recibieron, les hablé de vuestra Maria Rosa y de las intenciones de Carmela, muy contentos todos de lo que les expliqué y de tu modo de ganarte la vida, así es amigo Ramiro que cumplí con mi palabra, aún que un poco tarde debido a mi desplazamiento.

Espero que Juan continúe en su empleo, acordandome mucho de él y de sus charlas, y de los [moluscos] que nos hacía la Carmela, que ya se lo expliqué a mi Anita de lo sabrosos que heran, [...] le diré a Juan que sus consejos me sirvieron mucho, eso si un poco pesado, el martes por la mañana estaba en casa, como os podeis figurar bastante fatigado.

Por aquí hace muy buen tiempo, teniendo que decir que comemos mucho pescado, especialmente sardina que se coje en abundancia.

Anita todos los domingos se baja a Palafrugell, al mercado para aprovisionarse, de vez en cuando vé a los vuestros, se hace muy buena plaza, llegando a casa bastante cargada y ahora que hay muchas habas, seguro más que en esa de Perpignan, ya me dirás como está la vida por aquí.

A mi en Palafrugell se me han llevado muy bien, no lo habría creído, y esperando poder entrar en la Compañía quizá dentro de no muy largo tiempo, según indicios.

Me dice Anita que cuándo venga Carmela está convidada a pasar algunos días en casa, le gustará mucho ya que nuestro piso está de cara al mar y con muy buena vista y alegre, así es que ya sabes, y de pescado comerás en abundancia.

Sin más, con muchos recuerdos a Juan, Leandro, Rosa, muchos besos a María Rosa, recibid fuertes abrazos de vuestros sinceros amigos que no os olvidan y muchos besos de nuestros hijos Manuel y Angelina.

Vuestros que os quieren

J.Flaqué Rovira. Anita Rocas

General Sanjurjo 80 piso.

Palamós

24. Carta de Tomàs Girbal a Ramir Bruguera, 06-06-1941 (BR, vol. 3, c. 8, AMP). [Girbal 1, 1941, BR]

Bareilles 6/6/41

Sr. R. Bruguera

Perpinyà

Distingit amic: He llegit la teva lletra que en data 29 de nos prop-passada dirigies a n'en Pujol.

Dec regraciar-te, en primer lloc, per les atencions que has volgut tenir envers els meus familiars refugiats al camp d'Argelès i també faré cantar la meva satisfacció pels oferiments d'ajut en el cas de tenir ocasió de puguer fer una visita a la meva muller i filles. Fins avui aquest desitjat viatge no és possible doncs la meva situació econòmica és difícil i en conseqüència no puc ni somniar a tan grandiós plaer.

Enrolat a la 722G.Z.8, faig de serrador, [...] me recordo els sis mesos que vaig passar a les [...], on un [...] els alemanys. He passat pel camp d'Argelès, Bram, Gurs, he arrancat remolates al [...], he tallat i [...] i ara [...] a Bareilles.

[...] optimiste, he conservat bona moral i [...]; tinc el meu credo del que no puc sortir, almenys de moment; crec que tornarem a casa nostra i que allà trobarem un punt d'intel·ligència que ens permetra una vida de pau, justícia i tranquil·litat.

Els fets que van desenvolupar-se crec que precipitaren els aconteixements i tornarem a nostres llars amb millors de les que [poseiem] un mes enrera.

Visc molt desconectat dels nostres paisans; treball penós; certes dificultats són les [...] Tota informació de la retenció de volguts companys no donarà bona satisfacció.

T'abraça i saluda ben afectuosament el teu amic

T.Girbal

722-G-Z-8-2 [...]

Bareilles

[...]

25. Carta de Tomàs Girbal a Ramir Bruguera, 10-06-1942 (BR, vol. 3, c. 8, AMP). [Girbal 2, 1942, BR]
(Reçu visite)

Rivesaltes 10 Juny 1942

Sr. Bruguera Ramir

Perpinyà

Preuat amic:

Me plau assabentar-te que el proper diumenge, dia 14, desitjo passar-lo en vostra companyia. [...] arribaré a Perpinyà a l'hora de costum.

També puc dir-te que en data d'ahir la meva família feu cap al Vernet-les-Bains. Hem hagut de patir aquesta nova separació perquè la situació al Camp es fa cada dia més difícil i en canvi sembla que al Vernet estaran molt bé. Se tracta d'una Colonia dels [Quatres, i doncs Suïss]; la Neus tindrà al seu càrrec una secció; la Carme i la Anita treballaran cosint, planxant, rentant, etc, i la petita Aurora queda acollida a la mateixa colonia: tenim molt bones referències en lo tocant a la manutenció i allotjament; és a dir, en lo principal, almenys avui. Ignorem si tindran i quin serà el salari, i el proper diumenge ja podré donar-te més detalls.

Dilluns, al despedirme de la Carme, varem convenir que si li era permés, al passar per Perpinyà, te faria una visita.

Va produir-me una nova emoció la nova del traspàs de l'Amic Mundet (q.e.p.d.). A [Centrich] li escriuré un d'aquests dies.

Saluda ben afectuosament a la família Mont. Per a tots vosaltres va una forta encaixada del teu amic

T.Girbal

227-G-T-Z-8 [...]

Rivesaltes

26. Carta de Tomàs Girbal a Ramir Bruguera, 23-08-1942 (BR, vol. 3, c. 8, AMP). [Girbal 3, 1942, BR]
(Enviat 150 fr. el 25-8-42)

Rivesaltes 23 Agost 1942

Sr Bruguera R

Perpinyà

Amic Ramir:

Des del dia 12 del mes en curs estem acuartelats. No vaig més lluny que Rivesaltes.

He rebut lletra de T.Puig; està bé, pero me demana si li trobaria lloc al Pare. [...], si fos present i pogués enrolar-se a la 416 la cosa que no se presentaria molt dificil.

També he rebut lletra de la meva cunyada Enriqueta; també va tirant i [...] me diu que Catalina Planes i la seva filla Hortensia treballen a Pgl, pero que tenen uns jornals o [...] molt reduits.

L'amic Jaume ha visitat a la seva germana Anita. Té, Jaume, el propòsit de fer [...] a Pgell; establir un [...] a Baña i fer desplaçar a Catalina i Hortensia a la capital Catalana. Això son noves del 16 del mes en curs.

Desde el 26 Juliol que no he pogut pujar a Vernets. Ho faré a la primera ocasió o sigui una volta aixecat l'acuartelament i restablerts els permisos.

Desitjaria assabentar-me si podras resoldre aquesta setmana aquell petit afer que vaig encomanar-te. T'estimaré un poc de diligència.

Si tens ocasió de parlar a Massot voldria li diguessis que prop d'ell hi han dos bons amics del Pare; un tal Bel i un tal Ros. Tots dos valen pero Bel no té preu com a cavaller.

Saluda a la familia Mont, a la teva muller i filla.

Una forta encaixada d'en

T. Girbal

P.S. Ara m'en vaig a escoltar un magnific concert de radio

Val

27. Carta de Josep Marquès a Ramir Bruguera, 30-08-1940 (BR, vol. 3, c. 11, AMP). [Marquès 1, 1940, BR] (18-9-40)

Josep Marqués
542 G.T.R. (anciene 110)
Chef 5 section
Pamiers (Ariege)

Pamiers 30-8-40

A Ramir Bruguera i Carmela

Benvolguts amics: Desitgeria que aquesta ús troves a tote la família reunits i al mateix tems, amb perfecta estat de salut.

Durant un cuant tems, hi ha hagut un silenci entre nosaltres lo cual, no deixo de reconèixre que l'unic culpable soc jo, per el fet de que a nosaltres, ens canviavent de lloc cada dos per tres i per lo tant pera localitzar-nos, era sumament dificil però de totes maneres, espero que em perdonare-ho ja que si no hè escrit avants; per això no he deixat de pensar en diferents ocasions, particularment amb en Ramir el cual indudablement hà passat moments de molt perill.

Si a pesar de tot, hé tingut sort degut a que ens destinarent a fortificar a la frontera belgue i havem tingut que sortir per els pels, lo cual de la nostre companyia falten uns vint, que la major part d'ells els contem víctimes de l'aviació. Ens tingue-rent fortificant hasta l'ultim moment, tant és aixi, que durant dos dies teni-em l'artilleria francesa a redera nostre fent foc, hasta el dia 13 aproximadament a les nou de la nit, que el mig d'un bat.i bull terrible ens donarent l'ordre d'acampi qui pugui, trovant-nos no solsament batuts per a l'artilleria, sino que amés la motoritzada havia passat devant el nostre campament, pero amb direcciò a la carratera general, però degut a que els espanyolets ja estem tant escarmentats, desde alguns dies ens havi-em fet d'un mapa d'aquell sector, tenint ja el nostre itinerari tressat per a si es donava el cas, d'haver de sortir pitant lo cual solsament aig de dir-vos, que la primera nit fer-em 50 kmts, o sigui ens planta-rem a Bouziers a hòn teni-em que agafar al tren, pero degut els grants bobardeig que pega-vent aquest poble, ens fou completament impossible poguer-hi agafar al tren que per sort, vaig entrar-hi junt amb un altre, per informar-nos si realment hi havia al tren que ens esperava; mentres la companyia, o sigui part d'ella ens espera-vent als afores, que francament no pensava sortir-ne dels grants bombardeig que hi pega-vent durant aquella tarda.

Desde fà un quant tems, o sigui desde la retirada que ens tro-vem treballant amb la companyia prop de Pamiers, a la construcció d'una fàbrica de pòlvora; pero desde la firma de l'armistici, que hèn parat els treballs i per lo tant, ens trovem en aquests moments amb paro forsós.

Fa dós dies, que vareig tenir carta de les dónes den Buigas i l'Iglesies, les quals em comuniquent que hèn quedat presoners amb els al·lamanys i ademès hi há presoners segons elles, en Rei i en Toritas de Montràs.

Si está dins la vostre possibilitat ús agrairia que quant em conteste-ho, com no dubto que ho fere-ho, doncs que em mande-ho l'adresa del vostre cusí Juan Costa i el mateix tems, si la teni-ho la de la Rosa Lavinya, la qual la Rosa jo crec que está al camp d'Argelés.

De la meva familia, tinc notícies normalment els quals segons èm comuniquent, están bé de salut

Sens altre particular, amb petons a la vostre estimada filla i vosaltres reve-ho una estreta de mà, del vostre incondicional amic

Marqués

28. Carta de Josep Marqués a Ramir Bruguera, 20-12-1940 (BR, vol. 3, c. 11, AMP). [Marqués 2, 1940, BR] (29-12-40)

Josep Marqués
542 Groupe Travailleurs Espa.
Ubage (Bases Alpes)

Ubage 20-12-40

Ramir i Carmela

Benvolguts amics: Després d'uns dies de silenci entre nosaltres, aprofito avui per a mandar-vos un afectuos saludo i al mateix tems, desitjar-vos que pase-ho unes felices festes de Navidad.

Dec comunicar-vos que desde fa aproximadament un mès que ém trovo els (Baixos Alpes) prop de la frontera italiana. Per aquest pais com és molt natural fa molt fret; doncs avui mateix el termòmetre marca 24° baix sero, com vosaltres compendre-ho, els que estem acostumats al clima de la nostre pàtria xica, aquest pais s'ens fa molt pesat, tant es així, que aquest ivernt crec que la dinya-rem de fret.

El treball el cual ens dedi-quem es destruir alambrades, per cert molt fret, degut haber de tocar ferro, que després de tot, jo no passo tant fret com els demés perque els Jefes de Secció no ens perme-tent treballar.

L'altre dia vaig rebre una carta de la meva germana la cual, em recomanà que os saludi de part seva, com també de part d'en Moret.

Si teni-ho ocasió de veure en Blanch petit ús recomano que al salude-ho de part meva. Al mateix tems si teni-ho per casualitat la direcció de Sanmartin, ós agrairia que m'ha la mandesi-ho.

Fent us de la nostre amistat, vaig a demanar-vos un favor que es el següent: Doncs, resulte que la meva família m'han anunciat que si trovo una familia particular per a dirigir un paquet de 500 grams per correu, que mel manderi-en, degut a no permetrels-hi mandar-lo directament a cap Unitat de treballadors estrangers; i com he dit anteriorment fent us de la nostre amistat, m'hà atreveixo a demanar-vos si teni-ho a bé a que el dirigeixint á vosaltres; tinguent la completa seguritat que em contestere-ho afirmativament.

Desde fa un cuant tems que hé perdut gairebe el contacte amb tots els palafrugellencs, lo cual si este-ho enterats del peradero d'alguns d'ells os agrairia

que m'explique-su algo, perque per aquestes montanyes dels Alps, un es trova completament despistat.

Degut a que dubto si al vostre cusí Joan Massot estrova a Perpigna; no l'hi atjuntó cap esuela lo cual, espero que si em conteste-ho em donare-ho el seu parader; doncs si continu-ha a Perpinya, os recomano que l'hi trensmate-ho un afectuòs saludo.

De la nostre situació general, per al moment está obscura, pero de totes maneres, jo crec que passada la primavera es veurá algo clara; l'any 41 será any de grans aconteixements.

De la meva família tinc noticies normalment, segons em comuniquent, afortunadament estant bé de salut, i que la gana tampoc els hi falta. Segons es veu el pais de Paco el Sordo no tenent cap necessitat de pendre "Vino [Quinal]" per a fer-los-hi despertar la gana.

Bueno amics, en espera de la vostre i amb petons a la vostre estimada filla, reve-ho un afectuos saludo del vostre amic

Marqués

29. Carta de Josep Marqués a Ramir Bruguera, 09-02-1941 (BR, vol. 3, c. 11, AMP). [Marqués 3, 1941, BR]

Josep Marqués
542 G.T.E. 5 Section
Ubage (Basses Alpes)

Ubage 9-2-41

A en Ramiro i Carmela

Benvolguts amics: Després de mandar-vos les més expressives salutacions; dec dir-vos que he rebut el paquet que m'have-ho mandat procedent d'Espanya. Aquest paquet contenia una pastilla de savó, uns mitxons, un mocadó i unes figures i pances per a completar els 500 grams, o sigui lo suficient per a demostrar-me que els pobres vells i la meva germana malgrat tot encara es recordent de mi.

En lo que fa referència a la meva situació, segueix normalment desde fa uns quinze dies havem tornat reampendre els treballs de construcció d'una carratera. Desde fa uns vuit dies que el tems ha canviat bastant, lo que ens ajuda a passat al martiri un poc mes descansats; l'alimentació segueix deficient com sempre, però no deixo de reconeixer que aquesta situació es general, lo cual malgrat tot jo voldria que els nostres pobres compatriotes que es trovent dintre els Camps de Concentració tinguerant l'alimentació que tenim nosaltres; doncs segons les cartes que es revent dels Camps, allò es insoportable i particularment els del Camp d'Agde. Segons vaig llegir l'altre dia a n'el diari "Le Petit Dauphinois", tractent de trasl·ledar als mutilats, a les dones i els petits a n'el Camp de Rivesaltes i el rest que es trovent amb condicions de treballar, els agruparant per nacionalitats i els farant treballar per a millorar la seva situació, que els pobres ja els hi combé. Per enfrontar la nostre situació es necessari fer us d'una force de voluntat increible, però a lo que respecta ami, estic disposat avants d'entregar-me a les garres d'aquests presumits i immorals de Falange, de passar totes les calamitats les quals es puguin presentar.

Jo crec que dintre un plas no molt llarg llunyà veurem aconeximents els quals ens permetrà veure una miqueta més clara la situació. De totes maneres tinc completa seguretat que els aconeximents es desenvoluparant favorables a nosaltres, que si bé de moment no ens permet obtenir lo que nosaltres desitgem; en canvi ens facilitarà les nostres ambicions.

Fa uns dies que vaig rebre carta del vostre cusí Juan Massot que per sert degut a que treba-llem tots els dies, encara no l'hi he contestat, lo cual us recomano que el salute-ho de part meva i el mateix tems que l'hi digue-ho que un dia d'aquests l'hi escriurè.

Segons em comunica el vostre cusí continue-ho vivint a la mateixa casa que viu-ent l'amic Mont i la seva dona, lo qual us recomano que els salude-ho de part meva. Suposo que la seva dona ja ha arribat del viatge a la nostre inoblidable pàtria xica que per sert tindria una grant alegria de poguer-hi parlar afi d'enterar-me de lo que ha passat i està passant per el nostre pais, que no dupto que no ha d'èsser poc.

Avants de despedir-me dec donar-vos les mes exprecives gracies per fer el favor que m'have-ho fet lo qual l'acepto amb la mateixa voluntat que vosaltres me l'ofere-ho.

Llàstima Perpigná a èsser tant lluny doncs si fos mes aprop, un dia us feria una visita degut a que ens consedei-xent 15 dies de permis per any. Ens fant unes condicions admirables, ens donent tiquets per el suministre i al mateix tems ens paguent a raó de 12 francs per dia durant els dies de permis els quals ens donent per a delantat; el viatge els que han marxat hasta aquest moment han pagat un cuant de vitllet. Jo tinc ganes quant agi cobrat aquest mes d'anar a fer una visita a les dones d'en Buigas i de l'Iglesies que viuent a uns 180 kms. d'aci. Com cobrem tindré mes diners que un torero, a nosaltres ens paguent (si no ens timent) a raó de 17 francs pour jour que die-ho els francesos, que com pots veure els teus compatriotes encara ens tenent alguna consideració.

Amb un patonet a la vostre filla, rebe-ho un afectuos saludo del vostre amic.

Marqués

30. Carta de Josep Marqués a Ramir Bruguera, 19-02-1941 (BR, vol. 3, c. 11, AMP). [Marqués 4, 1941, BR]

Josep Marqués
542 G.T.E. 5 Section
Ubage (Bases Alpes)

Ubage 19-2-41

A N'En Ramir Bruguera

Benvolgut amic: El motiu de dirigir-te aquestes lletres es degut a que en aquests moments ens acavent de donar l'ordre de traslladar-nos d'aquest lloc. Nosaltres en aquests moments no savem encara el lloc el qual ens destinarant, solsament ens han donat l'ordre d'estar apreparats, amb tres dies de ranxo en fret per el primer moment que ens avisin. Per aquí son molts els "bulos" que es corrent referent aquesta marxa; el motiu de tots aquests comentaris es per lo que a continuació vaig explicar-te: Resulte que hi ha un xicot de la Companyia que ha rebut un diari suis titulat el "Ginebra" que comentant l'entrevista de Franco i Petain diu que un dels punts mes importants els quals han tractat els dos homes d'estat a sigut del retorn a Espanya dels 140 mil refugiats espanyols i que en principi el nostre "Gran Generalisimo" está d'acor en atmitir-los; además don la coincidència que aquesta ordre de marxa ha sigut donada a totes les companyies i per consecuent ja tens els refugiats que es veuent "caminito la frontera" i acta seguit davant d'un guardia civil amb un vigoti d'un metro prenent la mida d'un traje. Jo no vull dir que tot això sigui sert, perque soc un dels que creu-ent que aquí no ens hi trovem encara per miracle, o sigui que hi ha algú que mira per nosaltres, o del contrari ja faria dies que ens haguerent llimpiat el forro; pero de totes maneres d'aixó hi ha algo per lo que ara vaig a dir-te. Resulte que tenim un Capità que es dels d'en Gusto de l'Orient i que com es molt natural está mes o menys enterat de l'actualitat i avui mentres preniem cafè junts l'hi he tocat una miqueta la manxeta i m'ha dit: sentiria moltisim Marqués tenir-me que separar de vosaltres per el fet de que s'os portin a Espanya pero de totes maneres res os té que passar i jo he roflat el nas perque es la primera vegada que parla amb aquest to. Pero en fi paciència i tranquilitat i fe cara a tot lo que vingui amb coraje i sanc freda, francament jo com t'he dit anteriorment per fer una cosa d'aquestes crec que tindri-en de contar amb el pare de la filla, que es el que en aquests moments precisament té la paraula cosa que si ell hi està d'acort estic disposat anar alla on sigui.

Els aconteixements marxant divinament, segons es deixa entreveure per el més d'Abril hi ura una xamfaina que donarà gust i que tal vegada la "Grande y Libre" també i estará pel mig, que es lo que els hi falta per el duro; pero amic el

Generalísimo no tindrà altre remei que fer honor els seus compromisos i malgrat i ésser molt dura l'ordre rebuda ultimament no l'hi toca altre que complir-la o del contrari.....

Si per casualitat reps algun paquet meu procedent d'Espanya t'haguiria qu'el guardis hasta que et mandí la meva nova adreça.

Et recomano que saludis de part meva a l'amic Juan i que l'hi diguis el mateix tems que quant arribi el lloc a on ens destinin ja l'hi escriure; també et prego que saludis a n'el matrimoni Mont els quals jo conec perfectament els dos, a n'ell el conec del dia que ens vinguere-ho a visitar a n'el Camp de Barcarés i que per sert recordo molt bé d'aquella truita i olives, que amb la [tos] que hi havia ens feia l'ilusió que era festa major; i a ella encara em sembla que la veig a la camarilla del Fraternal observant el ball.

Amb un cordial saludo a la Carmela i un petonet a la petita i tu rep una afectuosa abraçada d'aquest bon amic que t'aprècia.

Marqués

31. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 31-08-1939 (BR, vol. 4, c. 12, AMP). [Massot 1, 1939, BR]

Perpignan 31-8-39

Benvolgut Ramir:

M'ha sigut entregada la teva carta acompanyant les dugues d'els meus pares, lo qual t'agraeixo molt. Les circumstancias actuals que fan que tant tu com jo estiguem en situació no estable dintre aquesta població em fan pensar que tal volta fòra convenient de que els diners que guardo estiguessin en nou poder interinament. No sé pas si et posaríen inconvenients a la porta, pero crec que no, tractant-se precisament d'aquest càs, pero si així fòs, es podria buscar un altre mitjà, per exemple per mediació d'el Sr Moret que té lliura entrada i sortida, o algún altre.

Cel·lebro de que tots estigheu bé, jo segueixo millorant. Recors a la Carmela i petons a la nina. Disposa del teu cosí que tan t'aprecia.

Joan

**32. Carta de Joan Massot a Carmela, 03-10-1939 (BR, vol. 4, c. 12, AMP).
[Massot 2, 1939, BR]**

Perpignan 3-10-39

Benvolguda Carmela:

Et crec en possessió de la carta que vaig enviar-te per mitjà d'el [...] Moret. Com que des d'aleshores no he sapigut rès de tú, et prego procuris passar un moment que tinguis, per l'hospital i demanar per mi, que ja m'avisarán. Ara estic empleat a la "despensa", per tant, demana per en Massot de la despensa i sortiré de seguida, ja que es a la entrada mateix. Em convé de parlar amb tu per a sápiguer algunes coses.

Petons a la nena i disposa d'el teu cosí.

Joan

**33. Carta de Joan Massot a Carmela, 20-11-1939 (BR, vol. 4, c. 12, AMP).
[Massot 3, 1939, BR]**

Perpinyà 20-11-39

Sra Carmela Bruguera

Benvolguda Carmela:

Junt amb la present t'adjunto la última carta qu'he rebut d'en Ramir i la qual he contestat ja. Fa temps que no t'he vist i per aixó m'he informat. He sapigut que has estat malalta i soc al corrent d'el teu estat. Jo pensava que em deixarien sortir per a visitar-te, pero disortadament no ha sigut aixis. T'escric aquestes quatre ratlles per a dir-te una vegada mes que demanis si algo necesites i jo puc proporcionar-te. Ja sabs que fa molt de temps que no he tingut carta de casa i estic ansiós perque sé que allí la represió continua d'una manera molt dura. T'agrahiria moltissim de que em comunicuessis si tens tu noticies d'allí, ja que penso que pugui haver passat algo desagradable als de casa. Pots visitar-me els dissabtes si et plau pero amb permis de la prefectura, pero si et sembla pots passar a can Valls (St. Martin) i pots donar alli els recados que vulguis o les cartes si es que vols contestar-me per escrit.

Dona de ma part molts petons a la nena i reb la simpatia d'el teu cosi que molt t'aprecia.

Joan

34. Carta de Joan Massot a Carmela, 05-12-1939 (BR, vol. 4, c. 12, AMP).

[Massot 4, 1939, BR]

Perpinyà 5 Dbre 1939

Sra Carmela Bruguera

Perpinyà

Benvolguda cosina: El motiu d'aquestes ratlles es per dir-te que si has rebut alguna carta, o quant la rebis, destinada a mi, i tu tens dificultat de portar-la personalment a ca'n Valls demanes a en Mon si vol fer el favor de portar-li en cas em sembla que no li serà gran molestia tinguent la seva botiga prop d'aci. També t'agrairia molt de que la jaqueta de cuiro qu'em tens guardada la donguis al mateix Mon per tal de que [...] o engrassi (ell ja sabrà com es fà) i al mateix temps hi clavi els botons que hi falten, procurant que siguin lo mes semblants als que hi ha, ja que comença a fer fret i en tinc necessitat. Una volta deixada arreglada que la porti a ca'n Valls i li pagarà i jo ja passaré a recollir-la.

Y tú, com et trobes? Y la nena? Tens noticies d'en Ramiro? Jo no he tingut d'ell cap carta després de la que vaig mostrar-te ultimament. A veure si vindrà prompte amb permis.

T'envio junt amb la present una fotografia qu'em feren fa pocs dies.

Records per a en Mon i la Rosa i reb tu la simpatia i agraïment de qui molt t'aprecia.

Joan

35. Targeta postal de Joan Massot a Carmela, 24-12-1939 (BR, vol. 4, c. 12, AMP). [Massot 5, 1939, BR]

Perpinyà 24-12-1939

Benvolguda cosina: Serveixin aquestes quatre ratlles per a testimoniar-te la meva reconeixensa i per a desitjar-te a tu i els teus tota mena de felicitats en eixes festes i un pròsper i millor any nou. Dóna de la meva part molts petons a la teva hermosa nena i fel·licita també en el meu nom a en Mon i a la Rosa. Escric també a en Ramiro. Afectuosament,

Joan

36. Carta de Joan Massot a Carmela, 07-02-1940 (BR, vol. 4, c. 12, AMP).

[Massot 6, 1940, BR]

Perpinyà el 7-2-1940

Madame Carmen Bruguera

Perpinyà

Benvolguda Carmela: Ja vaig rebre en el seu dia la teva volguda carta de 31 prop-passat junt amb la que acompanyaves la carta i postal d'els meus pares. En la carta anava inclosa un'altra fotografia de la meua Rosa qu'es molt semblant a l'altra que vàreu enviar-me ultimament pero que també em va fer molta il·lusió; te la envió junt amb la present perquè la ensenyis a la María Rosa, la qual ja suposo curada del catarro, i que podràs tornar-me en la primera ocasió que tinguis.

En la seva carta i postal, els meus pares em demanaven qu'els hi escrigués si havia rebut la maleta i jo ja els havia enviat una postal l'endamà mateix d'haver sapigut per tú que havia arribat. De totes maneres i a fi d' assegurar el correu, els hi he tornat a escriure de nou.

Ja comprenc que tens molta de feina i que no en pots fer-ne gaire. No t'hi amoïnis gaire i procura sobretot trobar-te bé, que de tot en sortirem.

En quant a la pel·liça t'agrairé que quant tinguis ocasió i clavis els botons que hi falten i porta-la a ca'n Valls que jo ja l'enllustraré després de rentarla.

Si tens dificultat de portarla tu en persona els recados, et prego d'entregar-ho a en Leandro, qu'ell no crec pas qu'es negui a fer-ho.

Referent al sobrant d'el que costàren els ports de la maleta, pots guardar-ho, i si necessites algo avisa'm.

Records a Leandro i Rosa i amb molts de petons per a la María Rosa, reb la simpatia del teu cosí que molt t'aprecia.

Joan

No he rebut contesta a la carta que vaig enviar a en Ramiro

37. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 17-06-1940 (BR, vol. 4, c. 12, AMP). [Massot 7, 1940, BR]

Perpinyà 17 de Juny de 1940

A en Ramir Bruguera

Benvolgut cosí: Vaig tenir una alegría al rebre notícies teves per mitjà de la teva tarja postal militar del [8] del mes en curs, ja que malgrat el laconisme obligat de la mateixa, veig que la teva salut es bona i que rès desagradable tens a mencionar. També jo em pregunto: serà prompte que podrem tenir la joia de veuren's? S'acabarà un dia la nostra tragedia? Podrem tornar a reunir-nos amb els nostres imes estimats? Qui ho sab! Pero cal fer el cor fort, qu'en defallir rès s'hi guanya.

El diumenge anterior al passat vaig anar a casa teva i ami vingueren tambe en Manel i en Blanc. Sortirem un rato a passeig acompanyats de la M^aRosa i de la dona d'en Blanc. Ja sé que la Carmela t'ho ha explicat perque el passat diumenge vaig trobar-les quant venien de la [Platanade] i les vaig acompanyar a casa. Estaba bastant cansada del passeig, pero animada de les teves cartes. Jo li vaig dir que t'escriuria i naturalment em digué que et donés molts records. El penúltim diumenge, la pobra va tenir una decepció enorme quant jo vaig arribar a casa teva: em confongué amb tú; la finestra era oberta, estaban ella i la nena en el cuarto i al veure'm aturat al defora devant la mateixa es va sobresaltar. Jo ho vaig comprendre desseguida. Es cregué que eres tu. Després explicà que tu tenies aquesta costum; estaba tota desilusionada.

Referent a la meva situació, en rès ha canviat. Solament que tinc una contracta de treball, de treball dur pero lliura, es tracta de treballar en una pedrera, conduint vagonetes de pedra a preu fet (tant per vagoneta). Això es a prop de Toulouse, Salies du Salat es el nom del poble. Veuré si tinc sort, ja que em sento fort per a suportar qualsevol treball que pugui fer un altre. Guanyant algun diner em seria fàcil ajudar-te en lo possible.

De la meva familia he tingut notícies recients. Em diuen qu'estan bons i que "van tirant" (ja pots comptar de quina manera) pero tal com esta aquell pais això ja es gran cosa. La Mercedes m'escriu també una carta en la qu'em diu qu'està estudiant el frances amb gran dalit perquè diu que vol venir a reunir-se amb mi á França i en la mateixa em fa un plan de fugida d'allí que es una maravella d'enginy jovenívol i que el seu sol temperament imaginatiu es capaç de forjar; acaba dient... y no volvemos jamás a España. Es veu que ja n'está fins al cap de

mund, i ni estranya que la tal carta no hagi sigut retinguda per la censura. També em diuen els meus pares que la petita Rosa continua en perfecte salut i qu'es l'admiració dels que la coneixen al veure la [...] que la pobreta sent per mi. Diuen que cada día es mes bondadosa i es passa llargs ratos petonejant o tirant petons als meus retrats. Com s'enyora als petits!

Ara mateix, diumenge passat, la teva M^aRosa estava preciosa, amb una cara roja, i contenta que daba goig de veurer. Y es quant veig a ella o a algun altre petit que penso mes amb les meves i els ulls s'em en hi van. Y tant lluny com n'estem d'elles i qui sab quant i en quines circumstancies les veurém.

Ja et tindrè al corrent de tot lo que passa referent a la meva situació. He donat records teus a en Carles que encara continúa en el mateix lloc; et farà quatre mots mes endavant. Y acabo, perquè creu que amb la ploma que t'escriu en tinc un tip; es una veritable escombra (la que vam comprar a las Nouvelles Galeries s'em trencá).

Per a no descuidarm'en: Molts de records de la Carmela i mil petons de la M^aRosa. Y una forta abraçada del teu cosí que no t'oblida.

Joan

Apraciat Ramir: M'alegra moltíssim tenir notícies teves per mitjà del teu cosí Joan; veig que la teva salut es bona, que la teva moral segueix immillorable lo cual m'alegro moltíssim.

Res puc contarte de nou, segueixo al mateix lloc i sense probabilitats de canviar; pero espero que la nostra sort no tardara a ser millor que l'actual.

Coratja i andavant.

Carles.

38. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 18-04-1942 (BR, vol. 4, c. 12, AMP). [Massot 8, 1942, BR]

18-4-42

Benvolgut cosí:

Per mitjà d'el Sr. Gili he rebut la teva carta acompanyant les tres d'els meus pares i un'altra d'el meu amic Capo dirigida a un tal Ausias i que fa referència a mi, la qual et retorno.

M'extranya en gran manera que en dita carta no facis esment d'haver rebut la meva de data 10 del corrent en la que contestava la teva del 8 del mateix. En dita carta t'explicaba el que creia jo que podia haver succeït que hagués fet que a casa meva escriguessin de la forma que ho han fet.

També et deia en la mateixa que jo mai no els he demanat roba i que lo únic que vaig demanarlos-hi fou que ja que ho oferien, si podien enviar-me aliment ja que passaba una situació difícil i qu'em feien molta falta.

Al cap de pocs dies d'haver escrit la dita carta als meus pares, vaig obtenir l'empleu que ja sabs i que, de moment, va resoldre la meva crítica situació i estic encara penedit d'haver-los comunicat res d'allò, perquè veig que s'ho han agafat tant malament. No cal pas que et digui que vaig enviarlos de seguida una altra carta explicanlos-hi que havia obtingut una bona col·locació, que no m'enviessin pas res, cas d'aliments res em mancava. Es coneix que ells al escriure'm la seva última carta encara no havien rebut la meva. M'extranya que tingui tanta poca fortuna en la meva correspondència, doncs s'em perden o s'em extravien cartes d'una manera ja massa constant. A veure si aquesta tindrà millor sort.

Em sembla que en la meva última ja t'explicaba que havia sigut cridat al Comissariat Especial per un informe que de mi es demanava a la Prefectura corresponent a una demanda de 7.E. de la casa [...] i sí que els informes que van donar foren excel·lents ja que vaig trobar allà bons amics meus.

Enterat de lo qu'em dius de la carta que la meva mare ha escrit a Rosa Saris. Crec que, (d'acord amb el teu criteri) has fet be en no contestar, en la meva carta els explicaba tot el succeït en una forma que a la força han hagut de quedar convencuts i tranquilitzats.

Notícia important = El proper dilluns em traslladen al Camp Joffre (Grup 7. E. 415) aquí mateix, a Barcarès. Crec que seria convenient que la 427 demanés desseguida la mutació, a fi de que em sigués lliurada l'ordre de missió o una permissió per a obtenir la contracta a les oficines de Perpinyà o seguir els tramits

que calguin, i que jo no sé exactament quins son en l'actualitat, per a ésser definitivament alliberat. Tu em dius en la teva que es la 427 que té el camp i ací diuen que es el grupo 415, per tant, no sé de quina manera podria ésser que m'arreglessin immediatament els papers a Perpinyà en les oficines de la 427 si podia obtenir una permissió, cas em sembla que seria una cosa [irregular]. En fi, veurem que en sortirà, mentre no sigui una trampa per a portarnos en l'altra zona... pero molt serà que després de tant de treball i diligència no poguem la fi cantar victoria. Veig que tens un treball gran i comprenc que això et roba tot el temps. No insisteixo mes en que et prenguis tantes molesties envers el meu assumpte perquè comprenc que tens el temps molt just i en fi, com ja et dic, cal tenir confiança en que es resoldrà favorablement.

Ja t'iré informant de tot que m'arriui.

Avui mateix escric una nova carta a casa meva dient-los que no he rebut cap envio d'els tres que anuncien i que Maestre encara no ha arribat. Ja hauras comprès que la seva última del 6-4 es refereix a la visita qu'ells els hi ha fet. Espero amb impaciencia les noves que portarà d'allí.

Estic convençut que segons s'han posat a última hora els aconteixements, seria una sort que pogués arreglar ràpidament el meu assumpte de treball.

Records de Santos, Sr. Gili; Ferrer i dònals de ma part a Carmela, Leandre i Rosa, sense oblidar els petons per als "peques".

I reb tu una encaxade d'el teu cosí que no t'oblida.

Joan

39. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 09-05-1942 (BR, vol. 4, c. 12, AMP). [Massot 9, 1942, BR] (18-5-42).

----- le 9-5-42

Sr. En Ramir Bruguera

Perpinyà

Benvolgut cosí:

T'escric des d'aquest poble ahont m'enviaren el dimecres passat junt amb Santos i altres trenta homes. Vaig passar per Perpignan, pero no ens deixaren sortir de l'estació i no vaig, per tant, poder venir a despedirme de vosaltres. Sortirem ignorant ahont ens portaven; ara hem sapigut que aquest poble té una mala fama que es ben coneguda de tota la comarca. Hi ha una mina de carbó qu'es ahont devem nosaltres anar a treballar. Estem encuadrats en un grup i no sabem pas qui es que ho administra, pero ens maten de gana. El menjar consisteix en porros i 300 gr de pà per dia. Potser volen debilitar-nos abants de fernos baixar a la mina, pero jo tenia entés que debia ésser tot el contrari. Ja deus comprendre que s'ens han quedat les cartes de racionament, que com et dic, no sabem qui les administra, pero estant encuadrats dintre un grup, deuran ésser molts els que "dirigeixin". En fi, no puc donar-te molts detalls perquè soc "nou" ací, i encara no estic gaire enterat. Ahir ocorregué una desgracia en la mina: una explosió de grisú: un mort i quatre o cinc ferits, pero això no té importància, avui els enterren.

Diuen que el treball de miner, es un treball pesat, pero jo penso que serà tot el contrari, porque si fos així farien que es pogues ben reposar durant les hores de descans, pero ens han donat uns llits de fusta amb unes planxes també d'el mateix, que quant t'aixeques estas mes masegat que mai. Pero això no te gran importancia tampoc, perquè esta en perfecta consonancia amb la sala ahont está el dormitori, lavabo (que no existeix) menjador (que tampoc) vater (que menos), etc. Els catalans en diriem una cuadro, i els castellans en diuen una "pocilga". Hi han per cortines millons de terenyines i tenim la roba usual penjada amb fils ferros i cordills per alla ahont podem. La primera impresio qu'et fa quant entres en aquest edifici d'el [-----]¹³³ (que tal es el nom) es la de que ets a casa d'un drapaire. Per altra part, les noticies qu'et donen els "veterans" sont bastant encoretjadores: No es pot comprar rès per a menjar, porque l'agricultura es poca i les terres son magres i no hi hà ni una habitació per llogar enlloc, i encare que n'hi hagués

¹³³ Aquest mot està guixat, igual que l'encapçalament de la carta, com si Massot o una altra persona hagués volgut amagar el lloc des d'on s'escrivia.

tampoc es podria obtenir, perquè els pagesos de per ací, com els de tot arreu, ja tenen masses sous i sols fan operacions a base del sistema d'intercanvi.

Diuen que al cap d'un mes de treballar al fons de la mina ja tindrem suplementes en el menjar i un litre de vi per dia: Caldrà per això que baixem a 800 metres de profunditat i caminar uns 2 kms. en posició ajupida i després manejar el pic o la pala durant 8 hores completament nù, perquè el calor que hi fà es tal que [regales] com una font de pertot arreu. Aixó si, et paguen un jornal bastant elevat, pero sembla que els descomptes el deixen reduït a zero, pero aixó tampoc importa, porque aquí, segons es veu, amb diners sols pots comprar la premsa, anar al cine una o dugues vegades per setmana, anar de tant en tant a fer una "jiribilla" a Marsella (depassem en 20 km. al nord) o emborrachar-te de cervesa, que ací, encara es despatxa sense ticket.

En aquest moment es posa a plourer, i aixó em dona una idea per a la tarda: anar a cercar caragols; els caragols han abundat extraordinariament, segons diuen, en aquest lloc, pero ara, davant els abusos, ja cal qu'es vagi bastant lluny si s'en vol recullir una menjada. Una ventatja enorme es que tenim el carbó de franc i tot el que volem; el foc está encès dia i nit que dona goig, la llástima es que no tenim rès per a courer!

Avui inirem amb Santos i dos altres companys catalans al cinema. Fan una pel·licola titulada "Les filles du Rhône" Si siguessim joves i solters, potser ens faria agafar ganes de casarnos en el país; Diuen que el tracte de les poblacions civils d'aquest departament es mes comprensiu qu'el qu'ens donen de el dels Pyr. D. Malgrat aixó, no se ben exactament a que es degut, si, a la gana o a la poca higiene i confort que hi hà o a la manca de consideració que es té al treballador de [-----] sembla que ací les desercions estan en l'ordre del dia el personal es va renovant continuament; diuen però, que els dirigents (chefs) sont sempre els mateixos. Encara no ens els han pas presentat; unicament algún miner d'els pous antics que queden m'en ha assenyalat un i els altres ja els he conegut jo mateix: son els que sont grassos.

El treballador que baixa a la mina tampoc cal demanar-li els [-----] sols cal donar un cop d'ull general sobre la seva persona.

Bé, crec que mes o menys amb el que explico ja veuras la meva situació actual quina és. Ja t'escriuré mes endavant, quant vegi el que es el treball qu'em donguin, el que decidiré fer. Ja deus suposar que ara mes que mai tinc interés en conservar la meva pell i tal volta caldrà que una vegada mes em decideixi a prendre resolucions extremes si no vull quedarme per in eternum en un país que... bueno; ja ho sabs.

Necessitaria estar al corrent de lo que digui o porti el Sr. Mestre si ja ha vingut. En cas necessari intentaria de venir sigui com sigui.

De l'afer d'el treball al bosc, ja veus que no s'ha [...]. Hem tingut la desgracia d'el retràs.

Records a la familia Mont i Sardó, als que prego doneu a llegir o expliqueu la present. Y petons als petits i una encaixada a tu i Carmela d'el vostre cosí que us aprecia

Joan

40. Carta de Sebastià i Rosa a Ramir Bruguera, 10-06-1942 (BR, vol. 4, c. 12, AMP). [Massot 10, 1942, BR]

Palafrugell 10-6-42

A Ramiro Bruguera

Apreciat nostre: De mans den Rocas hem rebut la teva carta exactamen com bares entregarli.

Estem de acort que seria millor que pugues anar directamen á Barcelona y que milló seria seguí el plan del S. Maestre, pró en totes dugues cosas ya dificultats.

Per portarlo á Barcelona es necessari prime trobar una casa que al bulguin adames de la gran dificultat pel menjar, y per portarlo á Andorra que seria lo millo com á seguritat y llibertat ya la dificultat que el Sr. Maestre es un homa que anrraona mol y no es acapas de resoldre res i adames segons sembla no se pot tenir confiansa.

Per conseguen en Rocas ja te indicasió fins dun á de portarlo y desde allá será trasladad secretamen en el pun destinat.

La situació represalia á cambiat mol, aixó no vol dir que an aquesta empresa no y axi perill, pro corren per aquí alguns com han Suquet (Muló) y altres que de un principi la aurian pagada cara.

Hem pres aquesta determinació deban la mala situació en que fa tan tems has troba.

Sobre tot at recomanu que absolutamen ningu sapigue res del seu paraderu ni direccio de marcha.

Com supusem que tindra roba ó maletas á casa teva si te es posible faras el favor de enviaru á nom de Emilio Carreras Sarria de Ter (Gerona)

Podras donar una nota del que costi de enviaru á nen Rocas y te sera abonat.

Del demes contingut de la carta daixarem per parlarne am momens mes raposats.

Am recors sincer per la Carmela, rebeu un abrás del teus cosins

P.D. Ensenya la adjunta carta a nen Juan

Sebastia y Rosa

41. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 10-06-1942 (BR, vol. 4, c. 12, AMP). [Massot 11, 1942, BR]

Meyreuil 10.6.1942

Benvolgut cosí: Tinc al meu davant la teva del 8 ct. que he rebut avui amb la joia consegüent. Estic molt satisfet del seu contingut, doncs [preveix] baix les teves intervencions podré finalment lligar caps i seguir el camí convenient.

Com veus, tothom sab les coses i les explica, i les aconsella de manera massa lleugera degut a que no es juguent gran cosa seva, sinó la pell d'els altres. Es clar que la Neus escrigué la postal però el redactat ja el conec i també a qui l'inspirà, per tant, jo he esperat també rebre altres informacions (Sr. Gili) i allavors explicar-te a tu la situació. Ja sabs perquè d'ací endavant ja no puc pas obrar lleugerament. És bo que es sigui disposat a córrer les aventures, però no a cegues com un insensat; cal pensar els pros i els contres i sols obrar de manera ràpida si no hi han altres solucions. Per tant, si no hagues sigut ferit, també hauria abans esperat el moment i l'hauria escrit en el mateix dia i en el mateix sentit que ho vaig fer en la meua carta del 5. Rocas, ja sabs que no em mereix pas confiança, ja et vaig dir que sentia de que anés a casa. En quant a Fernando, és massa intel·ligent perquè en l'espai d'un mes ningú el pugui copçar a fons. La meua situació de 28 anys enrera, a Barcelona i la seva vida d'allavors jo la conec perquè hem conviscut allí un bon període qu'ens ha donat amics comuns i és incensurable. El tot m'inspira confiança, malgrat i que la vida l'hagi portat a tantes diferents posicions, algunes d'elles en esguard de vida sospitosa, almenys en aparença, encara que en el fons humana i ardida.

Segueixo al peu de la lletra les teves instruccions: T'escric a volta de correu; Meyreuil es troba més enllà de Marseille, per tal cal passar per dita ciutat. Meyreuil, però no té pas estació de ferrocarril, cal baixar a La Gardanne, i d'allí venir a peu al Plau de Meyreuil, situat a uns dos quilòmetres més enllà.

Demanaràs per el 6ème Groupe: no tindràs pas inconvenients, la llibertat de que es gaudeix aquí és bentost absoluta, és a dir, que podrem anar sempre junts i anar ahont em plagui. La ferida semblant que pren un bon caire, em fa creure que dintre uns 6 – 7 dies em permetria emprendre una marxa, encara que per a tenir-la completament guarida n'hi à, poc més o menys per uns 10 – 15 dies.

La teua decisió prop d'el meu pare ho trobo una cosa acertadíssima i sols una volta coneguda la seva resposta trepitjaria terreny ferm.

Ja pots pensar que tot això em dóna una certa impaciència. Les notícies recients d'els meus són coses que en la situació nostra em causen sempre una impressió

molt profunda. Compendràs que la meva máxima esperança está apuntalada en l'il·lusió de poder-los abraçar algun día.

En quant a lo que tu em dius referent al paper per a poder retirar el paquet, em sembla que no es convenient que en digui rès al comandant perquè, cas apurat, l'arribada del paquet podria ésser una excusa per tal d'obtenir un últim permis per a Perpinyà i cosa impossible si sab que tu tens una autorització per a retirar-lo. Aleshores, un permis tindria moltes possibilitats d'ésser obtingut si es podes presentar una carta teva diguent-me que de cap manera es podia lograr l'entrega d'el paquet i que caldria que jo el recollís perssonalment. S'han donat casos semblants i han concedit permisos; per tal, es un precedent i una carta que hom es pot quedar als dits.

Marqués em va escriurer fà uns 4 dies donant-me la seva nova adreça i explicantme la seva favorable situació. Es trova en el Fort de Chapoly (St Genis les Ollières (Rhône)) prop de Lyon en el 972 Gpe. T.E. i está de magasinier. Ja explica que no l'hi falta rès, sobretot de menjar i que guanya 20 fr. diaris nets. Ja l'hi vaig contestar explicant-li la meva situació (la seva carta en venia retransmesa de Barcarès) i que si ell comprenia que allí jo pogués estar segurament, veuria d'arribar-hi d'una manera o altre. Fins a la data no he encara rebut contestació. [...] de la situació continua siguent optimista i está content perquè les notícies de la seva família son satisfactòries.

No he rebut encara el mandat que m'anuncies i que l'agraeixo moltíssim.

Records a tots i una afectuosa abraçada del teu cosí

Joan

Horari de Trens de Marseille a La Gardanne

<u>Marseille – Sortide</u>	<u>La Gardanne (arrib)</u>
6,30	7,30
16,10	17
19,15	19

42. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 22-05-1941 (BR, vol. 4, c.12, AMP). [Massot 12, 1941, BR]

Argeles s/Mer 22-5-1941

Sr Don Ramiro Bruguera

Perpignan

Queridos primos: Ya debisteis enteraros que no hubo nada que hacer para poder quedarme en Perpignan. Ahora me encuentro en el campo provisional y de aquí creo que me destinaran al campo general dentro de uno o dos días; es por esto que no os puedo dar mis señas definitivas y seria inútil venir a verme el domingo. Procuraré quedarme en el campo hasta ver si encuentra una manera de sacarme de él.

He encontrado aquí a un amigo que hace tiempo canocí en el Ancien Hôpital Militaire. Este muchacho ha escrito unas cartas cuya constestación es urgente como tampoco ha sido destinado; ha señalado a los destinatarios tu domicilio para que dirijan allí tu contestación y de esta forma recibirlas mas pronto mandármelas a mi enseguida que sepas mis señas, o traerlas si coincide con que puedas venir a visitarme. Se llama José Domenech.

Haber si podemos encontrar una solución. En caso necesario Valls de la epiceria creo que influiria acerca de sus amistades.

Muchos recuerdos a Leonardo y Rosa y besos a su pequeño Josep.

A vosotros os encargo lo propio para nuestra querida Mª Rosa y recibid al mismo tiempo el afecto de vuestro primo que no os olvida.

Joan

43. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 25-5-1941 (BR, vol. 4. c. 12, AMP). [Massot 13, 1941, BR]

Argeles s/Mer 25-5-1941

Srs. Ramiro y Carmela Bruguera

Perpignan

Queridos primos: Espero que tendreis en vuestro poder mi carta del 22 cte. en la que os decía que había sido destinado al campo de passage de Argelés, y os encargaba de remitirme la correspondencia de mi amigo que he encontrado que se llama José Doménech.

Hoy hemos sido destinados al campo general en las señas que pongo al pié de la presente. De esta forma podrás venir a verme lo antes que te sea posible y veremos si encontramos una solución para salir de aquí, que según referencias no es en estos momentos muy difícil.

Si hablas con Mr. Boucat, encárgale que cobre lo que me deben en el hospital y te lo dé a ti, como ya le había encargado.

El tiempo pasa muy lentamente y estoy aburrido aunque con la conciencia tranquila de que no es por su culpa que me hayan traído aquí.

Deseo que os vaya bien el asunto de las suelas de madera y de que Leandro tenga tiempo para terminar todas las que tu haces, pues según mi parecer, son todas tan bonitas que creo que lo vendereis todo este verano.

Saludad a Leandro y Rosa y besad a Mª Rosa y Josep de mi parte y vosotros recibid el afecto de quien nunca se olvida.

Joan

Massot Cosata Jean

Campo 3 – baraque 335

Argeles s/Mer

**44. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 26-05-1941 (BR, vol. 5, c. 12).
[Massot 14, 1941, BR]**

Argeles s/Mer 26-5-1941

Sr Ramiro Bruguera

Perpignan

Querido primo: Estoy en el Campo nº3 barraca nº335. Espero tener ocasión de verte pronto. Si recibes correspondencia a nombre de José Doménech, tráela.

No se si habrás recibido otra carta mía, pero por si se hubiese extraviado, cosa muy posible debido a la forma que marcha esto, te mando la presente con el objeto de que tengas su dirección.

Recuerdos a Carmela, besos a Mª Rosa y saludos a la familia Mont, de tu primo que no os olvida.

Joan

45. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 1-06-1941 (BR, vol. 4, c. 12, AMP). [Massot 15, 1941, BR]

Argeles 1 Junio 1941

Ramiro: Ignoro si has recibido tres cartas que te he mandado. La comunicación desde aquí dicen que es difícil. Estoy en el campo nº 3 barraca 335. Mi salud es buena, pero estoy algo impaciente de que no haya tenido noticias. Esperaba que hoy hubieses venido a verme, y el no haber sido me hace pensar o bien que hayas tenido dificultades o que no hayas recibido mis cartas con las señas.

Recuerdos a Carmela y familia Mont. Besos a Mª Rosa. Te saluda afectuosamente tu primo.

Joan

46. Targeta postal de Joan Massot a Ramir Bruguera, 5-02-1942 (BR, vol. 4, c. 12, AMP). [Massot 16, 1942, BR]

Señor D. Ramiro Bruguera. Impasse d'Alger nº4 bajos. Perpignan

Querido primo: El dador de la presente es mi buen amigo D. Fernando Maestre el cual saldrá de este lugar unos tres dias mas tarde que yo. El te explicará todo nuestro plan siempre de acuerdo con las circunstancias y posibilidades, pues en estos momentos no sabemos que podré hacer al salir de aquí. El ir a España pronto y desde alli hará una serie de gestiones en vista de solucionar mi situación en aquél pais. Irá desde luego a mi casa y tu puedes confiarle si algo tienes para la familia.

Espero que la simpatía personal de mi buen amigo Maestro sea motivo de sello de amistad común, y, en esta confianza, y con recuerdos para Carmela y besos a Maria Rosa, recibe un buen apretón de manos de tu primo.

Joan

5.2.42

PD: Dále 4 fotos pequeñas de las que tengo en familia.

47. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 19-02-1942 (BR, vol. 4, c. 12, AMP). [Massot 17, 1942, BR]

Le Barcarés 19.2.1942

Sr. Dn. Ramiro Bruguera

Perpignan

Querido primo: No habiendo recibido contestacion a mi carta fecha 8 cte. nuevamente tomo la pluma para comunicarte que en nada ha cambiado mi situación. Los días se suceden lentamente y sin esperanza de ninguna solución que no venga providencialmente. Me extraña que todavía no haya recibido noticias vuestras, y a veces pienso si es que habeis estado enfermos. Yo todavía conservo la salud, pero si esto continúa temo que la pierda pronto; no obstante, mi moral es buena, pero estoy desnutrido.

Tengo un amigo panadero, llamado Juan Casellas (español) que era el que me proporcionaba el pan que yo vendía en el hospital, que con toda seguridad te proporcionaría algo que mandarme. Me harías un gran favor que pasaras a visitarle y decirle si sin tiquets te vendería algo de pan para mí. Es seguro que lo hará, pues me trajo en el poste de police cuando se enteró que yo estaba. Su dirección es la siguiente: Juan Casellas, Boulangerie Moderne, Rue des Agustins (esquina).

Ignoro si ha venido a veros mi buen amigo Maestre del que os he hablado varias veces, aunque creo que no, pues he recibido que al haber terminado el mes de cárcel que le impusieron, le dieron tres días para abandonar el país, y ahora está en Andorra, donde le escribo en este mismo correo.

Referente a la cuestión del trabajo, sería sumamente interesante para mi saber el estado de las gestiones que estais llevando a cabo por la 427 y si verdaderamente puede llegar a dar resultados positivos.

A ver si puedes hallar la manera de mandarme un paquete de tabaco, no para fumarlo, sino que lo utilizaría para hacer cambios con comida, pues es lo único que se cotiza. Con cinco cigarrillos puedes obtener 300 gramos de pan, y con uno un pedazo de queso de unos quince gramos.

Todavía tengo media saca de cosas más en casa de Mma. Bonafós, Rue Troes Journés nº18. Si tienes ocasión puedes retirarla. No les he escrito todavía, pero creo que les habrá contado lo que me ha sucedido.

Desde luego puedes vender mis cosas si algo hay de valor si necesitas dinero para ti o para mandarme algo de comer a mí, que lo necesito con urgencia, pero si hay dificultad, pasaremos como podamos.

Ya me dirás al contestarme si el asunto de tu instancia ha dado resultados, pues seria satisfactorio para mi que almenos tu tuvieses suerte.

Dale a Mont y a Rosa mis recuerdos, asi como a todos los demás amigos y conocidos, y, con besos para Mª Rosa, y saludos para Carmela, recibe tu un apretón de manos de tu primo que no te olvida.

Joan

PD: Mira si puedes pasar sin vender por el momento el reloj, pues tengo un comprador que lo pagaría bien y vendría y os pondríaís de acuerdo. Si le conviene pagara la cantidad que sea. Yo le he pedido 6.000 francos.

Joan

Juan Massot Costa

Ylot Spécial – Baraque 4 Barcarés (Camp)

48. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 25-2-1942 (BR, vol. 4, c. 12, AMP). [Massot 18, 1942, BR]

PD: Te incluyo una carta para Leonardo por la cual le pido si puede hacer algo en los quakers. Mándame papel y sobres.

Le Barcares 25.2.42

Sr Don Ramiro Bruguera

Querido primo: Tu carta del 20 cte. que he recibido despues de haber mandado la mía me ha esperanzado. Agradezco infinito las gestiones que estás llevando a cabo y ojalá den pronto resultados.

Espero que al recibo de la presente te habrás entrevistado con mi amigo y me tendrás al corriente de todo.

En mi carta anterior te indicaba la dirección de mi amigo Juan Casellas, para el cual te incluyo una carta, esperando que hará todo lo posible de su parte para ayudarte a que puedas mandarme algún paquete. Puedes ofrecerle pagarle en especias. Si no hace nada me extrañaría mucho, pues es un hombre que siempre se ha portado muy bien conmigo; en el poste de policia me trajo un pan con una tortilla dentro. Aquí se reciben muy bien los paquetes; hay una seguridad absoluta y los entregan intactos. Entérate de si hay manera de poder recibir materias alimenticias de España, pues delante el caso apurado de mi situación, intentaría de ver si puedo recibir ayuda de mi casa, aunque ello se que sería un golpe durísimo para ellos al saber mi verdadera posición.

Si puedes mandarme un paquete ponme un poco de pimienta (unos 100 gramos) para condimentar un poco lo que dan aquí. Tambien comería si tuviera remolacha o zanahorias.

Estoy contento de que tanto Mª Rosa como José se acuerden de mí; devuelvelos los besos que me mandan multiplicados. Y con recuerdos a Carmela y afectuosos saludos a Leandro y Rosa, recibe un afectuoso apretón de manos de tu primo.

Joan

49. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 25-03-1942 (BR, vol. 5, c. 4, AMP). [Massot 19, 1942, BR]

Le Barcares 25-3-42

Querido primo: Te mando éstas cuatro líneas para comunicarte que he recibido el paquete que me habeis remitido, el cual contenía: 1 pan, casotas, 1 lata sardinas y pâte de foie y mortadella; todo ha llegado bien.

Debo decirte que mañana (hace unos días que ya he salido del islote especial) empiezo a trabajar en la cocina del campo B. Esto es uno de los mejores empleos del campo de Barcarés y allí tendré ocasión de restablecerme perfectamente tan solo quedándome un par de meses. Por lo tanto, sería muy conveniente que la 427 no hiciese todavía mi reclamación hasta aquella fecha, y de este modo, a la par que yo me encontraría en perfectas condiciones para el trabajo, tal vez podría irme directamente a la aserrería de Prats de Molló. Creo que deberías hablar a Pérez o a Mr. Marcel para ponerles al corriente de ello, y no diría que no pondrán inconveniente a este plan, como tampoco el Sr. Ginaud; el trabajo que tendré que hacer no es nada pesado, trabajaré junto con dos antiguos compañeros (uno de ellos es el novio de la Neus Girbal) y la comida es buena y abundante, así como buena cama y habitación.

Siempre que quieras podrás visitarme, nadie te lo impedirá, y quisiera que fuese, cuanto antes, pues hablaríamos y nos entenderíamos mejor. De todos modos creo que sería conveniente hablar con los de la 427 y tu patrón inmediatamente. [...] Veré si puedo yo hacerlo a ti. Agradeceré comuniqués a Casellas la noticia dándole las gracias por todo cuanto ha hecho por mi. Díle que ya escribiré dentro unos días, que ahora con el cambio tengo mucho que hacer, comunícalo también a la familia Mont y Sardá y si tienes ocasión de pasar por la rue Trois Journées nº18 (Mme. Bonafós) dile que cualquier día mandaré a buscarle el saco que me guarda.

Mañana escribiré a España explicándoles que he solucionado ya mis dificultades.

Darás muchos recuerdos a Carmela, a Leandro y Rosa i muchos besos a Mª Rosa y a Josep.

Tu primo que no os olvida.

Joan

Nuevas señas:

J.Massot

Islote 13 – bocina

Le Barcares Camp

50. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 31-03-1942 (BR, vol 4, c. 12, AMP). [Massot 20, 1942, BR]

Barcarés 31.3.1942

Sr. Ramiro Bruguera

Perpignan

Querido primo: Acabo de recibir tu carta fecha 29 del cte. y estoy extrañado de que no hayas recibido la mía del 26 del mismo, en la que te acusaba recepción del paquete y además te daba cuenta de que mi situación había cambiado completamente y en un sentido muy favorable.

Efectivamente, lo que te contó Tomás es cierto, estoy trabajando con Santos y otro amigo mío. Nos llevamos muy bien y el trabajo no es pesado. No me mandes mas comida porque tengo suficiente.

Te explicaba en mi última que el empleo que ahora tengo me es muy conveniente conservarlo al menos hasta haber logrado recuperar mis fuerzas.

A este objeto te encargaba de que fueses a hablar con Pérez con el fin de que mi reclamación no fuese hecha enseguida, sino dentro unos meses, que bien pudieran ser los precisos para que el Sr Giraud (siempre de acuerdo con él) tuviese ya en estado de marcha su aserrería de Prats de Molló, y yo pudiera irme allí directamente.

Aquí en este campo he encontrado muy buenos amigos. Ya te explicaré de palabra en ocasión de que vengas (puedes venir el día que quieras) de que manera pude resolver la situación y quienes fueron los que contribuyeron.

Darás muchos besos a los pequeños y recuerdos Carmela y también Mont y Sarda y tu recibirás un cordial abrazo de tu primo que nunca os olvida.

Joan

51. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 11-04-1942 (BR, vol. 4, c. 12, AMP). [Massot 21, 1942, BR]

Barcares 11.4.42

Querido primo: Acabo de recibir tu carta 8 cte. y enseguida tomo la pluma para comunicarte que su contenido me ha causado una gran preocupación pues no acierto a comprender como mis padres sin que nadie les haya tendenciosamente informado hayan podido formar un juicio tan ligero hacía tí.

Yo, desde luego les escribí pidiéndoles que me mandasen alimentos si tenían medios para hacerlo (pues tu ya sabes que en su carta última se brindaban) pues la situación en que me encontraba, debido a la crisis y que necesitaba sobrealimentarme. Les decía que vosotros tenáis muy justo para vosotros y que os era muy difícil en dichas circunstancias el poder prestarme una ayuda eficaz. Ahora bien: el no haber recibido hasta la fecha nada de ellos y el “desear saber si he recibido alguna cosa” como tu me indicas, me pone de un humor de mil demonios, pues temo que alguien les haya ido con historias y les haya hecho victimas de un timo.

Desde luego, a mis padres yo no les he puesto al corriente de nada de lo que me ha sucedido ni les he pedido ropa de ninguna clase. Me he concentrado, como te indico mas arriba a pedirles ayuda en víveres, y aún de una manera objetiva; para ello he tenido que explicarles las dificultades que aquí existían para que vosotros pudierais hacerlo, ya que ellos están al corriente de nuestra constante relación, y creo firmemente que la frase de la carta de mi padre no se refiere para nada a vosotros y que la pregunta que hace mi madre, no es mas que una indiscreción producida en un momento de nerviosismo y de disgusto. No te puedes imaginar lo que me he arrepentido de haberles pedido nada porque comprendo que debí darles un rudo golpe, pero tambien lo hice en un momento de desespero y de sufrimiento enormes y que solo pocos seres que hayan sufrido mucho pueden llegar a comprender. Ahora es cuando me averguenza el haber tenido esta flaqueza, pero nada pude hacer sino lo que hice luego: escribirles otra carta que ya hace días deben poseer explicándoles que mi situación habia mejorado y que se abstuviesen de mandarme los alimentos que les había pedido en mi última.

Además de Maestro estuvo en mi última residencia en Perpignan otro individuo de Palafrugell que hace unos 15 días debió salir de allí y que es tipo de pocos escrúpulos. Temo mucho que haya sido él quien les haya hecho el timo pues su profesión es la de viajar por la montaña.

Referente al asunto del trabajo, debo decirte que Tomás Girbal no te engañó al decirte que había pasado la revista última para el Grupo, pero que también pasó la

anterior revista de la lista de los susceptibles a salir a trabajar en breve con un patrono.

Yo desde aquí nada sé ni puedo hacer; por eso te he venido pidiendo con insistencia que procurases venir a verme cuanto antes, pues se suceden cosas que temo sean obstáculos para el éxito, si no podemos desenvolvemos de una manera rápida en la 427.

Ayer fui llamado al Comisariado del campo. Tenían una carta de la prefectura en donde se pedían informes míos. Me preguntaron toda mi situación desde mi entrada en Francia y creo que los informes que darán son menos pues no puede ser de otra manera. Si puedes y crees necesario llegate a hablar con Pérez.

Continuo en mi mismo empleo y estoy, a mi juicio ya en condiciones de hacer un buen papel en el trabajo.

Recuerdos a Carmela, Leandro y Rosa y besos a los dos novios.

Y tu recibe un afectuoso abrazo de tu primo que nunca te olvida.

Joan

52. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 16-05-1942 (BR, vol. 4, c. 12, AMP). [Massot 22, 1942, BR]

Meyreuil 16-5-1942

Querido primo: El dador de la presente es mi buen amigo Ramón Martí que viene a Perpignan con permiso. El te explicará como se pasa la vida en este pais mucho mejor que no lo hice yo en mi carta de 12 cte. y postal de la misma fecha que ya supongo en tu poder. Lo que mas me interesa es saber si ha llegado Maestre y si me trae algo de interés pues yo deberé pronto buscar una solución a mi situación. Asimismo, quisiera saber como ha quedado el sunto de la 427, aunque supongo que ahora no debe haber nada a hacer. Aqui no puede uno aguantar mucho, hay que partir si no se quiere perder la salud.

Ya te escribiré nuevamente tan pronto haya decidido tomar una determinación.

Recuerdos a todos y un afectuoso abrazo de tu primo

Joan

53. Carta de Joan Massot a Ramir Bruguera, 20-6-1945 (BR, vol. 4, c. 12, AMP). [Massot 23, 1945, BR]

Gerona 20 de Junio de 1945

Apreciados primos: Os mando estas lineas para comunicaros que estoy bien de salud, deseandoos lo mismo. He tenido noticias de que Marqués ha aparecido sano y salvo, y he tenido un alegrón. Le escribo diciéndole que si no tiene ropa venga a escoger de la mía lo que necesite. He pasado muchas amarguras y solo puedo deciros que llevo una vida muy monótona y aburrida, en espera de que los acontecimientos se desarrollen conforme a nuestras esperanzas. Te agradeceré saludes al amigo Casellas, el panadero y le digas que le guardo los dos carretes que me dió. Saludos tambien para Mont y esposa, familia Sardá y Blanc.

Con besos para Mª Rosa, recibid tu y Carmela el afecto de nuestro primo y amigo

Joan

PD: No me escribais hasta que no hayais recibido mis nuevas señas.

54. Carta de Joan Planas a Ramir Bruguera, 15-05-1939 (BR, vol. 5, c. 15, AMP). [Planas 1, 1939, BR]

Agde, 15 Maig 1.939

En Ramir Bruguera

Perpignan

Molt apreciat amic: desitjo de que la present lletre, us trobi disfrutan de perfecte salut com es la nostre.

Com pots veurer, t'escric desde el Camp d'Agde, on voluntariament ens em traslladat alguns companys palafrugells, perque es el camp destinat als catalans i com que'm la lletre que vares adressar al company Rodriguez m'assabentabes que avias escrit ja a la meva companya de Sabadell i que malgrat feia ja un mes que ho feres, encar no avias tingut conteste, tinc de dir-te, amb l'alegria que pots suposar, son tres les lletres que ja he rebut d'ella, totes amb anterioritat a la teva, aixis es que si es cas que dintre alguns dies et contestés, et prego la retresmetis a l'adresa que mes avall poso, aixis com si es que vols comunicar alguna cosa amb algun company d'els que aquí estem, son els següents: Fayet, esparch, Cuixart, Ruiz (el mecànic) Quimet Pela, Gubert, Matas, Rudeja y jo, els companys Rodriguez i alguns altres es quedaren a Argelès, els Rodriguez estàn els tres, a las Oficines del Comisariat de Recherche.

Per las noves que'm done la meva espose, amb les cartes que tinc, son satisfactories fins aquest moment, havent, pero, pasat el gran perill d'un "abort" de 5 mesos pero, diu ja passà fa temps el perill i es trobe totalment restablerte i forte com abans, em diu, aixis es que'l treball que tante cure vaix posar-hi per que surtis bè, tindrà de comenssar de nou un altre dia, si es que puc ajuntar-me amb la meva familia.

Sens altre cose que comunicar-te, esperant em facis el favor quèt demano, em poso incondicional a las tevas ordres per si els meus modestos medis poden servir-te d'algo, que actualment no valen per gaire.

Amb molts recorts per la teva esposa i família, t'abrassa fortament el teu incondicional amic,

Joan Planas

L'adreça es la següent:

Joan Planas Gelpí
Camp nº3 Barraca W4
Agde (Hèrault)

55. Carta de Josep Poch a Ramir Bruguera, 30-04-1939 (BR, vol. 5, c. 16, AMP). [Poch 1, 1939, BR]

Palafrugell 30 Abril 1939

Sr en Ramir Bruguera

Benvolgut amic Ramir: No tinc paraules per dir com estimem tant el fet de que veigis pel nostre Enric com l'haver-nos procurat la pau de l'esprit en assabentar-nos-en i per tot mercés en tant poguem fer mes.

La vostra familia contents de sapiguer de vosaltres rescentment i em digueren sapiguer l'Alfons [Subils] te vegé, tots bons bé llevat de la teva sogra que segueix delicada; tenen l'impresió de que sos comunicats no us arriben.

No tinguent altre per comunicar-nos amb el noi que ton mitja voldriem li fessis avinent:

Que tot seguit havem gestionat l'obtenció de l'abal i certificat que l'eximirien d'el pas pel Camp de Concentració si es la seva lliure voluntad el retornar.

Que dintre curt tractarem de vencer les dificultats qu'hi posen disposicions rescents per portarlos-hi personalment o bé per persona qu'es posi a la seva disposició per acompanyar-lo si no vol restar exilat

Que la Marta y son marit en expectació de si retorna aquest á guardia passen habitualment á Bordils i temporades á casa; arribem de comuniar los-hi la bona nova de sapiguer de son germa car eix coneix com l'estimen de debó.

Que l'Oscar es soldat a Huesca després d'haver sigut a casa unes setmanes.

Que tingui cura en avant de declarar la seva edat si ho te que fer, car la lleva a que pertany, no ha estat cridada i si la de 1940 i 39

Que treballem de nou a casa mes dificultats per esser mancats de materies que no de feina.

Que sens haver-hi pletora de res tirant a queviures ha desaparegut l'escasedat que presenciá.

Que malgrat l'annulació de la moneda havem salvat el sou i bona part de nostra economia.

Y que tot i volent-lo molt á casa ens conformarem amb la seva decisió si en venir-lo a trobar no vol acompanyarnos per temor a esser cridat de nou ó per ferma voluntat de no vindre.

Y en fi que pares i germans l'estimem com mai.

Per tu en mes de les salutacions pels teus te dire que tindre present sempre el qu'has portat a terme per ton vell mestre i etern amic.

Josep Poch Parals

56. Carta de Francesc Puig a Ramir Bruguera, 25-04-1943 (BR, vol. 5, c. 17, AMP). [Puig 1, 1943, BR]

(24-5-43)

Sr. D. Ramiro Bruguera

Belcaire

Aussilhom 25-4-43

Apreciat amic Ramir i famil·lia: Salut

Em prou retart ahir vaig rebre la teva del 12 del que [som] i com sigue qu'el seu contingut m'interessa avui mateix passo à contestarla.

Crec obraran al teu poder les meves ultimes amb les quals et posave en coneixement aver rebut lletre dels meus per mitja del meu pare, contestacio à la lletra que jo vaig escrirels desd'alli durant la meva curta estada, aixi es que crec que les proximes que rebre d'ells ja et diran que saben de mi, pero no creguis que d'aci ahont estic pugui escriurer directament á ells puig aixo es zona pruibida i per tan es prohibit el escriure al estranger. Ho em probat i ens han retornat les lletres.

Be per la teva i per les qu'ells m'envien veig qu'els meus estan poc mes ò menys be el que pots creure qu'em satisfà en gran manera i mes al sapiguerlos reunits als tres á Barcelona. Tambe em posen al meu coneixement que vaig en cami d'esser avi i pot creure que es cosa que m'accontenta amb sempre el temor de que l'[...] es molt jove pero com ho se prou assenyada i ademes acompanyada de sa mare penso qu'arrivara be á donar el pas sense grans dificultats. Almenys ho espero aixó. En Jaume em comunica que [...] i que creu que promte [...] li deixin lliure el seu [terrat] podia empalmar alguna altra [...] per ajudarse encara una mica mes. En fi la me esposa tambe em comunica que esta be i qu'espera poguer abressarnos aviat.

En quan al assumpte del tio Paco em plau molt la manera categorias en que tu m'ho dius i crec que al veurel li transmetu tal qual es. Jo tambe com tu crec qu'el que deu esperar es de qu'en Jaume escrigui ben clar sobre el particular dins tot el que pensi i si es que l'assumpte es tal que quan varen proposar-ho, puig al donar un pas com sigui jo penso que deu donarse amb les maneres de garantir puig si per presipitacio es cometes alguna imprudensia despres aixi be per part seve com per part dell quedarie un remordiment que jamais s'esborrarie, aixi es qu'he esperar á veure el que diran.

Es cert que demano sobre als meus pero no creguesigu per manca de mitjans, i si sols per que aci es impossible el troba res de quan un hom necessita per vestir-se. Es trist pero es aixi i cregeu qu'aprofito tot quan puc la meva robe. Pero el temps i el treball del bosc menjen molt. Agrait de la vostre intencio.

En nom meu felicitu à en Pagés i à sa muller Ne Montserrat, els desitjo amb la seve fillete molts anys de salut i prosperitat.

En quan á En Manu sols puc dirte qu'ell va quedarse alli dalt i que apesar d'haberli escrit dos ó tres vegades res no se dell, pero l'envio l'adresse qués. Andreu Manu. Chateau Grande Commune, Les Ecrennes par le Chatelet en Brii, S. et M, que ton cosi li escrigui pot ser á ell li contestara.

Sens res mes per aquesta saluda afectuosament à Pagés Montserrat, en particular i la teva espose i filla i tu rep un carinyos abraç del teu amic

Queda entes que si es compleix lo [qu'so] projecta ire à [...] per l'encarrec de ta familia

F Puig

57. Carta de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 8-07-1941 (BR, vol. 5, c. 18, AMP). [Pujol 1, 1941, BR]

(17-09-41)

Bareilles, 8 de Juliol del 1941

Benvolgut amic Bruguera:

La setmana passada vaig rebre la teva agradable lletra del 29, que em donà fonda satisfacció. Creu que en les circumstàncies en que la majoria de nosaltres ens hem trobat i ens trobem des de fa dos anys i mig és una alegria de veritat la que hom sent en tenir noves d'un bon amic com tú, del qual amic feia llarg temps que no s'en sabia res directament. Al seu temps vaig saber que havies passat i que estaves a Perpinyà amb els teus estimats muller i fill; al camp de Bram, on vaig estar fins a la tardor del 39, em vaig assabentar -crec va ésser en Flaquer qui va dir-me- que t'havien mobilitzat i havies sortit cap el front. Després, res més coneixia de tú ni dels teus; moltes vegades havia pensat qué havia sigut de tú, desitjant que haguessis pogut evitar l'ésser engolit pel remolí de l'istiu passat i que bona sort hagués fet que sortissis del tràngol sense la més lleu conseqüència. Compta, doncs, com m'he alegrat llegint la teva lletra i conèixer que estàs bé i els teus estimats també. Lamento que el destí fos desprietat amb el segon fruit del teu matrimoni i t'arranqués, als pocs dies de nascut el teu fill (d.e.p).

Jo durant tot el temps que porto a França malgrat haver-ne passades de totes, verdes i madures, més de les primeres que d'aquestes, he estat sempre en bona salut i amb moral ben ferma. El que m'ha frapat més durament, desconsolat sempre, a vegades tan intensament que he hagut de recollir tota la meva força d'esperit per a sobrepujar-ho, ha estat la separació amb els meus volguts familiars; sobretot perquè ells foren molt desgraciats durant la seva estada ací, per malalties i per la seva situació als camps. L'Enriqueta es passà prop de mig any a l'hospital de Carcassone d'on sortí encara no del tot restablerta, marxant als pocs dies cap a Espanya; la Mare havia estat greument malalta a l'infermeria del camp de Bram i els petits per diverses vegades, ara un ara l'altre i sovint dos d'un cop, havien estat més o menys delicadament malalts. Ara estan bé, encara que la Mare viu molt delicada, convalescent d'una malaltia que l'ha retinguda un temps a l'hospital de Palafrugell. La Mare i el més petit viuen a la nostra vila; l'Enriqueta està a Barcelona on ha trobat feina de serventa, i els dos grans viuen també a Barcelona, a casa dels meus cosins. L'Enriqueta estigué de vacances durant dos mesos en una casa de Girona, i en sortir-ne hagué de marxar a Barcelona doncs no pot tornar a casa. Aquest és el meu panorama familiar actual, però no creguis que –malgrat el

molt que els estimo i enyoro— per això em senti defallit ni molt menys. La prova que hem passat, que passem, ha estat fatal per a molts. N’hi havien que semblaven roques i s’han fos com un boldao. Faig excepció dels que han tingut desgràcies de ferides o de malalties, que han pres decisions ben comprensibles. Em refereixo a les qüestions morals. A mi m’ha favoregut la sort en trobar-me sempre bé i valent. Acostumat com estava a la vida plàcida i lleugera de la nostra incomparable i inoblidable comarca, el contrast fou al principi violent. Però hom s’acostuma a tot, la qüestió és tenir bona salut. Així puc dir-te que m’he endurit el cos i m’he trempat l’ànima en l’adversitat. T’enganyeria si t’amagués de dir-te que tinc unes ganes boges de retrobar-me a casa, abraçar els bons amics. Una ajassada a la sorra de Tamariu, un bany en aquelles aigües que no tenen igual! Que ens han de guarir tots els mals humors que hagim acumulat durant aquestes temporades de dissort! que bé ens provarà quan poguem delectar-nos-hi. En fi, crec que no va per llarg; em sembla veure a l’horitzó una clariana, o començament d’ella, per on ha de sorgir la llum benefactora per a nosaltres.

No puc pas contarte llargament el que ha estat la meua vida aci. Quan pugui tenir la joia de poguer-ho fer de paraula ja n’enraonarem bona estona, doncs crec que tu també deus tenir una pila de coses a dir, impresions a ressenyar, dels onze mesos que has passat a la brega. Només et diré, de passada, que vaig sortir el novembre del 39 de Bram per anar a treballar de llenyataire al Loir-et-Cher, vaig fugir del bosc als quinze dies anant a parar a un camp als voltants de Blois; surto a treballar en una ferme del mateix Departament on estic fins a principis de febrer del 40; rebo una lletra del Ministeri de l’Armament avisant-me que estic col·locat de manobre en un chantier de Vernon (Eure) en la construcció d’una fàbrica de cartutxeria vora la fàbrica de pòlvora de Vernon. Allà treballo fins el 8 de Juny i quan estava a punt d’aconseguir treure la meua família del camp per portar-los vora meu, ve la retirada i haig de sortir-ne pitant, enmig de bombardeigs i ametrallaments. Vaig tretze dies i mig a peu, vaig passar a Tours passant per Alençon i Le Mans. A la sortida de Tours m’enfilo (per últim) en una camioneta que en poques hores em porta a Agoûleme¹³⁴; pujo en un camió de maquinària i l’endemà soc a Burdeux. Allà per despedida m’hi atrapa un bombardeig, passo la nit al dintell d’una església, l’endemà torno a emprendre el camí amb l’intenció d’anar a trobar el meu cunyat Tomàs, qui es trobava tallant pins a Les Landes. Hi arribo els últims de Juny, ajudo al seu equip en el treball i ells em mantenen, doncs pel camí he gastat tot el meu capital. Ve l’ocupació pel alemanys, acabem la feina, passem a zona no ocupada i el primer d’Agost entrem al camp de Gurs (B.P.) i ja no ens hem separat més amb en Tomàs. El mes d’Octubre es reorganitzen les companyies de treballadors i es forma la nostra. Jo no coneixia l’organització de companyies doncs sempre havia treballat lliure. Per una casualitat em posen a l’oficina i he continuat fins avui i vaig continuant. Al camp de Gurs ens la passàvem molt bé, considerats, ben menjats i divertits. Després la

¹³⁴ Segurament, *Goûleme*.

Cia fou destacada aci als Alts Pirineus, a treballar al bosc. Varem arribar a Bareilles el 4 de Maig. El país es magnífic, el panorama és meravellós. Fins a principis de Juny encara ens va nevar. El treball és dur, molt dur, i pensa que no ho dic pas per mi. Al principi, malgrat la bona voluntat dels comanaments espanyol i francès (tenim un capità francès i el tinent ajudant que són bellíssimes persones), degut als inconvenients de transport i a les restriccions generals en matèria de queviures, el menjar ens anava bastant malament. Ara hem millorat quelcom i confiem que ho regularitzarem del tot. Desd' Arreau, última estació del ferrocarril fins a Bareilles on estem, que és el darrer poblet de la vall, al peu de les muntanyes, hi han uns vuit kilòmetres de pujada, seguida però no brusca. En el camí es troben altres tres poblets, amb les característiques dels poblets de muntanya, que semblen de juguina. La gent del país bastant simpàtica; al principi ens tenien quelcom de recel, doncs sembla no tenien molt bon recort d'una altra Cia que estigué acantonada aci mateix l'any passat; però han anat veient que som bons xicots i han canviat i cada dia que passa es van fent més cordials les nostres relacions. Els dies de festa m'en vaig d'excursió, muntanya amunt; conec ja molt pics, un llac que hi ha dalt la serra i molts indrets molt bonics. Però no els canvio per la nostra Cala de Cabres, La Pedrosa, Aigua Xelida i els volts del Cap de Begur.

A propòsit de parlar d'aquests indrets que tan estimem, t'haig de dir que avui he rebut una lletra del nostre comú amic Trilla. Està a Barcelona, treballa a l'oficina de l'Astillero del seu cunyat (casat amb la germana de la Càndida). I precisament em diu que la seva dona i el seu fill han sortit de Barcelona per anar a passar l'estiu a Tamariu.

T'estimo, bon amic, els teus oferiments i creu que els aprecio en tot el que valen. Per ara vaig fent, puc fumar i de tant en tant fer alguna "cervesota"; amb el que guanyem –encara que poc– n'hi ha per segells i per algun petit extraordinari de menjar o beure. ¿Que més puc desitjar? En quan a un eventual permís, per al qual t'ofereixes a facilitar-me el certificat d'allotjament si fos que m'interessés anar a Perpinyà, t'ho agraeixo moltíssim, però per ara no puc fer-lo tan lluny i ademés tinc l'intenció d'aprofitar les dates de permís per a fer algun treball en algun poblet de la rodalia.

He llegit amb molt d'interés el que em contes dels amics i coneguts de la nostra vila i voltants que han passat per casa teva o amb qui has estat en relació. T'estimaré que si coneixes el que ha sigut d'algun dels molts companys i amics del poble, que entrarem a França, vulguis assabentar-me'n. Jo fa una llarga temporada que estic desconectat amb tot-hom.

Espero tenir aviat el gust de llegir nova lletra teva.

Una salutació afectuosa per a la teva estimada Carmela i tú reb una bona abraçada del teu amic.

Pujol

58. Carta de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 21-12-1941 (BR, vol. 5, c. 18, AMP). [Pujol 2, 1941, BR]

(27-6-42)

Luz (H.P.), 21 de Desembre del 1941

Volgut amic Ramir:

Oportunament vaig rebre la teva interessant lletra del 17 Setembre i tant al meu cunyat Tomàs com a mi ens va plaure molt llegir les noves que ens dones d'alguns amics i la detallada exposició que fas de la situació al nostre dissortat país en general i a les nostres contrades en particular.

No t'he contestat més aviat perquè les darreres setmanes he estat amb molt de trsbals, figurat que comptavem deixar Bareilles a fi d'Octubre i esperant l'ordre hem anat passat els dies fins a atraparnos-hi el Desembre; teniem quasi tot el de l'oficina empaquetat i embalat, feiem només el treball que ens reportàven les coses més precises i deixavem tot l'altre per a quan estiguessim a la nova destinació. Aixís comprendràs bé com actualment estem negats de feina, doncs tenim les coses un mes i mig endarrerides. Ara ja quelcom alleugerits i adaptats al nou ambient, aprofito els lleures per anar corresponent les lletres que tenia rebudes de familiars i amics, que pots bé creure en tenia un munt a contestar.

Doncs bé passaré a dir-te que el nostre grup s'ha desfet, millor dit ha canviat el personal. Els homes que ens restàven (un 70 doncs s' havien sortits molts a diversos treballs i traspassats a altres grups) foren dirigits a Escot (B.F.) al grup 540 a seguir treballant al bosc i en la construcció d'una carretera. Allà marxà també el meu cunyat Tomàs; sortiren de Bareilles el 1er. Després de disset mesos que anavem junts en el nostre segon retrobament a França, quan aleshores de la retirada vaig anar a reunir-me amb ell a les Landes, ens hem hagut de separar novament. Ja contàvem separar-nos quan a ell li vingués aprovada la demanda de trasllat -primer a Argelès i ara a Rivesaltes- vora la seva família, demanda que té en curs, però hem hagut de deixarnos abans de que ell pogués veure realitzat el seu ben comprensible anhel de juntar-se amb els seus. Compto pero que aviat li vindrà arranjat l'assumpte. Sé que la meva neboda Neus va estar a Perpinyà i va tenir el gust de veure-us i enraonar amb vosaltres, cosa que em va causar molta alegria.

Nosaltres, al comanament francès i el personal espanyol d'oficines i serveis, en total quinze compatriotes) varem deixar Bareilles el 4 i arribarem aci el mateix dia, a fernos càrrec d'uns doscents cinquanta homes que treballen en la

construcció de dos canals i en mines. Y aci em tens en mig d'aqueixes muntanyes meravelloses. Aixó es magnífic; Bareilles i voltants era molt bonic dintre la seva rusticitat, però en un recó de món. Aci és diferent, el paisatge es més imponent, grandios. A més aci és un centre d'estiueig, d'excursions i sports d'hivern i St. Sauveur a 2 km és una estació termal de nomenada. Estic bé, ben allotjat en un quartet vora l'oficina i el menjar que als primers dies no rutllava gaire, quasi ha millorat quelcom i compto que sota la nostra administració i dintre les dificultats generals d'aprovisionament ha de millorar bastant. Tenim l'oficina en una placeta per on creuen dues carreteres: una cap a St. Sauveur i a Savarnie (recomanat lloc pel seu glacier i les muntanyes que formen el [...]); l'altra va cap a Barèges (7 km) al "col" del Tourmalet (20 km) i munta per les estribacions del Pic de Midi de Bigorre. Mentre t'escriu puc delectar-me, només aixecant el cap, en la contemplació a través dels finestrals a dreta i esquerra, d'aquests alts pics coberts de neu, que el sol del capvespre irissa d'una llum de foc. Anit i el matí ha nevat, dijous i divendres ja havia nevat també. Aquesta tarda s'ha asserenat i fa sol, la nit segurament glaçarà de debó. Compto si tinc lliure poguer fer algunes bones excursions per aquests voltants.

Desitjo que el mateix tú que les teves volgudes Carmela i filleta estiguèu en bona salut.

Suposo seguiràs amb interès la marxa dels aconteixements mundials. Encara que feia temps que es preveia, ha sigut gran la sensació que ha causat veure com els estralls del conflicte s'han estès a llocs fins ara tan Pacifics. Però qui sab si això farà que arribi més aviat l'arranjament general pel que tots tant somniem. En fi, paciència i coratge.

Les noves que tinc de la meua família són bones (relativament dintre les circumstàncies) i això m'anima i em fa quelcom suportable la meua separació d'ells. La meua moral continua siguent ferma.

Us desitjo bon Nadal i feliç any nou al vostre bon amic

Pujol

59. Carta de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 6-09-1942 (BR, vol. 5, c. 18, AMP). [Pujol 3, 1942, BR]

(incontestada. Internat al camp du Vernet D'ariège)

Pierrefitte, 6 de Setembre del 1942

Benvolgut amic Ramir,

Oportumanet vaig rebre la teva estimada lletra del 27/6. M'he retardat excessivament en contestar-te del que espero m'excusaràs. El temps passa que hom no s'en dóna compte. Es extrany, cada jornada em resulta llarguíssima i en canvi el conjunt de setmanes fugen volant. Quan vull posar ordre en les meves coses, regularitzar la correspondència amb els bons amics, em trobo que s'han escolat molts dies i, com ara és el cas, m'apresso a escriure. Ens fem vells rapidament, però d'edat només –amb això no hi podem res– ja que l'esprit resta jove i el cor valent per a enfrontarnos amb qualsevulla eventualitat. Em plauen molt les teves lletres per l'encoratjadores, traspúa en elles la teva ferma convicció –com és també la meva– de que els durs moments de prova que hem d'aguantar desde fa temps ens portaran a un demà venturós amb la [...] dels nostres anhels. Doncs, fermes i forts fins el fi!

Desitjo et trobis en bona salut, el mateix que la teva Carmela i la vostra filla. ¿Ja estan de retorn? Espero els haurà sigut ben plaent el viatge. Si encara estan allà, desitjo ferventment que les noves que tinguis d'elles siguin inmillorables. Quina emoció al reveure els vostres estimants familiars, en quina dolça abraçada deguéren fondre's tots. Mesuro la joia de l'instant pel qué compto serà la meva quan m'hi trobi.

Les noves que tinc dels meus familiars són bones. Darrerament hem rebut la mala nova d'un accident ocorregut a la germana de Tomàs a Barcelona; fou atropellada per un tramvia sortint-ne amb contusions al cap, un braç trencat i una cuixa dislocada. Sortosament ha resistit el cop i ara es troba en via de franca millora. Segurament que si has vist a Tomàs ja t'ho haurà dit.

Jo em trobo en bona salut, molt amagrit per les restriccions alimentàries que aci sentim agudament. Sort de la fruita que comprem pel nostre compte i mengem en gran quantitat. M'hi gasto la major part del sou. En general estic bé, a l'oficina em dedico a les taques de comptabilitat del grup i sóc molt ben considerat. Segueixo fent algunes excursions a muntanya i passejades per aquests voltants. També faig alguna escapada a Lourdes i algun diumenge a la tarda vaig al cinema a Argelès-

Gazost. Avui mateix que fa un dia plujós aniré al cinema. Volia sortir per bolets, que ja han començat a sortir-ne, però el temps m'ha desbordat. L'any passat a Bareilles els colliem a kilos (sense exagerar) tot pinetells. Amb quina enyorança recordava les marxés cap a Fitor, a Aigua Gelida o cap a Cala de Cabres a cercar reigs. ¡Ja hi tornarem, però!

Compto que seguint en contacte amb Tomàs no hauràs deixat d'anar coneixent sempre la meva situació.

Saludaràs de part meva a Leandre [Mont] i a Rosa Sarís.

Per a la teva dona i la vostra filleta ben afectuoses salutacions i tu reb la millor abraçada del teu bon amic

Pujol

No conec cap nova interessant de la nostra vila. Si tu en sabs quelcom espero m'en feràs sabedor.

60. Carta de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 16-05-1943 (BR, vol. 5, c. 17, AMP). [Pujol 4, 1943, BR]

(24-5-43)

Pierrefitte (H-P), 16 de Maig del 1943

Estimat amic Ramir,

Amb l'emocionada alegria que és natural del cas, em plau assabentar-te que estic de nou a Pierrefitte reintegrat al meu treball a l'oficina del grup de T.E. i al poguer respirar novament aquest ambient de llibertat, tan magnific malgrat la seva relativitat, en mig d'aquesta esplendorosa natura –que ja sabs em te robat el cor– els meus pensaments afectuosos són per als meus estimats familiars i per als bons amics com tu. Rebeu tú i la teva volguda Carmela l'expressió de la meva ferma amistat i del meu pregón agraïment per tot el que heu fet per a mi aquests darrers mesos. I els més fervents vots meus són per a que una continuada felicitat sigui el signe de la vostra vida i de la vostra estimadissima filleta.

Oportunament vaig rebre el teu darrer mandat de 100 francs, que va fer una gran favor. Em va plaure moltíssim la salutació que em trasmeteres de part de l'amic Pujades i et prego que quan tinguis ocasió li facis present els meus afectuosos records per a ell.

El 12 al matí, cap allà les onze, em criden al comanament del quarter on radicava i em comuniquen la meva lliberació per a tornar al grup de T.E. a que pertanyia. Saltant d'alegria (saltant, fent bots, sense exagerar) i rebent les felicitacions i abraçades dels amics i coneguts, corro a la barraca; fins a l'hora de la sopa a la meva plaça fou un rebombori, tots venien a dir-me coses, em voltaven, no em deixaven ni començar a preparar-me les coses que, malgrat no deguéss sortir del camp fins l'endemà a migdia, jo ja volia arranjar i empaquetar. Redacto un telegrama per a cursar a Pierrefitte i altre per a tú, avisan-te que en cas de no haver expedit el colis suspenguis la seva tramesa. En arribar al despatx del comanament a demanar el permís per als dos telegrames em senyalen que en la llista dels colis arribats aquell dia –llista que no ens donaven a coneixer fins a primera hora de la tarda- hi ha un al meu nom. Demano que em confirmin la procedència i veig que es tracta del teu paquet. Aleshores no t'envio el telegrama. A la tarda vaig a recollir el colis: tot el seu contingut arribat bé, en perfecte estat. Creu que m'ha resolt la qüestió alimentació per al viatge de forma tan bona com no podia somniar; jo havia de procurar emportar-me un parell de repassos freds, doncs per les circumstàncies del viatge i l'horari de trens que em tocava en el trajecte, no em deixaven ocasió de poguer cercar de que menjar si no fos en el restaurant de

l'estació de Toulouse, ja que a l'hora d'arribada allà tot altra lloc estaria tancat i a mi el "restaurant" no m'interessava. Perquè aixís com en principi m'havien dit que sortiria a migdia del camp (cosa que m'hauria permés arribar el mateix vespre a les vuit a Pierrefitte), després em varen avisar que l'hora de sortida seria a les set de la tarda, amb lo qual em varen rebentar. Calcula la diferència: m'ha representat arribar a Toulouse a les nou, esperar fins a les cinc del matí per agafar el tren e direcció Jarbes. Lourdes, i per tan passar la nit en la sala d'espera de l'estació, plena a vessar de gent i d'equipatges, sacs, maletes, etc. (tu ja coneixes les delícies del viatjar del temps actual) amb treballs per arreplegar un reconet on seure unes hores per a fer un petit son; arribar a Lourdes a les nou i minuts i haver d'esperar fins les dues que es forma el tren cap a Pierrefitte on vaig arribar abans d'ahir, divendres, a les tres i pico de la tarda. I com que desd'el moment que ets lliberat i passes la porta del Camp (o sigui el 13 a les sis de la tarda) l'intendència ja no té res a veure amb tú, no dóna cap facilitat alimentaria per al viatge, estavem en Teixidor i jo contents de que el teu colis hagues donat una solució satisfactòria a l'assumpte del menjar pel meu viatge, que sense ell ens hauria sigut gairebé impossible d'arranjar.

Ja sabies que en Miquel Teixidor estava al Quartier C i ja t'havia explicat que aixís com amb en Blanch ens trobavem cada dijous a la sessió de Cinema i ens veiem i enraonavem també totes les vegades que anavem des del meu quarter a pendre dutxes a l'hospital, amb en Miquel no podiem fer més que veurens i enraonarnos de lluny. Però ara feia justament vuit dies que a mi m'havien passat del quarter B al quarter C, lo qual m'allunyava del contacte setmanal amb Blanch-doncs la sessió de cinema del dijous está dedicada al personal del quarter B i al del hospital- però m'apropava de Teixidor. Encara que hostatjats en diferents barraques, aquests dies que hem estat plegats Teixidor i jo hem viscut plenament agermanats i la mateixa fraternal acullida que he trobat sempre en l'amic Blanch he trobat en ell. Aixís ja pots comptar com entre els dos arreglavem les coses per a la meva marxa i puc dir-te que estava tan content ell com jo de la meva sort. Doncs bé, preparavem la bossa de la teca pel viatge dedicant-hi les sardines, els dos ous i una bona part de pa. Ferem una truita de farina també per endurm'en jo. Després combinàrem un petit sopar de despedida i el resto del teu envio, com trobaràs natural, ha quedat per a ell -ja que com t'he dit viviem fraternalment i ell em feia part del que disposava d'alimentació suplementària, com ara en rebre el teu envio jo n'hi hauria fet part a ell. Millor dit, el dels dos hauria sigut per als dos.

La tarda de dijous, despres de molts empenyos vaig lograr que em permetessin anar a l'hospital a despedirme d'en Blanch. Vam estar junts mitja hora i ens deixaren emocionats, fonguent-nos en estreta abraçada. -Ara queestic quelcom reposat i vaig refent en el meu pensar totes les escenes de la meva sortida del camp el dijous, les despedides, em venen les llàgrimes als ulls.

I creu que la meva natural gran alegria de deixar aquell internament es troba esmurteïda pel recort dels amics que hi he deixat, particularment de Blanch i Teixidor amb qui a més de convilatans hem lligat com a veritables amics, germans de cor.

Jo comptava passar allà tot el mes de Maig, per això et vaig demanar la tramesa del paquet. La meva satisfacció ha tingut lloc mes aviat. Si hi hagués hagut temps –com t’he dit abans– t’hauria avisat suspenguessis el colis. De totes maneres, pel que t’explico ja veuràs que els queviures m’han fet un grandíós servei i han tingut una bona destinació.

Perdona si aquesta lletra em surt quelcom desgavellada. Entre ahir i avui he escrit un munt de lletres i postals, a la família, a tú, a altres amics, i encara estic nerviós. Altra vegada ja t’escriuré més reposadament.

Els meus millors recorts per a la teva esposa i tú reb amb una forta abraçada tot l’afecte del teu bon amic

Pujol

61. Carta de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 3-06-1943 (BR, vol. 5, c. 18, AMP). [Pujol 5, 1943, BR]

(16-8-43)

Pierrefitte, 3 de Juny del 1943

Estimat amic Ramir:

El divendres vaig rebre la teva lletra del 24; la satisfacció que em produeix sempre rebre les teves bones noves, en aquesta ocasió és augmentada pel fet d'haverles llegides estant novament jo amb tranquil·litat a Pierrefitte. Us estimo, a tú i a la teva Carmela, l'expressió del contentament que us ha causat –que ja sabia jo us havia de causar– la meva lliberació.

Abans d'ahir vaig cobrar el teu mandat, i una vegada més et dono les meves expressives gràcies per la teva atenció. Efectivament, tal com molt bé has suposat, aquests diners m'han fet un gran favor; creu que he sortit del camp en condicions materials i econòmiques bastant dolentes i encara ha sigut gràcies a l'ajuda de bons amics com tú que no han esdevingut totalment desastroses. Ara em trobo amb algunes dificultats per a posar-me a to, però compto que en una curta temporada –si circumstàncies excepcionals no m'ho desgavellen– podré remuntar la meva situació, normalitzar-la en fi. Els cinc mesos i escaig d'internament m'han causat un gran perjudici i puc estar content de que, malgrat m'hagi amagrit considerablement (el primer mes vaig perdre 12 quilos), després vaig poguer reaccionar i recuperar dos o tres quilos restant estacionat sense guanyar-ne més però sense perdre tampoc) la meva salut no ha sofert cap trastorn en les seves funcions essencials, solsament m'he ressentit d'una forta depressió general, una gran debilitat. No obstant això la meva moral ha estat sempre ferma, no m'he deixat emportar per la desesperació i creu que al veure que s'escolaven setmanes i setmanes i la meva alliberació que continuament desd'el grup de T.E. m'asseguraven per a en breu, no venia, n'hi havia per a fer trontollar el meu ànim. Sortosament aquest ha aguantat perfectament la prova. En les tres setmanes que estic fora ja sóc un altre, em sento enfortit, el cos valent, no és pas que la qüestió “teca” sigui gaire brillant, ja que el ravituallament és aquí -com en general per tot arreu- precari; però el viure sense l'obsesió d'uns filferros de punxes que et barrin el pas al voltant i sobretot el poguer respirar a plé pulmó la sanitària alenada d'aquestes magnífiques muntanyes que ens envolten, han sigut suficients per a fer operar-se en mi aquest ràpid reaccionar.

He trobat tan al grup com a la localitat les coses molt canviades, algunes no gaire agradablement. Al grup una disciplina molt rígida: el nou capità, que al marxar jo feia un mes i mig, que s'havia fet càrrec del comanament –és molt “militar”. A mi

però desd'el primer moment que em va molt ben considerar, la prova l'interés que ha posat per aconseguir la meva alliberació. I al tornar m'ha tractat igualment bé, m'ha encarregat la comptabilitat de que ja m'ocupava abans del meu internament. Però les coses en general al grup, pels altres al meu voltant (i per a mi mateix en alguns aspectes que o estan relacionats amb les meves tasques a l'oficina) van molt diferent de com anaven amb l'anterior quefè. I per a circular pels voltants hi han moltes dificultats, els permisos estan molt restringits. Això es comprensible si es té en compte que la localitat es troba dins la zona fronterera pirenenca prohibida, on el control per les autoritats d'ocupació és rigorosíssim. Però podem anar a Argelès-Gazost, a cinc kilòmetres, vila termal molt bonica amb magnífics xalets, jardins, hotels i cinema que està molt bé. La carretera, com tots els trossos de la comarca, és un passeig agradable. En cas de necessitat probada també es pot aconseguir permis per anar a Lourdes i fins i tot -encara que més difícil i amb necessitat més justificada- a Tarbes. Tot això fa que les meves passejades a muntanya s'en hagin anat, per ara i tant, en orris. El disfrutar d'aquests panorames, que ja sabs em tenen el cor robat; aquelles meves petites excursions solitàries o amb algun company caminador com jo que ens ajuntavem, que constituïen el meu plaer diumenge, no he pogut renovar-ho. Pacència i conformació, ja vindran temps millors. Ara doncs em toca fer la passejada fins Argelès o agafo un llibre i cerco un lloc pels voltants, sota un arbre o vora el torrent que amb la fosa de les neus baixa impetuós i ple, i de llocs n'hi han de veritablement pintorescs i agradables, per a passar-hi llargues estones de les festes llegint, en contemplació o reposant donat als meus cars records de la família, dels bons amics, dels llocs i coses de casa nostra, dels feliços temps d'abans que igualment que tú, penso han de retornar en breu termini.

Respecte als "colis" t'haig de dir que s'en rebien de tota mena: uns intactes, altres vergonyosament "violats". El teu primer el vaig rebre perfectament bé, verge! L'altra no sols desgavellat, sinó que foradat, amb proves de que hi havien masserat per a treure'n alguna cosa. La paperina de les lleties, vessada i la de les pastes, rebentada, sense però que semblés faltar-hi contingut. Amb aquell enrenou ja em vaig suposar que havia "volat" quelcom, però no podia atribuir que fora tant com ara amb el que m'indiques puc comprovar que hi faltava. No hi havia ni els ours durs, ni la llonganissa, ni el sucre. Com que degueren sustreure-ho palpant pel forat que t'he dit havien fet al paquet, segurament no arribaren a poguer tocar la cansalada que sinó hauria també faltat. Aquesta hi estava íntegra, perfectament embolicada. ¡Ja veus doncs com anaven dessortadament les coses allà! A la premsa es llegeix cada dia que l'atemptat als colis és, vergonyosament, un mal molt generalitzat.

M'ha plagut llegir que has rebut noves del teu cosí, que tots estan bons. Quan li escriguis donali afectuoses salutacions de part meua.

A Pujades, amb els meus bons records et prego li facis present les meves gràcies.

Donaràs a la teva volguda muller els meus millors records i tú reb amb una forta abraçada la prova de la meva ferma amistad i sincera reconeixensa

Pujol

He rebut fa pocs dies noves de Tomás. Estan tots bé. Ja pots comptar com estan contents per la meva lliberació. Un dia ja em llaurà de contarte la causa del meu internament. Una covarda delació calomniosa.

62. Targeta postal de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 11-08-1943 (BR, vol. 5, c. 17, AMP). [Pujol 6, 1943, BR]

(16-8-43)

M. Pujol Lloent

722^a G.T.E.

Pierrefitte

Hautes Pyrénées

Bruguera Rémi

Belcaire

(Aude)

11 d'Agost del 1943

Estimat amic Ramir: Desitjo que la present us trobi, a tú i a les teves volgudes dona i filleta, perfectament bé, en bona salut. Quatre mots per a dir-te que jo segueixo bé i que la meva readaptació a les tasques del grup, amb la vida tranquila i reposada que faig, han aconseguit que els mesos del meu darrer captiveri no comptin per a mi més que com un trist record, un mal somni. Et suposo ja coneixedor –i per si no en fossis, em plau ferte'n sabedor– que a principis del mes passat foren alliberats del Vernet els nostres cars amics Blanch i Teixidor; aquest per a retornar al grup de T.E. on estava abans d'ésser internat. En Pep per a ingressar al 541^a G.T.E. a Fleurance (Gers). Ja pots comptar l'immensa alegria que aquesta bona nova em va donar i sé la que a tú també t'ha de produir. Això, afegit a la bona marxa que darrerament han senyaladament pres els esdeveniments –de la qual tothom està tan animat– fan que actualment estigui jo en plena eufòria. Confio en la possibilitat de menjar els turrans de Nadal tranquilament en família. Els meus volguts familiars a Espanya segueixen bé, en bona salut, Del meu cunyat Tomàs fa un mes que no en sé res. Espero amb interès les seves noves doncs en la seva ultima lletra em deia que començava a treballar en una mina (de manobre) –treball molt dur per a ell– i ansio conèixer com li va. De totes maneres ell estava molt animat i confiava resistir bé la forta tasca.

Amb les meves afectuoses salutacions per a Carmela, reb la millor abraçada del teu bon amic

Pujol

63. Carta de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 07-09-1943 (BR, vol. 5, c. 17, AMP). [Pujol 7, 1943, BR]

Pierrefitte, 7 de Setembre del 1943

Estimat amic Ramir:

Oportunament vaig rebre la teva lletra del 16/08 i fou amb la més franca satisfacció que vaig llegir les teves bones noves. Creu que és una veritable alegria per a mi conèixer que tan tú com la teva Carmela i vostra estimada filleta esteu bé, en perfecta salut. Jo puc dir-te –emprant la corrent expressió francesa– que continuo mantinguent-me “bienportant”.

Vaig llegir amb molt d'interés el que m'expliques del treball que has emprès, en comú amb Lluís Pagés, per a explotar l'extracció d'arrels de genciana. Us desitjo l'èxit més complert en l'afer. L'explicació que em fas de la teva vida en aquest treball, la teva descripció bonica i precisa del meravellós paisatge muntanyec, m'han encantat. I recordant el goig de les meves passejades i excursions, carretera i camins amunt, trescant per aquestes vertents pirinenques, a Bareilles fa dos anys, a Luz i al mateix Pierrefitte l'any passat, he sentit la tristesa de no poder ara continuar-les. Perquè actualment estem consignats a no poder sortir de la localitat, vaig fer una petita escapada: quan hom és un enamorat de la natura –mar o muntanya- l'atracció d'ella és irresistible. Veuràs com va anar la cosa. Després de beure'm una café (diem-ne “café”) ben calent, vaig sortir cap a la carretera de Canterets sense altra propòsit que anar-m'en a un prat, vora uns castanyers, a passar bona part del matí ajegut damunt l'herva llegint o somniant. Es un lloc on vaig sovint i portava un volum d'Henry Bordeaux, molt interessant. Però com era de bona [tura], vaig seguir un poc amunt pel camí de la dreuera que porta a les mines de Penyarroga. I en trobar-me a l'encreuament d'aquest camí amb la carretera en la vessant mateixa: a esquerra l'alta muntanya de Penyarroga amb les mines a mitja vertent (es troben a uns 1.200 metres d'alçada) i a dreta altra munt, no tant alt, on es troba cap al cim la petita capella de “Poney Aspé”, just davant un corriol que puja en zig-zag i esdevé més amunt camí de cabres, no vaig poder resistir la tentació i, malgrat anés calçat d'espardenyes –com que jo no comptava fer cap marxa no m'havia calçat les sabates ferrades, que per altra part i davant les dificultats que conec tindrem per a obtenir-ne d'altres quan les que tenim estiguin usades, ja els hi tinc bastant, les estalvio en previsió de quan vingui el mal temps– em decideixo a marxar amunt; trenco una branca per a ferm'en un bastó i ja em tens trescant pel caminet, cap al cantó de la capella. Vaig pujar durant un parell d'hores, vaig trobar uns grans remats de xais, unes vacades; vaig reposarme fumant una pipa bo i fent petar la xerrada en companyia d'uns pastors i vaig

retornar, arribant a Pierrefitte als volts de migdia, just a l'hora de dinar. Com que una part de la muntanya pertany al municipi de Pierrefitte, encara que jo vaig anar bon troç més enllà, si hagués tingut la mala ensopegada de trobar-me amb alguna "guardia" sempre hauria pogut dir que jo comptava no haver passat el límit, o que m'havia equivocat de camí. Estem en situació que s'ha d'anar molt al tanto! A la tarda vaig anar a rentarme en un reconet del torrent, que fa bassal (vaig recordar la gran "bassa" que tú em deies has arranjat pels teus banys) i vaig completar la diada amb un llarg repos dessota un gran noguer vora mateix de l'aigüa. Ahir cames i cuixes em feien mal, avui ja no m'en resseno, estic bé.

Recentment he rebut noves de Barcelona –de la meva Enriqueta i dels nostres estimats fills; de Palafrugell– de la Mare i l'altre fill, de la tia i cosines. Tots estan bé i confiant podrem ben aviat trobar-nos tots reunits. Em parlen de Tamariu i ja em fan "rodar el cap". Com m'encisa el record de la nostra platja! Me l'estimo més que la muntanya i això que el Pirineu, amb els seus imponents panorames, em té entusiasmat. Però és la veu de la nostra terra que al nom màgic de Tamariu remou en mi inesborrables records, em sembla flairar les deliciosos sentors dels aires de les nostres contrades.

La setmana passada vaig rebre lletra del nostre car amic Pep Blanch, desde Fleurance. Em diu que el 26/8 marxa cap a Orange on passarà uns dies vora els seus germà i cunyada i de retorn s'en portarà la seva Rosa a viure amb ell a Fleurance, on ja té habitació. Al grup de treballadors està molt bé, empleat a les oficines. Ja pots suposar com estic content, de conèixer com el volgut Pep es troba en bona situació.

Ahir vaig rebre lletra de Teixidor, ara es troba en un centre d'inaptes a la Savoie. No està pas descontent doncs gosa de molta llibertat i té molt temps per a poder dedicar-se sense trabes a les seves activitats de dibuixant. Quan li contesti no oblidaré de saludar-lo ben afectuosament de part teva.

El meu cunyat Tomás i la família segueixen bé a Vernet-les-Bains (Pyr. Or.). Ell treballa en una mina i em diu que resisteix perfectament la dura tasca. La seva adreça és: Colonie d'Enfants – Hôtel du Portugal. Es l'adreça de la família i jo sempre li escric amb aquestes senyes. Ja li diré que et posi uns mots.

Ja coneixia que el bon amic Costa havia fet el viatge de retorn, però no sabia quina hauria sigut la seva sort. Li desitjo es mantingui en bona salut per a esperar el moment en que per a tots s'ens obrin de bat a bat les portes...

Els esdeveniments han pres ja un caire obertament favorable per a nosaltres i el desenllaç es preveu ràpid. Jo espero confiat. Mentrestant vaig tirant. T'enganyaria si et digués que estic totalment bé. Al treball segueixo éssent molt considerat, com sempre. Encara que ja superades les dificultats amb que em vaig trobar al meu retorn a Pierrefitte per encarrilar novament el meu viure, segueix aquest bastant difícil. No és pas això, però, que em pesa, ni tampoc la qüestió alimentària, que ens va molt malament i sense possibilitats de millorar-la degut als pocs recursos.

Això és dissortadament el mal general i cal resistir-hi i jo hi resisteixo sense queija. El que plana sobre meu, igualment que sobre tots els companys, són les condicions morals del nostre viure. Ara confinats a la població, al vespres a les nou hem de trobar-nos recollits a l'acantonament d'on no podem sortir fins a les sis del matí, supresió absoluta de permisos, i altres coses difícils d'esmentar en una lletra. Es aquesta manca de llibertat que ens aplatana, a nosaltres tan enamorats d'ella! Però no hi fa res! L'ànim no ha de faltarnos, pit i avant.

Salutacions a Pagès. Ben afectuoses a la teva Carmela. T'abraça amb tot afecte el teu bon amic

Pujol.

64. Carta de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 15-01-1944 (BR, vol. 5, c. 18, AMP). [Pujol 8, 1944, BR]

(15-5-44)

Pierrefitte, 15 de Gener del 1944.

Estimat amic Ramir,

El dia mateix de Nadal vaig rebre la teva lletra del 22. Gràcies pels vostres bons desitjos de que aquest any que acabem d'encetar em procuri el tant anhelat retrobament familiar. Aixís ho espero i compto que tal joia serà completada amb la de poguer abraçar a tots els bons amics, de retorn i bé a casa nostra. I que els aires de la nostra costa portant-nos en barreja inmillorable la sentor de la mar i la flaira dels pins, ens seran ben propicis i ens ajudaran a refer-nos la tranquil·litat d'esperit i allunyar el record de les amargures passades.

Oportunament em va arribar el teu mandat, pel que te remercio. Vaig fer honor al teu amable envió ajuntat-me la darrera nit de l'any a uns companys que la celebraren amb un senzill i alimentici "pisculabis". Ens fou possible acompanyar-lo amb un Arago de blanc –per cert un vinet molt bó. I vaig tenir el gust de brindar-ne una copa a la salut i felicitat teva i de tots els teus.

Aquests dies de fi d'any i principis del nou em sento més animat que mai. Les felicitacions que he rebut de la família, de tots els amics, llegir que tots estan en bona salut, conèixer la seva confiança en que en el curs del 44 hem de veure realitzades les nostres cares ilusions; tot plegat hi influeix. Ja sabs que no m'he sentit mai desencoratjat, però és veritablement un reforç a les pròpies esperances constatar que aquestes són compartides per la gent amb qui et lliguen llaços d'afecte i fonda amistad.

Desde Nadal que passem uns dies de tempeatura magnífica, més propis de la primavera que de la temporada actual. Talment com si natura volgués ja avançar-se en ésser-nos propici en el nou any. Encara que no ens en poguem refiar massa d'aquest bon temps, la gent de la comarca diuen –i cal creure la seva experiència– que passats el mes de gener tal com ho venim fent, quan de costum eren els dies més rigorosos de l'any, ja no hi ha lloc a temer fortes freds. Val més aixís! I la gent de per aci afegixen: "Per tractar-se del darrer hivern que passen prop de la muntanya, aquesta vol ésser bona per a vosaltres". Això ens recrea les orelles!!

T'agraeixo molt i molt, l'oferiment de la teva llar per a venir a passar-hi uns dies en família si ens fora possible obtenir un permis. Pots creure que la meva alegria

seria immensa. Malauradament no pot pas ésser: no hi ha manera d'aconseguir el permís necessari.

Llevat de les vacances de “congé payés” no hi ha permisos si no és per algun cas de provada necessitat i urgència: malaltia o desgràcia familiar. I la època de “congé payés” s'obre el 1er de Juliol fins a fi d'Octubre. D'ara a llavors penso que hauran passat moltes coses. Si no, ja veurem aleshores si és possible combinar de fer-us una visita.

La meva salutació més afectuosa per a Carmela.

I tú reb amb una forta abraçada la sincera amistat de

M Pujol

722e G.T.E.

Pierrefitte

65. Carta de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 30-07-1944 (BR, vol. 5, c. 18, AMP).¹³⁵ [Pujol 9, 1944, BR]

Pierrefitte, 30 de Juliol de 1944.

Estimat amic Ramir:

Oportunament vaig rebre la teva lletra del 15-5 i pots ben creure com m'afectaren sincerament i profunda les males noves familiars que per la mateixa m'informaves havien planat damunt vostre. Havent esperat uns dies a escriure't per a donar-te compte de la probable nova situació en qué em trobava, després [...]. Aquesta mateixa nova situació meva ha sigut la causa de que m'hagi trobat en dificultats fins avui per a fer-ho i poguer expressar-te la pena que em va produir la teva lletra. Desitjo ferventment que la teva estimada Carmela, superant el greu estat de salut i les males conseqüències del mateix, després del dol per la pèrdua de la que fou la seva mare volguda, hagi retrobat la salut de sempre i amb ella el coratge i resignació per a su[portar] els durs cops amb qué el destí m'ha frapat aquest passat [...]. I que tots us trobeu bé de salut; que la felicitat familiar [...] sempre regui novament entre vosaltres per a mi tan apreciats bons amics.

Vaig a explicar-te la meva situació actual. Desd'el 14 Maig el nostre grup està dissolt i tots els que hi estavem enquadrats formem part, desd'aquella data, del grup departamental n°525 que radica a Bagnares de Bigorre, als [...] Alts Pirineus. Durant tot el mes de Maig varem tenir obertes les oficines de Pierrefitte per a procedir a la liquidació del grup.

Jo estava destinat per anar el 1er de Juny a treballar a les oficines de Bagneres però les condicions de vida en aquella vila no em convenien i vaig demanar i aconseguir que em deixessin treballar en un fàbrica de productes químics a Pierrefitte. Com que fins a última hora no vaig conèixer de cert si podria quedar-me aci, no vaig escriure a ningú en espera d'estar-ne segur. I ja em tens desd'al 1er del mes passat fent d'obrer cent per cent. Treball de pala, carregar i descarregar vagonetes, sacs de carbó, pedra, sorra, fosfats, etc. Feina dura, a estones molt bruta, però m'en surto molt bé. Durant set setmanes he treballat començant a les set del matí fins a les sis de la tarda, amb una hora i mitja per anar a dinar, diumenges i tot. Ara començo a les vuit del mati; avui és el primer diumenge que tinc lliure i l'aprofito per a escriure unes lletres. Després de les hores de treball, cada dia la preocupació d'anar a fer cua pel pa i altres productes alimentaris, aixís comprendràs que depressa per anar a sopar i tot seguit al llit a

¹³⁵ Carta en males condicions: un costat del paper està trencat.

descansar de la fatiga de la jornada, no em llegués pas l'escriure. A mitjans Juny em varen oferir anar a les oficines del grup departamental dels Baixos Pirineus amb bon sou i magnifiques condicions d'allotjament i manutenció. Vaig acceptar desseguida però malauradament, mentres tenia la documentació pel trasllat de grup a arranjar a Toulouse, va sortir l'ordre de l'Agrupament per la qual quedaven [...] de les oficines de tots els grups de treballadors els secretaris espanyols. (Això a conseqüència de grans fets succeïts en alguns grups, que seria molt llarg i complicat d'explicarte). Per tant segueixo treballant a la fàbrica i compto restar-hi fins el dia d'agafar el tren per anar-nos-en tots a casa, instant que oviro molt proper. No som pas molt ben pagats i amb la cara que està actualment la vida és necessari no perdre ni una hora de treball per a poguer fer comptes a fi de quinzena. Jo estic molt bé de salut i vaig a dir-te que si estessim en condicions de poguer-nos donar l'alimentació adequada, m'aniria molt bé una temporadeta de fort treball corporal. Estic content amb la feina i pel demés, per totes les qüestions generals interessants per a nosaltres, animat com mai.

Ara estic preocupat perquè fa més de dos mesos que no sé res del meu cunyat Tomàs. Van dues lletres que no em contesta.

La meva familia a Espanya segueixen bé de salut.

Hi ha també alguns mesos (desde Febrer) que no sé res d'en Pep Blanch. No em respongué la meva darrera lletra. Com que en aquell departament han succeït coses greus amb els espanyols i també hi ha la qüestió de que ell l'afectava la disposició de qué t'he parlat abans relativa als secretaris espanyols dels grups de treballadors, no sé que pensar del seu silenci. ¿Tens tú noves d'ell? ¿Coneixes la seva situació?

Donaràs els meus afectuosos records a Carmela i tú reb una forta abraçada del teu bon amic de sempre

Pujol

66. Carta de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 7-01-1943 (BR, vol. 5. c. 18, AMP). [Pujol 10, 1943, BR]

7 de Enero 1943

Muy estimado amigo,

Deseo que estas líneas te encuentren en buena salud. Supongo que tu Carmela y vuestra hijita están a tu lado. Mis sinceros votos para que ellas disfruten igualmente de perfecta salud.

Te sorprenderá ver desde donde te escribo. Hoy hace justamente un mes que fui internado en este campo. Detenido en Pierrefitte junto con dos compañeros del mando español del grupo, por orden de la Prefectura, sin que ninguno de los tres supiera por que motivo y sin que hasta el presente lo sepamos. Los tres éramos bien conocidos del grupo –del que formábamos parte desde su fundación– y justamente apreciados del mando francés del mismo por nuestro respectivo trabajo, nuestro buen comportamiento de siempre; fieles cumplidores de todas las órdenes oficiales, respetuosos con las leyes del país, devotos y agradecidos a Francia.

El primer sorprendido fue nuestro Capitán francés del grupo. El nos ha escrito (contestación a una carta que le dirigí a los dos días de llegar aquí explicándole que estábamos internados y que nadie nos había comunicado por qué causa) manifestándome que se ocupa de nosotros para procurar aclarar nuestro caso y sacarnos de aquí. Como no tenemos nada que reprocharnos, creímos se trataba de un error, de una confusión de nombres quizás, y que a los pocos días nos libertarían una vez deshecho el yerro. Pero hace un mes y aquí seguimos. Ya sé que hay trámites que necesitan su tiempo, pero en un caso tan claro como el nuestro, pudiendo garantizar la honorabilidad de nuestras personas y nuestra conducta, los Sres. del mando francés del grupo, parece ya debería haber recaído una solución favorable.

Así nos es imposible continuar. Este internamiento pesa sobre nuestro espíritu como losa de plomo y el régimen aquí nos lleva a una debilidad que nos flaquean piernas y cabeza. No he perdido la moral ni mucho menos. Si no fuera que temo por mi salud si he de continuar un tiempo más en esta situación, la consideraría como un episodio lamentable, el más lamentable de los de mi estancia en estas tierras, pero simple episodio al fin. Aquí quien no recibe ayuda de fuera en dinero y en comestibles, está copado. Nuestros amigos de Pierrefitte nos han enviado algo de comer, pero como solo podemos recibir un colís por mes, por individuo,

de un máximo de cinco kilos y además desde fuera también hay grandes dificultades para procurarse artículos a propósito para enviarnos, lo que recibimos nos aguantó unos días, pasados los cuales volvemos a caer en la misma penosa situación. Así que hemos escrito al grupo y le decimos que aguantaremos un mes más, que si durante Enero no nos pueden garantizar una rápida solución a nuestro caso y nuestra salida de aquí, nos veremos obligados a tomar, bien a pesar nuestro, una determinación extrema que jamás hubiéramos tomado sin nuestro internamiento aquí. Quiero decir alistarnos para trabajar en zona ocupada, a riesgo de todo.

Aquí podemos escribir solamente dos cartas por semana, a días fijos. Hay que escribir en castellano, no lo olvides. Te ruego no hables con ningún amigo, de mi actual situación. A mi familia de España se lo ocultaré hasta cuando me sea posible. Mi cuñado Tomás (que ya debes saber está en Castelnaudary) ya lo sabe, precisamente ayer recibí carta suya anunciándome la boda de la sobrina Neus. Carmen y las chicas no saben que estoy aquí pues recomendé a Tomás de no decirles tampoco nada por el momento.

Deseamos ansiosamente se solucione nuestro asunto para poder volver al grupo de Pierrefitte, pues lo otro será en último recurso. Pero cree que aqui no es posible continuar mucho en situación como la nuestra.

Recibe, con extensión a tus queridas esposa e hija, la expresión de mi sincera amistad y mis votos para que tengáis un FELIZ AÑO NUEVO.

M Pujol Lloent.

67. Carta de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 11-03-1943 (BR, vol. 5. c. 18, AMP). [Pujol 11, 1943, BR]

11 de Marzo 1943.

Apreciado amigo Ramir,

Mi primer deseo y bien ferviente es de que tanto tú como tus queridas esposa e hija os encontreis bien en perfecta salud. Recibi tu giro y te doy mis mejores gracias por tu ayuda. Nunca pensé que a mediados de Marzo tuviera aun que escribirte desde este campo, pero desgraciadamente la realidad es ésta. Sigo en buena salud y aunque haya adelgazado mucho, no por ello ha sufrido mi cuerpo ningun quebranto. Mi ánimo continua firme y con plena confianza en la buena solución de mi caso. Durante Enero y Febrero el envio por parte de unos buenos amigos de algunos viveres me ha permitido, al poder aumentar algo mi alimentación, sostenerme mejor. Pero aun sin ello no habria perdido mi moral ni me hubiera dejado llevar por el desaliento. Debo confesarte que me ha ayudado para ello las pruebas de franca amistad que he recibido de ti y de otros buenos amigos. Vuestras frases alentadoras me han hecho gran bien. Es un gran consuelo, en situación como la mia actual, recibir estas muestras de sincero compañerismo, comprobar donde radica la verdadera amistad. Mi profundo agradecimiento es y será imperecedero. Recientemente he vuelto a recibir nuevas de mi jefe del grupo, en las que después de reiterarme su simpatía me dice no deja un momento de mano mi asunto; me exhorta a tener un poco más de paciencia, los trámites siguen su curso bien favorablemente pero su marcha es lenta. Cuenta que en el mes próximo puede venir la solución. Así que ya ves me toca aguantar algo más. Por lo tanto y con toda franqueza, como me dirigiria a un hermano, voy a pedirte si te es posible enviarme algunos viveres. Comprendo que en las actuales circunstancias es mucho pedir y por ello deseo que si ha de representarte algun inconveniente me lo digas francamente. Ya se de antemano que no seria por falta de tu buena voluntad. Aquí solo podemos recibir un colis por mes de máximo 5 kilos peso neto. Hay algo de tolerancia con un pequeño exceso. Para el mejor envio debe ser por ferrocarril, "colis express". Deberias facturararlo el 29 o el 30 para poder recibirlo yo los primeros dias de Abril, no antes. La composición podria ser: un kilo y medio o dos de pan; un kilo de harina de maiz; un kilo de harina de legumbres (habas, guisantes) y un poco de grasa = esto es para guisarme farinetes como para los crios! = y completarlo con lo que buenamente pudieras. Si esta composición no es posible, poner lo que te sea factible, a tu buen juicio. Te agradeceré me contestes cuanto antes si puedes complacerme, pues de no serte posible me quedaria tiempo antes de finalizar el mes para hacer gestiones en vista de procurarme estos alimentos que me necesitan.

Estoy algo intranquilo por mi cuñado Tomás; hace dos meses no tengo nuevas de él. Le escribí el 25/1, luego el 25/2 y no he recibido respuesta. No quiero pensar que esté enfermo ni que le haya ocurrido algo malo. ¿Sabes tú algo de él? Como ya he escrito a mi familia en España informándoles de mi estancia aquí (aunque remarcándoles que estoy “muy bien”, en buena salud) también escribiré a mi cuñada en Vernet-les-Bains (que todavía no lo había hecho desde aquí) para pedirle que pasa con Tomás.

Con mis mejores saludos para tu querida Carmela, besos para vuestra amada hija, recibe una fuerte abrazada de tu agradecido amigo.

Pujol.

68. Tarjeta postal de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 8-04-1943 (BR, vol. 5. c. 18, AMP). [Pujol 12, 1943, BR]

8/4/43

Estimado amigo Ramir: El 23/3 recibí tu postal del 21/3 y con mucho contento leí que sería posible y estabas de acuerdo con enviarme el “colis” que te había pedido. Me es grato expresarte mi sincero y profundo reconocimiento. Tengo la satisfacción de comunicarte que el 29/3 recibí carta del 26/3 de mi cuñado Tomás desde Vernet-les-Bains. Ha sido mudado el grupo y está en una colocación que le permite estar nuevamente cerca de sus queridos familiares. Ya puedes figurarte la gran alegría que me causa la felicidad de mis cuñados y sobrina. Ahora que estoy tranquilo respecto al estado de Tomás y familia, estoy con ansia por no tener noticias de los míos. Hace un mes escribí a mi amada Enriqueta y todavía no he recibido su respuesta. El tiempo es algo justo, pero suficiente para haberla recibido.

Como te indicaba de que si era posible facturaras el “colis” a últimos de Marzo para que pudiera recibirlo yo a primeros de este mes, supongo no podrías cursarlo en la fecha que te pedía pues todavía no lo he recibido. Pero me atrevo a señalártelo pues si acaso ya lo hubieses mandado el retraso no sería normal ya que cuento debe tardar en ruta tres o cuatro días como máximo. Perdona a tu agradecido amigo que vuelva a importunarte, lo hago con toda franqueza y obligado por mi necesitada situación. Confío en que tu reconocida bondad sabrá disculparme. Con mis mejores recuerdos a la Carmela, recibe un fuerte abrazo y la sincera amistad de tu affmo.

Pujol.

69. Targeta postal de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 12-04-1943 (BR, vol. 5. c. 18, AMP). [Pujol 13, 1943, BR]

12-4-43

Estimado amigo Ramir,

Anteayer tarde recibí tu colis y no te he escrito hasta hoy porque los martes y viernes son los dos días de la semana que tenemos fijados para escribir, una sola carta o carta-postal cada vez. También podemos solicitar autorización para escribir cartas suplementarias, que nos conceden fácilmente, pero por ser ayer domingo no había tiempo para hacerlo y poder adelantar un día en escribirte. Debo decirte que el paquete ha llegado bien, todos los artículos en perfecto estado. El contenido está magnífico. Yo te había pedido una determinada composición del envío que tu has debido variar, pero el cambio ha mejorado de tal manera el paquete, que no sé expresarte mi entusiasmo y agradecimiento. Ya por más que te lo imagines no puedes darte cuenta de lo que representa para mí lo que has enviado. Algunas cosas y con mi prudente distribución representan toda una serie de inyecciones de vitalidad. Con toda la fuerza de mi corazón te doy gracias. En espera siempre de poderte comunicar la buena nueva de mi liberación, que creo no va a tardar mucho, con mis afectuosos saludos a tu Carmela recibe el mejor abrazo de tu buen amigo.

Pujol.

70. Tarjeta postal de Miquel Pujol a Ramir Bruguera, 26-04-1943 (BR, vol. 5. c. 18, AMP). [Pujol 14, 1943, BR]

26/4/43

Estimado amigo Ramir: Una gran satisfacción me produjo tu [grita] del 12 que recibí el 14. Supongo obrará en tu poder mi postal que el mismo día 12 te dirigí para manifestarte que había bien recibido tu colis. Tengo el agrado de informarte que he recibido carta de mi Enriqueta. Toda mi familia están bien. Enriqueta que conoce mis relaciones epistolares contigo me ruega encarecidamente te transmita para ti y para Carmela sus más afectuosos recuerdos y gracias por lo que habéis hecho para mí. Me dice que recientemente ha visitado a nuestro buen amigo Trilla, quien tomó nota de mi actual dirección para escribirme pues hace unos meses que me daba respuesta. Precisamente ayer he recibido un periódico que me envía Trilla; ahora espero dentro breves días su carta. El periódico es del día 6 cte, me lo he leído de cabo a rabo. Hay más artículos que si uno tiene la virtud de leerlos sin dejarse llevar por el enfado, son verdaderos golosinas [...] sabor –¡que tono más mediocre!– Enriqueta me dice que había [...] al amigo Trilla se informara de la forma de poder cursarme algún giro, pues como la informé de mi situación económica precaria quería remitirme fondos. Desgraciadamente no hay posibilidad, está prohibido, lo que me resulta un muy desagradable contratiempo. Yo sigo en buena salud. Mi asunto marcha bien pero con desesperante lentitud. Así todo el próximo Mayo me tocará esperar resignadamente. Mis amigos de Pierrefitte que debían enviarme un colis para Mayo debido a especiales circunstancias ajenas a su buena voluntad, no pueden hacerlo. Encontrándome pues de momento sin posibilidad de recurrir a otros amigos, me atrevo otra vez a hacer llamada a tu generosidad por si puedes enviarme un paquete para principios de mes. No osaré pedirte me hagas un envío tan magnífico como el anterior. Con toda franqueza sí que te pido si te es posible comprenda igualmente de pan; el resto según tus posibilidades y a tu consideración. La que me hicisteis este mes es la más importante ayuda que he recibido. Disculpa si te escribo tan apretado en postal, es que no tengo sobres ni hay manera de adquirirlos. He pedido a Enriqueta que me envíe. Con mis mejores saludos a tu Carmela, te abraza tu amigo Pujol.

71. Carta d'Amancio Rodríguez a Ramir Bruguera, 24-05-1951 (BR, vol. 6, c. 20, AMP). [Rodríguez 1, 1951, BR]

(carta mecanografiada)

Santiago 24-V-1951

Amic Bruguera:

Crec, que com a primera obligació, tinc, abans que tot, demanarte dispensa de la meva tardança a fer-te saber meves, pero com ja sabs, molts cops es l'aigua que porta el riu i no el riu que porta l'aigua, sobre tot en temps de tempestas y trasbalsos, i per a trasbalsos els meus durant els darrers temps, com ja podrás fer-te carrec amb la meva anada y estanca a America; per lo tant, despres de fer aquesta especie de "mea culpa", que si es culpa no es "mea" (tot aixó en el bon sentit de la paraula ben entées), despres de dirte tota aquesta requincalla de coses que sempre es diuen quant "on a été pas regulier", passo a:

Primerament, desitjarte una bona salut, tant a tu com a la familia, aquesta gaia salut que es ánima i suport de tot benestar, máquina de la benaurança; i despres que no et falli el carburant per a fer rutllar la tal máquina: "le poignon", o sigui, com diem planerament a casa nostra: "salut y peles", i

Segonament, que no t'hagi agafat aquesta ratxa fobiolenca, que segons noticies, passa per França sacsejant als estrangers, que cada dia els fan mes la vida imposible; encara que a tu aixó, poc et toca, al menys oficialment, ja que has sabut canviar a temps la barretina per la paperina, o sia que en qüestió de paperots estas ja correcte amb el nou lema de la IV R. "Liberté, Egalité, Fraternité et Recipissé", i tot va be pel canto del paper que es el rey de França.

Jo, com pots veurer "me he ubicado por acá", l'Argentina, pais "de bacanes, macanudos y boludos", i "vos sabés, ya me tienen engrupido". Ben mirat, he passat els meus moments difícils a Buenos Aires, però, tot s'ha anat arreglant i ara em sembla que ja començo a tenir la paella per el mànec, tot será que no em cremi. Ara m'he posat a explotar fusta per el meu compte, sembla que la cosa es presenta bé, i referent a fusta, t'hauria de demanar un favor, em podries enviar les mides, per a un forn metàlic de carbó, per capacitat de uns 350 Kg.?, i a mes algun llibre complert sobre explotació forestal y plantes industrials de serradores?, T'ho agrairia molt, digam sobre tot el que costa y t'enviaré el montant per cheq.

Com que penso, i per la meva part es fervent desitj, mantindre una mes llarga correspondencia amb tu, continuació d'aquell sopar que no oblidó, com que ja dic, aquesta sera la primera d'una llarga serie que penso escriurer, ja t'aniré explicant

coses sobre el país del tango y la milonga, ja que suposo que com tots també ets curiós,

Serveixi aquesta per a no desfer uns llacos per a mi agradables, i per a testimoniarte que aquí tens un amic, que dintre de les seves possibilitats està a la teva disposició.

Per el moment res més, abraça y saluda de la meva part a la teva muller y fills y rep una forta estreta de ma d'aquest llunyà que no t'oblida a pesar de les separacions:

A. Rodriguez

La meva adreça a B.Aires:

Amancio Rodriguez
Alsina 492-2º-B
Capital Federal
R.Argentina

P.D. Recorts també per al Climent de la meva part i a la teva mare.

72. Carta de Ramir Bruguera a Rodríguez, 01-12-1952 (BR, vol. 6, c. 20, AMP). [Rodríguez 2, 1952, BR]

(carta mecanografiada)

Ramiro BRUGUERA

Calle Corcega 613, Pral.1ª.

Barcelona

Barcelona 1º desembre 1952.

Volgut amic Rodriguez,

No dubto et causarà sorpresa rebre aquesta lletra meva –si es que arriba a les teves mans–, contestant a la primera i unica que he rebut de tu, d'ençà que plantares arrels a la Republica Argentina, i que portava la data 24/5/51. Si en aquest mon no tot es justifica, almenys tot s'explica. Seré el mes breu possible per explicar-te el perquè he tardat quasi un any i mitj en contestar-te.

Vaig rebre naturalment al seu degut temps la teva bona lletra, que em causà ensems sorpresa i alegria. Sorpresa perque ignoraba que fossis a la Republica Argentina i alegria perquè m'enteraves de que, despres de les primeres vicisituds, havies lograt situar-te en el per tu nou “metier” d'exploitant forestal. Conec algo d'aquest afer i sé que ben organitzat i, sobretot, si es compta amb materials moderns d'exploració, es un assumpte que deixa substancials beneficis. En la teva lletra que tinc davant, em demanaves t'enviés les dimensions d'un forn metàlic per fer carbo d'una capacitat d'uns 350 Kg.; em demanves també un llibre que fos ben complert sobre “exploitacio forestal i plantes industrials per serreries”. Ara bé, aquesta lletra com per art de màgia va desapareixer del meu despatx l'endemà d'haver-la rebuda i, malgrat tots els esforços que vaig fer per tal de retrobar-la, no vaig lograr-ho. Ara fa exactament un mes, preparant el nostre trasllat a Barcelona, mentres triaba els llibres de la meva petita biblioteca, em caigué una lletra als peus i quina no fou la meva sorpresa, al trobar-me amb la teva que tant havia buscat. Ara m'explico o crec explicar-me la seva desaparicio. Suposo jo que algu de casa estava llegint aquell llibre i agafà aquella lletra per indicar la pàgina que estava llegint; per les circumstàncies que siguin aquell llibre anà a l'estanteria, guardant en les seves entranyes el que tant vaig buscar i rebuscar.

Com comprendràs no tracto de justificar-me, i si simplement, explicar el perque no vaig poguer contestar-te.

Passo doncs a fer el que hauria fet fa any i mitj, de no haver concorregut les circumstàncies que acabo d'exposar-te, seguint l'ordre cronològic de la teva.

Quedes dispensat de la teva tardança en donar-me noves teves. El que em costa mes de dispensar-te –ja saps que soc franc i dic sempre el que penso–, es que, veient que no et contestava, no insistissis almenys amb una segona lletra, car la primera, per mil circumstàncies imprevisibles, hauria pogut no arribar a les meves mans.

Agrit del teu “salud i peles”. La salud de tots els de casa i meva, bona durant aquest periode. De peles i han hagut moments de tot, pero en fi, si no en tinc actualment, tinc almenys la satisfaccio de poguer dir que els meus no han mai faltat del necessari i que han tingut en general mes “superflu” que indispensable. Ultimament he tingut alguns contratemps degut en gran part a la gran crisis economica que travessa França, que han fet trontollar l'edifici que tant esforços em costa, i he decidit tancar un taller de fusteria-ebanisteria que vaig muntar a l'anar malament l'assumpte de les botes (tonnellerie), i acceptar una proposta d'un bon amic meu d'aquí a Barcelona i organitzar una mena de sucursal del seu afer. Per no fer-ho tant llarc, ja t'explicaré en la propera de que es tracta, car espero que em contestaràs i que per la teva part queda en peu un paràgraf de la teva lletra que transcriu textualment “Com que penso, i per la meva part es fervent desitj, mantindre una mes llarga correspondència amb tu, continuacio d'aquell sopar que no oblidó, com que ja dic, aquesta serà la primera d'una llarga serie que penso escriure, ja t'aniré explicant coses sobre el pais del tango i la milonga, ja que suposo que com tots també ets curisó”.

No m'ha agafat la “ratxa fobiolenca d'emigració” que esmentes, no perquè tingui por de l'aventura i si perquè tinc –per desgràcia posar–, el sentit del deure i de la responsabilitat bastant aguditzat. On voldries que anés jo, amb la dona, la nena que té ara 17 anys, el petit que en té 7 i la mare que en té 71? Sabs els centenars de milers de francs que calen, solament per pagar els passatjes? A mes la mare no hauria volgut venir i on deixar-la éssent jo unic fill? Si haguessim estat sols la dona i jo, no dubtis que faria mes temps que tu que hauriem travessat “el gran charco”. No es que cregui com molts que no es tracta mes que d'arribar a América i collir-los amb una pala, no. El que crec jo, o millor dit el que sé, es que, contrariament al que passa aquí a Europa, els obrers indigenes quan tenen un peso a la butxaca, ja no treballen fins i tant no se l'han begut fins a l'ultima gota; en canvi nosaltres els europeus –parlo d'una manera general– ultra la virtut d'aspirar sempre a millorar, tenim mes coneixements tècnics, mes iniciativa, assimilem molt millor, ens adaptem facilment i som capaços de crear i millorar els métodos de treball. Tot aixó es fruit de la nostra vella civilització i ens permet defensar-nos amb armes de millor tremp. L'adagi català que diu “al pais dels orbs un borni es rei”, troba ací plena justificació i no falten exemples que ho proven; i consti que no dic encare “d'aquesta aigua no bauré”.

Ja contestant l'essencial de la teva, espero m'escriuràs i m'explicaràs com em prometies fer-ho, moltes coses de per aci, car també soc curios. M'agradaria també saber el que es de la teva vida, si t'has casat o penses fer-ho i com va l'explotació forestal. Si tens encara necessitat d'informes sobre forns de carbo, secadors de fusta un llibre sobre cubicatje i explotacio, etc. no tens mes que dir-ho i em faré un plaer de bucar-ho i enviar-t'ho. Ignoro si aci, això de secar la fusta artificialment ho coneixent bé i saben fer-ho, car podria ésser un bon negoci.

Com sigui que a França i aniré de quan en quan, ja que hi tinc encara interessos, puc procurar-te els llibres d'aquest caire que t'interessin.

Agraeixo en el que val –perque penso que no es pura formula– la teva oferta. Crec quasi innecessari repetir-te el mateix, perquè sàpigues que els bons amics, amb mi, poden contar-hi sempre.

Com sigui que, inclus si em contestes per retornn de correu no tindrè temps de tornar a escriure't abans d'any Nou, serveixi aquesta per desitjar-te unes bones festes de Nadal i que el proper 1953 veigi realitzades les teves aspiracions.

Amb bons records a tots els de casa i una forta abraçada, es despedeix fins a la propera, el teu bon amic de sempre.

73. Carta d'Emili Rodríguez a Ramir Bruguera, 29-05-1939 (BR, vol. 6, c. 21, AMP). [Rodríguez 1, 1939, BR]

Argelés-S-mer- le 29 mai 1939.

Sr. Ramir Bruguera

Perpignan

Volgut amic Bruguera:

Amb un considerable retard, que no té cap mena de justificació, com no sigui les circumstàncies, tant anormals amb que em trobo, t'escric aquesta lletra, tal com et vaig dir en la grata visita que ens vares fer.

En primer lloc haig de donar-te les més expresives, gràcies, per el teu paquet, que fou degudament, devorat amb els màxims honors, per tota la troupe de palafrugellencs, que constituïem, la barraca, celebrant així la diada de Pasqua, que s'esqueia aquell dia.

I bé, ja som a la Pentecosta, ja han passat prop de dos mesos, i sense ni tan sols envisatjar una propera o llunyana solució a la nostra bastant fotuda situació.

En quant a la nostra moral, vá com vá amb altes i baixes, uns dies mes optimistes, uns altres dies, més deprimits, ara que la causa de la nostre depressió es pot dir, es la manca, gairebé absoluta, de notícies de la nostra família, doncs per, lo demés, ja ens férem, al sortir de casa, el carrec del que era l'exili, el qual dit sigui de passada, el passem bastant confortablement, doncs desde la mateixa setmana que ens vares venir a veure, estem (els tres germans) empleats al Commissariat Espécial del Camp, a les ordres del Commissaire, chef del Camp, prestant serveis de despatx, utilitzant els nostres, modestos coneixements de la llengua francesa. Aixó ens reporta, algúns beneficis, com es, més i millor menjar, netedat absoluta, allotjament, gairebé fora del camp i una serie de petites avantatges a més de fer pràctiques del francès, i fugir de la inactivitat, que es en gran part la causa del nostre caffard, que dieu els francesos.

De tots els companys, palafrugellencs, que hi havien amb nosaltres, no quedem més que la família Rodriguez, doncs, (no sé si ja n'estás enterat) gairebé tots van marxar a Agda, al camp dels catalans, i els que varen quedar-se aquí, un dia els varen obligar a marxár a un altre camp, i varen transportar-los al de Barcarés. Ací, el camp, jo crec que no hi han més de quinze mil persones. Nosaltres no vam

marxar, perquè com ja t'he dit, ara gaudim d'un cert confort, mínim, més que mínim, ínfim, pero potser en un altre camp no estariem tan bé.

En fi crec que tant com no ens poguem, treure l'etiqueta de refugiats, no estarem millor que ara.

Si saps, notícies de Palafrugell, t'agrairé moltíssim me les facis conèixer, doncs, com ja t'he dit mes amunt, estem gairebé incomunicats amb la família, hem rebut d'ells dues cartes solament, i encara molt breus, nosaltres els hi hem contestat, però des del dia 8 del que som, no en sabem rés. Y de la meva, xicota, la Paquita, no n'he sapigut res absolutament. Fa uns dies, li vaig escriure, per, avió, i em vaig permetre indicar-li, que m'escrivés a la teva adreça i a nom de la teva esposa. Confio que no et sabrà greu, i si tinc la sort que la seva contesta arribi a les vostres mans me l'envies a la meva adreça: E. Rodriguez Juanola Commissariat Spécial au Camp d'Argelés, la qual adreça te la comunico per si algún company o bé tú mateix, us dirigiu algún día a nosaltres.

T'he dit que no sabiem notícies, de casa, fa alguns dies varem saber que els hi han tret l'estanc que durant tants d'anys havíem tingut (ja veus poques, pero dolentes), en fi, demain sera mieux, com també dieu els francesos; com pots veure, ja sé unes quantes dites franceses, i em sembla que la propera carta te l'escriuré en francès a veure si hi trobaras gaires faltes.

Amic Bruguera, vaig a molestar-te una mica. Com que em sembla que aixó de poguer tornar a la nostra llar, va molt llarg, almenys aquesta es la impressió que tenim aci al camp (t'agrairia que si tu ho veus d'altre manera m'ho diguessis), hem pensat que era qüestió de pensar amb treballar, (a França o a les colonies del Nord d'Àfrica) a la Metròpoli, ho veig molt difícil, si no es en Empresas que treballin per la Defensa Nacional. Tinc entés que hi ha un decret, que diu que les empreses que necessiten obrers especialitzats, poden sol·licitar permis per a admetre ma d'obra estrangera. En saps alguna cosa, si no, no em pots indicar-me els tràmits que deuen fer-se per a poguer anar a Rabat, Meknes, Casablanca o algun d'aquests llocs. Crec que tú, en la teva doble condició de ciutadà francès i per consegüent d'home lliure, pots prestar-me un servei valuósíssim, que no dubto, em farás, amb la teva habitual diligència.

I l'amic Argüelles, encara es a Perpignan, fa molt de temps, no n'he sapigut res.

I al taller, a Palafrugell, no saps si treballen o que fan, si están parats o bé, si els han mobilitzat per anar a fer la "reconstrucció de España".

Bé, ja veus que tardo a escriure, però quan m'hi poso, no escatimo res; i ara que ja t'he parlat força sincerament de la meva situació, haig de dir-te que desitjo sincerament que al rebre aquesta lletra, la teva filleta, ni tan sols es recordi de la seva caiguda, i que tú i la teva muller, pogueu acabar de passar la diada de Pascua,

amb més felicitats i alegria que nosaltres (ara que em penso que les de Nadal, ja les passarem millor)

Bé, amic Ramir, en espera de les teves noves, i de les que per el teu [...], hem puguin arribar de les persones volgudes, rep una forta encaixada del teu amic

Emili

Amic Bruguera: oportunament fou en [...] nostre la teva interessant lletra del 5 de la que en vaig donar compte a tots els amics de Palafrugell que en aquell moment encara eren tots aci, i en nom d'ells i en el propi meu, et dono les gràcies per les gestions que per nosaltres feres en [...] dels encàrrecs que et varem donar [...]. Des d'aleshores, tal com et diu el meu germà, han marxat tots els palafrugellencs que hi havia a Argelès. Els uns han anat a Agde voluntàriament: són En Mates, Gubert, [...] de Calella, [...], Tarites, Puixart, i Ildefons Espase de Montrás. Els altres han anat a Barcarès: són el teu cosí En Joan Ruiria que em va dir que sentia molt l'accident de la vostra ruseta i que desitjava que ràpidament es restablís i que us dongués molts records a tots quan et contestés la teva lletra; En Manuel Suquet [...]; En Guilló (que pocs dies després en sorti per anar a reunir-se a Mezin amb la seva família), En Pendás, i dos o tres xicots més que s'havien ajuntat a ells. L'adreça dels de Agde és: E. Mates Camp n.3- Barraca W-4- L'adreça dels de Barcarés és Quartier D – Barraen 24 – (Manuel Suquet ó A. Prunés). Hi poso el nom d'aquests companys perquè són els que m'han escrit en nom dels altres i suposo que tots deuen ésser a cada [...] mateix barracó. [...] molt que puguis continuar a casa teva indefinidament i que les circumstàncies es posin casa dia més favorables per tal que així sigui. Al propi temps desitjo i espero que la vostra petita ja camini i estigui bé del tot.

Suposo t'agradarà saber que en Joan Radresa, al que era Regidor del P.S.U. a Palafrugell, es troba al camp de St Cyprien, fugitiu d'Espanya, després d'haver passat 3 m. al camp de concentració de [Brams], d'on el deixaren sortir amb ordre de presentar-se a Palafrugell a la G.C. Ell, naturalment, a l'arribar al poble s'amagà i estigué així tres dies enterant-se de com estava la situació, després del qual decidí reuir a Franco. Es el que entre altres noves va potser la de la [...]. No tinc la seva adreça. Els que la tenen són els Pendás que és el que va rebre les noves d'ell i les va escampar entre els palafrugellencs. Espero tenir el plaer de llegir-te, sobretot si saps quelcom de nou del poble i amb records meus i del meu germà Josep per a tú i la teva esposa, resto a tu, amic

Rodriguez Joanola

74. Carta de Josep Rodríguez a Ramir Bruguera, 10-06-1939 (BR, vol. 6, c. 21, AMP). [Rodríguez 2, 1939, BR]

Camp d'Argelès, 10 de juny 1939

Sr. En Ramir Bruguera

Jupasse d'Algés

Perpignan

Estimat amic Bruguera:

Per l'amic Josep Salvador sabem que oportunament vares rebre la lletra que t'escrigueren el meus germans Joan i Emili fa bastants dies i mentres estem esperant les teves sempre interessants i molt estimades noves et dirigeixo aquestes ratlles, que estic fent a gran velocitat per a demanar-te un servei petit per tu i interessantíssim per mi i tots nosaltres.

El S.E.R.E. (Servicio de Evacuación de Republicanos Españoles), com deus tu sapiguer socorre amb un subsidi [penòdic] als Caps, Micials i Comissaris de l'Exèrcit Republicà que es troben per França. Aquest subsidi o gratificació o el que sigui està establert pels Micials i Comissaris en 500 francs. Jo, que era Comissari a l'Exèrcit, no he cobrat cap vegada absolutament els 500. Unes vegades per una cosa i altres per altra. Ahir una persona que sap de que va, em va dir que actualment i per haver sorgit –sembla– determinades dificultats per a fer els pagaments als Camps, el S.E.R.E. (la delegació de Perpinyà) feia selectiu el subsidi, als que enviaven la fitxa que t'adjunto degudament plena i exhibien junt amb ella alguna peça d'identitat. Aquests documents es podien trametre per correu i uns dies després –em varen assegurar– per gir postal es sabia el subsidi i eren retornats per correu els documents d'identitat.

Com que a mi no m'agrada gaire trametre documents i a més crec que serà molt millor fer-ho d'aquesta forma, es aquest el motiu que em fa dirigir-te aquestes ratlles. Junt amb la present t'envio la fitxa necessària i tres peces d'identitat juntament amb una autorització per a veure si tu presentante al S.E.R.E. en nom meu i exhibint tot el que et dic pots obtenir el cobrament del que et deixo exposat.

M'han assegurat –et repeteixo– persones informades que no hi haria [...] fent-ho així. Jo confio en la teva diligència i habilitat en que reeixiràs en aquest servei que, abusant de la teva amabilitat em permeto encomanar-te.

Quan rebem noves teves ja t'escriurem tots més extensament.

T'avenço mercès per tot i mentretant rep una ben afectuosa salutació del teu amic

Josep Rodriguez

P.S. No els hi deixis els documents d'identitat, una vegada utilitzats! Mercès.

75. Carta de Josep Rodríguez a Ramir Bruguera, 16-06-1939 (BR, vol. 6, c. 21, AMP). [Rodríguez 3, 1939, BR]

(carta mecanografiada)

(18-6-39)

Camp d'Argelés sur-Mer, 16 de juny de 1939.

Senyor En Ramir Bruguera

4, Impasse d'Alger

Perpinyá.

Estimat amic:

Em sembla que era dissapte passat que et vaig escriure una carta acompanyant uns documents amb el prec de que et presentessis al S.E.R.E. (6, Rue 14 juillet) a veure si et pagaven 500 francs de subsidi que paguen a tots els oficials i comissaris que han entrat a França.

Com que ha passat una setmana i no he sabut res de tú, encara que certament els dies que han passat son pocs, et poso aquestes ratlles per si s'hagués donat el cas de que no hagués arribat al teu poder la carta que esmento i particularment, perque avui uns amics Comissaris i Oficials que estant junt amb mí i que els últims dies de la setmana passada varen dirigir-se directament al S.E.R.E. per correu acompanyant els documents justificatius del seu grau i la fitxa corresponent han rebut avui sengles mandats-poste i també els documents que varen trametre degudament retornats.

Coneixedor del teu dinamisme i també de la diligència que poses en servir a tots els palafrugellencs que ens trovem navegant pels Camps, estic segur que t'has preocupat desseguida de l'assumpte pero com que aquestes coses s'han d'aprofitar exactament en el moment oportú i ara sembla que hi ha calés et dirigeixo aquestes ratlles per si t'hagués passat algún contratemps. Em penso que aixó no es possible ja que sería molt extrany que el portar uns documents a un lloc determinat a mà, fos cosa fonamentalment diferent de portar-los-hi per correu.

Ja em dirás doncs, com va aixó. Et prego perdonis la meva insistència pero certament tenim ben poca feina a fer i a més com pot suposar tant jo com els meus germans estem sense le sou.

Bé, doncs, Deixo tot aixó a ma teva perque ho arrangis com millor et sembli i trameten-te unes ben afectuoses salutacions dels meus germans i amics, resta pendent de les teves sempre estimades el teu amic

Josep Rodriguez Joanola

Employé au Commissariat-Spécial

Camp d'Argelés-sur-mer.

76. Carta de Josep Rodríguez a Ramir Bruguera, 24-06-1939 (BR, vol. 6, c. 20, AMP). [Rodríguez 4, 1939, BR]

(30-6-39)

Argelès-Plage, 24 de juny del 1939.

Sr. En Ramir Bruguera

4, Impasse d'Alger

Perpignan

Estimat amic Bruguera:

Ahir al matí vàrem rebre la teva lletra amb la trista nova de la mort del nostre volgutíssim pare (q.e.p.r.) Ens ha deixat ben aclaparats i màxims en els presents moments en que sembla que totes les dissorts han de caure sobre casa nostra. T'estimarem que si En Poch Parals t'hagués explicat altra cosa més, en ho diguis per amarg que pugui ésser per nosaltres així com si efectivament la causa vertadera de la mort del nostre estimat pare va ésser un atac cardíac o altra cosa.

Un novell petit servei. Voldries tirar al correu l'adjunta postal? Perdona l'us que fem de la vostra adreça, pero actualment es el mitjà més eficient que tenim.

A primers de la setmana que anem a entrar sembla que marxarem definitivament d'Argelès. Ací no resta actualment gairebé ningú. Hi ha una quietud immensa. Quin contrast amb aquell formigueig humà de febrer i març! Anirem –si no hi ha nova ordre– a St. Cyprien o a Le Barcarès. Si quan sortim no he rebut el Gir del SERE per correu o telegrama et faria sapiguer la nostra nova adreça per a que en aquest cas els hi poguessis traslladar.

Records de tots nosaltres per la teva companya. Reb una ben afectuosa salutació i gràcies per tot.

J.Rodriguez Joanola

Employé au Commissariat-Spécial

Camp d'ARGELERS-SUR-MER.

P.S. –Si rebessis alguna lletra a nom de Jacques Cabarrocas, 4 Impasse d'Alger, aniria per nosaltres. –

77. Carta de Josep Rodríguez a Ramir Bruguera, 11-07-1939 (BR, vol. 6, c. 20, AMP). [Rodríguez 5, 1939, BR]

(26-7-39)

Le Barcarès, 11 de juliol del 1939

Sr. En Ramir Bruguera

4, Impasse d'Alger

Perpinyà

Estimat amic:

L'endemà de la teva estimada visita va arribar al nostre poder la teva estimada carta que ens havies dirigit a Argelès. Et molesto i es encara per l'assumpte del SERE. Desseguida que vaig arribar ací, els vaig escriure donat-los-hi la meva adreça a Le Barcarès –Illot I, Barraque 8. De tot aixó ja fa 10 ó 12 dies i encara no en sé res absolutament. Només sé que van pagant i que n'hi ha que van cobrant. Per aixó et pregaría volguessis molestar-te fent-los-hi una petita visita i que diguessis a aquells senyors qué passa amb tanta calma. Jo em penso que amb els 25 ó 30 dies que han trancorregut poden haver ja estudiat, registrat i... pagat, el que em correspon.

Bé. Per aci anem fent. Ara fa uns dies en Milio i jo, treballem al Comissariat de Police del Camp. Tenim unes minces vantatges amb relació als refugiats que estant dintre el barbelé absolut, particularment amb el que fa referencia al tiberi que es quelcom més abundant.

Fa calor propia del Cameroun. Aixó fa que acabi aquesta carta perque vull anar a nedar un ratet i també perque surti amb aquest mateix correu.

Resto, doncs, pendent de les teves notícies. Records per a la teva companya. I de tots nosaltres reb una ben afectuosa salutació i gràcies per la molestia.

Josep Rodriguez Juanola

Illot I.- Barraque 8

LE BARCARÈS

78. Carta de Josep Rodríguez a Ramir Bruguera, 8-08-1939 (BR, vol. 6, c. 20, AMP). [Rodríguez 6, 1939, BR]

(carta mecanografiada)

(31-8-39)

CAMP DE BARCARES, 8 d'agost 1939.

Ramir Bruguera

4, Impasse d'Alguer

PERPIGNAN

Estimat amic:

Només dugues paraules per a acusar-te recepció de la teva lletra en la qual acompanyaves una postal de casa. Mercès per les gestions prop del SERE. Vaig escriure a la P.T.T. d'Argelès pregant-los-hi transferissin a Barcares el gir que segons m'assabentares tenia allà; ja fa uns 9 ó 10 dies i encara no en sé res. Veurem el resultat final de tot aixó.

De conformitat amb el que ens deies hem estat uns dies creguent que ens vindries a fer una visita. Com que coneixem les teves múltiples ocupacions, no hem trobat pero extrany, que no haguessis pogut venir com suposaves.

Et prego vulguis tirar al correu l'adjunta carta per a casa. Al lloc del remitent he posat solament 4, Impasse d'Alger. Ens vares dir un día que hi havia molts estadants a la casa i que estaria millor posar-hi "chez Bruguera". Per posar l'adreça més camuflada no l'hi he posat i més tinguent en compte que la postal, que varem rebre darrerament i de la que més amunt et parlo portava d'aquella manera la direcció. Si tu ho creus convenient en el mateix sobre al lloc del remitent pots posar-hi "chez Bruguera" i si no pots avisar –i potser sería lo millor– al porter o a qui reculli les cartes del immoble que tot el que vagi per a Jacques Cabarroques va per tú. Tu mateix, fesso com et sembli i com vagi millor.

Per ací anem fent sense res de nou i seguint la monòtona vida dels Camps. A veure si et podrem saludat un día d'aquests.

Records de tots els amics i afectuoses salutacions dels meus germans. Resto com sempre el teu bon amic

Josep Rodriguez

Illot I.- Baraque 8

79. Carta d'Emili Roig a Ramir Bruguera, 24-05-1939 (BR, vol. 6, c. 22, AMP). [Roig 1, 1939, BR]

Septfons 24-5-39

Ramir Bruguera

Molt volgut amic: he rebut la teva esperada lletre amb una joia inmensa, despres d haberla llegida he quedat recomfortat per les teves paraulas encoratjadores de una pronta alliberacio que pugui portarme al costat dels meus essers estimats, creu que es per mi una cosa ben pesade veurem aquí amb els limits de la meva expensio marcats per una xarxa de ferro, simbul del meu cautiveri.

Tot lo que bonament m'ha ofereixes, creu que tu agreixo moltissim, pero per ara no en tinc cap necessitat ja que vaig fent amb lo que m'ha vares donar el primer dia de la teva visita i no tinguis cap dupte de que si en fes falta alguna cosa molt francament tu diria, lo que desitjo, es m ha facis arregla la decomentació per puguer tornar a casa meva, lo mes aviat possible.

M'ha dius en la teva que t escrigui de la manera que sapigue i aixis u faix, amic Ramir, i amb la mes bona fe da quiet mont ta dic que vaig tenir una grata sorpresa de puguerte veure encara que la meva ilusió hauer ha sigut puguent gaudi tots de llibertat i però que i farem paciencia! Las cosas no surtan com un boldria, sino com benen i amb la convitcio de que dintre poc podre retornar a la vida la meva alegria es grant.

He llegit la carta del meu germá i per ella veig que tot continua be, lo que es un gran consol per a mi.

Per avui prou esperu com pots supossá novas tevas aviat. Tramet a la Carmela las mes cordials salutacions i uns quants petonets per la Maria Rosa.

Rep cariñosamen amic una forta enqueixade del entranyable afecte de

Emili Roig

80. Carta d'Emili Roig a Ramir Bruguera, 26-05-1939 (BR, vol. 6, c. 22, AMP). [Roig 2, 1939, BR]

Septfons 26-5-39

Sr D. Ramir Bruguera: Preuat amic t escric aquestes quatre ratlles, ja que ahir ta vaig escriure amb mes detalls lo que desitjava, solament per dirte que despres d'haber tirat la teva, vaig tenir carta de casa la primera que he tingut d'ells dirigida directament a mi amb data trenta d'abril com podrás comprovar tu mateix porque te l'adjunto. M'ha diuen que t'han escrit dues cartes i no han tingut contestació lo qual els va per decidir a enviar el salvo-conducto al Sr.Consol de Perpignan perquè pugués tornar mes haviat al costat d'ells. Tu millor que jo veuràs lo que cal fer i si el pots anar a reclamar al Sr. Consol per tramitá la meva sortida d'aquí.

Sens mes que dir-te per avui, esperant la teva resposta, donaràs records a la Carmela, petons a la Maria Rosa i amb una forta abrazada m'ha despedexo fins a la teva el teu bon amic

Emilio Roig

81. Carta de Josep Salvador a Ramir Bruguera, 15-05-1939 (BR, vol. 6, c. 24, AMP). [Salvador 1, 1939 BR]

(carta mecanografiada)

ARGELÈS SUR MER, 15 maig 1939.

Benvolgut amic BRUGUERA:

Com pots comprovar per aquesta lletra encara em trobo a Argelès. En Magí també. Ara tenim els tres germans Rodriguez amb nosaltres treballant també en el "Commissariat", però ara dormim tots en el camp de Transports. Esperant sempre amb paciència la nostra solució en qualitat de refugiats, que esperem un dia o un altre ens arribarà. La situació actual al nostre país no es pas gaire esperançadora. Pels fugitius que cada dia passent la frontera sabem que la repressió augmenta.

Fa dos dies he rebut una lletra de la meva esposa. Em diu que estan bé per ara i que hi són tots. Es la primera lletra que he tingut d'ella i no em diu pas gaire gran cosa per cert. I encara ha vingut via París. Qualsevol dia, si no és molestar-te massa t'en enviaré una per tal que me la trametis a casa. Però ara sembla que passen uns dies que hi ha mala cara de temps. Sobretot en els pobles de la nostra província. No tinc gaires coses que explicar-te car tot el que passa en aquest camp ja ho llegeixes en "L'Indépendant" una mica més abultat.

Surten molts refugiats d'aquest Argelès. Uns cap a AGDE, altres vers BARCARES, cap a Espanya i vers altres camps. Ens anem quedant pocs ací. Ens han repartit una muda interior. L'altre dia, una camisa. Anem molt nets per ara.

Vaig rebre una Vanguardia, que suposo la vas enviar tu. Tèn doncs les gràcies. Ara hi ha un company que la compra cada dia La Vanguardia i en deduem moltes coses. Es un que té la seguretats que el reclamaran des de Venezuela i li han enviat algun franquillo.

Et prego saludis efusivament el company MONT i familia.

Si sofrim algun canvi t'ho comunicarem. Saluda afectuosament la teva esposa y la nena i una forta encaixada

Josep Salvador

J.SALVADOR – Interprète – Commissariat Spécial

ARGELÈS-SUR-MER (Pyr.-Or.)

82. Carta d'Eugeni Xammar a Ramir Bruguera, 7-10-1943 (BR, vol. 6, c. 27, AMP). [Xammar 1, 1943, BR]

Sr. Ramir Bruguera

Belcaire

Estimat amic Bruguera:

Avui dirigeixo a “Monsieur le Delégue Departamental du Comité Central du Revitaillement en Pommes de Terre.- 6, Place Davilla a Carcassonne.- Aude” una autoritzacio de transport de 200 kilos de patates entesa a favor de M. Henri Pull, propietaire recoltant a Belcaire, Aude.- Al mateix temps tinc el gust de trametre-li a vosté les 8 adresses que trobarà adjuntes: quatre sobre roba blanca que han d'ésser cusides damunt dels sacs, i quatre sobre paper fort que han d'esset posades dintre els sacs avans de cusir-los o lligarlos. Aquestes son les instruccions que dona la SNCF per a l'expedicio i que jo compleixo fidelment.

No em fou possible omplonar a l'Autoritzacio de transport la ratlla que diu “Lieu ou fase de Depart” perque ignoro quin es el lloc, sigui estacio de ferrocarril o de linia d'autocars, on es fa la facturacio. La gent del ravitaullement em van dir que ho omplirien a Carcassonne mateix, pero potser no hi seria de mes que veste em dongues el nom de l'estacio i jo l'escriuria al “Delegué Departamental, etc”

Tots els meus esforços per a trobar sacs han estat inutilis. I la Companyia de Ferrocarrils diu que els sacs no poden passar de 50 kilos. Son, doncs, amic Bruguera, 4 sacs que li agrairé que em deixi o em fassi deixar per una bona ánima –segur de que serán retornats com es degut.

Aixi mateix li agrairia que si d'aci al 25 d'aquest mes troba la manera de fer-me per a mans 10 o 20 kilos de patates tingui la bondat de fer-ho. Es molt dificil, per no dir impossible trobar ara ningú que pugui deixar patates, car tothom les espera com jo mateix i ningú encara no les ha rebudes.

Moltes gracies per tot, amic Bruguera, i cregui que li agraim, de debó, la meva dona i jo les molesties que te i l'amabilitat de pendre's a favor de dos pobres ciutadans afamats.

Suposo que el veuré un moment quan vingui i, mentrestant, rebi una cordial encaixada del seu aff. amic

Eugeni Xammar

83. Carta d'Eugeni Xammar a Ramir Bruguera, 30-10-1943 (BR, vol. 6, c. 27, AMP). [Xammar 2, 1943, BR]

M.Av. de Thuir

Perpignan 30-10-43

Senyor Ramir Bruguera

Belcaire

Benvolgut amic Bruguera,

Suposo que, en el seu dia, devia rebre, la carta certificada amb les etiquetes per als sacs de les patates. Fins ara, res no ha arribat, però em no m'extranya, car cap dels meus amics no ha rebut encara tampoc les seves patates. Es de suposar que els Bureaux de distribució retarden la remesa als propietaris de les autoritzacions de transport.

Per altra banda la situació s'està fent crítica i es per això que em prenc la llibertat d'adreçar-li aquestes ratlles: per a pregar-li que no descuidi l'encarrec de mirar si és possible fer-me arribar a mans uns quants kilos del preciós producte mentre esperen la gran remesa. No vull pas carregar-li a vostè personalment el pes d'aquest encarrec. Estaria, al contrari, disposat a anar fins a Quillan a cercar el paquet, si no hi ha manera de fer-lo arribar a Perpinyà.

Com que ja fa dies que no l'hem vist per aquí, em penso que no tardara a baixar i que tindrà el gust de veure'l. Aquestes ratlles tenen per finalitat, com ja li he dit, posar-lo al corrent de la situació amb la fi de que vostè sense major molesta personal, pugui pendre les mides pertinents. No cal que li repeteixi el molt agraït que li estic.

Ací baix la salut és tant bona com la moral i el mateix suposo i desitjo a vostè i família. Esperant veure'l o tenir notícies seves, em [...] de vostre affu. Amic,

E. Xammar

84. Carta de desconegut a Ramir Bruguera, 21-06-1939 (BR, vol. 6, c. 27, AMP). [X 1, 1939, BR]

Agde 21 Juny 1939

Volgut amic Bruguera:

Desitjo que al rebre la present disfrutis junt amb els teus familiars de perfecte salut, la nostre es bona per ara, tot lo bona que pots esperar dintre d'un camp de concentració, de totes maneres fem vida de repòs, i que després del desgast físic i moral sofert tant ens convenia.

Moralment estem tots en perfecte estat, confiant en que un dia o altre se normalitzarà la nostre situació, poguent retornar a la nostre volguda terra amb el cap ben alt, per l'esfonzament d'aquesta ridícula parodia que s'está celebrant a Espanya o trovant en un altre país l'aculliment necessari per a tornar a esser uns homes lliures i dignes.

En Josep Marqués no se trova en aquest camp nostre i quasiestic segur tampoc en els altres dos que existeixen aquí, nosaltres el deixarem a Argelés i no havem sabut res mes d'ell.

Aquí al W.4. ens trovem de Palafrugell els Cuixart, Ruiz, "Pela", Gubert, Taiet, Planes, i Aymerich, en la V.1. Iglesias, Bubigas, Bous i "Rodeja", en altres barraques s'hi troven, Pujades, Masmarti, Mestres, en el camp n.1 Miquel, Coll i algun altre que com a soldats entraren en la retirada i desconec el nom.

Els quatre esmentats primer de la W i els tres primers de la V pensen anar-sen a Mexic, havent fet totes les gestions necessaries per a complir els seus desitjos.

Jo desconeixent noves concretes de la meva familia, no he pres encara cap determinació, encara que junt amb l'Aymerich ens enrolem en una brigada de treball, per a fugir del camp, doncs malgrat tot aquest pesa molt, en fi ja veurem.

Aquí llevat les notícies de premsa (dreta) i las que corrent per el camp (radio xavola) poc savem de l'exterior, aixi es que t'agraire les notícies interessants que puguis donart-nos.

Amb records de tots els companys per a tu i companya i fill rep una forta encaixada del teu amic.

[signatura il·legible]

**85. Carta de Mariano Carbonell a Rosa Laviña, 16-02-1940 (L, P-455, AMP).
[Carbonell 1, 1940, L]**

Benvolguda companya Rosa:

En Ribell ja t'explicarà les novetats ocorregudes.

Demà dia 16 surto amb una Cia de Treball junt amb en duran, Roca, «Quique» i d'altres companys de l'Hospital, i avants de marxar vull deixar aquests mots de despedida per quand en Ribell t'escrigui. Quand jo sàpigue la teva adreça també t'escriuré.

Salut i sort, i disposa sempre d'un company i amic per tot.

T'abraça

Mariano Carbonell

**86. Carta de Camil Formosa a Rosa Laviña, 23-02-1940 (L, P-455, AMP).
[Formosa 1, 1940, L]**

(carta mecanografiada)

Argelés, 23 Febrer 1940.

Inoblidable Rosita.

Avui novament hem poso a la màquina per a contestar una carteta d'aquesta amigueta tant simpàtica i que el desterro ens ha deparat el gust de coneixer. Es una de les bones coses que, enmig de tanta tragedia, hem tingut.

Dius que t'anyores i que ens trobes molt a faltar. Es natural. Apart del que representa estar en un desterro i en un camp, voltats d'alambres i completament incomunicats amb la civilització, (?), l'ambient s'havia ja anat familiaritzat amb nosaltres i ell ens havia reportat unes amistats tant sinceres que, comprenc que fins a cert punt es trobin a mancar. Son les amistats dels moments difícils de la vida, i son, per aquest motiu, les amistats més bones i francas.

No obstant, fes-te amb el nou ambient, l'ambient del que dona un pas vers la normalitat. Dius que no deixes d'esser una refugiada. Es natural, som espanyols a França i, naturalment, mai perderem aquesta condició. Això ens passaria a tots els indrets del món: Menys mal, però, que aquest país que ens ha acollit es molt simpàtic i agradable i els francesos, en la seva majoria, han sapigut comprendre la nostra tragèdia i, segons diuen, els que estàn en llibertat van siguent cada dia més apreciats i més reconeguts com a gent honrada.

Per nosaltres seràs sempre aquella "enfermereta" de totes les gracies. Aquella enfermereta que animaba la nostra vida amb les seves graciositats i la seva manera d'esser. Aquella "nana" –com jo et deia– i que les "mainadas" ens feian oblidar les penes que ens embargan. Seràs sempre aquella i creu, "enfermereta del Comisariat" que tots desitgem que cada lletra teva que rebem sigui mes falaguera en el sentit de que vagis recobran, poc a poc, la vida de normalitat i alegria que et mereixes, Nosaltres, y particularment jo desitjo de tot cor que siguis feliç, doncs si una dona (o nana) de les conegudes del Camp s'ho mereix, aquesta ets tu. T'ho dic sincerament. Has d'esforçar-te amb fer-te en la nova vida. No tens altre solució. Además, saps que al dia de demà t'espera una felicitat immensa, junt.....amb el... que tu saps. Repeteixo, però, que es natural el teu anyorament doncs això em demostra que vares sapiguer-nos interpretar tal com so. Pensa molt amb nosaltres que nosaltres pensem molt amb tu també. Pensa que estem sempre

disposats a fer el que calgui si un dia has de menester el nostre ajut. Millor que no sigui aixís, però quasi tots estariem ben joiosos de poder-te ésser útils.

Les teves cartes son d'aquella criatureta honrada que, precisament per la seva honradez, la seva sinceritat i ingenuïtat, parla amb el cor. Tens els sentiments d'un valor inapreciable, tal com requereix a la que... un dia sapigué animar en els moments de lluita als seus companys que sacrificaven llurs vides per una causa que es la unica que ara ha de salvar-nos a tots, en contre d'aquest feixisme que vol fer lo mateix en aquesta terra tant acollidora. Ojalà –d'això n'estic segur– s'estrelli ara d'una vegada i amb la seva derrota poguem tots ésser ben feliços. França conservant la seva llibertat tant característica i nosaltres tornant a les nostres llars i recobrar en elles la nostra felicitat tant anyorada.

En fi, Rosita, veuràs que tots ens recordem de tu. Escriure't es viure aquells moments tant divertits en el nostre "Bureau". Ens fa l'afecte d'aquell que té un somni tant feliç que espera la nit següent per a veure si continua encara somniant lo mateix.

Per aquí. Anem fent lo mateix, cada dia mes aburrit i els rumors van posant el nostra ànim intranquil. Estem desitjosos de sorti a treballar i fer quelcom més positiu per la França que estar en un Camp de Concentració i en la inactivitat. Esperem doncs poguer canviar de vida ben prompta, tal com han fet ja la gran majoria de companys.

Dius que et demano un imposible al demanar-te que no pensis amb el Camp. Es dificil però no imposible. Además, els 3 anys de guerra han fet de nosaltres un temperament tant dur que hem d'esser capaços d'enmotllar-nos a tota classe d'ambient. Rès Rosita, acabes de començar una nova etapa de la teva vida – aquesta vida tant curta però ja tant accidentada–. Tens 20 anys (crec no en tens gaires més) però tens també ja una experiencia de 60. Ets molt jove però ets molt vella també. Es així com ha d'esser. Pots lograr la categoria de super-dona. Jo tinc l'esperança de lograr-ho. No es pretensió, son les vicisituts que fan estralls en nosaltres i es allò de que..... tots els mals reportan quelcom de bó. I quan mes forts son els mals, si hen surts, més grans son els profits que d'ells en treus.

Rès més, per avui, sols que espero no perderem el contacte, doncs ho sentiria fortament. Seria una gran desil·lusió i desengany. Tots esperem les noves de la Rosa. I esperem també, un dia, encara que llunyà, sentir allò de... "que'ts pocasolta" "quina barra que tens" "¿que'm farà un pase pel Comisariat?" Totes aquelles cosetes tant peculiars i gracioses en tú.

Rosita, m'he despedit algunes vegades però als dits continuen. Sembla talment que sàpiguen també la classe de relació que tenen. No volen parar, volen parlar més amb la Rosita. Que hi farem, al fi i al cap, pensen com jó.

Rès més per fi, a reveure Enfermereta del "pase", creu que si no bens no t'nen faré cap més.

Camil Formosa

87. Carta de Camil Formosa a Rosa Laviña, 06-03-1940 (L, P-455, AMP).

[Formosa 2, 1940, L]

(carta mecanografiada)

Argelés, 6 Mars 1940.

Volguda i inolvidable Rosita:

Amb molta satisfacció vareig rebre la teva darrera lletra de date 28 darrer. No t'he contestat avans perquè degut als canvis de Secretaris el treball ens ha tingut agobiats uns dies. Ara, l'atmosfera un xic despejada, puc dedicar-te uns moments, la qual cosa faig amb gran gust, doncs ja saps que la teva simpatia i bondad es mereix això i quelcom més.

En fi, ¿com està el Comissariat? ¿Vols un "pase"? Ojalà pogués fer-te'n uns quants cada dia! Seria la prova de que estaries encara entre nosaltres! Quan trobem a mancar la teva presència! Aquella alegria que la teva "personeta" ens reportaba, s'ha acabat. Ja no vivim amb l'esperança de veure aquelles rialletes tant innocents i... tampoc podem esperar aquelles "pessigolletes" tant agradables. Però què hi farem! El mon és aixís. Les persones que més s'aprecien el destí les separa y, en cambi, ¿quants n'hi han que'ns reportarien tranquilitat si marxessin! Pero es la vida! (Quina frase).

En fi, Roseta, enfermereta del Camp 11, anem a contestar la teva agradable lletra.

Dius ¿Qué podria dir-te que pogues fer-nos comprendre l'alegria que't donen les nostres cartes? Jo dec contestar-te el mateix. Les teves noves son com un confortant a la nostra situació. Pensem amb l'alegria que el destí ha donat el merescut a una persona que s'ho mereix. Però, francament, també pensem que aquest destí ens ha jugat una mala partida al arrencar-nos lo que tant apreïavem.

Sols dec dir-te que, nosaltres, procurarem amb les nostres cartes, fer-te sentir ben sovint la Rosita de sempre. Ferem que tinguis ganes de jugar i... farem també que et recordis força de la vida dels Camps de Concentració. Aquella vida tant tràgica però, que per la seva tragedia, ha reportat els companys i amics més bons, els veritables. Son situacions materialment difícils que reporten aquestes coses d'ordre moral. Cada dia trovem més a mancar aquell ambient que creaba la nostra "colleta".

Dius que ens tenen d'una manera molt especial. Ens tenen com a refugiats sortits d'una veritable derrota. Tu creus que no es aixís? Fins a cert punt tenen raó. Ara que podrien, de mica en mica, fer-se càrrec de la nostra situació i anar-nos considerant cada dia més com a persones veritables que són. Jo crec que'l

concepte en que ens tenien els primers dies va desapareixen. Es una cosa que tarda molt a borrar-se, doncs, apart de tot, tu ja saps que totes les coses son “segons els vidres en que tot es mira” y es clar, hi han certes persones que encara que un dia estiguin convençudes de la nostra personalitat, aquesta no serà mai reconeguda per ells. Es que no els interessa.

El país, no dubtis, ens ha acollit com era degut. Es un país hospitalitzador, i governat per homes que, malgrat tot, son comprensius. Altra cosa hauria sigut si hagués estat al contrari!

El perill més gros que nosaltres tenim es que al sortir amb llibertat topem amb gent que no hens compreguin. Joestic segur que el que es trobi amb aquesta desgracia ha d'anyorar el Camp de Concentració.

Segons diuen, tu has ensopegat, doncs diuen que es molt bona familia la que està al teu costat. Creu que hem sabria molt de greu que fós al contrari. Seria una fatalitat del destí d'aquelles imperdonables. No serà aixís, doncs les persones bones, com tu, sempre al darrer moment surten de les situacions dificils i entren, podriem dir-ne, a lo merescut.

M'expliques un cas, d'un oficial francés. Un d'aquells cassos que casi es preferible compadir-se del seu autor. Es l'ignorancia que a vegades fa estragos en les persones. A qui se l'hi acudeix que entre les dones refugiades no n'hi han d'honrades i decentes? Jo crec que la seva qüasi totalitat ho són. I si algunes en aquets moments han deixat d'esser-ho no es per culpa seva, han sigut les circumstancies que les han superades. Elles no han sapigut imposar-se en els moments perillosos. En fi, aquests cassos no t'han de preocupar, doncs recorda que a Espanya, entre els “senyorets” de cases bones, també n'hi havien aixís. Es creien que la seva posició material o econòmica els feia superiors i amb dret de burlar-se de qui els plagués. Rès, equivocats de la vida. Més haviat fan llàstima...!

Dius que amb nosaltres vindries lluny, molt lluny. Dec dir-te que no vas equivocada a l'interpretar la nostra bondat. Per quelcom són el que són. Tu ja saps el que vull dir. Amb nosaltres podries venir allà on fós. Estigues segura que a tothom tindries el nostre respecte com a homes i la nostra admiració com a companys. Son els sentiments que predominen sobre nosaltres. Aquells sentiments que tantes rebeldies hens han portat a fer. Aquells sentiments que, ara, ens fan viure amb tanta il·lusió. Y, també, aquells sentiments, que ens fan viure feliços pensant amb el “deure complert”. Això faria que tu estiguéssis sempre com entre els teus, els mes estimats.

Dius que ens estimaves de debò. Ho crec, no era rès més que la compensació a lo que nosaltres col·lectivament, sentiem per a tu. Una estimació de germans.

D'aquelles que neixen degut a la assimil·lació de la manera de pensar, de caràcters, de fets i de tot allò que en la vida té el valor inapreciable.

No perderem el contacte. Separats serà el correu el nostre mitjà de comunicar-nos les nostres penes. Quan podrem anar a recuperar allò que era tant nostra, llavors les visites personals faràn que rememoriem aquestes hores tant difícils i tràgiques.

Escriu força que sempre seràs corresposta. Diga'm també quelcom del teu futur company, has de saber que es una cosa molt lligada a la teva futura sort. Es per això que honrada i sincerament, ens interessa molt. Has de tenir sort, te la mereixes. Si no la tinguessis, per una d'aquelles adversitats absurdes de la vida, nosaltres farem el que calgui per a proporcionar-te-la.

Bé; Perdona que m'hagi equivocat amb la qüestió de l'edat. La veritat, no hem recordaba exactament els anys, però si que sabia que era'ts una "NANA". Una NANA amb coneixement de "DONA". Una d'aquelles persones de coneixement adelantat. 20 anys o 22 es una diferència que no té importancia. D'ara en endavant ja procuraré no equivocar-me. Es que hem creia que et feia un favor tirant avall ja saps que totes les dones s'en amaguen d'anys. Però ja sé que no ets d'aquestes.

Bé; dec acabar dient-he que estic a la teva disposició per a tants passes com vulguis per el Commissariat. Repeteixo que, de totes maneres, val més que conservis la llibertat. Es convenient que demanis "passes" per el Cinema i no pel Commissariat d'un Camp de Concentració.

Recordo ara aquell primer dia del "pase". Quina impressió! Semblava talment com si d'una mirada hagués valorat el valor d'aquella personeta que tenia davant.

Bueno; per fi acabo la meva retòrica, sols dec dir-te que no ens oblidis mai i..... a reveure.

El teu amic sincer,

Camil Formosa

[escrit a mà]

Aquesta lletra es un xic complicada de pàgines, doncs hem creia no estendre'm tant. Es que hem ferà l'efecte que't tenia davant aquells dies que mai s'hem acababen les paraules. A reveure.

Camil

**88. Carta de Camil Formosa a Rosa Laviña, sense data (L, P-455, AMP).
[Formosa 3, sd, L]**

Volguda companya Rosa:

¿Vols un pase pel Comissariat? ¿No? Bueno, ja m'hen recordare!

Bé, companya. No extranyis de que jo no escrigui tant sovint com l'Evarist. De totes maneres ja estic al corrent de tot i no deixo de seguir amb interés les vostres adversitats.

El meu company Evarist ja et diu abastament la nostra dificil situació, la qual pot reportar una decisió d'aquelles que pot considerar-se "suicides".

No obstant esperem la contesta a una lletra feta al nostre Capitá.

T'agraeixo en lo que val el teu oferiment el qual en situació desesperada qui sap si n'hauriem de fer ús.

Bé, fins a la propera i felix any nou, esperant que aquest serà el separador de injustícies.

L'afecte sincer del company

C Formosa

**89. Carta de Camil Formosa a Rosa Laviña, sense data (L, P-455, AMP).
[Formosa 4, sd, L]**

Simpatica Rosita:

¡¡Bon dia!! “No hi ha passes pel Comissariat”

Però..... si vinguessis i m’hen demanessis un, creu que t’el faria tot seguit.
¡T’anyorem tant! Ja saps que la Rosa era la millor.

Ara, ja no hi ha ningú que ens faci “pessigoles”. Aquelles pessigoles tant simpàtiques i tant inocentes ¡¡Ah!! I axò de “que’ts pocassolta! i, ¡quina barra que tens!

Aquestes frases no s’oblidaran mes doncs amb elles ve el record de “la millor”. D’aquella “Enfermereta” tant simpatica que amb la seva alegria feia més passadores les nostres penes.

Ara, aquest Camp va quedant sol i la tristesa va fent estralls cada dia més profonds.

¿Qué hi farem! Es la vida del refugiat, del qual n’es “amo i senyor” el destí.

Bé; el company Evarist deu parlar-te ja de la sort de tots els altres companys. Duran, Roca, Carbonell, etc. La sort que tots seguirem. La sort del pervindre.

Corren molts rumors arràn de futurs aconteixements. Aconteixements als refugiats, ¿eh?

Rés més, Rosa, sols que les teves noves ens donen escalf i alegria. Sols, també, que t’animis, no et trobis sola i siguis ben ditxosa i felis tal com els teus bons sentiments es mereixen. No pensis més amb el Camp. Ni massa amb els amics que vares deixar. Pense amb la llibertat que has conquerit i riu sempre com era amb tu caracteristic.

Rès mes, doncs i..... a reveure.

C Formosa

90. Carta de Josep Narro a Rosa Laviña, 31-05-1940 (L, P-455, AMP). [Narro 1, 1940, L]

31 mai 40

Amiga meva:

Va èsser amb una gran alegria que vaig rebre la seva lletra, doncs sempre desitjo seves noves de Voste. Celebro tot el que em diu de la seva estada a le Boulu; en quan a la feina, es cosa sabuda que nosaltres devem treballar, pero l'important es la llibertat i el tracte i el respecte dels que estavem fa molt temps mancats. Ara, anar empenyent el temps i que no signi pas anys; vui dir: que sigui transitori i d'una durada que no cansi i que permeti ens poguem tornar a la nostra casa i a la nostra terra catalana.

La seva lletra te, també, l'interes de volguer saber de mi i donar.me anims. Hi ha un trocet, que sinó he rigut, he francament somrigut... Que hi vol fer.hi. No es que sigui trist, encara que sembli a vegades un xiprer, pero hi han poques coses que convidu, ací, a la rialla.

Jo comprenc que soc una mica –o bastant- greu pero es cüestio de carácter i res de voluntat: si jo afecto un posat insustancial em traeixo a mi mateix i em sento intimament reconvençut: m'agradaria esser en determinats moments un pocassolta –pero un pocassolta autentic– pero no m'es posible. Jo veig que avorreixo a la gent, pero, no hi puc fer.hi mes.

Estic escrivint a la hora que hom es prepara per anar a dormir. Ara estic moixo i ple de males idees. Penso que deuen fer aquelles persones que m'entornaran a la época de normalitat. La noia que jo vaig [...] i que jo hagues fet la meva companya será sopant amb el seu marit: despres aniran a esperar el nou dia –viuen bé, segons em diu. La meva germana, deu haver sopat també, i segons noticies te molta feina i estalvia diners. El meu germá... jo penso que deu sentir la nostalgia pero pot trepitjar asphalt, m'ha dit que esta ben relacionat i fins i tot mimat; escriu sovint a la seva dona i es aixis que moltes vegades se d'ell: dues cartes he tingut dença en novembre va començar el cami de les Amériques.

Sembla que totes aquestes evocacions es facin mes vives aci i arriba moment en que no es pot evitar fins l'angunia. No es que sigui envejós, pero es impossible evitar la comparació; el meu ambient d'ara Voste el coneix; la filosofia moltes vegades arriba que vol geure de pur cansament i es, aleshores cuan, ho enviaria tot al diable. Hi ha altre causa o motiu, que em treu la reste de la paciència: ocorre que molt sovint i degut a un defecte nasal em quedo amb una oïda mes que

deficient: això m'obliga a un més grau apartament, doncs es poc agradable sentir-se interrogat o fruïnt de les delícies d'una conversa, sense poguer quasi bé respondre.

Això de la soletat es cosa corrent. Hom viu el seu propi problema i es l'avorriment que empeny un ésser vers l'altre: no son amics, son oïdes que hom cerca; no son amigues, son dones. I no se si això es equivocat o no. Cuan s'es insubstancial; no es millor no emcaparrar-si gaire? La gravetat o la gentilesa es ensopida, cuan l'atmosfera es malsana. Perque el pudor, i perque no anar al dret? Trobarem l'egoisme pertot, fins a la construcció i l'austeritat possible: no val la pena, doncs, anar-se amb compliments. I moltes vegades admiro al cínic; esclar que no [...] cínic, sino el cínic am gràcia, amb geni –producte escas, encara que no ho sembli–

Ara vostè es pensarà que jo m'estiro dels cabells i em passo els dies sospirant: jo li dic tot això, amb tota la serenitat i fredor imaginable, no perque m'envii en paraules la força de voluntat etc etc que tinc que menester per a resistir etc etc aquestes proves segures de Deu Nostre Senyor... L'escric com si parles i penso que Vosté ha d'agrair aquesta sinceritat.

M'agradaria poguer-li donar noves dels nostres amics, pero vostè ja en tindrà, sens dubte, per conducte directe. La última eran ben desconsoladores i estaven escrites sota una intensa depressió nirviosa. Sembla que fan una feina esgotadora i que n'això s'uneix l'espectre de la guerra. Pensaven fer adhuc tonteries i jo els hi vaig respondre aconsellant-los no fer-les i l'esforç maxim. No he rebut resposta.

Nosaltres estem per a traslladar-nos a Brams encara que no sabem cuan i hagin mol rumors contradictoris. Com que em donava poca gràcia un altre canvi he mirat d'anar a una Residencia i he escrit al mestre Casals i al mestre Fabra: tinc gentils respostes pero penso que no podrà ésser. Doncs tot sembla complicar-se.

L'agraeixo les seves paraules finals. Jo també penso en que tot lo d'ara ha d'acabar-se no havent cosa eterna. Com ja conec altres epoques dolentes jo em faig carrec de tot. No tinc neguit per la Pàtria, pero es ben cert que m'agradaria fer una passejada pel Parc de la Ciutadel·la de la meva Barcelona i veure els anecs sota el claustre de la Catedral i pendre una “sibeca” amb patates fregides. Això de la cervesa m'agrada força, quasi bé tant com regirar llibres vells... Ay les meves llibreries del Carrer d'Escudellers i de la Rambla de Sta Mónica! Els llibres vells valen mes que moltes boques de dona –i Vostè no s'ofengui ara. Si Vostè vingues a la casa que jo pugui tenir, cuan la pugui tenir, li ensenyaré els meus llibres del 1700 veurà que jo tinc tota la rao

La veure a Barcelona i a casa meva??

Tant de bó!!

Una bona i noble abraçada per a Rosa i els meus respectes per a la seva mare

AVANT

Narro.

91. Carta de Josep Narro a Rosa Laviña, 02-09-1940 (L, P-455, AMP). [Narro 2, 1940, L]

Assegut al mateix lloc on ahir va estar, avui li escric complint la paraula donada, la seva visita va esser tan rápida que casi be si varem poguer fruir del plaer de retrobar-nos i apenas si jo vaig explicar.la gran cosa. Era allo de tenir.la al meu davant, una sorpresa tan inusitada que tota la meva atenció la omplia el mirar.la. Feia mesos que havia vist els seus ulls mes riallers encara que la seva boca i jo no savia avenir.me a sentir les modulacions de la seva veu. El temps passat jo la tenia no obstant present: si la meva correspondencia era escasa no era culpa del meu desig, moltes vegades havia començat una lletra i succeia sovint que el mal humor o una mena d'abando m'apartava de la pàgina començada: despres em distreia i tot quedava en propòsits.

Com puc oblidar.la? Hem parlat; ens hem ben avingut; la he mirat el suficient per a estimar.la. Les amistats aci solen ésser fugiseres perque son darrera de les altres. Pero això permet, de la mateixa forma, coneixement que no poden es borrar.se mai, perque a ells van lligats troços de la propia vida. Si recordo el Ventraire, he de pensar, forçosament en Voste; el record d'en Ribell va lligat a la seva imatge; molts pensaments meus han estat suggerits per una conversa amb Voste; en fi, la sorra d'aquest rec; el passeig que voregue les alambrades; la oficina, els corredors, guarden quelcom de la seva presència. Quan la banalitat ha fet en tot aquest petit mon, la seva casa i la tonteria conjuminada d'egoisme [...] ¹³⁶

que fer.me les hores distretes; [...] la meva taula de treball, al costat de la finestra, vora el llit que acompanyi els llibres i els dibuixos, parodia o simil d'una cosa que no puc tenir.

En aquestes paraules notará que jo estic satisfet d'aquest troç de magatzem on soc allotjat: es una impressió que comunico a tots els meus amics, com aquell pare enamorat d'un fill seu per al cual no té sinó alabances. A Espanya jo tenia un recó, amoblat, adornat amb gravats; on [...] els meus llibres antics i on, realment jo vivia: aixó vol recordar.me alló... pero, despres del tot; no val la meva predilecció aquesta chambre, si hom la compara amb les altres habitacions? La meva fantasia la embelleix de lo que no te: cuan considero que es aci ont visc les escenes del meu "Ali Babá" i dibuixo els seus curanta lladres; on escric, on penso, on reculleixo els meus desigts i les meves sensacions, desde on veig les puntes blaves de les muntanyes que jo crec d'Espanya, i on estic com apartat del clima, del lloc i de l'ambient d'un lloc reclos; no puc –ben cert- sinó sentir.ne amor.

¹³⁶ Sembla que falta una part de text. Possiblement s'ha perdut una pàgina d'aquesta carta.

Pero parlant d'altres coses: aquesta tarda he escrit a Formosa, comunicant-li entre altres coses, la seva visita. Jo volia que Voste hagues llegit la lletra que ell em va transmetre i que reflexa el seu taranna, com també el d'en Ribell. Son els bons xicots de sempre, no obstant les vicissituds; pero jo estimo, com Voste, aquests caracters lleials i hom diria que "blancs" que contrasten amb els terbols que formen la majoria.

M'agradaria saver que fara Voste: si quedar-se aci, si anar a l'America o retornar a Catalunya. Quins perills l'esperen al nostra país? Ahir vaig rebre noticies d'una antiga infermera de l'Hospital que ara es a Igualada: les noves son bones i ella esta ara per ara, sense cap contratemps. Potser s'hagi endolit el régim terrible d'ells cuan la meva germana pensa si jo pogues anar-me amb ella. Sobre d'això no tinc res planejat i menys decidit i penso resoldre segons es decantin els aconeximents.

Espero saver noves seves. Fins aleshores. Rebi una fortissima abraçada del seu amic.

Narro

2 Sept 1940

Records d'en Botella

Salude a la seva mare

92. Carta de Josep Narro a Rosa Laviña, 24-09-1940 (L, P-455, AMP). [Narro 3, 1940, L]

Per fi ha vingut la seva lletra tan enperada. M'he posat content de veure la bona impressió que jo li vaig deixar arran de la visita que va fer-me. No es que sigui optimiste, es queestic dintre d'un estat esceptu de bona mena. He finit acostumat-me a la persona de la llibertat, he pensat que dintre dels climes que vaig vivin hi ha quelcom interessant; m'he entregat a la contemplació serena dels homes i dels objectes; he fet esforços per treure un plaer adhuc de lo que abans em molestava. Tenint paper; tenint un lloc on aïllar-me; m'he armat de paciència. Com savia que era inutil tot malhumor; com la desesperança no em portava cap canvi he pensat deixar correr el temps amb filosofia.

Una lletra del meu germà, emigrat a la illa de Santo Domingo, em demana que estigui seré i no em deixi portar pel nerviosisme, basant-se en les noves terribles de que jo fumo cigarretas. M'agradaria que ell pogues llegir la que em va escriure, o que fos factible enviar-li, –Voste– les seves impressions. Jo no sé com disipar aquesta llegendad'un home sempre trist, capficat i submergit dins de tota mena d'idees agres. La severitat de costums, la concentració de caràcter han estat mal interpretades. Es ben cert que he passat moments amargs, i deu esser que, mal acostumat a passar-los, no avingut encara a certes tribulacions i a certs desenganys; una mica neci i una bastant ingenu per a ocultar pensaments que devien restar en silenci; he trahit els neguits interiors. Pero, tot fineix per marxar, evaporant-se en la bruma del temps: he sapigut reaccionar, sempre i ara beneïxo els cops abesos, porque m'han donat coneixements, i, fins si es vol, sabiduria.

La vida es una carrera d'obstacles, on aquests ens fortifiquen els muscles i l'anima, si els savem saltar. Per a lo cual sols es necessari una distribució prudent de la força i un discerniment imparcial i dur dels fets. Tot es inestable i el pervindre es una paraula vana, com ho es el present i ho fou el passat. Anem vivint, o sigui, anem amolant el nostre esforç, la nostra potència física i mental a les circumstàncies, externes de la terra i llur clima moral, en que hi som, sedentaris o de pas. La mort es el “finis” d'aquest esforç: aleshores es quant pot fer-se el balanç de la vida l'importancia del cual ens condemna al nores o a la immortalitat. Porque la impmortalitat existeix pero no es cap somni ni cap etérea, sinó que es el record –a perpetuitat– de l'home per la seva obra, –la seva obra en relació a tots els altres.

Pero noto queestic embarcat en la nau de la filosofia i que, volguent en principi escriure-li una lletra [...], fina i que si es possible, la faci somriure, vaig cap una mena de text d'escola. Confeso que tinc una tendència, jo diria que a divagar, encara que sigui deguda a un esperit d'analisi. Hom te, aci, temps suficient per a

deixar correr la imaginació les hores vagatives, hom les omple amb l'examen de tot allò que ens envolta; que serà petit i limitad, pero on es representat cuasi bé tot. Si el paisatge es pobre, els homes, per contra s'ofereixen sota mil facetes. En la vida natural i corrent, ells poden evadir.se de si mateix i amagar llur fesomia interna, llurs tics i falles, pero en aquesta mena de enclaustrament aixó no es possible, a menys d'un absolut domini en la pròpia persona. D'aquesta manera hom veu aquestes contradiccions entre la paraula i els actes; les nicieses que punten per sobre la contenció o el judici; i no es que les falles vinguin d'una desmoralizació interior, sino que es l'amortalitat latent que es manifesta en llibertad, com el microbi de la malaltia surt en un medi propici.

Quins descobriments he fet d'ença que un mati de gener vaig sortir de casa amb el sac a l'esquena! Jo he perdut la sorpresa sota la pluja de les coses conegudes de nou. He deixat de dibuixar refugiats i aspectes dels camps, per a submergir.me en els pensaments il·lusoris d'"Ali Baba", pero jo crec, que, al fons, es per distreure'm de la feina de recollir (per la memòria) tot el que vaig vivint amb el cervell i la carn, i, que sens dubte, sortirà algun dia, sospesat, alambinat, nú de tot tanteig; descarnat i crú.

Tindrà aixó lloc a la nostra terra promesa, ço es: a Mexic? Que pensa vostè, ara, d'aquest viatge; el creu o no real? Pel que a mi pertoca, jo no el crec ni deixo de creure.l. Si arriba l'hora de la marxa, jo marxare, continuant el procés de la nostra gran aventura, la fi de la cual no deixa veure's encara. Em molestará anar en tropa; pero les circumstancies manen. Sempre he temut els desplaçaments per grans masses, on l'individu es perd, pero jo penso, que per necessitat hi haurà tard o d'hora, un destriament i la personalitat sorgirà de l'anònim que ofega.

Aquí, a l'Hospital es parla molt sobre aquesta marxa i cadascú fa els seus calendaris. L'altre dia ens feren formar a lo que en podriem dir.ne pati i ens preguntaren quins volien anar a Espanya i quins al Nou Mon. Tothom va respondre que cap América amb el braç aixecat; tothom menys algú que no va gosar presentar.se. Hom diu si els vaixells sortiran de Cette, Port-Vendres i Marseille, mes aixó son rumors de gent que vol presentar.se com a enterada. En Ribell em va escriure l'altre dia i també en parlava del mateix, acceptant.ho com a mal menor, perque es suposan que ha de produir un disgust als seus... Que hi volem fer.hi... Europa es una foguera. D'un moment a l'altre cremaran els seus extrems desde la península Ibérica fins als Balcans que es on tindrà lloc jo diria que la solució es la guerra. Es un fet biològic que es verifica i que per disort nosaltres en som testimonis.

Seré content de que puguin traslladar.se a Toulouse i veure satisfets tots els seus desitjos. Espero que en progressives lletres em posaré al corrent de la marxa dels seus assumptes i de tota mena de canvis. No serà agradable per als dos mantenir una correspondència seguida?

Dongui salutacions afectuoses de part meva a la seva mare i Voste rebi tots els meus homenatges.

Li besa les mans

Narro

24. Sep 1940

93. Carta de Josep Narro a Rosa Laviña, 01-03-1941 (L, P-455, AMP). [Narro 4, 1941, L]

Les meves felicitacions a la Sra Vaque, la cual ha clos feliçment el seu idil.li encetat en un Camp. Es de suposar com desitjo la seva felicitat i si jo fos Deu Nostre Senyor se la donaria infinita dins l'escenari de la Patria catalana que es una de les coses mes bones que hi ha al mon.

He trigat en escriure perque ja he perdut fins l'humor de conjuminar paraules i conceptes amb mes o menys elegància i fa molt de temps que visc en un continuat aburriment i em fàstic cada vegada mes fort de tot el que ara es el nostre clima. Quan tornarem a la vida normal, que es la veritable vida? Ja hem passat dos anys i entrem en un tercer: que la compassio de lo que sigui o del que sigui faci que fineixi amb aquest totes les nostres tribulacions.

L'Evarist Ribell, està ara, molt enfeinat escrivint.la. Es per aquest motiu que savreu noves meves.

Amb les meves cordials salutacions

Narro

1 març 1941

94. Carta de Josep Narro a Rosa Laviña, sense data (L, P-455, AMP). [Narro 5, sd, L]

Dença que Voste va marxar, Rosa, sembla qu'un mal vent corri sobre de nosaltres, el dilluns, dintre, forçosament d'una companyia de treball s'en anava Duran i altres companys i el dijous ens deixaba Carbonell, [...] per l'amor als seus amics. Jo he substituït a en Roca en l'habitació i en el lliur, pero ara som dos: en Ribell i jo. No sabem com aniran les coses i per lo tant no li puc dir cosa que valgui la pena: ahir corrian rumors d'una pròxima liquidació del Camp. Que hi ha de cert en això de que es parla? Crec que no val la pena d'encaparrarse que el que tingui d'esser ja vindrà per si sol. Avui ens escampem, pero ignorem el desti nostre, que de bó o dolent ens prepara el [...]. Ja fa dies tinc com una mena de neguit i sembla que damunt meu vagin a desfermarse tota mena de tempestes. El meu musantrupisme me l'ha [...] una mica. Però, jo pessimista, penso que a la fi tot s'arranjarà.

Li prego no sigui sentimental: ja sap quines van ésser les meves paraules, aixis que em vaig enterar que vostè havia arribat a vessar llàgrimes. Perque no conformarse amb la seva vida, tot i havent, camps? La gent que s'está aci, amiga meva, no pensa pas d'aquesta manera ingènua. Oblidi en absolut el Camp, la sorra, "les fils de les barbeles", els senagalesos, els gendarmes i tot el record d'aquestes coses. Si hi pensa pensa perquè encara hi te a la mare. Mes, despres... Pensi a fer-se una vida nova, completament distinta de la passada. I ho pot perque te com a bones armes; el caràcter, ple d'energia, suau i verge d'idees dolentes, d'ambicions i de desitjos, i la seva fresca rialla i el se clar somriure, tan clar i tan diafan com la seva propia manera d'ésser i de pensar i de mirar i considerar tot lo que l'envolta. Vui que els dies passin i els mesos i els anys la portin un fogar, un marit bo i sa i una dolça mainada. Si nosaltres no arribem a perdre el contacte jo no dubto de felicitar-la i felicitar-me, quant tot aixó li arribi. Pero jo temo que, – pels motius que sigui– ens trobarem incomunicats; sia per la costum de no saber res de nosaltres, sigui per avorriment, sigui... sigui, adhuc per oblit. I no en miri ara amb mals ulls: la vida: te tants canvis..!; l'atenció es veu absorvida per mil i mil preocupacions; l'agitació de l'existencia humana es perdona una miqueta que ens arriben a tornar fins insensibles.

Em pregunta cuantes vegades m'enrecordat... aixó no es demana quan s'es com Voste. No he sospirat, ni m'he tirat del cabells ni tampoc he possat la cara llarga; pero es ben cert que jo he sentit la seva marxa. I dic sentit, si parlo mirant-me-la egoistament; si penso que era un gran be contemplar la fragancia de la seva sonrisa. Fora d'aquest petit detall jo estic content del seu allunyament de la sorra desollada: lo dolent es que hagi arribat a coneixer-la.

Alguna vegada la he dit que em venia a la memoria veient-la, els retrats femenins d'En Simó Gomez en l'any de gracia de 1.800. Te tot aquell aspecte ben de raça catalana que puja plena de saira i de força. A vegades pensava també en les litografies (també vuitcentistes) de l'Esusebi Planas que per dissort servient per a il·lustrar els novelons mes pocassoltes e inversemblants. Te Voste el mateix perfil: el nas aquili; la gola carnosa; la barbeta, els ulls i la boca. I els cabells que son una perfumada cascada fosca caient fins el principi de l'espatlla.

Estic segur que la senyora qui está, arribará a estimar-la. Que el bon Deu la beneeixi aleshores! Car Voste es digna de la millor de les sorts.

Indubtablement jo admiraria l'interior on viu si es tan bell com m'el pinta. Jo estimo, d'una manera extraordinaria, els mobles, les joies, els gravats i les coses antigues. A España, a la meva modesta cambra jo poseïa gravats antics i una bona col·lecció de llibres del 1700 i del 1800: com la meva bossa no corresponia als meus anhels jo em tenia que acontentar amb això... Pero... quines satisfaccions no trobava en aquestes petiteses! M'havia creat la biblioteca remenant totes les llibreries de vell i ja era com conduït per la monomania de la búsqueda i el microbi del bibliofil s'havia ficat dintre de mi. Potser degut a tot el que dic que jo sigui una mica romantic i per lo tant de la moda passada del vuit-cents. Pero jo no se perque dic totes aquestes menudències...

El meu dibuix deu estar orgullós de que Voste el guardi aixís. Si algun dia el veu, pensi una mica en el seu autor, tot preguntant-se per quins avatars habrá passat aquest pobret.

Que la sort, que la felicitat l'acompanyin d'ara per sempre! I que el seu camí sigui un camí de roses, com rosa, rosa tragant, veritable rosa, es Voste.

Li besa les mans

Narro

No mireu els tatxats: no formen part del meu desterro sinó que demostren un pensament vacilant, avui,

AVANT!!

Ja veu que encara m'en recordo.

**95. Carta de Evarist Ribell a Rosa Laviña, 01-03-1941 (L, P-455, AMP).
[Ribell 1, 1941, L]**

Argelés 1 Març 1941

Rosa

Volguda companya! Segurament estranyaràs al rebre aquestes lletres, desde la meva antigüa residència, resolució que per á mi ha sigut la millor tenint en compte que el treball m'era molt fatigós i el menjar ben poca cosa, fent que cada dia em trobés mes fatigat. En Formosa també es troba aquí, doncs sortirem els dos junts.

Fà uns dies que ens trobem altra vegada entre “fils de [...]”, molt mes tristos que abans, doncs hi manca el deliciós somriura de la que tenia l'encis de transformar les tristeses amb alegries.

La nostra arribada a l'Hospital ha sigut amb una marcada hostilitat, quins fruits han sigut, el que fos impossible el poguer-hi entrar a treballar. No ha sigut cap estranyesa, doncs l'actuació honrada que sempre em portat ha fet espantar altra vegada els que, de la honrades, n'han fet escarni. Hem arribat aci amb moltes recomanacions, però sols em obtingut, que si no hagués sigut una bona companya que treballa com a Secretaria del Chef de comptabilitat del Camp, la cual ha fet que per mitja del seu jefe, ens retinguessin aci l'Hospital, hauriem hagut d'anar a dormir al Camp, cosa molt dolorosa, tenint en compte que no portavem cap manta. Però noia, als seguidors d'aquell mal educat director de cabells blancs aquesta vegada els ha fallat el tret. Ells han fet que s'ens fés impossible la nostra entrada al Hospital. D'altre manera no es compren, doncs teniem l'ordre del mateix Coronel del Camp perquè ens asectessin a l'Hospital. No obstant, segurament ha sigut la nostra sort, doncs en Camil ja fá dos dies que treballa de Secretari comptable a la cooperativa, i jo estic esperant d'un moment a l'altre que em donin l'avis per anar a treballar també com a Secretari comptable a l'Hotel dels Pins (tot gràcies a la companya que t'esmento mes amunt.) El treballar en aquets llocs, representarà gosar de una relativa llibertat, doncs el lloc ahont están emplaçats aquestes oficines es a fora dels Camps, dormirem i menjarem en el Hotel, lloc ahont fan menjar per els francesos. Tindrem un passe per poguer anar fins a la Vila d'Argelés. En fi, creiem que serà molt millor que no aquí l'Hospital, lloc ahont ens hi trobem tan estranys, que seria molt fastigos per nosaltres el treballar-hi.

Mai podràs imaginar-te el grau de depravació que han arribat, els sentiments humans s'han vist suplantats per el vici mes descarat, creu que fa veritable pena; lloc que hauria d'ésser veritable santuari es sols catau de vici. No parlis pas, en aquesta classe de persones, de sentimentalismes, paraula vuida per ells, doncs el materialisme mes viciós s'ha apoderat dels seus cervells corcats. Conclusió, que jo crec que sempre han estat igual. Creu que desitjo intensament que m'avisí ben

aviat doncs del contrari hauria de barallar-me amb algú, per la seva estupides. Pobrets malalts, tenir d'esser cuidats per els que, de la noblesa, n'han fet un escarni!

Bé, una altra cosa, (riallera de Palafrugell) ahir varem rebre una carta, feta conjuntament de la companya d'en Formosa i la meva, la qual ha sigut portada particularment aci i tirada en un poblet fronterís dels Pirineus Orientals. Com parlen amb tota claretat de lo que passa a Espanya (les miseries, injustícies etc, etc) i ens animen que per el mateix conducte els diguem la nostra situació aquí, per n'es possible poguer-nos reunir. Ara bé lo mes interessant, es que no em pogut aclarir, quin es el conducte, doncs ni sabem ni tan sols imaginem qui pot ser el conducte que ha portat d'una manera particular aquesta lletra. Imaginat amb quina ansietat esperem el correu, per veura si rebem unes lletres que ens posin en clar tot aquest misteri.

Bé, espero que la teva vida al costat del company serà ben feliç i que el somriura no mancarà mai als teus llavis.

Ja em contaràs forces coses de la teva vida de llibertad, doncs la meva llibertad, ha sigut molt crudel.

En Narro, l'únic bon amic que no cambia, fà unes lletres, les quals t'adjunto.

Escriu, encar que ja sé que representa robar-te uns moments de felicitat però pensa que les teves lletres sempre porten un foc de conçol a la meva ànima.

Amb records per el teu company i marona, rep l'apreci sincer del que desitja saber-te feliç.

Evarist

Record d'en Camil

Escriu ben aviat, doncs ja saps que les teves lletres creu son un tonificant i porten l'alegria al meu cos.

Rosa: Qué vols un "passe" pel Commissariat? Ah! Ara si que no podria fer-te'l, doncs à l'Hospital qüasi que podem dir que no ens han volgut. Es que el nostre comportament va ésser tant net abans que va deixar mal record als que no tenen la consciencia gaire neta. Bé, però ara si no et puc fer un "passe" si que puc vendre't un paquet de figues o datils. Ja veus doncs he millorat. Be l'afecte sincer de C Formosa

96. Poema d'Evarist Ribell a Rosa Laviña, febrer 1940 (L, P-455, AMP)

(mecanografiat)

A LA MES BELLA

Jo en conec una donzellat
tan gentil
com no n'hi hà,
el clotet
de sa galtona
no em canso
mai de mirar.

Es una nina
molt petiteta
que sempre està jugant
te un somriure
de noblesa
i el seu cor
es noble i franc.

Avui talment un infant
amb mos braços
l'hi tingut
hi sentit gran il·lusió
l'instant deliciós
que he viscut.

La donzelleta infantina
de rostre sencill
i franc,
es una doneta hermosa
que somriu a cada instant.

Es la de les pessigoles
filla de Palafrugell,
ses galtones
boniques com les roses
jo ompliria de petons.

Argelés Febrer de 1940.

97. Poema d'Evarist Ribell a Rosa Laviña, febrer 1940 (L, P-455, AMP)

(mecnografiat)

A UNA NINA

Avui
com cada vespre
al mirar-te,
he sentit mon pobre cor
bategar,
es que es tan bonica ta carona
que mai em cansaria
de mirar.

Ets tot una doneta
infantivola,
de rostre hermós
i dolç mirar
amb un cor generós
plé de bondat
que sap sempre estimar.

Oh..! Rosa
flor hermosa
que ta fragancia porta
alegries ahont va

Ets una nina tan deliciosa
que jo voldria
sempre estimar

A la nina somrienta del Camp d'Argelés
Argelés Febrer del 1940.

98. Poema d'Evarist Ribell a Rosa Laviña, febrer 1940 (L, P-455, AMP)

(mecanografiat)

CANT A LA BELLESA

Un caparró
graciós
un ulls
fets per mirar
una boqueta petonera
i un nasset per mossegar
Un cós
gràcil i armoniós
un parlar
captivador
un somriure de noblesa
que es lo mes deliciós
que hi hà

Reunides aquestes gràcies
a la Rosa
trovareu
fada hermosa i riallera
que enamora
qui la veu.

Argelés Febrer de 1940.

**99. Poema d'Evarist Ribell a Rosa Laviña, febrer 1940 (L, P-455,
AMP)**

(mecanografiat)

A UNA FADA

Tu que ets la Rosa
riallera,
que encomanes alegries
ahont vas
i que anyores els jocs
talment l'infant.

Tu que ets la Rosa
joganera
i que el teu cor de nin
anyora tots els mimos
de l'infantesa
¿ Perqué no fàs com élls
i oblides ?

Jo he vistes moltes vegades
ta rialla
que sols neixia a flor de llavi
i mes que alegre era
rialla de tristor.

Jo sé del teu cor
que en plena juvenesa
conegué tots els dolors,
que si un dia la vida
va somriuret,
també va ser-te plena d'amargors.

Jo ansio, Rosa
flor hermosa
que siguis ben feliç
en el demà,
doncs el teu cor de fada
bondadosa

es digne d'admirar.

Que l'home feliç
que pugui fer-te sa companya
et sàpiga comprendre
i estimar.

Dedicat amb tot l'afecte a la dona del dolç somriure.
Argelés Febrer del 1940.

**100. Poema d'Evarist Ribell a Rosa Laviña, febrer 1940 (L, P-455,
AMP)**

(mecanografiat)

A UNA ROSA

¿ Perqué haig d'estimar
tan à les roses ?
¿ Potser pel seu color
de meravella
o pel seu aroma
deliciós ?

Jo anyoro un jardí
tot plé de roses
ahont n'hi hagin
de tots colors,
i en el mitj
esclatant de boniquesa
à la Rosa
del somriure deliciós

Dedicat a la fada del somriure deliciós
Argelés Febrer del 1940.

101. Poema d'Evarist Ribell a Rosa Laviña, gener 1940 (L, P-455, AMP)

(mecanografiat)

Si sabessis gavina nevada
la meva anyorança
ma trista dissort,
un moment deixaries l'onada
la nau i la vela
la platxa i el port.
Al cel blau partiries lleugera
i en amplia volada
brunzin terra enllà,
cercaries la dona que espera
per dir-li no plori
i calmi el pane.

Que si la volia
ara amb l'absència
l'estimo molt més,
que el meu cor ansia
plé de goig i ardència
un abraç i un bes,
Son ella i ma terra
la il·lusió mes bella
que acarona el cor,
i al pit se m'hi aferra
Catalunya i ella
seràn sempre el meu tresor.

Vingué un jorn que ma patria
envilida,
vexada i ofesa d'ira es revoltà
pero caigué altre volta
envilida,
dessota la petxa
de l'etern tirà.
Des llavors soc esclau
oh! gavina
i en tan et groxoles
dessobre la mar,
fantasiós veig t imatge

divina
companya encisera
de ma dolça llar

Que si la volia
ara amb l'absència
l'estimo molt mes,
que el meu cor ansia
plé de goig i ardència
un abraç i un bes.
Son ella i ma terra
la il·lusió mes bella
que acarona el cor
i al pit se m'hi aferra
Catalunya i ella
Seràn sempre el meu tresor.

A la bonica Rosa.
Argelés Gener del 1940.

102. Poema d'Evarist Ribell a Rosa Laviña, febrer 1940 (L, P-455, AMP)

(mecanografiat)

LA REINA DE LES FLORS

De les flors
la que mes m'agrada
es la rosa,
flor d'aroma deliciós
i color de meravella
es tan suau
sa fragancia
que soc
un enamorat d'ella.

Rosa
flor hermosa
els palaus
son poca cosa
per copsar-hi ta bellesa.

Per aixó
la rosa serà
per a mi
flor desitjada
que portaré sempre amagada
en un racó
del meu cor.

Argelés Febrer del 1940

103. Versos d'Evarist Ribell a Rosa Laviña, setembre 1940 (L, P-455, AMP)Recordances a la mes hermosa

Dilluns 9 Setembre.

Avui, dia de joia
 quan al rebre ta missiva
 llegeixo
 que ja estàs mes bona.
 Sembla que vegi
 ta carona esblanqueida
 per la malaltia soferta,
 que al igual que una verge
 pintada per gran artista
 deu ser-ne d'exquisida.

Dimarts 10.-

Quan m'he llevat
 he mirat a les estrelles
 i alegres m'han dit
 que ta rialla
 ressona ja prop d'elles.

Dimecres 11.-

Avui he sommiat
 que et tenia en mos brasso
 hi mirant'he al igual que un infant
 he vist que ja ha marxat
 de ton rostre la tristor.

Dijous 12.-

Avui anant per els prats
 he trobat bonica flor
 es talment un gran tresor
 per sa hermosura estranya.
 La tinc aprop del meu cor
 per oferir-la a l'aimada
 un bes d'amor li he donat
 perquè l'ofereixi a l'estimada.

Divendres 13.-

Avui una pluja fina
ha fet sa aparició
i m'ha portat el record
d'aquell vespre
que interiorment vaig estimar-te,
mirant el teu ditet
envejós dels cors
que s'apropaven.

Dissabte 14.-

Avui, escric a l'hermosa de Palafrugell
ja el meu cor es plé de joia.
Se que estarà un xic tristoia
per la tardança en escriura.
Serveixin les recordances
per alegrar ton bell cor
i riu força!...
que vull sentir tes rialles
ja que veure les
no puc.

Setembre del 1940

**104. Carta d'Evarist Ribell a Rosa Laviña, sense data (L, P-455, AMP).
[Ribell 10, sd, L]**

Rosa Laviña Carreras

68, Avenue des Minimes, 68

Toulouse

Rosa: Espero em perdonaràs la tardança en contestar les teves lletres, motius, algun dia podré contar-tels, el cas es que siguis ben feliç i goseu tots de bona salut. No creguis que he deixat un moment de pensar amb la teva sort al costat del teu company.

Bé, com que es tard i el temps apremia, vaig a contar-te a grans traces el motiu d'aquestes ratlles.

Com podràs veure, la portadora d'aquestes ratlles es una bona i noble companya, la qual em passat hores gairebé felices, sempre dintre la mes franca amistad. Tu ja coneixes el meu temperament, tan incomprés sempre per els aprofitadors, en fi no cal que t'expliqui, ni faci filosofia.

Bé, espero que faràs per bona amiga tot lo que hauries fet per á mi, doncs l'amistad que aqui ens ha unit, fà que et demani, altre vegada facis per ella, exactament lo que en els moments tràgics de la vida, faries per á mi.

Es una bona amiga que aixeca el vol amb tota dignitat, fes o feu per ella tot el que pogueu.

Res mes que dir-te , sinó que ben prompta t'escriuré amb mes extensivitat. Avui no ho faig, doncs estem en una taula d'un café d'Argelés esperant la sortida del tren.

No dic que em perdonis, doncs ja saps que es per a mi una paraula vuida. Sols tor.no à repetir-te i espero faràs tot quan puguis per Gida.

Records per la teva marona i company i tu rep l'apreci sincer del que sols desitja veuret feliç.

Evarist.

**105. Carta de Pere Vaqué a Rosa Laviña, 18-12-39 (L, P-455, AMP). [Vaqué
30, 1939, L]**

Argeles 18-12-39

Amadisima compañera: con el almibar de tus labios en los míos, aun, intentaré contarte mi dicha. De todos los días del destierro, fue el de ayer, el más dichoso. ¡Hermoso día para nuestro amor!

Fue un día nuestro, muy nuestro, y que a pesar de lo felices que fuimos, no fuimos todo lo dichosos que por nuestro cariño necesitamos ser. La inquietud de los “perturbadores” nos empañó nuestros impulsos amorosos; pero, nos besamos, y nos acariciamos largamente. Amor mío ¡Que goce al sentirme en tus brazos!

¡Que placer al sentirme acariciado y besado por ti! Antes era yo el que besaba; quien tenía que forzar el beso. Me dolía tu pasividad, pues parecía que mis labios estuvieran huérfanos de los tuyos.

Y ayer, amada mía “nos” besamos. Me besaste por ti misma. Ninguna palabra podría significarte la dicha que me invadía, cuando eras tu, la que me cogías la cabeza entre tus manos, y me besabas apasionada. ¡Vida mía!

Y cuando me mirabas en los ojos y me decías “Te amo compañero mío”.

Hoy siento amarte mucho más. Mucho más. Mi amor por ti, ha crecido de ayer a hoy. Nuevos impulsos lo han renovado.

El amor cuando no es verdadero, cansa. El amor cuando es verdadero es insaciable. Cuantas más caricias más deseos de acariciar; cuantos más besos, más deseos de besar.

Amada mía ¡Cuánto te amo hoy! Ayer te senti mía, mía! Tu sabes que es esto? Decir “mía”. Tenía ganas de jugar y de morderte de pegarte y de acariciarte, de levantarte y de tirarte al suelo.

Que bonita eres alma mía. Y siempre con tu sonrisa luminosa, tu risa cristalina, tu brillo en los ojos. ¡Que hermosa te vi cuando te sentías acariciada dulcemente! Tus labios ahora saben a los míos, y tu respirar jadeante mezclado con el mío me enloquece.

Mil veces bien amada mía ¿Que podría decir para expresarte lo que te amo y lo feliz que me haces?

Romperia la pluma por ser tan torpe! Decir “Te amo” es poco con ser tanto. Es como una adoración lo que por ti siento amor mio ¡Mio! Es como la adoracion que siente una religiosa por su Dios.

Tu eres mi Dios. “Te adoro”. Te adoro Diosa mia.

La tarde de ayer no la olvidaré nunca, por ser la primera vez que fue “nuestro” amor el que se manifestó.

Fuimos los dos que nos sentimos el uno del otro.

Libremente entregados con pureza de amor puro. Fuimos niños grandes. No fuimos en ningun momento macho y hembra.

Fuimos hombre y mujer. En ningun momento hubo en nosotros el instinto de la bestia, sinó el impetu natural de los enamorados de la vida y de ellos mismos.

No fuimos dominados por la lujuria sino por el cariño dulce con que las aves juegan y se arrullan.

Amada mia ¡Hoy con que seguridad y goce te llamo “mia”!

Te adoro muñeca traviesa y mala! Te adoro...

Vi el contento reflejado hasta en los demás. La accion de Maria fué simpatica y expresiva. En aquellos momentos se sintió mujer, y supo leer en nosotros que nos amabamos sin dolor ni calculo.

Por lo bien que se portó y el afán que tuvo en ayudarnos, le guardo emocionada gratitud.

La madre no es tan comprensiva a veces con nuestro amor. Podia haber estado mucho mas tiempo contigo.

Se lo perdono, por su delicadeza al pedir que nos besáramos al despedirnos.

Mi amada ¡Con que orgullo y satisfaccion te abraze y te besé en pleno labio! ¡Que lo sepan todos amada mia! ¡Que sepan todos que nuestro amor es el mas fiel esponente de la ley conscientemente humana! ¡Que ningun prejuicio imbecil nos imponga su mandato!

Te amo con todo el amor, con toda la vida que en mi anima.

Que no me juzgue mal tu madre. Comprendo que hice mal en no hablarle ayer. Y es que... amor mio, no queria perder un minuto de dicha. Fui egoista, muy egoista. Te amo tanto, fui tan feliz, que el goce de tu presencia, me impidio cumplir con lo que ya era un deber.

Mirnja adorada, me lo perdonas? Cuando vuelva lo primero que haré, será hablarle. ¡Te lo prometo!

¡Soy feliz! ¡¡¡Feliz!!!!

Gracias a ti, compañera ruineta. Ah! Pero cuando te se tan ruineta, te amo mas.

Chiqueta meua! Adorada compañera! Por lo feliz que soy, y por lo buena que eres, te bendigo como hombre. Te bendigo, adorada mia! Mis labios estan satisfechos, aunque arden mas que nunca en deseos de besar.

Y paso mi lengua por ellos, como goloso despues de un succulento manjar, para recoger los restos de la dulzura incansable de los tuyos.

He dormido, esta noche con el sueño reposado de los dichosos.

Me acosté pronto para gozar del recuerdo de tus brazos. Me tapé la cabeza y revivia gozoso todos los instantes. Creia tenerte a mi lado aún. Compañera mia, cuanto te amo! Compañera adorada, cuan necesario eres a mi vida.

Mecido por el sabor de tus besos, me he dormido profundamente.

Durante la noche, el ruido de la lluvia me ha despertado algunas veces.

He escuchado gratamente el chapoteo que parecia el chasquido de mil besos que tu boca me mandara. Escuchaba y te recordaba.

Pensaba que quizá tu tambien habias despertado en el mismo instante y me regocijaba al pensar que era yo quien en aquellos momentos acupaba tu imaginacion.

Otras veces te adivinaba durmiendo con una sonrisa de felicidad entreabiendo tu adorada boquita (que es mia, solo mia). Felicidad que presentia porque sabia que era conmigo con quien soñarías.

Otras, hacia un gran esfuerzo de imaginacion para que, viniera a llamarte en el cerebro. Y en voz bajita te he llamado Mia. Te he llamado, y estoy seguro que me has oido, allá en lo hondo de tu alma.

Todo hoy, a pesar del mal tiempo reinante, estoy contentisimo. Todos estan amodorrados en cama, y yo canto y hablo por los codos. Soy feliz y estoy alegre!! Muy feliz!!

¿Por qué me haces tan feliz, dime? ¿Qué me has dado mezclado entre tus besos?

¿Acaso un filtro que alguna bruja te ha dado? ¿Algun veneno maravillosamente destilado? ¡Me es igual morir de este envenenamiento!

Imito al poeta diciendo “Primero besarte, despues, morir!

Ah! Pero yo no soy poeta, yo no quiero morir asi.

Yo no quiero morir por ti. Yo quiero vivir ¡Vivir para amarte cada vez con mas intensidad! Amame...amame, amor mio!

Mi carta de hoy será mas corta que la de los demas días, pero reboza de amor y felicidad.

Quiero gozar con el recuerdo de ayer. Mia adorable. Mirnja amada con delirio. Compañera dulce te amo con infinita pasion. ¡¡¡Que dichoso soy!!!

El mundo me es pequeño para desperezarme. Te amo, te amo, te amo, te amo, te amo, TE AMO!!!

El martes (hoy) (si no llueve como ayer) estaré a las dos y hasta la media por si vienes. Si lo haces traeme el libro que me olvidé. Si no vienes, entrega el libro al de la ambulancia.

Y ¿Qué quieres que te diga mas hoy?

¡Prepara un pase para el Diumenche!

Da recuerdos a todos.

Chiqueta meua. ¡no se que te faria! Estic loco d'alegria. ¡Tinc ganas de juar!

Vals mes quinzents qu'un duro!

Y, que conste que no me dejaste besar en un sitio, eh! No olvides qu'aixo et costará un cop de puny al nas.

Eixe nasim tan chicotin y tan bonico que tens te'l feré chato! Y despues te'l mussegaré de la punta y te l'estiraré.

Dos cosas mas no olvides: de amarme y que te amo.

Una mosegadeta y un beso fuerte fuerte de tu enamorado que te adora como a una Diosa humana.

P Vaqué

